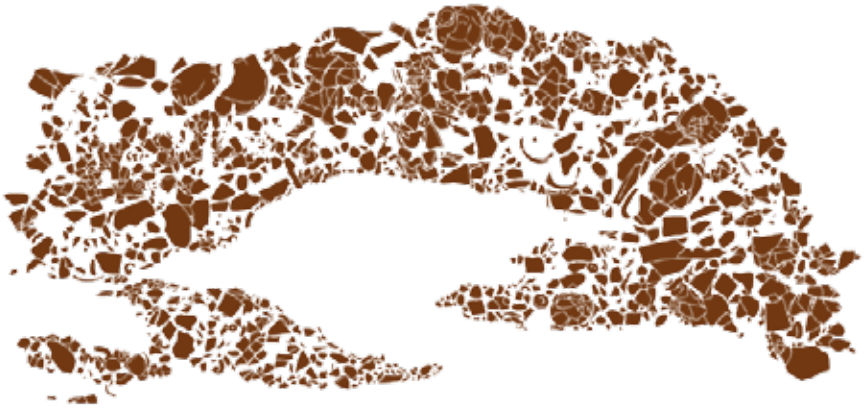
HRVATSKO ARHEOLOŠKO DRUŠTVO

OKOLICA KAŠTELANSKOG ZALJEVA U PROŠLOSTI

Izdanja Hrvatskog arheološkog društva

Vol. 33 God. Year 2019. S. P. 1-320 Zagreb, 2020.

CROATIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY - ZAGREB - *Founded 1878*
MUSEUM OF THE TOWN OF KAŠTELA

SURROUNDINGS OF THE BAY OF KAŠTELA IN THE PAST

CONFERENCE

Kaštela, 2017

HRVATSKO ARHEOLOŠKO DRUŠTVO - ZAGREB - *Utemeljeno 1878. god.*
MUZEJ GRADA KAŠTELA

OKOLICA KAŠTELANSKOG ZALJEVA U PROŠLOSTI

ZNANSTVENI SKUP

Kaštela, 2017. god.

Izdanja Hrvatskog arheološkog društva

Izdanja HAD-a

Vol. 33	God. / Year	2019	S. / P.	1 - 320	Zagreb, 2020.

ISSN 0351-8884
ISBN HAD 978-953-6335-19-0
ISBN MG KAŠTELA 978-953-7276-75-1
UDK/UDC 904(497.583Kaštela)

I Z D A N J A H R V A T S K O G A R H E O L O Š K O G D R U Š T V A
S V E Z A K 3 3

C R O A T I A N A R C H A E O L O G I C A L S O C I E T Y E D I T I O N S
V O L U M E 3 3

Nakladničko vijeće: *Editorial Committee:*	Sanja Ivčević, Iva Kaić, Tatjana Kolak, Ondina Krnjak, Daria Ložnjak-Dizdar
Odgovorni urednici: *Editors :*	Ivanka Kamenjarin, Domagoj Tončinić
Prijevod: *Translation:*	Marko Domljanović, autori/*authors*
Lektorica: *Language advisor:*	Jana Škrgulja
Oblikovanje: *Graphic design:*	Srećko Škrinjarić
Nakladnici: *Publishers:*	Hrvatsko arheološko društvo, Tomašićeva 6/4, 10000 Zagreb Muzej grada Kaštela, Lušiško Brce 5, 21215 Kaštel Lukšić za nakladnike / *representing publishers*: Jacqueline Balen, Ivan Šuta
Tisak: *Printed by:*	Tiskara Zelina d.d.
Naklada: *Print run:*	300 primjeraka 300 *copies*
	CIP zapis dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 001083512.

Publikacija je tiskana uz financijsku podršku Ministarstva kulture i medija RH i Grada Kaštela.

Ivanka Kamenjarin
Povijest arheoloških istraživanja u Kaštelima od kraja 19. stoljeća do osnutka Muzeja grada Kaštela 9

Alberta Arena, Vedran Barbarić, Irena Radić Rossi
Vranjic (Gulf of Kaštela) between the Late Early and the Middle Bronze Age (19th–14th century BCE) 21

Ivana Ožanić Roguljić
Osvrt na tekstilnu proizvodnju u rimskodobnoj Dalmaciji 39

Marina Ugarković, Ana Konestra
Stobreč – bedemi: pregled keramičkih nalaza s istraživanja 2012. godine 47

Sanja Ivčević
Alesia fibule s trokutastim lukom iz Salone s osvrtom na nalaze tog tipa fibula na području rimske Dalmacije 65

Jure Margeta, Katja Marasović
Interdisciplinarna istraživanja antičkog urbanog vodnog sustava Salone 81

Zrinka Buljević
Salonitansko stakleno posuđe puhano u kalup 99

Tomislav Jerončić, Andreja Nađander
Zaštitno arheološko istraživanje na prostoru *Urbs orientalis* antičke Salone u Ulici Stjepana Radića u Solinu 127

Mirjana Sanader, Domagoj Tončinić, Mirna Vukov
Dva neobjavljena antička spomenika s otoka Brača 135

Irena Radić Rossi, Dave Ruff
Roman ship in the Ager of ancient Salona: Preliminary results 145

Dražen Maršić, Josipa Baraka Perica
Dijana lovkinja na reljefu iz Muzeja grada Kaštela 157

Daniela Matetić Poljak, Doroti Brajnov Botić
Prilog poznavanju antičkih kapitela u privatnom vlasništvu u Kaštelima 167

Dijana Žaja
Zaštitna arheološka istraživanja rimskodobne nekropole u Kaštel Lukšiću 181

Dino Demicheli
Neobjavljeni antički epigrafski spomenici iz stalnog postava Muzeja grada Trogira 197

Mate Parica, Kristina Horvat
Kamenolomi Sv. Ilije 211

Tonči Burić
Srednjovjekovne utvrde u Kaštelima (povijesno-arheološka skica) 223

Vedran Koprivnjak
Sondažna arheološka istraživanja na lokalitetu ″Sv. Mihovil″, položaj Ivernić (Lavdir) u Segetu Donjem 237

Krešimir Kužić
Astrognostički elementi na srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima iz Dalmatinske zagore 259

Ante Alajbeg, Nebojša Cingeli
Arheološka istraživanja splitskog Lazareta i baroknih bedema 281

Josip Dukić
Dopisivanje don Frane Bulića na hrvatskom jeziku u njegovoj ostavštini koja se čuva u biblioteci Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Splitu 299

Anamarija Bralić
Pavao Ergovac, život i rad u društvu Bihać 313

„Okolica Kaštelanskog zaljeva u prošlosti" naslov je znanstvenog skupa koji je u organizaciji Hrvatskog arheološkog društva i Muzeja grada Kaštela od 2. do 6. listopada 2017. godine održan u Kaštelima.

Tema skupa vezana je uz prostor koji je nastanjen još od paleolitika, a tragovi prošlih vremena svjedoče o kontinuitetu naseljavanja. Okolica Kaštelanskog zaljeva i danas je gusto naseljena, a ostaci prošlosti vidljivi su na svakom koraku. Neka od arheoloških nalazišta ovog prostora poznata su i u širim okvirima te čine nezaobilazan korpus nacionalne kulturne baštine.

Kroz nekoliko sekcija, tematski vezano uz povijesni slijed, održano je ukupno 36 predavanja i predstavljeno 5 postera. Za objavu u *Izdanjima Hrvatskog arheološkog društva* predan je ukupno 21 rad. Organizatori skupa ovim odazivom autora mogu biti zadovoljni, ali je velika šteta što za objavu nije ponuđeno više radova vezanih uz srednjevjekovnu tematiku, kojom ovaj prostor također obiluje.

Osim samih predavanja skup je imao i svoj, tradicionalni, izlet kojim se zaokružio prostor oko Kaštelanskog zaljeva trabakulom „Rižana", starim 150 godina, a koji je i sam spomenik kulture. Izlet je započeo vožnjom brodom iz Kaštel Lukšića prema Kaštel Sućurcu, gdje su ravnatelj Muzeja grada Kaštela Ivan Šuta i ravnatelj Arheološkog muzeja u Zagrebu Sanjin Mihelić svečano otvorili izložbu „Tekuća arheološka istraživanja u Hrvatskoj". Za sudionike skupa bila je to iznimna prilika da se u kratkom roku upoznaju ne samo s arheološkim novostima u okolici Kaštelanskog zaljeva nego i s arheološkim novostima u drugim dijelovima Hrvatske. Izlet brodom nastavljen je u Vranjic, Trogir te Resnik (Sikuli), nakon čega su sudionici skupa autobusom stigli u planinarski dom „Malačka", gdje je organizirana zajednička večera.

Ovom prilikom htjeli bi se zahvaliti Gradu Kaštela i Turističkoj zajednici grada Kaštela koji su obilato potpomogli kako samu organizaciju skupa tako i objavu 33. broja *Izdanja HAD-a*.

Sa zbornikom radova pod naslovom „Okolica Kaštelanskog zaljeva u prošlosti" zaključujemo istoimeni skup u nadi da će oni pridonijeti nastavku istraživanja ovog prostora i objavljivanja rezultata tih istraživanja.

Ivanka Kamenjarin

Domagoj Tončinić

IVANKA KAMENJARIN

POVIJEST ARHEOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA U KAŠTELIMA OD KRAJA 19. STOLJEĆA DO OSNUTKA MUZEJA GRADA KAŠTELA

UDK / UDC 902.2(497.583Kaštela)"18/1991"
Pregledni rad
Primljeno: 12. 6. 2020.

Ivanka Kamenjarin
Muzej grada Kaštela
Lušiško Brce 5
HR – 21214 Kaštel Lukšić
zuvana@gmail.com

Autorica donosi pregled arheoloških istraživanja u Kaštelima od samih poznatih početaka, krajem 19. st. do osnivanja Zavičajnog muzeja Kaštela 1991. godine. Ukupno je opisano osam lokaliteta koji većinom pripadaju ranom srednjem vijeku.

Ključne riječi: *arheološka istraživanja, Kaštela*

Dobar dio poviesti naše leži pod zemljom. Dignimo je, ako smo ljudi, na sunce božje, neka je sviet vidi, pa neka nas poštuje, neka je narod upozna, pa neka se ponosi i na nova djela slobodi![1]

Don Frane Bulić

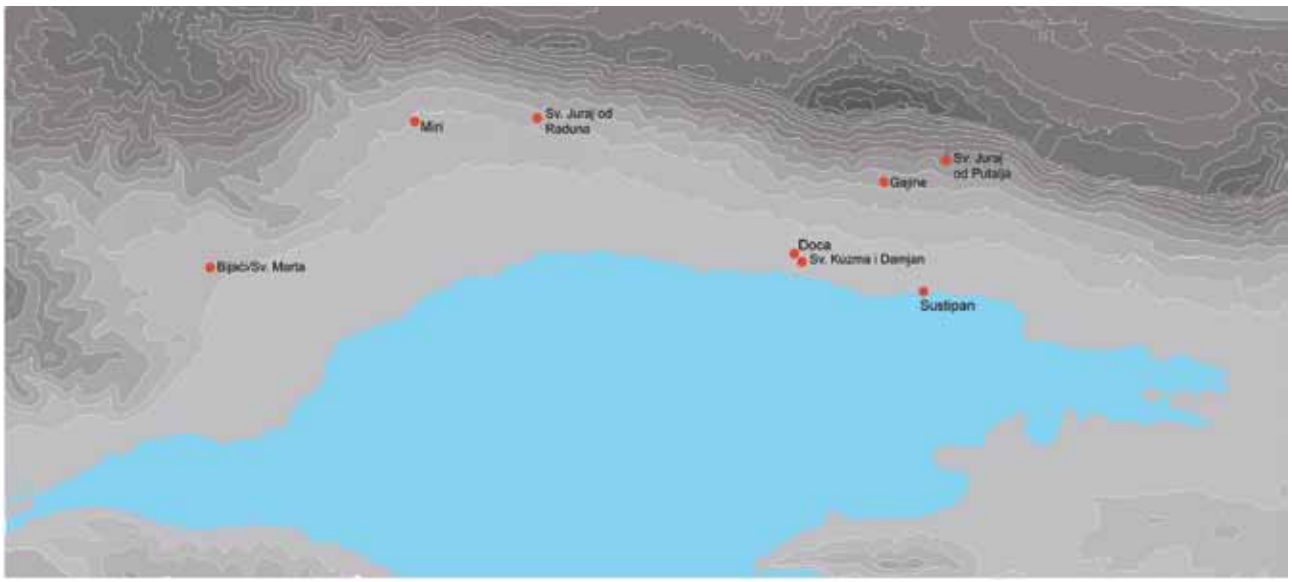
Kaštelansko područje je zbog bogate prošlosti već krajem 19. st. privuklo pozornost povjesničara. Istraživači su, vezujući šire Kaštelansko polje uz narodnu dinastiju, tražili dokaze kojim bi potkrijepili teze o posjedima Trpimirovića.

Tako društvo Bihać na čelu s don Franom Bulićem za svoja prva arheološka istraživanja odabire lokalitet Miri iznad Kaštel Novog 1895. godine.[2] Nakon prvotnog entuzijazma, nakon dva desetljeća, zbog različitih okolnosti, u Kaštelima se zaustavljaju istraživanja. Glavni razlog su nedostatna financijska sredstva te nedostatak vlastite muzejske ustanove koja bi obavljala istraživanja. Taj nedostatak nastavio se osjećati i nakon Drugog svjetskog rata. Ipak arheolozi se nakratko vraćaju Kaštelima krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina 20. stoljeća, kroz revizijska istraživanja i manja istraživanja u sklopu konzervatorskih radova. Tek se krajem osamdesetih godina 20. st. osniva Općina Kaštela što omogućuje i osnivanje prve muzejske ustanove 1988. godine – Galerija Marina Studina.[3] Godine 1991. galerija prerasta u Zavičajni muzej Kaštela, danas Muzej grada Kaštela. Osnivanju muzeja prethodilo je i osnivanje Društva

[1] Poziv za učlanjenje 15. 02. 1894, Arhiv društva 'Bihać'.

[2] Bilich 1994, str. 4–5.

[3] Babin 1996, str. 21–33; Babin 2008, str. 9–17.

Slika 1. Karta s lokalitetima koji su obrađeni u radu (autor Ivan Šuta).

za očuvanje kulturne baštine Kaštela – Bijaći kao izraz težnje za očuvanjem baštine koja se sve više devastira (1985. godine).[4] Prva arheološka istraživanja mladi muzej poduzima u Resniku u svibnju 1991. godine.[5] Od tada ova ustanova vodi mnoga istraživanja samostalno ili u suradnji s drugim hrvatskim ustanovama.[6]

Kronološkim redom slijedi kratki opis tih istraživanja do osnutka Muzeja grada Kaštela (Sl. 1).

1. Miri, Kaštel Novi [7]

Impozantni ostaci arhitekture vidljivi iz daleka potakli su članove društva Bihać da izaberu ovaj lokalitet za početak svojih istraživanja. Nalaz zabata s Trpimirovim imenom u Rižinicama nekoliko godina ranije, zainteresirao je povjesničare za Kaštelansko polje. Oni gledaju na njega kao dio kraljevskog posjeda, sastavni dio kliške županije te u tom romantičarskom razdoblju traže dokaze za svoje teze. Tako su u ostacima na Mirima 'vidjeli' ostake kneževskog i kraljevskog dvora Trpimirovića. Kada su shvatili da se ne radi o ranosrednjevjekovnom

Slika 2. Stanje na Mirima 1895. godine (iz ostavštine Pavla Ergovca, arhiv MGK).

Slika 3. Miri krajem 80ih godina 20. st. (Arhiv MGK).

[4] Babin 2005.

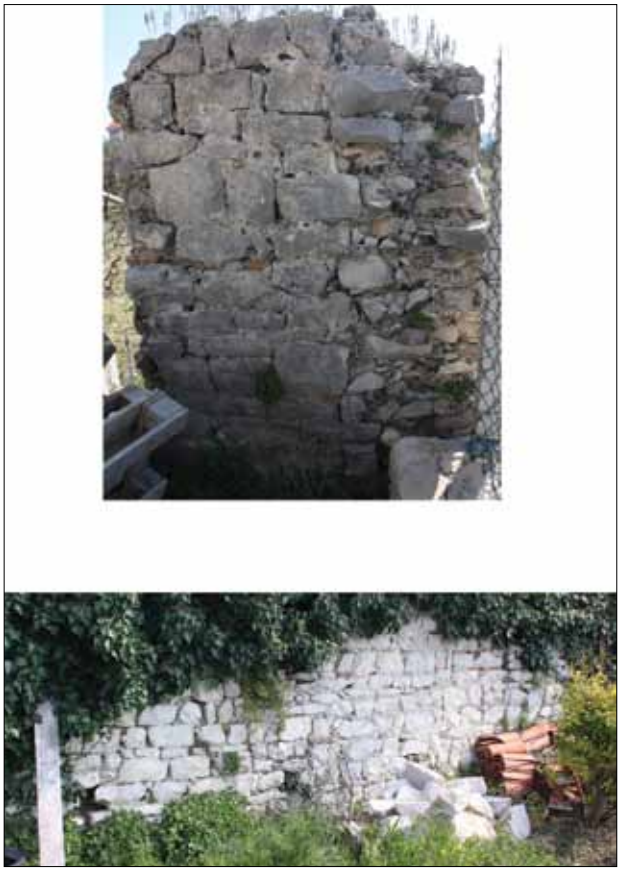
[5] Bilich-Kamenjarin 1998, str. 66–68.

[6] Sva istraživanja nakon osnutka MGK do 2016. godine vidi u: Kamenjarin 2016.

[7] IZVJEŠTAJ 1897 i 1898.

nalazištu, mislili su da su pronašli samostan i crkvu sv. Petra od Klobučca u kojem je odsjeo hrvatsko-ugarski kralj Bela IV u 13. stoljeću. Toj tezi su se držali i prilikom izrade rekonstrukcijskih crteža zdanja (nacrtao arhitekt Ćiril Iveković).[8]

Istraživanja su trajala nekoliko godina (1895. – 1897.) uz svesrdnu pomoć Kaštelana. Tako su Kaštelani Pavao Ergovac i Mate Čipčić-Bragadin vodili sama istraživanja, dok je don Frane Bulić bio nadzor. Načelnik općine Kaštel Novoga Frane Šimetin pomagao je ne samo financijski nego i koristeći sustav javnih radova ('kulučenje') za fizički rad pri iskapanjima i prevoženju otkopane zemlje.[9] U Izvještajima društva Bihać interpretaciju nalaza dao je don Luka Jelić. Kroz nekoliko izvještaja detaljno su opisani arhitektonski ostaci i određeno čemu su pojedine prostorije služile. Na žalost, nakon tri godine Društvo zbog nedostatka novca odustaje od daljnjih istraživanja, ali i zbog nedostatka senzacionalnih nalaza koji bi potkrijepili njihove rodoljubne. Iako je često don Frane Bulić otkupljivao važnija nalazišta (npr. brojni lokaliteti u Solinu) ovdje nije tako postupio. Na žalost danas je lokalitet pao pod silinom divlje izgradnje (Sl. 4).

Slika 4. Miri, Kaštel Novi, sadašnje stanje (foto A. Jureškin 10. 03. 2020.).

2. Kaštel Sućurac – Gajine [10]

Nalazište starohrvatskog groblja Gajine u Kaštel Sućurcu otkriveno je 1898. godine. Istraživanja je vodio mjesni učitelj Mate Bakotić pod nadzorom don Frane Bulića. Prema izvještaju koji je podnesen na šestoj skupštini društva Bihać pobrojeno je nešto više od 160 grobova. Date su katastarske čestice na kojima se istraživalo, pobliži nazivi zemalja, vlasnici ali slabo sam tijek istraživanja i rezultati. Iz izvještaja se može otkriti da su grobovi bili u redovima, građeni od pločastog kamena a dno je imalo popločanje. Većina pokojnika su bili pogledom okrenuti istoku. U jednom grobu, na mjestu trbuha pokojnika pronađeni su ostaci dvaju jaja. Opisan je nalaz probušenog novca te jednojagodne naušnice. Za nekoliko grobova dat je detaljniji opis s dimenzijama. Svi nalazi otkupljeni su za društvo Bihać ali se ne donosi njihov popis, već skupna fotografija. Gašenjem društva Bihać nalazi su smješteni u MHAS a danas su na dugogodišnjoj trajnoj posudbi za potrebe stalnog postava u Muzeju grada Kaštela.

Slika 5. par srebrnih sljepoočničarki, Kaštel Sućurac – Gajin (foto I. Šuta, arhiv MGK).

[8] Objavljeno u Ephemeris Bihacensis.

[9] Iskopana zemlja odvozila se na obalu gdje se gradila novska riva.

[10] ZAPISNIK 1901, str. 229–231.

Slika 6. P. Ergovac, don F. Bulić i A. Bezić kod crkve sv. Marte nakon obnove (ostavština P. Ergovca, Arhiv MGK).

3. Sv. Marta – Bijaći

Ovaj lokalitet istraživao se u dva navrata. Prvi je pod vodstvom društva Bihać i don Franom Bulićem početkom 20. st., a druga krajem šezdesetih godina istog stoljeća.

Bihać provodi istraživanja te gradnju nove crkve na mjestu dotrajale barokne crkvice u razdoblje od 1902. do 1908. godine.[11] Tada su pronađeni ostaci trobrodne bazilike iz 9. stoljeća kao i ostaci antičke rustične vile. U početku istraživanja još vlada romantičarski zanos kako će se pronaći ostatci dvora Trpimirovića. Međutim, Bulić se suprotstavlja toj ideji i ispravno razaznaje ostatke antičkog gospodarskog kompleksa unutar kojega je izgrađena starohrvatska bazilika. Impresivna je količina nalaza arhitektonske plastike 9. stoljeća kao i antičkih dijelova gospodarskog zdanja. Bulić je puno energije utrošio oko prikupljanja sredstava za istraživanje i dobivanju raznih građevinskih dozvola kako bi na kraju istraživanja srušio dotrajalu baroknu crkvu i gradio novu. U društvu su postojala dva mišljenja oko nove gradnje crkve sv. Marte. Jedna je bila da se nad ostacima trobrodne bazilike izgradi nova koristeći kamenje s drugih lokaliteta za gradnju. Ali don Frane Bulić nije to dopustio već je svojim autoritetom uspio da se izgradi nova na mjestu i u obliku dotrajale barokne. Nacrt za novu izradio je splitski arhitekt Kamilo Tončić a majstori su uzeti iz Kaštel Novoga – Stude i Milić. Ostalo je zapisano kako Bulić nije uspio dobiti dopuštenje od središnje vlasti za održavanjem glagoljske mise pri posveti crkve. Nekoliko godina kasnije Bulić piše i upozorava trogirsku općinu i Crkvu o ponovnoj zapuštenosti izuzetno važnog nacionalnog lokaliteta.[12]

[11] Gjurašin 1999.

[12] Lokalitet je bio zapušten desetljećima uz tek povremeno čišćenje. Od 1999. godine OŠ Bijaći iz Kaštel Novoga i OŠ Kneza Trpimira iz Kaštel Kambelovca održavaju edukativnu akciju 'Sačuvajmo Bijaće za 21. stoljeće' gdje se mlade uči o važnosti lokaliteta te se ujedno redovito održava sami prostor lokaliteta.

Slika 7. Bijaći – sv. Marta, zračni snimak iz 2007. godine (snimio T. Bartulović, arhiv MGK).

Ovim važnim nacionalnim lokalitetom ponovno se bave Dušan Jelovina i Dasen Vrsalović kroz revizijska istraživanja. Oni su u tri kampanje (1968. – 1970.) istražili slobodni prostor oko ostataka crkve sv. Marte u Bijaćima te dio poljskog puta sjeverno od samih ostataka. Treba istaknuti u ovim istraživanjima nalaz polukružne apside iza pravokutne, te ostaci krstionice ispod pločnika nove crkve koje se može datirati u starokršćansko razdoblje. Uz istraživanja obavljen je veliki zahvat u konzervaciji ostataka arhitekture crkve sv. Marte. Problem konačnog starokršćanskog izgleda crkve ostaje otvoren jer sama istraživanja nisu nikada do kraja objavljena. Tek nekoliko šturih izvještaja te pregledni rad.[13]

[13] Jelovina 1999, str. 97–107.

1970. godine obavila su se i istraživanja manjeg groblja na nedalekom lokalitetu Pišćine – Lepin.[14] Tom prilikom istražena su 42 groba. Pripadali su tipu grobova na redove, s orijentacijom istok – zapad, većinom pravokutnog oblika s grobnom konstrukcijom od kamenih ploča na nož posađenih, s po jednim pokojnikom. Prilozi su skromni i sastojali su se od brončanih karika, olovnih prstena, nekoliko primjeraka neukrašenih jednojagodnih naušnica te keramički pršljeni. Voditelj istraživanja datirao je ovo groblje u 9. – 12. st.

[14] Jelovina 1985, str. 217–225.

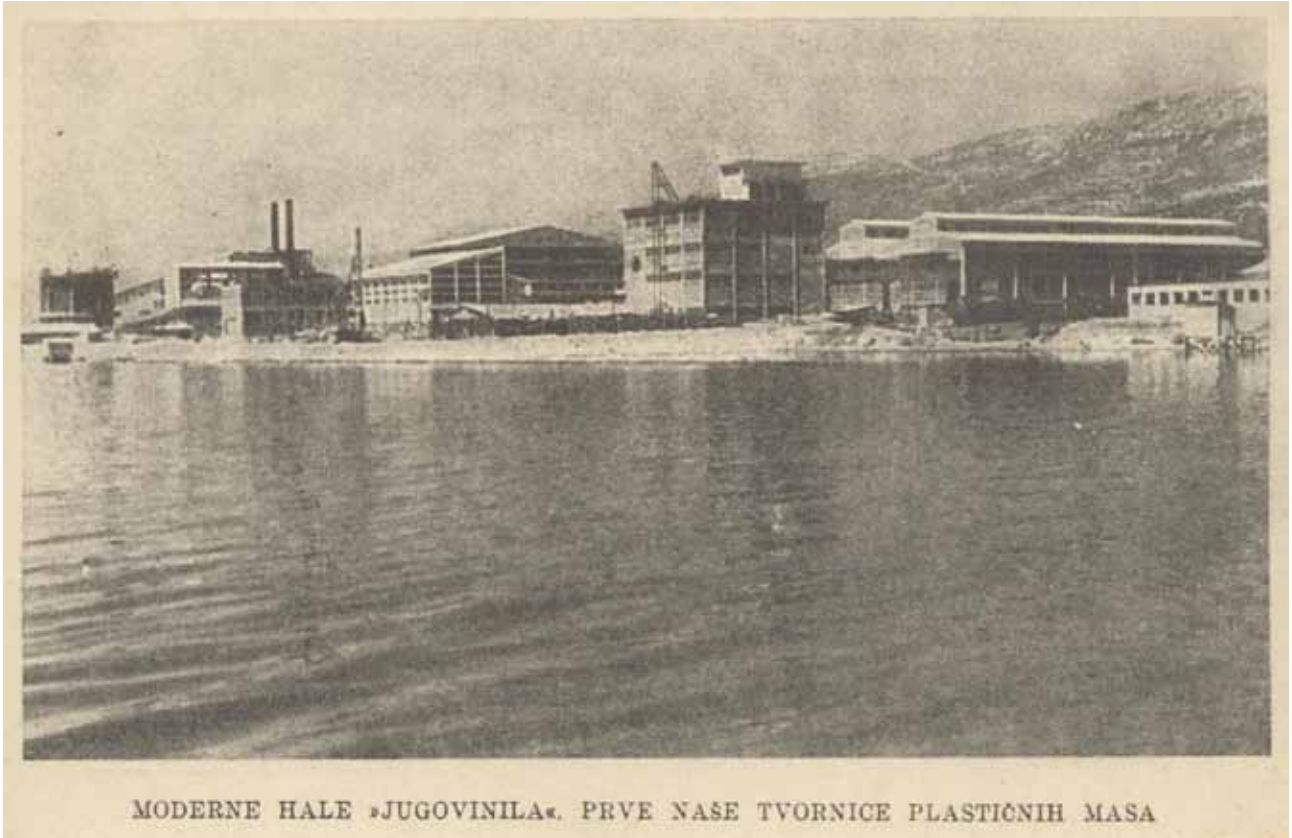
Slika 8. Kripta na Sustipanu (arhiv E. Dygvea).

4. Sustipan, Kaštel Sućurac [15]

Na ovom položaju 1908. godine Namjesništvo u Zadru odlučilo je podići vinogradarski rasadnik kao pomoć opustošenim dalmatinskim vinogradima. Kod pripreme zemljišta pojavili su se ostaci zidova ali Bulić ne uspijeva provesti istraživanja. Ipak njegova mreža muzejskih povjerenika ga izvještava o nalazima te on uspijeva zaključiti kako se radi o ostacima rustične vile s kriptom – mauzolejom. Na žalost iza Drugog svjetskog rata očuvana kripta i okolni zidovi su zatrpani i nad njima je izgrađena tvornica plastičnih masa Jugovinil.

[15] Kečkemet 1978, str. 26–29.

Slika 9. Tvornica Jugovinil s mora, 1950-ih godina (arhiv MGK).

Slika 10. Ostaci gospodarskog kompleksa u Dolcima, Kaštel Gomilica (arhiv MGK).

5. Dolac, Kaštel Gomilica [16]

1925. godine društvo Bihać i njen neumorni ali sad već ostarjeli predsjednik Bulić ponovno dolaze u Kaštela. Mjesni župnik je izvještavao u svojim pismima kako sjeverozapadno od crkve sv. Kuzme i Damjana se pojavljuju sporadični nalazi keramike. Sama istraživanja vodi Ljubo Karaman, istraživač nove generacije koji se ne vodi emocijama već razumom te ubrzo otkriva kako se radi o ostacima još jedne od brojnih kaštelanskih rustičnih vila. Društvo Bihać uspijeva otkupiti dio zemljišta gdje se očuvala turnjačnica. Među spisima društva Bihać ima Bulićev komentar – kako nikad nije imao više problema i komplikacija oko istraživanja i kasnije otkupa lokaliteta od ovoga. Na žalost ni ovaj lokalitet, iako u društvenom vlasništvu nije preživio divlju gradnju i danas nema na terenu vidljivih tragova.

6. Sv. Juraj od Raduna, Kaštel Stari [17]

1974. godine Zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu započeo je arheološka istraživanja oko crkve. Ova istraživanja su prethodila konzervatorskim radovima na konsolidaciji i izmjeni krova predromaničke crkve. U istraživanjima je pronađeno 75 grobova koja su datirani u 11. – 15 st. Od nalaza se može istaknuti dva para ostruga, par zlatnih jednojagodnih naušnica te aplike koje su pronađene oko glave pokojnika.[18] Konzervatorska obnova same crkve obuhvatila je vraćanje izvornog kamenog krovišta, bačvasti svod te obnovljene vanjske niše na vanjskim pročeljima. I jedna zanimljivost vezana uz samu obnovu – nakon završetka radova grom je udario u crkvu te je iznova rađen krov i svod. Na sreću ovaj put su sve uzemljili.

[16] Karaman 1925.

[17] Oreb 1983, str. 185–201.

[18] Jedna zanimljivost tijekom istraživanja: nakon prvih otkrića grobova, u Kaštel Starome je krenula priča o pronalasku ostataka velikih ljudi 'preko dva metra visokih'.

Slika 11. Sv. Juraj od Raduna, istraživanja 1973. – 74. godine (foto Z. Buljević, arhiv MGK).

Slika 12. Sv. Juraj od Raduna, današnje stanje (snimio T. Bartulović, arhiv MGK).

Slika 13. Kaštel Gomilica, sv. Kuzma i Damjan (arhiv E. Dygvea).

Slika 14. Kaštel Gomilica, sv. Kuzma i Damjan, današnje stanje (foto T. Bartulović, arhiv MGK).

7. Sv. Kuzma i Damjan, Kaštel Gomilica [19]

1975. godine Zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu otpočeo je u Kaštel Gomilici radove na obnovi crkve sv. Kuzme i Damjana. Manja arheološka istraživanja su prethodili obnovi. Istraživanjima je otkriveno kako crkva potječe iz 6. stoljeća i vjerojatno se očuvala kao takva do 12. st. kada se gradi nova romanička. U 17. st crkva se barokizira dodavanjem trijema pred ulazom, i umjesto svoda dobiva drvenu krovnu konstrukciju. Uokolo crkve kroz stoljeća organizirano se pokapaju najprije u starokršćanskom razdoblju (sarkofazi) kroz srednji vijek pa sve do nedavno. Popratni grobni nalazi upućuju na kasni srednji vijek. Istraživanja je vodio Franko Oreb, ali rezultati istraživanja nikada nisu objavljeni.

[19] Marasović, Sumić 1993.

8. Sv. Juraj od Putalja [20]

Prva istraživanja poduzima Ljubo Karaman i društvo Bihać 1926/27. godine. Crkva sv. Jurja bila je u derutnom stanju, urušenog krova te su je srušili. Izgradili su novu od tada vrlo popularnog novog materijala – betona – i na pročelje ugradili pronađene pilastre starohrvatskog razdoblja. Također su istražili dvije manje sonde: jedna ispred samog ulaza, a druga s južne strane crkve.

U razdoblju od 1989. do 1995. godine Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu je istražio područje oko crkve, njenu unutrašnjost te prostor sjeverno od nje. Pronađeno je i istraženo nešto više od 280 grobova koja se mogu datirati u širokom vremensku rasponu od 9 do 16. stoljeća.

[20] Burić *et al.* 2001. U ovoj monografiji navode se i starija literatura.

Slika 15. Sv. Juraj od Putalja, prije obnove (arhiv MGK).

Ovaj lokalitet važan za ranu hrvatsku povijest pokazao se kao iznimno kompleksan lokalitet. Najraniji sloj pripada ostacima naselja iz kasnog brončanog doba, zatim slijede tragovi iz željeznog doba. Rimskom razdoblju pripadaju ostaci hrama s manjim grobljem. U kasnoj antici podiže se crkva te ispred nje cisterna. Srednji vijek ostavlja najviše tragova. Osim ostataka crkve iz 9. stoljeća, pronađeno je i višeslojno groblje (9. – 16. st). Crkva je po završetku istraživanja 1995. godine obnovljena kao i njen okoliš te je postalo omiljeno kaštelansko izletište.

Slika 16. Sv. Juraj od Putalja, zračni snimak sadašnjeg stanja (arhiv MGK).

IVANKA KAMENJARIN

HISTORY OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN KAŠTELA FROM THE END OF THE 19TH CENTURY TO THE ESTABLISHMENT OF THE MUSEUM OF THE TOWN OF KAŠTEL

(Summary)

The author gives an overview of archaeological research in Kaštela from the end of the 19th century to 1991 when the Museum of Town of Kaštela was founded. In that large time span of about 100 years, eight sites have been excavated. These are, from west to east, the following sites: St. Martha in Bijaći, Miri in Kaštel Novi, St. George at Radun, Dolac and the complex St. Cosmas and Damian in Kaštel Gomilica, and three sites in Kaštel Sućurac - Sustipan, Gajine and St. George at Putalj.

Prijevod: Marko Domljanović

LITERATURA

Babin 1996
A. Babin, *Galerija Studin – generator kulture u Kaštelima*, Kaštelanski zbornik 5, Kaštela 1996, 21–33.

Babin 2005
A. Babin, *Čuvari baštine – Bijaći društvo za očuvanje kulturne baštine Kaštela*, Kaštela 2005.

Babin 2008
A. Babin, *Zbirka moderne i suvremene umjetnosti Muzeja grada Kaštela*, Kaštela 2008.

Bilich 1994
I. Bilich, *Društvo 'Bihać' i Kaštela*, Prilog Kaštelanskom zborniku 4, Kaštela 1994.

Bilich-Kamenjarin 1998
I. Bilich-Kamenjarin, *Resnik – antičko naselje na zapadu Kaštelanskog zaljeva*, Zbornik Kaštela kolijevka Hrvatske, Kaštela 1998, 66–68.

Burić *et al.* 2001
T. Burić, S. Čače, I. Fadić, *Sv. Juraj od Putalja*, Split 2001.

Gjurašin 1999
H. Gjurašin, *Arheološka istraživanja kod crkve sv. Marte od 1902 do 1905 godine*, Starohrvatska prosvjeta III/26, Split 1999, 7–96.

IZVJEŠTAJ 1897
IZVJEŠTAJ *treće glavne skupštine „Bihaća", hrvatskog društva za iztraživanje domaće povjesti, držane u Spljetu, u dvorani općinskoga doma, dne 30. prosinca 1896*, Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva, Nove serije sveska II 1896/97, Zagreb 1897, 140–156.

IZVJEŠTAJ 1898
IZVJEŠTAJ *četvrte glavne skupštine „Bihaća", hrvatskog društva za iztraživanje domaće povjesti, držane u Spljetu, u dvorani općinskoga doma, dne 30. prosinca 1897,* Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva, Nove serije sveska III 1898, 217–229.

Jelovina 1981
D. Jelovina, *Djelatnost Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika od 1968. do 1980. god*., Starohrvatska prosvjeta III/11 Split, 229–250.

Jelovina 1985
D. Jelovina, *Pokusno istraživanje srednjovjekovnog groblja na lokalitetu Piščina – Lepin u Bijaćima kod Trogira*, Starohrvatska prosvjeta III/15, Split 1985, 217–225.

Jelovina 1999
D. Jelovina, *Starohrvatska crkva sv. Marte u Bijaćima*, Starohrvatska prosvjeta III/26, Split 1999, 97–107.

Kamenjarin 2016
I. Kamenjarin, *25 godina arheološkog odjela Muzeja grada Kaštela*, Kaštela 2016.

Karaman 1925
Lj. Karaman, *Izvješće o djelatnosti Konservatorskoga ureda za Dalmaciju u Splitu god. 1924–25, Sv. Juraj u Putalju poviše Sućurca*, Prilog VI, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku XLVII-XLVIII/1924-25, Split 1925, 9.

Karaman 1930
Lj. Karaman, *Tragom hrvatskih kraljeva: o zadnjim iskopinama društva 'Bihaća' u okolici Splita i Solina*. P.O. Hrvatske revije, Zagreb 1930, 8-12.

Kečkemet 1978
D. Kečkemet, *Kaštel-Sućurac*, Split 1978.

Marasović, Sumić 1993
D. Marasović, M. Sumić, *Sv. Kuzma i Damjan u Kaštel Gomilici*, Obnova baštine 1, Split 1993, 1–8.

Oreb 1983
F. Oreb, *Srednjovjekovno groblje oko crkve sv. Jurja od Radu-na kod Kaštel-Staroga*, Starohrvatska prosvjeta III/13, Split 1983, 185–201.

ZAPISNIK 1901
ZAPISNIK *šeste glavne skupštine 'Bihaća', hrvatskoga društva za istraživanje domaće povjesti, držane u Spljetu, u dvorani općinskoga doma, dne 28. prosinca 1899*, Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva, Nove serije sveska V, Zagreb 1901, 229–231.

ALBERTA ARENA, VEDRAN BARBARIĆ, IRENA RADIĆ ROSSI

VRANJIC (GULF OF KAŠTELA) BETWEEN THE LATE EARLY AND THE MIDDLE BRONZE AGE (19TH–14TH CENTURY BCE)

UDK / UDC 903.23(497.583Vranjic)"637"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 13. 2. 2020.

Alberta Arena
via dei Giuochi Istmici 28
I –00135 Roma
alberta.arena86@gmail.com

Vedran Barbarić
Faculty of Humanities and Social Sciences
University of Split
Poljička cesta 35
HR –21000 Split
vedbarba@ffst.hr

Irena Radić Rossi
Department of Archaeology
University of Zadar
Obala kralja Petra Krešimira IV., 2
HR –23000 Zadar
irradic@unizd.hr

The article presents a very concise selection of late Early and Middle Bronze Age pottery finds from the rescue excavations that took place at Vranjic (Gulf of Kaštela, Solin) in 2005–2006. The analysis of shapes, handles and decorations reflects the geographical location of the site, positioned at the crossroads of different routes as well as its role as an important hub in the frame of the Western Balkan and Adriatic interaction networks. Investigations at this site also represent an important step in progressing towards an in-depth discovery of the post-Cetina horizon, which has been thus far overshadowed in central Dalmatia.

Keywords: *late Early Bronze Age; Middle Bronze Age; central Dalmatian coast; Adriatic networks; Dinara/Posušje Culture*

Introduction

Rescue excavations at Vranjic (Gulf of Kaštela) brought to light invaluable data for the comprehension of an important missing piece of the central Dalmatian, Adriatic and, on a macro-scale, also Western Balkan and Mediterranean Bronze Age. The systematic study of the finds from the site[1] allows for the reconsideration – under a more objective light – of the typical features of an area (central Dalmatian coast), which, over the past decades, has very often – and from different points of view – been overshadowed. It also allows for the re-examination of the role this area played in the interaction dynamics with the neighbouring regions.

[1] Pottery finds from Vranjic, datable between the late Early and Recent Bronze Age (Bz A2/A3–D/Ha1), have been analysed in the framework of the doctoral dissertation of Alberta Arena at Sapienza Università di Roma and Freie Universität Berlin (Arena 2018). Results are foreseen to be soon published in a monograph.

From a chronological perspective, more attention has been paid within the research history to earlier or later cultures of the same area, such as the Early Bronze Age1 Cetina Culture (ca. 2300–1850 BCE), with its typical burial mounds, bronzes and richly decorated vessels,[2] or to the Iron Age cultures, with a major part of the overall knowledge relying on comparisons to hillforts and necropoleis in the Northern Dalmatia area, which have been studied in more detail, as well as a few pottery studies.[3] The in-between period (about 1850–900 BCE) is still, in a number of ways, an unwritten page in the Bronze Age history of the area.

From a geographical point of view, knowledge of central Dalmatia during this time span has been overshadowed by imposing neighbouring sites, such as the Istrian hillforts to the north,[4] the Herzegovina and Bosnian hillforts to the east[5] beyond the border represented by the maritime belt of the Dinaric Alps, and, finally, by the very well-known Proto-Apennine, Apennine and Sub-Apennine Cultures' sites characterising the Italian Peninsula from the late Early to the Recent Bronze Age.[6]

In particular, regarding the main period in question (late Early and Middle Bronze Age), when in the 1980s major cornerstone publications on Balkan prehistory[7] were published, only a few coastal and island sites were taken into account, as most of them were unpublished or not excavated at all.[8] Along with this, main pottery studies of the neighbouring Northern Dalmatia coastal area have been chronologically strongly biased towards Late Bronze Age, presenting the area with a seemingly relative absence of pottery finds related to the period in focus.[9]

This lack of data obviously had an impact on the research history, above all in the principal studies aiming to define the cultures of this corner of the Balkan Peninsula and, for our period of interest, studies aiming at defining the late Early and Middle Bronze Age culture.

Even if it is well known that the Posušje Culture, defined by Čović in 1989,[10] and the Dinara Culture, defined by Govedarica in the same year,[11] are in general almost interchangeable concepts, we prefer here to recall and apply Govedarica's definitions because, in his treatise, slightly more attention was paid to the coast (where possible), whereas Čović's approach is more overtly "hinterland-oriented", as is obvious from the choice of the name.

In Govedarica's view, the Dinara Culture characterises the late Early (Bz A2/A3, Dinara 1) and Middle Bronze Age (Bz B and C, Dinara 2) of the whole central Adriatic area: hinterland, coast and islands.[12]

In order to determine internal periodisation and typical features, Govedarica was able to rely on a wide spectrum of data from the hinterland, deriving from excavations and publications at different sites, such as Varvara, Nečajno, Sovići and Gagrice among others, whereas he could only rely upon 7 sites regarding coast and islands, some of them exclusively bearing metal objects (such as Ivankovaća), or only a very small number of finds (such as Bogomolje, Močiljska Pećina, Grapčeva Špilja, Markova Špilja). This means that the definition of the pottery variability of the Dinara Culture was strongly unbalanced, tending towards hinterland characteristics rather than towards coastal and islands ones.

New excavations, find analyses, and publications – some of which still are ongoing and/or in preparation – dem-

[2] Main references: Marović, Čović 1983; Govedarica 1989, pp. 129–144; Marović 1991.

[3] For the synthesis of Iron Age on Eastern Adriatic see: Čović 1987 and Batović 1987; for pottery see: Barbarić 2016.

[4] From the pioneering works of Carlo Marchesetti between the end of the 19th and the beginning of the 20th century (Marchesetti 1903), Karst and Istrian hillforts have been constantly investigated and published. Summarizing chrono-typologycal works have also been carried out (Cardarelli 1983). Investigations at Monkodonja, and the full publication of data from the site (Hänsel *et al.* 2015; Hellmuth Kramberger 2017) represents thus far the main reference for the Bronze Age of the Istrian region.

[5] Čović 1965, 1978, 1989; Oreč 1978.

[6] Puglisi 1959; Macchiarola 1987; Cocchi Genick 1995; Pacciarelli 2000; Damiani 2010.

[7] Čović 1983; 1989; Govedarica 1989.

[8] Arena *et al.* 2020.

[9] Publication of field survey finds (Batović 1973) and later synthesis of the Late Bronze Age on the eastern Adriatic coast (Batović 1983) is biased towards much later dating of pottery finds due to the chronology of Late Bronze Age and Iron Age Liburnian culture that was proposed by Batović in his works. This fact has produced a "chronological gap" related to Middle Bronze Age in local literature that is about to be mended with recent and ongoing studies by the main author of this paper.

[10] Čović 1989. A concise definition of the Posušje Culture was already published by Čović in ALBIH 1988.

[11] Govedarica 1989, pp. 145–172.

[12] Govedarica 1989, pp. 145–172.

Figure 1. Vranjic Peninsula in the Gulf of Kaštela, ortophoto (www.arkod.hr).

onstrate a sort of duality of the Dinara Culture, showing a hinterland version with its own peculiarities and a "maritime" one, deeply intertwined in the Adriatic interaction dynamics.[13]

Even if we are at the very beginning of this reassessment process and even if a considerable amount of work still needs to be done, a few new elements and possible lines of research have already emerged.

Excavation at the site

Archaeological rescue excavations at Vranjic took place in 2005 and 2006[14] and brought to light an almost continuous sequence, spanning from the late Early Bronze Age to Medieval times, according to the typological analyses of the finds[15] and to a sequence of twenty radiocarbon dates.[16] The most important traces of the Bronze Age period were found in the southwestern part of a present-day waterfront, where the deposit was still *in situ*.

The Bronze Age deposit was subsequently interpreted as traces of a settlement based on the significant quantity of plaster found in all the layers.

The shape of what is now an island artificially linked to mainland was morphologically slightly different in the Bronze Age. The sea level was about three metres lower and, consequently, the exposed surface of the peninsula was larger to the west and to the north, with probably less changes concerning the southwestern and southern side of Vranjic, where the most important Bronze Age deposits were recovered.[17]

[13] Arena *et al.* 2020.

[14] Radić Rossi 2006; 2007; 2008a–b; 2011; Vodička Miholjek 2008; Skelac, Vodička 2009.

[15] It is foreseen a full publication of the finds from the site, comprising all periods.

[16] Radić Rossi 2011, p. 302.

[17] Radić Rossi 2011, pp. 306–307. These preliminary ideas about the conformation of the Peninsula during the Bronze Age, must be enriched by further in-depth analyses, above all taking carefully into consideration erosional processes on the southern side of it.

Analysis of finds

First, it seems important to mention that the finds presented here (Figs. 2–4) represent a small percentage (about 10%) of all Bronze Age assemblages recovered at the site and that we tried to select highly diagnostic specimens, both from a chronological and "cultural" point of view.

Our task here is to clarify some issues regarding the late Early and Middle Bronze Age period, whereas the Late Bronze Age is worthy of further enquiry.[18]

Even if – taking into account the difficult context of an underwater rescue excavation – it was to some extent possible to identify and excavate some stratigraphic sequences, it also must be said that a large number of the finds were unearthed without their original contexts.

The chronological assessment of the assemblage presented here can rely upon a network of cross-referencing with more or less well-dated contexts, located in different areas of the Adriatic coast and hinterland (Tab. 1).

Dating through comparison was facilitated by the large number of far-reaching connections that can be established starting from the ceramics recovered at Vranjic. The main contexts that have been used to identify late Early and Middle Bronze Age pots at the site in fact span from Central Bosnia and Herzegovina (Pod A, Varvara A2/A3/B1, Nečajno, Sovići) to Istria (Monkodonja) and Northern Apulia (Grotta Manaccora, Coppa Nevigata and Trinitapoli). Their chronologies are summarised in Tab. 2.[19]

Switching from a relative chronology based on comparisons to an absolute chronology is far from being an easy task, above all in an area (Central Dalmatia), for which extensive sequences of radiocarbon dates are not available so far. Regarding the Bronze Age phase of occupation of the Vranjic Peninsula, we can exclusively rely upon three radiocarbon dates (on wood):[20]

1) IRB Z-3643: 3120 ± 60 BP (1448–1296 cal 1 σ BC, 1505–1226 cal 2σ BC)

2) IRB Z-3686: 3010 ± 50 BP (1377–1132 cal 1 σ BC, 1410–1110 cal 2σ BC)

3) CEDAD LTL1656A: 2925 ± 55 BP (1212–1046 cal 1 σ BC, 1280–941 cal 2 σ BC)

Date 3, obtained at CEDAD, overtly indicates a Late Bronze Age time span, date 2, IRB Z-3686, indicates a late Middle/Late Bronze Age time span, whereas the oldest date 1, IRB Z-3643, clearly indicates a late Middle Bronze Age chronology, namely MBA3 (following the Italian chronology) or Bz C (following the Central European chronology). This oldest date fits perfectly with the foreign models recovered at the site (namely Italian Apennine-like models, see below), clearly datable to the MBA3/Bz C, and with the chronology of some contexts, where pots overtly comparable with those from Vranjic have been recovered (such as Privala B, Varvara B1, Coppa Nevigata group C and H, Trinitapoli – burial phase, see Tabs. 1–2).

But there are other clues indicating an older beginning of the settlement at Vranjic, before MBA3/Bz C. In order to demonstrate the existence of an occupation phase predating MBA3/Bz C, we could use two main arguments. The first is based on the typological comparisons that can be established between Vranjic and other contexts, clearly dated through radiocarbon dating and/or refined typo-chronological studies. The main example is represented by Monkodonja;[21] the chronology of this renowned site has been determined on the basis of a broad sequence of radiocarbon dates (Monkodonja 1:1900/1800–1650/1600; Monkodonja 2: 1650/1600–1500/1450), and it has been often emphasised that the occupation of the hillfort abruptly ceases soon after 1500 BCE. Ceramics from Vranjic can be compared to specimens both from the first and from the second phase. Thus, comparisons with Monkodonja, as well as other comparisons that can be established with Italian sites (such as Coppa Nevigata group B and the ritual phases from Trinitapoli and Grotta Manaccora), send us further back in time, at least in MBA1–2/Bz A3–B.

[18] See above note 14.

[19] The chronologies proposed in Tab. 2 are partially based on the cornerstone publication of each site, partially on the chronological revision that has been carried out by Alberta Arena in her doctoral dissertation (Arena 2018).

[20] Radić Rossi 2011, p. 302.

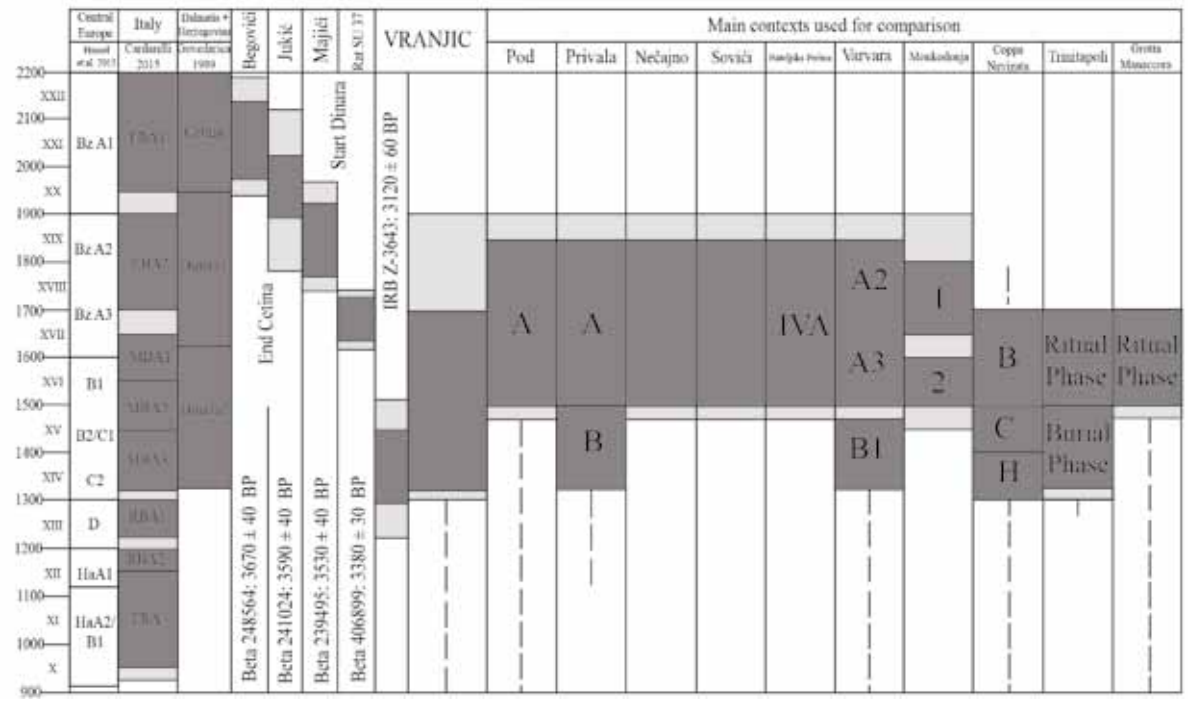
[21] Hänsel *et al.* 2015; Hellmuth Kramberger 2017.

Fig.		Main comparisons (S=Shape; H=Handle; D=Decoration)
2.1	S	Škrip (Middle Bronze Age SUs, unpublished); Grotta Manaccora, Area A = "ritual phase" (Tunzi *et al.* 2018, Fig. 2.4); Torre Mileto (Gravina 1995, Fig. 4.1).
2.2	S	Sovići (Čović 1983, Pl. XVII.9); Monkodonja (Hellmuth Kramberger 2017, Pl. 59.1); Monte Grisa (Moretti 1978, Fig. 4.1).
2.3	S	Majići, mound 1 (Mucić, Kovačević Bokarica 2011, Pl. 5.36).
2.4	S	Pod A (Čović 1991, Pl. 16.3); Prisap (Marjan 1995, Pl. 1.5).
2.5	S	Vilina Pećina (Petrić 1981, Pl. 1.7); Coppa Nevigata, Group H (Cazzella - Moscoloni 1987, Fig. 76.5); Trinitapoli, Ipogeo dei Bronzi, burial phase (Cataldo 1999, Pl. III.815, here Fig. 5.2).
2.6	S	Nečajno (Oreč 1978, Pl. XII.9); Varvara A3 (Čović 1978, Pl. XXXII.1).
2.7	S	Varvara B1 (Čović 1978, Pl. XXXVIII.3); Trinitapoli, Ipogeo dei Bronzi, burial phase (Cataldo 1999, Pl. I.3, here Fig. 5.4).
2.8	S	Varvara, Trench G-z, layers 19 and 17 (late EBA/early MBA(?), Arena - Pravidur, in press, Pls. X.3 and XI.1).
2.9	S	Grotta Manaccora (unpublished); Trinitapoli, Ipogeo dei Bronzi, burial phase (Cataldo 1999, Pl. II.938, here Fig. 5.6).
2.10	S	Gospodska Pećina (Marović 1979, Fig. 6.1); Monkodonja, Sonda IX – Phase 2.5/6 (Hellmuth Kramberger 2017, Pl. 27.7); Grotta Manaccora, excav. Baumgärtel, from AII 49 = "ritual phase" (Recchia 1993, Fig. 10.3).
3.11-14	S	Bogomolje, Glava Malisnova (Marovič 1985, Fig. 10); Grapčeva Špilja (Novak 1955, Fig. 17 and Pl. 3); Lastovo, Sozanj (Della Casa *et al.* 2009, Fig. 19.12); Nečajno (Oreč 1978, Pl. XI.6); Pod A (Čović 1991, Pl. 17.2); Podumci (Marovič 1999, Fig. 9); Vranjaj Cave (Pušić 1999, Pl. XV.3); Monkodonja (Hellmuth Kramberger 2017, Pl. 96.10); Grotta Manaccora, Area A = "ritual phase" (Tunzi *et al.* 2018, Fig. 4.1,9); Trinitapoli, Ipogeo dei Bronzi, burial phase (Cataldo 1999, Pl. VII.1184); Pescina – Le Coste, from the "appenninic pit" (Ialongo 2007, Fig. 102.12).
3.15	S	Močiljska Pećina (Petrić 1981, Pl. I.6); Škrip 1976 (unpublished); Jama, cave (Korošec 1989, Pl. 1.3); Monkodonja, Sonda IX – Phase 1.2/3 (Hellmuth Kramberger 2017, Pl. 13.8); Monkodonja, Sonda IX – Phase 1.3 (Hellmuth Kramberger 2017, Pl. 13.16); Monkodonja, Sonda IX – Phase 1.2/3 (Hellmuth Kramberger 2017, Pl. 27.5); Coppa Nevigata, group C (Cazzella - Moscoloni 1987, Fig. 73.10); Grotta Manaccora, Area A = "ritual phase" (Tunzi *et al.* 2018, Fig. 4.4-5); Trinitapoli, Ipogeo degli Avori, burial phase (Peroni *et al.* 2003, Fig. 5, here Fig. 5.8).
3.16-17	S	Coppa Nevigata, group C (Cazzella - Moscoloni 1998, p. 35, Fig. 15); Grotta Manaccora, excav. Baumgärtel, from AII 50a = "ritual phase" (Recchia 1993, Fig. 14.3); Grotta Manaccora, excav. Baumgärtel, from A 4 m = "ritual phase" (Recchia 1993, Fig. 14.4); Grotta Manaccora, Area A = "ritual phase" (Tunzi *et al.* 2018, Fig. 5.2); Torre Mileto (Gravina 1995, Fig. 4.2); Trinitapoli, Ipogeo dei Bronzi, ritual phase (Tunzi Sisto 1999, p. 191, bottom).
3.18-19	S	Škrip 1974 (unpublished); Varvara A3 (Čović 1978, Pl. XXI.1); Grotta Manaccora, Area A = "ritual phase" (Tunzi *et al.* 2018, Fig. 4.2); Grotta Manaccora, excav. Baumgärtel, stratum III (Baumgärtel 1953, Fig. 1.8); Trinitapoli, Ipogeo dei Bronzi, burial phase (Cataldo 1999, Pl. VII.464, here Fig. 5.10).
3.20	S	Biconical tankards and pitchers are one of the main features of the Dinara Culture (see Govedarica 1989, pp. 154-162). Such models have also been found in Northern Apulia (at Coppa Nevigata, Grotta Manaccora, Torre Mileto, Trinitapoli). However, it was not possible to find a clear comparison for the specimen recovered at Vranjic.
4.21	S	Čitluk, Lad, Mound 2 (Marović 1991, Fig. 72.2); Podumci (Marović 1999, Fig. 12a); Varvara, Trench G-i, layer 20 (late EBA/early MBA(?), Arena - Pravidur, Pl. XV.6).
4.22	S	Hateljska Pećina, Phase IVa (Marijanović 2000, Pl. XLII.3); Varvara A3 (Čović 1978, Pl. XXVIII.1).
4.23	H	This type of handle represents one the main features of the Istrian Castellieri Culture. For the distribution of the type see Hellmuth Kramberger 2017, Fig. 216. In Dalmatia, it is attested at Bogomolje, Gomilice (Marović 1985, Fig. 4a, c); Gudnja (Marijanović 2005, Pls. LVIII.3 and LXII.5); Gradina kod Matkovića (Mucić, Kovačević Bokarica 2011, Pl. 1.4); Škrip (Protić 1988, Fig. 8.4). In Northern Apulia it is attested at Coppa Nevigata, group B (Cazzella, Moscoloni 1987, Fig. 71, 14-15); Grotta Manaccora, excav. Baumgärtel, from AI 40 = "ritual phase" (Recchia 1993, Fig. 20.7); Torre Mileto (Gravina 1995, Figs. 3.13 and 8.2). In the Marche region it is attested at Montagnolo (Sabbatini *et al.* 2009, Fig. 7.5).

Tab. 1-1. Main comparisons between Vranjic and other sites mostly located in Central Dalmatia, Central Bosnia, Herzegovina, Istria, and Northern Apulia (author Alberta Arena).

Fig.		Main comparisons (S=Shape; H=Handle; D=Decoration)
4.24-28	D	Incised motifs are one of the main features of the first phase of the Dinara Culture (Govedarica 1989, pp. 154-158). They are attested in different sites, mostly located in the hinterland, beyond the maritime belt of the Dinaric Alps. Such decorations are documented at Dokanova Glavica (Benac 1986); Hateljska Pećina, Phase IVb (Marijanović 2000, Figs. 32-33); Nečajno (Oreč 1978; Čović 1989); Pod A (Čović 1983; 1991); Prisap (Marjan 1995, Pl. 3.5); Privala A (Govedarica 1982); Varvara A2 and A3 (Čović 1978); Vrtača 2 u Kovačevičima (Katavić *et al.* 2011, Pl. 1.8); Rat (unpublished); Ravlića Pećina (Marijanović 2012, Pls. LXXXVI.4 and LXXXVII.2); Sovići (Čović 1989, Pl. XII.3); Sv. Juraj (Čače 2001, n. 49); Škarin Samograd (Brusić 1972); and possibly at Lastovo, Kaštel (Della Casa *et al.* 2009, Fig. 11.10-13).
4.29	D	Pod A (Čović 1991, Pl. 19.6); Privala A (Govedarica 1982, Pl. II.1); Varvara, Trench G-i, layer 19A (late EBA/early MBA(?), Arena - Pravidur, in press, Pl. XVI.29).
4.30-31	H	Pierced handles with twisted margins are largely documented in the framework of Appenine Culture, characterizing the Italian Peninsula during Middle Bronze Age 3 (see Cocchi Genick 1995, Figs. 174-181 and Pacciarelli 2000, Fig. 15A.8-9,B.2,C.7).
4.32-33	D	Spiral-shaped motifs are largely documented in the framework of Appenine Culture, characterizing the Italian Peninsula during Middle Bronze Age 3. The decorations recovered at Vranjic may be compared with Motifs 29A, 30 or 34 of the typological classification proposed by Ida Macchiarola (Macchiarola 1987). In Northern Apulia spiral-shaped motifs are attested at Trinitapoli, Ipogeo dei Bronzi, burial phase (Cataldo 1999, p. 243, n. 381) and at Pozzillo (Lo Porto 1997, Figs. 39, 71).
Fig.		**Main comparisons (for handles related to the above listed shapes)**
2.2,4 and 3.11,18-19	H	This type of handle represents one the main features of the Istrian Castellieri Culture. For the distribution of the type see Hellmuth Kramberger 2017, Fig. 217. In Dalmatia and Herzegovina it is attested at Prisap (Marjan 1995, Pl. 1.4); Privala A (Govedarica 1982, Pl. I.8); Rat (unpublished); Škrip (Protić 1988, Fig. 8.5). In Northern Apulia it is attested at Coppa Nevigata (Belardelli 2004, Pls. L.3, LXII.6, LXIV.20); Grotta Manaccora (unpublished); Santa Maria di Ripalta (unpublished); Torre Mileto (Gravina 1995, Fig. 9.12); Trinitapoli, Ipogeo dei Bronzi, burial phase (Cataldo 1999, Pls. I.882,1658, II.517,524, III.815). In the Marche region it is attested at Massignano (Baldelli *et al.* 2005, Fig. 5.4).
2.3,7,8,10 and 3.12-14	H	Rounded tongue-shaped terminations represent one of the main features of the Dinara Culture. They are attested in many sites, such as Bogomolje, Glava Malisnova (Marović 1985, Fig. 10); Bribirska Glavica (Korošec, Korošec 1980, Fig. 23); Hateljska Pećina, Phase IVa (Marijanović 2000, Pl. XLIII.4); Jujnovića Špilja (Tomasović 2011, Pl. III.3); Lastovo, Sozanj (Della Casa *et al.* 2009, Fig. 19.12); Nečajno (Oreč 1978); Pod A (Čović 1983; 1991); Privala A (Govedarica 1982); Rat (Protić 1988); Rudine, mound 39 (Marović 1991, Fig. 25.5); Stubica (Čović 1983); Sv. Juraj (Čače 2001, n.11); Varvara (Čović 1978). In Northern Apulia they are attested at Coppa Nevigata (Belardelli 2004; Cazzella, Moscoloni 1987); Grotta Manaccora (Baumgärtel 1953, Recchia 1993); Trinitapoli, Ipogeo dei Bronzi (Cataldo 1999). In the Marche region they are attested at Forcella di Castel di Lama (Lucentini 2005, Fig. 2.5) and at Massignano (Baldelli *et al.* 2005, Fig. 5.1).
2.9	H	Škarin Samograd (Marović - Čović 1983, Pl. XXIX.16); Coppa Nevigata, Boschi collection (Belardelli 2004, Pl. LXVII.3); Trinitapoli, Ipogeo dei Bronzi, burial phase (Cataldo 1999, Pl. I.3).
4.22	H	Rectangular tongue-shaped terminations represent one of the main features of the Dinara Culture. They are attested at many sites, such as Hateljska Pećina, Phase IVa (Marijanović 2000, Pl. XLIV.7); Ljubomir (Čović 1983, Pl. XX.4); Nečajno (Čović 1989, Pl. IV.2); Pod A (Čović 1991, Pl. 14.1); Prisap (Marjan 1995, Pl. 2.6); Privala A (Govedarica 1982, Pl. I.7); Privala B (Govedarica 1982, Pl. VI.2); Rat (Protić 1988); Ravlića Pećina (Marijanović 2012, Pl. LXXXIV.1); Sovići (Čović 1989, Pl. IX.8); Stubica (Čović 1983, Pl. XV.6); Sv. Juraj (Čače 2001, n.12,16); Škrip (Protić 1988); Varvara A3 (Čović 1978, Pl. XXXI.5); Veliki Vanik (Mucić, Kovačević Bokarica 2011, Pl. 6.48). In Northern Apulia they are attested at Coppa Nevigata (Belardelli 1995; Cazzella - Moscoloni 1987); Grotta Manaccora (Baumgärtel 1953; Recchia 1993); Torre Mileto (Gravina 1995); Trinitapoli (Cataldo 1999; Peroni *et al.* 2003). In the Marche region they are attested at Ancarano di Sirolo (Baldelli *et al.* 2005, Fig.1.6,8); Forcella di Castel di Lama (Lucentini 2005, Fig. 3.3,15); Massignano (Museo Archeologico Ancona).
2.6	H	Nečajno (Čović 1989, Pl. IV.4); Privala A (Govedarica 1982, Pl. I.1); Rat (unpublished); Sovići (Čović 1983, Pl. XIX.3); Grotta Manaccora (unpublished).

Tab. 1-2. Main comparisons between Vranjic and other sites mostly located in Central Dalmatia, Central Bosnia, Herzegovina, Istria, and Northern Apulia (author Alberta Arena).

Tab. 2. Chronology of the main contexts used for comparison (author Alberta Arena).

The second argument that indicates the existence of a MBA1–2/Bz A3–B phase at Vranjic is also proven by the presence of incised decorations at the site (Fig. 4.24–28), since two radiocarbon dates (both obtained from bone samples) associated with such motifs are available from the area under investigation:

– Rat S.U. 37, Beta 406899: 3380 ± 30 BP (1731–1636 cal 1σ BC; 1746–1616 cal 2σ BC);[22]

– Majići, mound 1, Beta 239495: 3530 ± 40 BP (1921–1775 cal 1σ BC; 1970–1744 cal 2σ BC).[23]

Whereas the radiocarbon date from Rat and the attribution of the decorated finds from the S.U. 37 to the typically Dinara incised motifs can be entirely accepted, this is not the case for the date from Majići, which needs to be prudently taken into account.[24]

An older beginning (before 1700 BCE) of the settlement cycle at the Vranjic Peninsula is uncertain.

The old chronology characterising, for example, Pod A, Privala A, Nečajno and Sovići is based on the interpolation between the latest radiocarbon dates associated to the Cetina Culture (from Begovići[25] and Jukić, mound 1-grave 3[26]) and the oldest dates associated to the Dinara Culture (such as Majići and possibly also Odmut-level VII[27]). Even if the beginning of the Dinara cycle during the 19th century BCE is thus probable, this does not prove that such an early start can also be attributed to the Bronze Age occupation of the Vranjic Peninsula.

Analysis of the shapes and decorations of the ceramics recovered at Vranjic datable between the late Early and the Middle Bronze Age, thanks to the above-mentioned

[22] The context has been analysed in the doctoral dissertation of Alberta Arena (Arena 2018).

[23] Mucić, Kovačević Bokarica 2011, pp. 154–157.

[24] On the one hand, use of the mounds persisted over considerable spans of time, retaining traces of thousands of years; on the other hand, the decorated sherds are only described in the text, neither drawings nor photographs are provided.

[25] Beg Jerončić 2011. Beta 248564, on human tooth (3670 ± 40 BP: 2134 – 1979 cal 1σ BC; 2195 – 1939 cal 2σ BC).

[26] Olujić 2012, pp. 63–64. Beta 241024, on charcoal (3590 ± 40 BP: 2014 – 1892 cal 1σ BC; 2116 – 1779 cal 2σ BC).

[27] Marković 1985, p. 44, Tab. 30; the date BP is published in Della Casa 1996, p. 136 note 176 (SI 2218 – 3660 ± 80 BP: 2187 – 1931 cal 1σ BC; 2286 – 1779 cal 2σ BC). This date must be carefully considered, as it covers a very wide time-span.

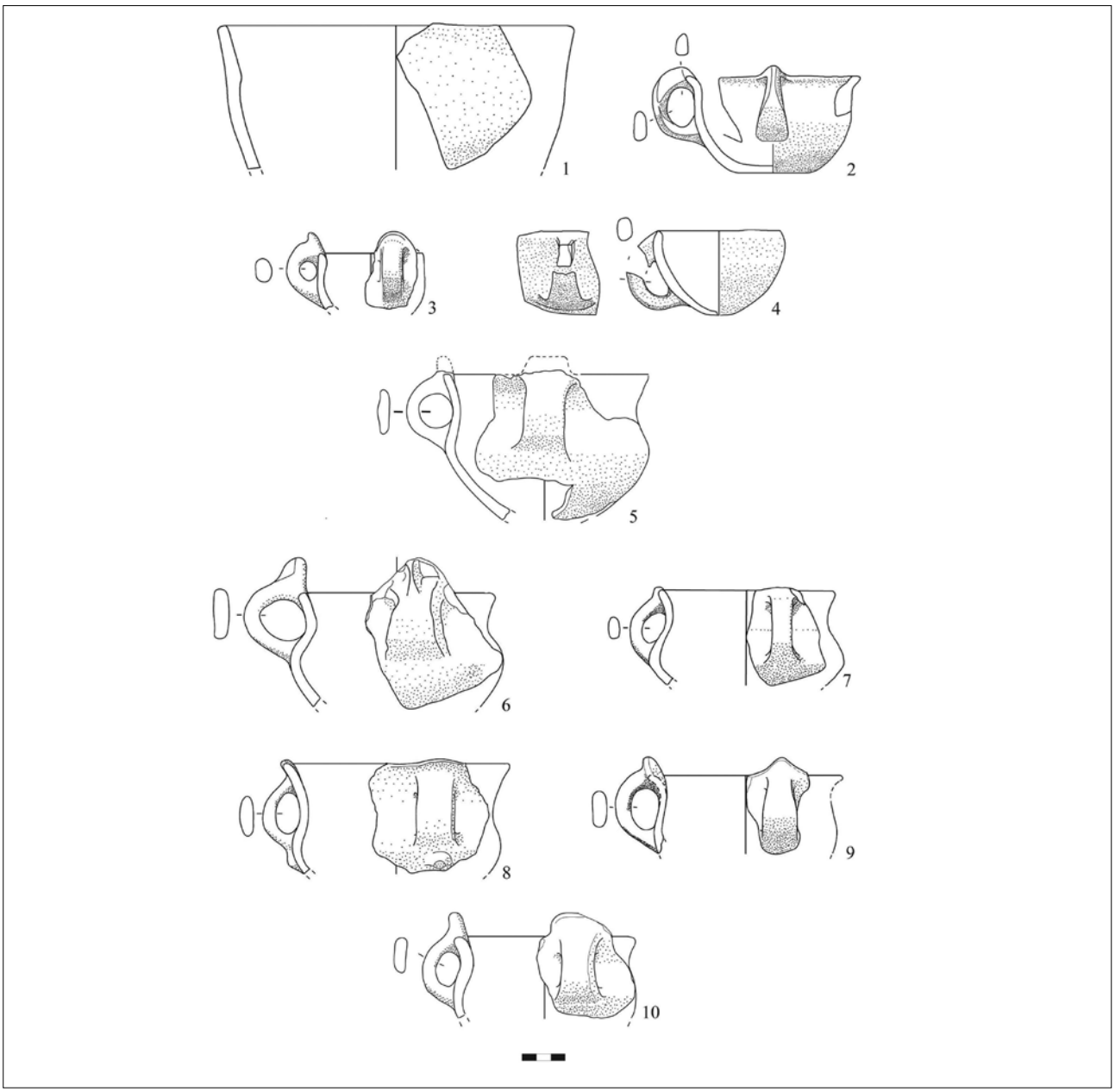

Figure 2. Selected late Early and Middle Bronze Age sherds recovered at Vranjic (author Alberta Arena).

cross-comparisons (Tab. 1) indicates that a good part of it adheres to the typical Dinara Culture models:[28] small bowls/dippers with a rounded profile (Fig. 2.4); biconical cups (Fig. 2.5–7) and tankards/pitchers (Fig. 3.20); strap-handles with more or less developed tongue-shaped terminations, which may be rounded (Fig. 2.3,7,8,10 and Fig. 3.12–14), triangular (Fig. 2.9) or rectangular (Fig. 4.22), or with a central embossed segment (Fig. 2.6); incised decorations (Fig. 4.24–28) and grooves (Fig. 4.29), are also some of the main Dinara (and Posušje) Culture's distinctive features. This is not surprising, due to the geographical proximity of Vranjic to the sites, which had been analysed in the 1980s for the definition of the late Early and Middle Bronze Age Culture of the area.

[28] Govedarica 1989, pp. 154–162.

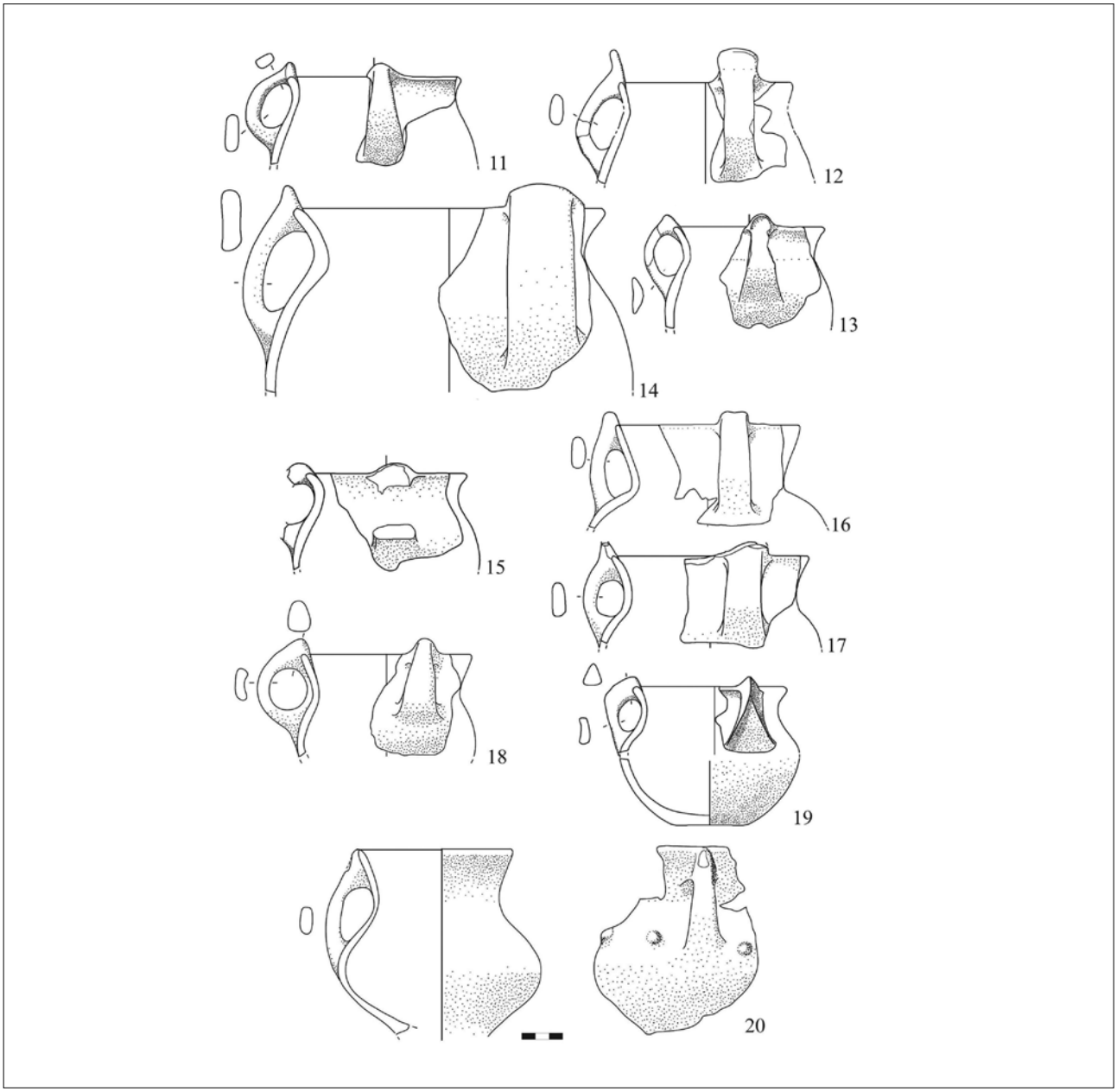

Figure 3. Selected late Early and Middle Bronze Age sherds recovered at Vranjic (author Alberta Arena).

But the pottery assemblages recovered at Vranjic bear some more typological features – rather than exclusively "Dinara-like" markers – which mirror the degree of centrality of the site in the framework of the central and northern Adriatic interaction network.

Some handle types, such as vertical handles with a plate in the upper joint (Fig. 4.23) or those with a triangular front (Fig. 2.2,4 and Fig. 3.11,18,19), are clearly models belonging to the Istrian *Castellieri* Culture.[29]

Some other models, such as pierced handles with twisted margins (Fig. 4.30–31) or spiral-shaped excised motifs

[29] For an overview on the distribution of typically Istrian models in the Adriatic basin, see Arena *et al.* 2020, Fig. 3.

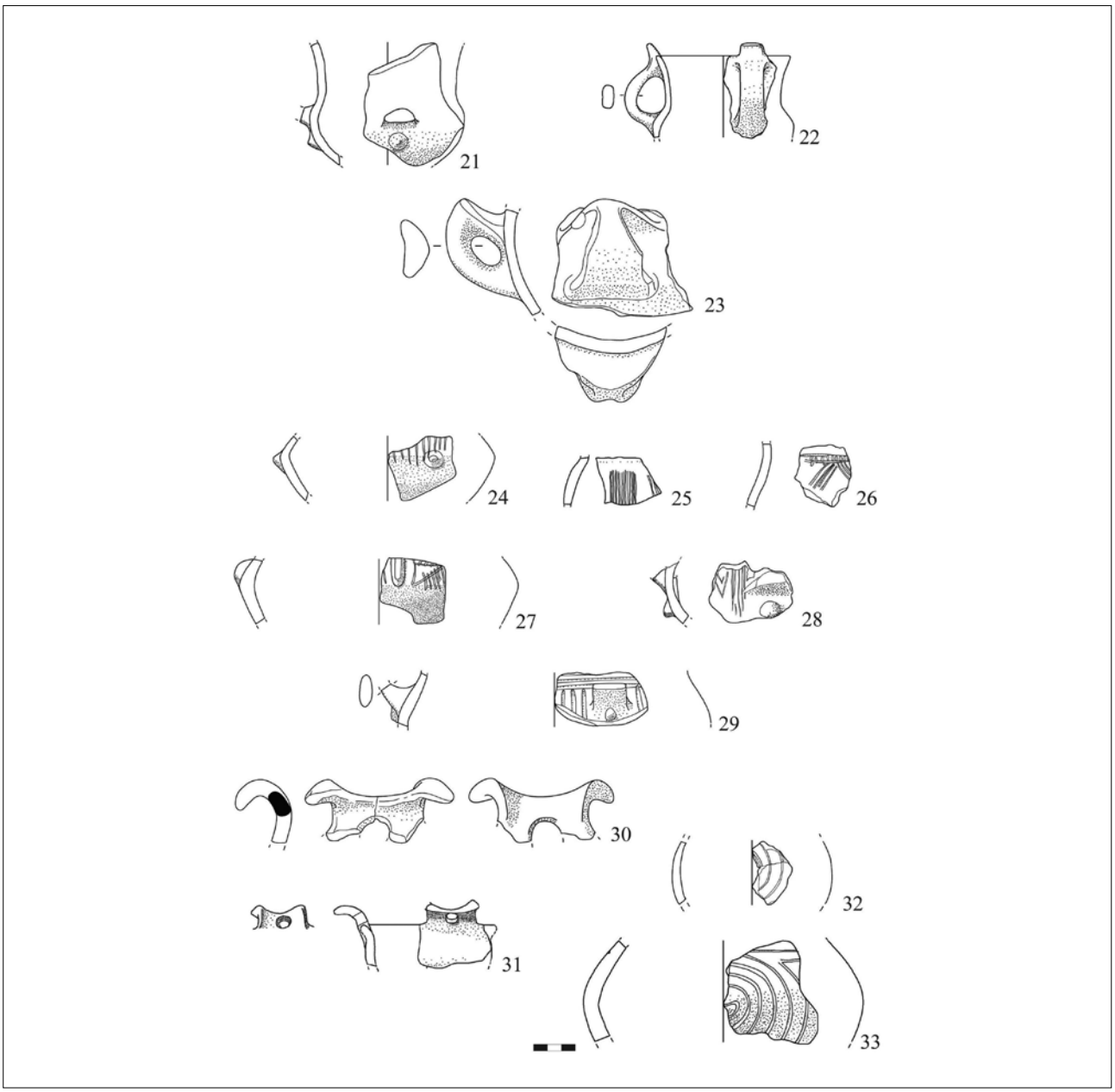

Figure 4. Selected late Early and Middle Bronze Age sherds recovered at Vranjic (author Alberta Arena).

(Fig. 4.32–33), are completely unrelated to the eastern Adriatic pottery variability, being instead typical elements of the Italian so-called Apennine Culture.[30]

[30] Puglisi 1959; Macchiarola 1987. The sherd n. 33 in Fig. 4, was formerly attributed to the Neolithic Danilo Culture (Radić Rossi 2011, p. 303). Even if this interpretation is reasonable from a mere typological point of view, it does not consider the Bronze Age chronology of the site, where no other Neolithic sherds have been recovered. For this reason, a comparison with Apennine-like Middle Bronze Age 3 Italian models seem more plausible. Archaeometric (petrographic, mineralogical, chemical) analyses on Italian-like models recovered at Vranjic have been carried out at the University of Bari – Dipartimento di Scienze della Terra (Dr. Giacomo Eramo) in the framework of a wider research on imports vs. local production in the context of trans-Adriatic contacts (Arena 2018). The publication of the above-mentioned archaeometric results is in preparation. For an overview of all Italian-like models recovered in central Dalmatia see Arena *et al.* 2020, Fig. 2.

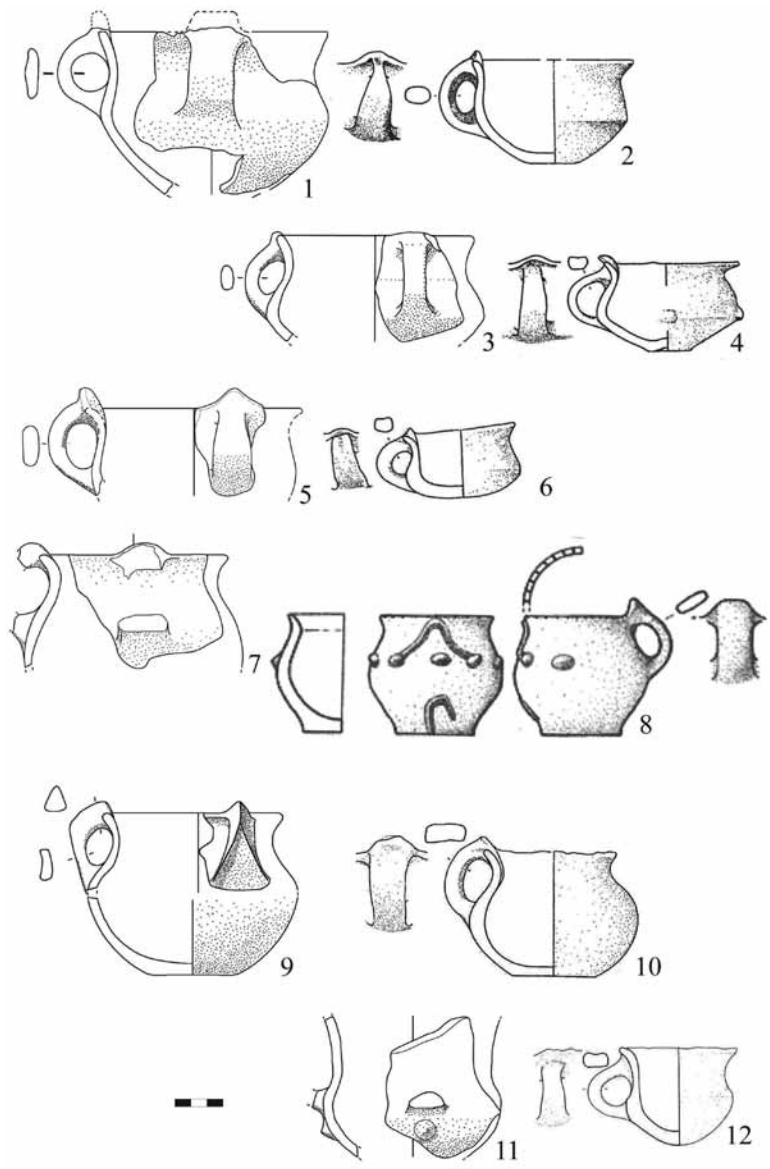

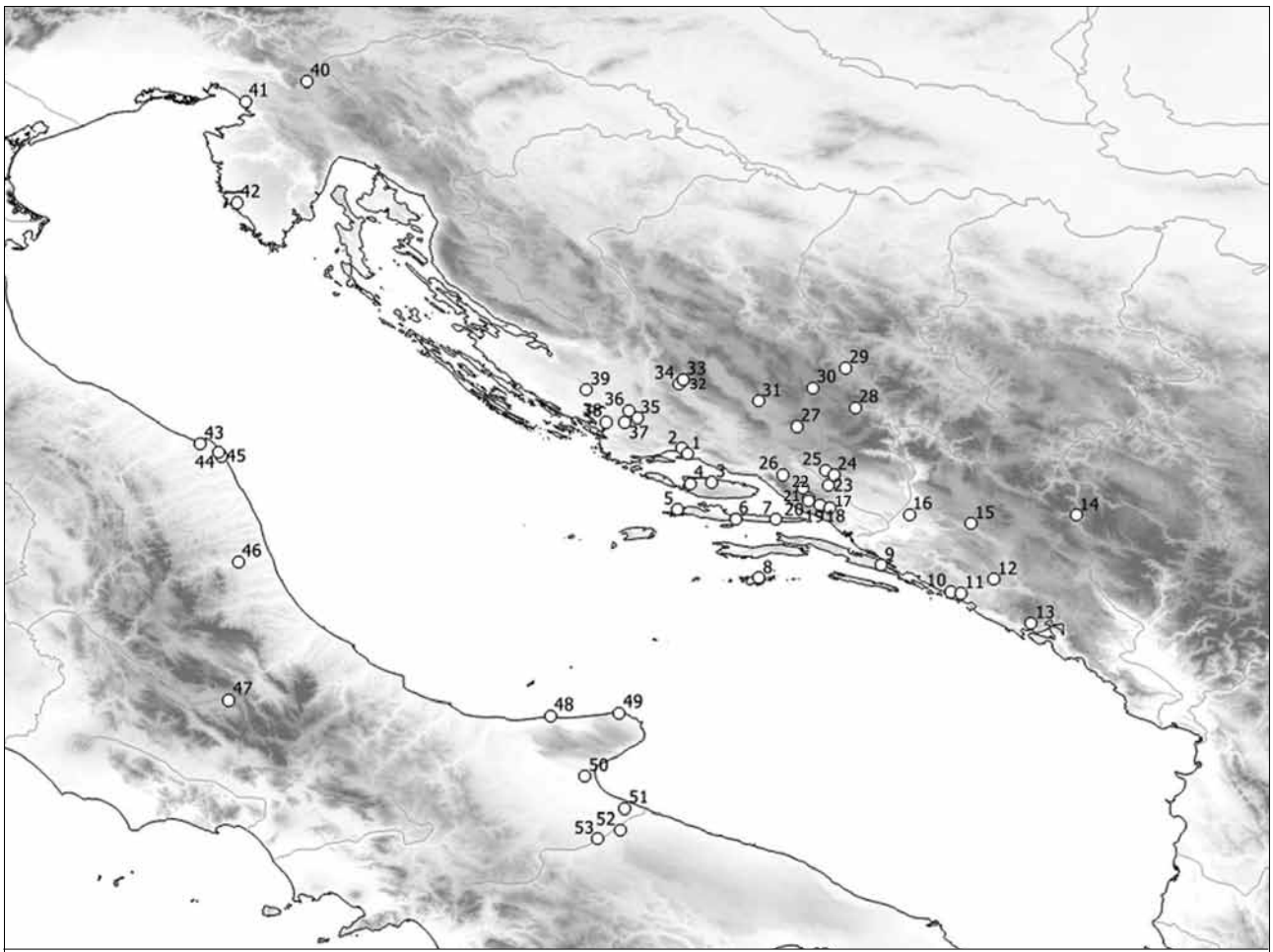
Figure 5. Comparisons between sherds from Vranjic (Central Dalmatia) and miniaturized versions from Trinitapoli (Northern Apulia). Vranjic: 1, 3, 5, 7, 9, 11; Trinitapoli: 2, 4, 6, 8, 10, 12 (after Cataldo 1999 and Peroni *et al.* 2003).

Ovoid (Fig. 3.11–15) or globular (Fig. 3.16–19) tankards and pitchers are more easily comparable to specimens recovered in Northern Apulia, rather than to pots from the Bosnian or Herzegovina hinterland.

Moreover, the similarity between some pots from Vranjic and some pots from Trinitapoli in Northern Apulia[31] serves as the iconic representation of the intensity of trans-Adriatic contacts in this period (Fig. 5).[32]

[31] Arena *et al.* 2020.

[32] Arena *et al.* 2018, with former references.

1 Vranjic
2 Sv. Juraj
3 Škrip
4 Rat
5 Markova Špilja
6 Grapčeva Špilja
7 Bogomolje
8 Lastovo
9 Gudnja
10 Močiljska Pećina
11 Vilina Pećina
12 Ljubomir
13 Pećina Vranjaj
14 Odmut
15 Hateljska Pećina
16 Gagrice
17 Veliki Vanik, Tumul
18 Gradina kod Matkovića
19 Majići
20 Begovići
21 Jujnovića Špilja
22 Vrtača 2 u Kovačevičima
23 Ravlića Pećina
24 Sovići
25 Nečajno
26 Jukić
27 Privala
28 Varvara
29 Pod
30 Dokanova Glavica
31 Prisap
32 Gospodska Pećina
33 Rudine
34 Čitluk
35 Podumci
36 Škarin Samograd
37 Ivankovača
38 Stubica
39 Bribirska Glavica
40 Jama cave
41 Monte Grisa
42 Monkodonja
43 Montagnolo
44 Massignano
45 Ancarano di Sirolo
46 Forcella di Castel di Lama
47 Pescina-Le Coste
48 Torre Mileto
49 Grotta Manaccora
50 Coppa Nevigata
51 Trinitapoli
52 Pozzillo
53 S. Maria di Ripalta

Figure 6. Location of the sites cited in the text (author Alberta Arena).

Conclusions

Regarding the Bronze Age phase analysed here, some elements can be highlighted:

A) The presence at the site of clearly Istrian models (such as vertical handles with plate in the upper joint and vertical handles with a triangular front).

B) The presence of clearly Appennine-like models, such as spiral-shaped excised decorations and pierced handles with twisted margins.

C) The quantity and quality of comparisons that – starting from Vranjic – can be established with the Istrian Castellieri Culture to the north and with Northern Apulia to the west (mainly concerning ovoid and globular tankards/pitchers).

This makes clear something that was hitherto only supposed; namely, that the peculiarity of coastal, as opposed to hinterland sites located beyond the maritime belt of the Dinaric Alps, lies in their entanglement with the other Adriatic districts: Istria to the north and northern Apulia to the west.

Something else here is additionally worth underlining; the fact that it is probable that Vranjic was more than a "normal" coastal site.

Its geographical location makes it an ideal place for connections as well as serving as a crossroads of different routes alongside and across the Adriatic Sea (through the Trogir channel to the north and through the passage between Cape Marjan and the Čiovo Island towards the central Dalmatian Islands[33] and further on, towards northern Apulia). Vranjic is also very well connected with inland sites, as the nearby Klis mountain pass links coast and hinterland and represents the most favourable doorway across the maritime belt of the Dinaric Alps, a barrier, which is – in most of other places of the Dalmatian coast – almost insurmountable.

[33] Kirigin 2012.

Acknowledgments

We want to thank M. Rončević and N. Lete for the drawings at Fig. 2.3,5,6,8–10, Fig. 3.18,20, Fig. 4.23,28,30–33, later adapted to the graphic of the others by A. Arena.

The study of the prehistoric layers in Vranjic has been supported by the Archaeology of Adriatic Shipbuilding and Seafaring (AdriaS) Project, funded by Croatian Science Foundation.

Radiocarbon dates have been calibrated using IntCal13 atmospheric curve (Reimer *et al.* 2013).

ALBERTA ARENA,
VEDRAN BARBARIĆ. IRENA RADIĆ ROSSI

VRANJIC (KAŠTELANSKI ZALJEV) U KASNOJ FAZI RANOG I SREDNJEM BRONČANOM DOBU (19.-14. STOLJEĆA PR. KR.)

(Sažetak)

Zaštitno arheološko istraživanje u Vranjicu provedeno 2005. i 2006. godine pokazalo je postojanje stratigrafskog slijeda s kontinuranim slijedom od kasnije faze ranog brončanog doba do srednjovjekovnog razdoblja, potvrđene tipološkom analizom nalaza i serijom od dvadeset C14 datuma.

Nalazi unutar brončanodobnog dijela stratigrafskog slijeda (pronađen in situ na jugozapadnom dijelu današnje obale) su, s obzirom na značajnu količinu kućnog lijepa u svim slojevima, interpretirani kao ostaci naselja.

Nalazi koji su ovdje objavljeni predstavljaju tek udio (otprilike 10%) svih nalaza lončarije. Odabrani su nalazi s dijagnostičkim potencijalom kako bi se razjasnile neke dvojbe vezane uz rano i srednjebrončanodobno razdoblje, dok pitanja vezana uz kasno brončano doba ostaju otvorena.

Kako je većina nalaza pronađena izvan izvornog konteksta, kronološki pristup predstavljenom skupu nalaza počiva na mreži tipoloških usporedbi s primjerima iz bolje ili lošije datiranih arheoloških konteksta s jadranske obale i zaleđa.

Zahvaljujući usporedbama s lokalitetima poput, primjerice, Monkodonje i Rata, predlažemo početak naselja u Vranjicu u vrijeme oko 1700 godina pr. Kr.

Analiza oblika i dekoracija lončarije pronađene u Vranjicu i datirane između kasnije faze ranog brončanog doba i srednjeg brončanog doba, zahvaljujući spomenutoj mreži tipoloških usporedbi (Tab. 1), pokazuje karakteristike tipične za Dinarsku kulturu.

Ipak, centralni smještaj ovog lokaliteta unutar mreže jadranskih kontakata je jasno prikazan zastupljenošću oblicima lončarije u Vranjicu koja pripada drugim tipološkim tradicijama.

Neki tipovi ručki, poput trakastih ručki s horizontalnom pločicom na gornjem spoju (Fig. 4.23) ili onih s trokutastom formom tijela ručke (Fig. 2.2,4 and Fig. 3.11,18,19), bez sumnje pripadaju modelima iz istarske kulture kašteljera. Neki drugi oblici, poput perforiranih ručki s izvrnutim rubovima (Fig. 4.30–31) ili spiralno-izdubljenih motiva (Fig. 4.32–33) pokazuju potpunu nepovezanost s istočnojadranskim tipovima lončarije te su vezani uz tzv. apeninsku kulturu zapadne jadranske obale.

Povrh navedenog, sličnost nekih posuda iz Vranjica i drugih s lokaliteta Trinitapoli u sjevernoj Apuliji predstavlja plastičnu ilustraciju intenziteta prekojadranskih kontakata u ovom razdoblju. (Fig. 5).

Analiza formi, ručki i dekoracija odražava geografski smještaj lokaliteta, smještenog na križanju više komunikacijskih ruta, te ukazuje na njegovu ulogu važnog čvorišta unutar zapadnobalkanskih i jadranskih komunikacijskih mreža. Istraživanja na ovom lokalitetu također predstavljaju važan korak prema sveobuhvatnom pristupu post-Cetina horizontu srednje Dalmacije, koji je do sada bio zapostavljen.

Prijevod na hrvatski jezik: autori

ABBREVIATION

Godišnjak ANU BiH, CBI

Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centra za balkanološka ispitivanja, Sarajevo

BIBLIOGRAPHY

ALBiH 1988
Arheološki leksikon Bosne i Herzegovine, Sarajevo 1988.

Arena, Pravidur in press
A. Arena, A. Pravidur, *Hillfort Varvara from the late Early to the Recent Bronze Age. Chronology revisited*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Arheologija, Sarajevo, in press.

Arena *et al.* 2020
A. Arena, V. Barbarić, A. Cardarelli, B. Govedarica, I. Radić Rossi, A.M. Tunzi, T*he Adriatic Sea and the interactions between its two shores during the late Early and Middle Bronze Age*, Rivista di Scienze Preistoriche LXX, 239–252.

Arena 2018
A. Arena, *Trans-Adriatic interactions in the Bronze Age* (doctoral dissertation, Sapienza Università di Roma – Freie Universität Berlin).

Arena *et al.* 2018
A. Arena, A. Cardarelli, A.M. Tunzi, *L'area dei castellieri del Caput Adriae e l'ambito adriatico nel Bronzo Medio e Recente*, Studi di Preistoria e Protostoria – 5 – Preistoria e Protostoria del *Caput Adriae*, Firenze 2018, 301–308.

Baldelli et al. 2005
G. Baldelli, G. Bergonzi, A. Cardarelli, I. Damiani, N. Lucentini, *Le Marche dall'antica alla recente età del bronzo*, Atti della XXXVIII Riunione Scientifica dell'IIPP, Preistoria e Protostoria delle Marche, Firenze 2005, 539–579.

Barbarić 2016
V. Barbarić, *Indigenous Pottery in Dalmatia During the Last Millennium BC*, in: *Croatia at the Crossroads. A consideration of archaeological and historical connectivity*, D. Davison, V. Gaffney, P. Miracle, J. Sofaer (eds.), Oxford 2016, 123–138.

Batović 1973
Š. Batović, *Prapovijesni ostaci na Zadarskom otočju,* Diadora 6, Zadar 1973, 5–153.

Batović 1983
Š. Batović, *Kasno brončano doba na istočnom jadranskom primorju,* in: *PZJ IV*, Sarajevo 1983, 271– 373.

Batović 1987.
Š. Batović, *Liburnska grupa*, in: *PZJ V*, Sarajevo 1987, 339–390.

Baumgärtel 1953
E. Baumgärtel, *The Cave of Manaccora, Monte Gargano. Part II: the Contents of the three archaeological strata*, Papers of the British School at Rome XXI, London 1953, 1–31.

Beg Jerončić 2011
I. Beg Jerončić, *Istraživanje grobnog tumula u Begovićima u Kozici kod Vrgorca*, in: *Arheološka istraživanja na trasi autoceste u Zabiokovlju i Plini*, M. Tomasović (ed.), Makarska 2011, 97–109.

Belardelli 2004
C. Belardelli, *Coppa Nevigata: materiali di scavi e rinvenimenti 1903–1909*, Firenze 2004.

Benac 1986
A. Benac, *Praistorijski tumuli na Kupreškom polju*, Sarajevo 1986.

Brusić 1972
Z. Brusić, *Eneolit i rano brončano doba na sjeverozapadnom Balkanu,* Master Thesis, Šibenik 1972

Cardarelli 1983
A. Cardarelli*, Castellieri nel Carso e nell'Istria: cronologia degli insediamenti fra media età del bronzo e prima età del ferro*, in: *Preistoria del Caput Adriae*, A. Boiardi (ed.), Udine 1983, 87–118.

Cardarelli 2015
A. Cardarelli, *Different Forms of Social Inequality in the Bronze Age Italy*, Origini, XXXVIII(2), Roma 2015, 151–200.

Cataldo 1999
L. Cataldo, *Ipogeo dei Bronzi di Trinitapoli – La ceramica*, in: *Ipogei della Daunia. Preistoria di un territorio*, Tunzi Sisto A.M. (ed.), Foggia 1999, 234–253.

Cazzella, Moscoloni 1987
A. Cazzella, M. Moscoloni, *I materiali dell'età del Bronzo di Coppa Nevigata*, in: *Coppa Nevigata e il suo territorio. Testimonianze archeologiche dal VII al II millennio a.C.*, S.M. Cassano, A. Cazzella, A. Manfredini, M. Moscoloni (eds.), Roma 1987, 146–188.

Cazzella, Moscoloni 1998
A. Cazzella, M. Moscoloni, *Coppa Nevigata*, in: *Documenti dell'età del Bronzo. Ricerche lungo il versante adriatico pugliese*, A. Cinquepalmi, F. Radina (eds.), Fasano di Brindisi 1998, 29–43.

Cocchi Genick 1995
D. Cocchi Genick (ed.), *Aspetti culturali della media età del Bronzo nell'Italia centro-meridionale*, Firenze 1995.

Čače 2001
S. Čače, *Putalj do početka povijesnog doba*, in *Sv. Juraj od Putalja*, T. Burić, S. Čače, I. Fadić (eds.), Split 2001, 33–78.

Čović 1965
B. Čović, *Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni*, Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu N.S. XX, Sarajevo 1965, 27–145.

Čović 1978
B. Čović, *Velika Gradina u Varvari – I dio*, Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu N.S. 32 (1977), Sarajevo 1978, 5–175.

Čović 1983
B. Čović, *Regionalne grupe ranog bronzanog doba*, in: *PZJ IV*, Sarajevo 1983, 141–190.

Čović 1987
B. Čović, *Srednjodalmatinska grupa*, in: *PZJ V*, Sarajevo 1987, 442–480.

Čović 1989
B. Čović, *Posuška Kultura*, Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu N.S. 44, Sarajevo 1989, 61–127.

Čović 1991
B. Čović, *Pod kod Bugojna*, Sarajevo 1991.

Damiani 2010
I. Damiani, *L'età del Bronzo recente nell'Italia centro-meridionale*, Firenze 2010.

Della Casa 1996
Ph. Della Casa, *Velika Gruda II. Die bronzezeitliche Nekropole Velika Gruda (Opš. Kotor, Montenegro),* Bonn 1996.

Della Casa *et al.* 2009
Ph. Della Casa, B. Bass, T. Katunarić, B. Kirigin, D. Radić, *An Overview of Prehistoric and Early Historic Settlement, Topography, and Maritime Connections on Lastovo Island, Croatia*, in: *A connecting Sea. Maritime Interaction in Adriatic Prehistory*, S. Forenbaher (ed.), Oxford 2009, 113–136.

Govedarica 1982
B. Govedarica, *Prilozi kulturnoj stratigrafiji praistorijskih gradinskih naselja u jugozapadnoj Bosni*, , Godišnjak ANU BiH, XX, CBI 18, Sarajevo 1982, 111–188.

Govedarica 1989
B. Govedarica, *Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana*, Sarajevo 1989.

Gravina 1995
A. Gravina, *Torre Mileto fra Preistoria e Protostoria*, in: *Il Gargano e il mare*, Corsi P. (ed.), San Marco in Lamis 1995, 21–52.

Hänsel *et al.* 2015
B. Hänsel, K. Mihovilić, B. Teržan, *Monkodonja. Istraživanje protourbanog naselja brončanog doba Istre. Knjiga 1 – Iskopavanje i nalazi građevina = Forschungen zu einer protourbanen Siedlung der Bronzezeit Istriens. Teil 1 – Die Grabung und der Baubefund*, Pula 2015.

Hellmuth Kramberger 2017
A. Hellmuth Kramberger, *Monkodonja. Istraživanje protourbanog naselja brončanog doba Istre. Knjiga 2 – Keramika s brončanodobne gradine Monkodonja = Forschungen zu einer*

protourbanen Siedlung der Bronzezeit Istriens. Teil 2 – Die Keramik aus der bronzezeitlichen Gradina Monkodonja, Pula 2017.

Ialongo 2007
N. Ialongo, *Il Fucino nella protostoria*, Firenze 2007.

Katavić *et al.* 2011
V. Katavić, A. Sunko Katavić, A. Devlahović, *Istraživanje grobnog tumula, dviju vrtača, gradine i gradinice u Gornjim Rašćanima kod Vrgorca*, in: *Arheološka istraživanja na trasi autoceste u Zabiokovlju i Plini*, M. Tomasović (ed.), Makarska 2011, 41–69.

Kirigin 2012
B. Kirigin, *Salona i more – neke napomene*, in: *Muniscula in honorem Željko Rapanić*, M. Jurković, A. Milošević (eds.), Zagreb – Motovun – Split 2012, 59–85.

Korošec 1989
P. Korošec, *Bronastodobni elementi iz Jame pod Jamskim gradom v Predjami*, Arheološki Vestnik 39–40 (1988 – 1989), Ljubljana 1989, 333–344.

Korošec, Korošec 1980
J. Korošec, P. Korošec, *Istraživanja na Bribirskoj Glavici u Bribiru*, Diadora 9, Zadar 1980, 94–145.

Lo Porto 1997

F.G. Lo Porto, *Kanysion 1. La necropoli a cremazione di contrada Pozzillo*, Studi di Antichità 10, Galatina 1997, 71–118.

Lucentini 2005
N. Lucentini, *Gli insediamenti dell'età del Bronzo a Castel di Lama (Ascoli Piceno)*, Atti della XXXVIII Riunione Scientifica dell'IIPP, Preistoria e Protostoria delle Marche, Firenze 2005, 595–611.

Macchiarola 1987
I. Macchiarola, *La ceramica appenninica decorata*, Roma 1987.

Marchesetti 1903
C. Marchesetti, *I castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia*, Trieste 1903.

Marijan 1995
D. Marijan, *Naselje brončanoga doba u Prispu kod Livna*, Opuscula archaeologica 19, Zagreb 1995, 39–43.

Marijanović 2000
B. Marijanović, *Prilozi za prapovijest u zaleđu jadranske obale*, Zadar 2000.

Marijanović 2005
B. Marijanović, *Gudnja: višeslojno prapovijesno nalazište*, Dubrovnik 2005.

Marijanović 2012
B. Marijanović, *Ravlića Pećina. Prapovijesno naselje*, Mostar 2012.

Marković 1985
Č. Marković, *Neolit Crne Gore*, Beograd 1985.

Marović 1979
I. Marović, *Rezultati arheološkog sondiranja u Gospodskoj Pećini kod vrela Cetine,* Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 72–73, Split 1979, 13–50.

Marović 1985
I. Marović, *Iskopavanje kamenih gomila u Bogomolju na otoku Hvaru*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 78, Split 1985, 5–35.

Marović 1991
I. Marović, *Istraživanja kamenih gomila cetinske kulture u srednjoj Dalmaciji*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 84, Split 1991, 15–214.

Marović 1999
I. Marović, *Jama u Podumcina,* Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 90–91, Split 1999, 9–41.

Marović, Čović 1983
I. Marović, B. Čović, *Cetinska Kultura*, in: *PZJ IV*, Sarajevo 1983, 191–231.

Moretti 1978
M. Moretti, *Monte Grisa: Area inferiore*, in: *I castellieri di Nivize, Monte Grisa, Ponte S. Quirino, complessi dell'età del Bronzo*, M. Moretti, R. Gerdol, G. Stacul, (eds.), Milano, 41–64.

Mucić, Kovačević Bokarica 2011
K. Mucić, N. Kovačević Bokarica, *Doprinosi poznavanju povijesti Vrgoračke krajine na osnovi rezultata novijih arheoloških istraživanja*, in *Arheološka istraživanja na trasi autoceste u Zabiokovlju i Plini* in M. Tomasović (ed.), Makarska 2011, 125–212.

Novak 1955
G. Novak, *Prethistorijski Hvar*, Zagreb 1955.

Olujić 2012
B. Olujić, *Istraživanja dvije kamene gomile na području Zagvozda (Imotski, Hrvatska)*,

Opuscula archaeologica 36(1), Zagreb 2012, 55–91.

Oreč 1978
P. Oreč, *Prapovijesna naselja i grobne gomile (Posušje, Grude i Lištica)*, Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu N.S. 32 NS (1977), Sarajevo 1978, 181–291.

Pacciarelli 2000
M. Pacciarelli, *Dal villaggio alla città. La svolta protourbana del 1000 a.C. nell'Italia tirrenica*, Firenze 2000.

Peroni *et al.* 2003
R. Peroni, B. Barbaro, A. Vanzetti*, I materiali del nuovo ipogeo di Trinitapoli*, Atti del 23° Convegno Nazionale sulla Preistoria, Protostoria e Storia della Daunia (2002), San Severo 2003, 287–320.

Petrić 1981
N. Petrić, *Uvod u prethistoriju dubrovačkog područja*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 14, Zagreb 1981, 1–9.

PJZ 1983
Praistorija jugoslovenskih zemalja IV, Bronzano doba, Sarajevo 1983.

PJZ 1987
Praistorija jugoslovenskih zemalja V, Željezno Doba, Sarajevo 1987.

Protić 1988
G. Protić, *L'età del Bronzo nella Dalmazia centrale (stato delle ricerche)*, Annali benacensi 9, Brescia 1988, 199–225.

Puglisi 1959
S.M. Puglisi, *La civiltà appenninica. Origine delle comunità pastorali in Italia*, Firenze 1959.

Pušić 1999
I. Pušić. *Pećina Vranjaj: preistorijsko stanište iznad Herceg-Novog*, Podgorica 1999.

Radić Rossi 2006
I. Radić Rossi, *Vranjic – južna i zapadna obala*, Hrvatski arheološki godišnjak 2 (2005), Zagreb 2006, 417–419.

Radić Rossi 2007
I. Radić Rossi, *Vranjic – zapadna i južna obala*, Hrvatski arheološki godišnjak 3 (2006), Zagreb 2007, 451–453.

Radić Rossi 2008a
I. Radić Rossi, *Zaštitno arheološko istraživanje u vranjičkome podmorju 2005./2006.,* Tusculum – Časopis za solinske teme 1, Solin 2008, 17–34.

Radić Rossi 2008b
I. Radić Rossi, *Rescue excavations at Vranjic near Split, Croatia*, in: *Proceedings of the 13th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists (Zadar, Croatia, 18–23 September 2007). Session: Underwater Archaeology*, I. Radić Rossi, A. Gaspari, A. Pydyn (eds.), Zagreb 2008, 151–166.

Radić Rossi 2011
I. Radić Rossi 2011, *Problematika prapovijesnih i antičkih arheoloških nalazišta u hrvatskom podmorju*, doctoral dissertation, Zadar 2011.

Recchia 1993
G. Recchia, *Grotta Manaccora (Peschici): considerazioni sulla Grotticella funeraria e sull'area antistante (scavi Rellini-Baumgärtel)*, Origini XVII, Roma 1993, 317–401.

Reimer *et al.* 2013
P. J. Reimer, E. Bard, A. Bayliss *et al.*, *IntCal13 and Marine13 Radiocarbon Age Calibration Curves 0-50,000 Years cal BP*, Radiocarbon 55(4), 1869–1887.

Sabbatini *et al.* 2009
T. Sabbatini, M. Silvestrini, F. Milazzo, *Moscosi di Cingoli (Macerata) e l'area centroadriatica nella tarda Età del Bronzo: aspetti di carattere internazionale e di koinè metallurgica fra Egeo e area alpina*, E. Borgna, P. Càssola Guida (eds.), Roma 2009, 235-256.

Skelac, Vodička 2009
G. Skelac, K. Vodička, *Vranjic – obala*, Hrvatski arheološki godišnjak 5 (2008), Zagreb 2009, 658–660.

Tomasović 2011
M. Tomasović, *Prapovijesni nalazi iz Župe, Raščana i Kozice – kulturna slika nakon započetih rekognosciranja*, in: *Arheološka istraživanja na trasi autoceste u Zabiokovlju i Plini*, M. Tomasović (ed), Makarska 2011, 9–28.

Tunzi Sisto 1999
A.M. Tunzi Sisto, *L'ipogeo nella fase cultuale*, in: *Ipogei della Daunia. Preistoria di un territorio*, Tunzi Sisto A.M. (ed.), Foggia 1999, 188–197.

Tunzi *et al.* 2018
A. M. Tunzi, A. Arena, V. Mironti, *L'Ipogeo della Pigne nella Grotta di Manaccora (Peschici-FG): i materiali protoappenninici*, Atti del 38° Convegno Nazionale sulla Preistoria, Protostoria e Storia della Daunia (2017), San Severo 2018, 217–235.

Vodička Miholjek 2008
K. Vodička Miholjek, *Vranjic – južna obala*, Hrvatski arheološki godišnjak 4 (2007), Zagreb 2008, 541–543.

IVANA OŽANIĆ ROGULJIĆ

OSVRT NA TEKSTILNU PROIZVODNJU U RIMSKODOBNOJ DALMACIJI *

UDK/UDC 904(497.583):677"652"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 13.7.2019

Ivana Ožanić Roguljić
Institut za arheologiju
Gajeva 32
HR – 10000 Zagreb
iozanic@iarh.hr

Tekstil i vuna iz Dalmacije sporadično se spominju u izvorima. No, rijetke informacije iz izvora o tekstilnoj proizvodnji u kombinaciji s otkrićem piramidalnih utega u keramičarskoj radionici u Crikvenici te brojnim drugim nalazima na području Dalmacije ukazuju na intenzivnu proizvodnju i korištenje vertikalnog tkalačkog stana. Proizvodnja tekstila ostavlja malo tragova pa količina otkrivenih utega nosi novo svjetlo o evoluciji tekstilne proizvodnje na području rimske provincije Dalmacije.

Ključne riječi: *Dalmatia, rimsko doba, tekstil, tkalački stan, keramički piramidalni utezi*

Uvod

Dalmacija, tj. njen sjeverni dio je u rimskom svijetu bila poznata kao proizvođač i izvoznik prepoznatljivih suknenih ogrtača (*cuculli liburnici*, Plinije N.H. 8.191; Marcijal 14.110). Početak trgovine liburnskim vunenim proizvodima za sada nije utvrđen. Velika je vjerojatnost da je trgovina započela već od 5. st. pr. Kr. kada su Atenjani uspostavili prve redovitije trgovačke veze s Jadranom. Tekstil i vuna s područja Liburnije sporadično se spominju u izvorima prvog stoljeća. Zadnji spomen liburnskog ogrtača nalazimo kod Stjepana Bizantinca u 6. st. (Steph. Byz. 415,10). Drugi odjevni predmet koji je prepoznatljiv kao dalmatinski je dalmatica, kratka tunika, sa širokim, kratkim rukavima koja se nije vezivala pojasom. Nosili su je muškarci i žene, a od 320. g. dalmatika je postala službeno ruho đakona. Kroz sva antička razdoblja postojala kontinuirana proizvodnja tekstila, posebice vunenih tkanina (CIL III 2006, 2086, 2924, 6380, 12924, 14927). Poznat nam je jedan proizvođač *purpura – magister conquiliarius* (CIL III 2115). Prema izvorima u razdoblju kasne antike za preradu vune koriste se i neki prostori u carskoj palači u Splitu (Not. Dign. [occ.] XI 48), a u Saloni radi postrojenje za bojanje vune (Not. Dign.[occ.] XI 66). [1]

Kroz ovaj rad osvrnut ćemo se na podatake o raširenosti tekstilne proizvodnje koje nam mogu dati pronalasci ostataka tkalačkih stanova od kojih su nam sačuvani samo utezi.

* Ovaj rad je nastao kao dio projekta *Rimska ekonomija u Dalmaciji: proizvodnja, distribucija i potražnja u svijetlu keramičarskih radionica* financiranom od Hrvatske zaklade za znanost (IP-11-2013-3973).

[1] Škegro1999, str. 197–207; Glicksman 2005, str. 2014–2016; Sanader 2006, str. 163.

Tkalački stan

Tipični rimski utezi za tkalački stan su oblika krnje piramide s uzdužnom perforacijom za provlačenje niti. Utezi oblika krnje piramide korišteni su kao sastavni dio vertikalnih tkalačkih stanova.[2] Vertikalni tkalački stan s utezima izrađen je od okvira i letvice. Osnova i potka križale su se okomito jedna na drugu. Potka se provlačila između osnovnih niti, a stvaranje zijeva omogućavala je letvica. Utezi su služili kao opterećenje za zatezanje niti. Pojedini piramidalni uteg zatezao je snop niti. Vertikalni tkalački stan s utezima mogao je biti visok dva metra a širina mu je variriala prema potrebi. Takvim je tkalačkim stanom moguće istkati tkaninu od niti biljnog ili životinjskog podrijetla. Tkanina je mogla biti široka i više od dva metra pa je to jedan do razloga popularnosti takva tkalačkog stana u rimskom razdoblju.[3] Količina utega potrebnih pri tkanju ovisila je o širini tkanine koja se tkala te se moglo koristiti od 6 do 30 utega.[4] Utezi krnje piramide često su ukrašeni graviranim, utisnutim ili reljefnim simbolima te im se pored uporabne pripisuje i kultna ili magijska funkcija. Kao i većina predmeta vezana uz proizvodnju tekstila utezi oblika krnje piramide poznati su kao votivni predmeti u svetištima kao prilog u pogrebnom materijalu i drugim ritualnim značenjima.[5]

Utezi za tkalački stan pronalaženi su često na rimskodobnim lokalitetima, pa niti Dalmacija nije izuzetak. Količina nalaza nije adekvatno predstavljena u publikacijama što se u novije vrijeme polako mijenja. Pronađeni su u Saloni, u prvoj (helenističkoj) fazi lokaliteta Siculi, Ninu, Bribrskoj glavici, Žutoj Lokvi, a u sklopu istraživanja keramičarske radionice u Crikvenici po prvi puta je potvrđena njihova proizvodnja na prostoru rimske Dalmacije (postoje dva tipa, tabla 1.).[6] Na Bribirskoj glavici uz jednostavne utege pronađeni su i utezi s reljefnim prikazom triju ukrštenih palica koje su vjerojatno imale šiljke i prema gore i prema dolje tako da podsjećaju na shemu snopova munja na legionarskim štitovima. Jedan primjerak ima u visini sjecišta dvije horizontalne crte.[7]

Premda se takav motiv veže u stilizirani atribut Zeusa – Jupitera, tj. munja u obliku strelica, postoji mogućnost da takve oznake predstavljaju položaj pojedinih utega na tkalačkom stanu, način i smjer vezanja niti ili neku drugu funkciju pri sastavljanju tkalačkog stana. No, kako su kult i magija usko vezana uz tkalce i tkalački stan funkcionalna i ritualna simbolika ne moraju isključiti jedna drugu.

Proizvodnja utega u rimskoj keramičarskoj radionici

Na prostoru rimskodobne Dalmacije za sada je proizvodnja utega je potvrđena jedino u rimskoj keramičarskoj radionici Seksta Metilija Maksima u Crikvenici.

Prisutna su dva tipa utega koji se razlikuju po dimenzijama, težini i oblikovanju gornjeg dijela. Tip 1 veći su utezi težine od oko 908 do 915 g, dno (npr. 9 x 5,5 cm) i vrh (npr. 3,5 x 5,5 cm) pravokutna su oblika, a visina im je od 15 do 16,5 cm (T 1). Tip 2 manji su utezi težine od oko 603 do 610 g, dno je pravokutna oblika (9 x 4 cm), a vrh kvadratna (3,5 x 3,5 ili 4 x 4 cm) ili gotovo kvadratna oblika (3,5 x 4 ili 4,2 x 3,8 cm), visina im je od 13,5 do 15 cm (T 1).

Ujednačenost oblika upućuje na to da su morali biti izrađivani u kalupu. U Crikvenici do sada nisu nađeni kalupi, ali utezi i sličan keramički materijal zasigurno se izrađivao u drvenim kalupima koji nam nisu mogli biti sačuvani.

Uz istočni ogradni zid radionice Sj 022 istražena je peć malenih dimenzija (Sj 317 – 319, zapuna 320) gdje je u otpadu nađena veća količina utega pa se može pretpostaviti da predstavljaju posljednje predmete koji su pečeni u toj peći.[8]

Utezi krnje piramide često su ukrašeni graviranim, utisnutim ili reljefnim simbolima te im se pored uporabne pripisuje i kultna ili magijska funkcija.[9] Kao i većina predmeta vezana uz proizvodnju tekstila utezi oblika krnje piramide poznati su i kao votivni predmeti u svetištima. [10]

Također, takav oblik utega mogao je biti pogodan i za neke druge svrhe, primjerice kao razdjelnik pri slaganju posuđa u peći, a u etnološkim izvorima nalazimo po-

[2] Sepúlveda *et al.* 2007, str. 273–277; Gostenčnik 2010, str. 393–402; 2014, str. 57–109.

[3] L. Mårtensson *et al*. 2009.

[4] Wild 1970, str. 61–68; Phelps 2012, str. 12.

[5] Sofroniew 2011, str. 191–209.

[6] Borzić *et al.* 2013; Kamenjarin, Šuta 2011; Bekić, Pešić 2014; Konestra et all. 2016.

[7] Matijašić 2009, str. 22.

[8] Lipovac Vrkljan, Šiljeg 2009a, str. 109–110, Sl. 4; Konestra *et al.* 2016.

[9] Matijašić 2009, str. 22.

[10] Phelps 2012, str. 20.

datak da se takav uteg rabio i za pridržavanje ploče dok se zagrijavala za pečenje kruha pod pekom. Ponekad se smatraju predmetima za zagrijavanje vode.[11]

Višeznačnost tumačenja uporabe utega oblika krnje piramide ne mora nas odvesti od razumijevanja njihove primarne funkcije. Crikvenički utezi krnje piramide za sada nisu pokazali ni jedan primjer koji bi upućivao na bilo koju funkciju osim uporabne, pa prema količini nalaza možemo zaključiti da je njihova proizvodnja u radionici morala pokriti dobar dio potražnje tržišta na prostoru sjeverne Dalmacije. Nedavnim pregledom keramičkog materijala s istraživanja rimske postaje Žuta Lokva nađeni su utezi krnje piramide koji odgovaraju tipu i strukturi crikveničkih. Količina nalaza utega oblika krnje piramide i postojanje malene keramičarske peći (Sj 317 – 319, zapuna 320) u kontekstu koje su ponajviše nađeni upućuje na znatne potrebe za izradom tkalačkih stanova na prostoru provincije Dalmacije.[12]

Proizvodnja se može pretpostaviti i na lokalitetu Plemići gdje je utvrđeno postojanje još jedne keramičarske radionice. Za sada još radionica u zaljevu Plemići nije arheološki istraživana, no nalazi upućuju da piramidalni utezi mogu biti njen proizvod.[13]

Organizacija proizvodnje tekstila

Kako bi razumjeli organizaciju proizvodnje tekstila općentito, pa tako i u Dalmaciji, prisiljeni smo poslužiti se primjerima iz nekih drugih oblika radioničke proizvodnje. Pri proučavanju, rekonstrukciji i pokušaju razumijevanja provincijalne ekonomije keramičarske radionice postaju primjer i za druge grane gospodarstva. Tako se Peackockova shema organizacije keramičkih radionica može prenijeti i na tekstilnu proizvodnju te se kao i kod keramičarskih radionica organizacija proizvodnje dijeli na osam oblika: 1. kućna produkcija, 2. kućna industrija, 3. individualna radionica, 4. specijalizirana radionica, 5. manufaktura, 6. tvornica (uključuje mehanizaciju, nakon industrijske revolucije), 7. proizvodnja na imanjima, 8. vojna/državna radionica.[14] Kako su izgledala postrojenja ili radionice za proizvodnju tekstila na prostoru Dalmacije i kojem bismo ih Peackockovu obliku pripisali, za sada nije moguće utvrditi.

Zaključak

Proizvodnja tekstila pripada gospodarskoj grani koja pokriva osnovne potrebe stanovništva te je stoga nužna, uvijek prisutna i dobro organizirana. Tekstilna proizvodnja predstavljala je srž rimskog društva i načina života. Vrijednost žene mjerila se koliko je vrsna tkalja, a sam car August je često svoju suprugu Liviju, prilikom prijema, strateški postavljao tako da uzvanici vide kako radi na tkalačkom stanu i predstavlja prikaz tradicionalne rimske vrline.[15] Tkanje se najčešće povezuje upravo sa ženama, no u velikim radionicama su u proizvodnom procesu sudjelovali i muškarci.

Objavljenost keramičkih utega na prostoru Dalmacije trenutno je svedena više na pojedinačne nalaze nego na ozbiljnu znanstvenu analizu njihove tipologije, distribucije i upotrebe.

Otkriće proizvodnje utega u crikveničkoj keramičarskoj radionici je vrlo značajno jer nam daje potvrdu o potrebi za njihovom izradom u lokalnoj sredini. Osnovno tržište crikveničke radionice je bio sjeverni prostor Dalmacije (Liburnija). Distribucija priramidalnih utega na tom prostoru za sada je potvđena samo na jednom lokalitetu (Žuta Lokva), no to je sasvim sigurno rezultat stanja istraženosti, a ne realno stanje. Isto tako poučeni podacima iz Crikvenice možemo pretpostaviti proizvodnju utega i na drugim lokalitetima koji su pokrivali potrebe svojeg prostora. Sasvim sigurno takve se radionice mogu očekivati u blizini velikih centara kao što su Nin (Plemići), Zadar ili Salona.

U Kaštelanskom zaljevu utezi su utvrđeni na lokalitetu Sikuli koji prema kontekstu nalaza vrlo vjerojatno predstavljaju nalaze iz domaćinstava najverojatnije Peackokovog modela 1. koji se odnosi na proizvodnju za potrebe domaćinstva, eventualno modela 2. ukoliko je domaćinstvo bilo u mogućnosti proizvoditi više od potrebnog te svoj proizvod plasirati na mogućej lokalnoj tržnici.

Nalazima utega bi trebali u budućnosti dati veću pažnji i sagledati ih upravo kroz kontekst nalaza i prema tome pokušati rekonstruirati organizaciju proizvodnje tekstila.

[11] Matijašić 2009, str. 22; Đorđević 2011.

[12] Ožanić Roguljić, Kolak 2018, str. 115–125.

[13] Ilkić 2017.

[14] Peackock 1997, str. 13–31; Wild 2002, str. 27.

[15] Beard 2017, str. 350–355.

IVANA OŽANIĆ ROGULJIĆ

REVIEW OF TEXTILE PRODUCTION IN ROMAN DALMATIA

(Summary)

Textile production belongs to the economic branch that covers the population's basic needs and is, therefore, necessary, always present, and well organized. Textile production was the core of Roman society and way of life. The value of a woman was measured by how excellent a weaver she was, and Emperor Augustus himself often strategically placed his wife, Livy, at the reception, so that guests could see him working on the loom and represent a display of traditional Roman virtue. Weaving is most often associated with women, but men also participated in the production process in large workshops.

The publication of ceramic weights in Dalmatia is reduced to single findings rather than a serious scientific analysis of their typology, distribution, and use.

The discovery of the production of weights in the Crikvenica pottery workshop is significant because it gives us confirmation of the need for their production in the local environment. The primary market of the Crikvenica workshop was the northern part of Dalmatia (Liburnia). The distribution of pyramidal weights in that area has so far been confirmed in only one locality (Žuta Lokva), but this is undoubtedly the result of the state of research and not the real situation. Also taught by the data from Crikvenica, we can assume the production of weights in other localities that covered their space needs. Indeed, such workshops can be expected near large centers such as Nin (Nobles), Zadar, or Salona.

In the Kastela Bay, weights were found at the Sikuli site, which most likely represents findings from households, most likely Peacock's model 1, which refers to production for household needs. Possibly model 2, if the household could produce more than the necessary for their own needs and finished products could be sold on a possible local market.

Weights should be given more attention in the future. We should look at them precisely through the context of the findings and therefore try to reconstruct the organization of textile production.

Prijevod: autorica

KRATICE

CIL
Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin.

IZVORI

Marcijal
Marcijal Marko Valerije: Epigrami, prevela Marina Bricko, Matica hrvatska, Zagreb, 2008

Not. Dign. [occ.]
Notitiae dignitatum, Occidentalis
https://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost05/Notitia/not_intr.html (12.2.2019).

Plinije N.H.
Gaius Plinius Secundus Maior, Naturalis Historia
http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Pliny_the_Elder/home.html (12.2.2019).

Steph. Byz.
Stephanus Byzantinus
https://archive.org/details/stephanibyzanti00meingoog/page/n7 (12.2.2019).

LITERATURA

Beard 2018
M. Beard, *SPQR – Povijest starog Rima*, Zagreb 2018.

Bekić, Pešić 2014
L. Bekić, M. Pešić, *Pokazatelji pomorske trgovine na istočnoj obali Jadrana na osnovu nalaza iz dvije rimske luke*, Histria archaeologica 45, 95–112.

Borzić *et al.* 2013
I. Borzić *et al.*, *Arheološka istraživanja okoliša crkve sv. Križa u Ninu. Katalog izložbe povodom 50. obljetnice Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru*, Zadar 2013.

Đorđević 2011
B. Đorđević, *Tri lica tradicionalne keramičke proizvodnje u Srbiji*, Beograd 2011.

Glicksman 2005
K. Glicksman, *Internal and external trade in the Roman province of Dalmatia*, Opuscula archaeologica 29, 2005, 189–230.

Gostenčnik 2010
K. Gostenčnik, *Zentren der Textilwirtschaft im südlichen Noricum*, zu: Claus Reinholdt – Wolfgang Wohlmayer (eds), *Klassische und Frühägäische Archäologie*. Akten des 13. österreichischen Archäologentages, Salzburg 2010, Wien 2012, 393–402.

Gostenčnik 2014
K. Gostenčnik, *Textilproduktion in der Austria Romana*, u: Karina Grömer, *Römische Textilien in Noricum und Westpannonien im Kontext archäologischer Gewebefunde 2000 v. Chr. bis 500 n. Chr. in Österreich*, Austria Antiqua 5, Graz 2014, 57–109.

Ilkić 2017
M. Ilkić, *Numizmatički nalazi s područja Ljupča*, u: J. Faričić i J. Lenkić (ur.), *Župa Ljubač – zrcalo povijesnih i geografskih mijena u sjeverozapadnom dijelu Ravnih kotara*, Zadar 2017, 152–181.

Kamenjarin, Šuta 2011
I. Kamenjarin, I. Šuta, *Antički Sikuli*, Kaštela 2011.

Konestra et all. 2016
A. Konestra *et al.*, *845°C Ad Turres*, Crikvenica 2016.

L. Mårtensson *et al.* 2009
L. Mårtensson et all, *Shape of Things: Understanding a Loom Weight*, Oxford Journal of Archaeology 28, Oxford 2009, 373–398.

Matijašić 2009
R. Matijašić, *Instrumentum Varvarinum: izbor iz poharanog depoa*, Studia Varvarina 1, Zagreb – Motovun 2009, 91–129.

Ožanić Roguljić, Kolak 2018
I. Ožanić Roguljić, T. Kolak, *Excavations of the Roman Sites in Lika (Croatia): Žuta Lokva, Lički Ribnik*, u: Maja Janežič (ur.), *New Discoveries between the Alps and the Black Sea Results from the Roman Sites in the Period between 2005 and 2015*. Proceedings of the 1st International Archaeological Conference, Ptuj 2018, 115–125.

Sanader 2006
M. Sanader, *O antičkoj provincijalnoj arheologiji u hrvatskoj, s naglaskom na gospodarstvu* Opuscula archaeologica 30, 2006, 143–182.

Peackock 1997
D.P.S Peackock, *La ceramica Romana tra archeologia ed etnologia (Pottery in the Roman World, an ethnoarhaeological approach)*, S. Spirito 1997.

Phelps 2012
C. Phelps, *Weaving, Writing, and Women: A Case Study of Etruscan Sigla on Loom Weights* (disertacija) 2012.

Sepúlveda *et al.* 2007.
E. Sepúlveda, P. A. Santos, J. C. Faria, M. Ferreira, *Cerâmicas romanas do lado ocidental do castelo de Alcácer do Sal, 5: almofarizes de produção bética, pesos e cossoiros*, Revista Portuguesa de Arqueologia 10/ 2, Lisabon 2007, 255–284.

Sofroniew 2011
A. Sofroniew, *Women's work: The dedication of loom weights in the sanctuaries of southern Italy*, Pallas 86, Toulouse 2011, 191–209.

Škegro 1999
A. Škegro, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Zagreb 1999.

Wild 1970
J. P. Wild, *Textile Manufacture in the Northern Roman Provinces*, Cambridge 1970.

Wild 2002
J. P. Wild, *The Textile Industries of Roman Britain*, Britannia 33, London 2002.

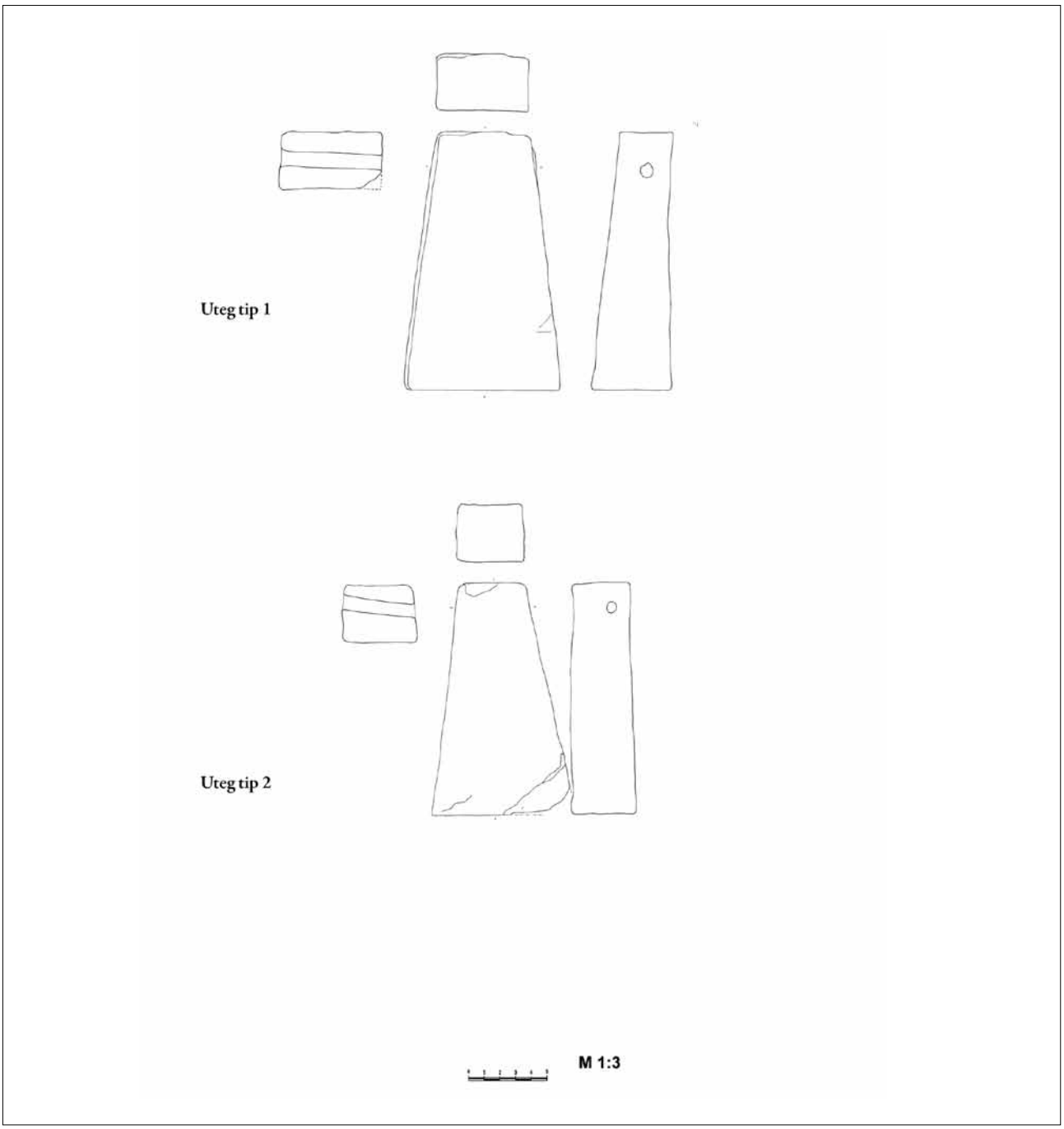

Tabla 1. Dva tipa utega iz radionice Seksta Metilija Maksima u Crikvenici (crtež S. Čule).

Tip 1 – utezi težine od oko 908 do 915 g, dno (npr. 9 x 5,5 cm) i vrh (npr. 3,5 x 5,5 cm) pravokutna su oblika, a visina im je od 15 do 16,5 cm.
Tip 2 – loom utezi težine od oko 603 do 610 g, dno je pravokutna oblika (9 x 4 cm), a vrh kvadratna (3,5 x 3,5 ili 4 x 4 cm) ili gotovo kvadratna oblika (3,5 x 4 ili 4,2 x 3,8 cm), visina im je od 13,5 do 15 cm.

Table 1. Two types of loom weights from the workshop of Sextus Metilius Maximus in Crikvenica (Drawing S. Čule).

Type 1 – loom weights weighing about 908 to 915 g, bottom (e.g. 9 x 5,5 cm) and top (e.g. 3,5 x 5,5 cm) they are rectangular in shape and 15 to 16.5 cm high.
Type 2 – weights weighing about 603 to 610 g, the bottom is rectangular (9 x 4 cm) and the top is square (3.5 x 3.5 or 4 x 4 cm) or almost square (3.5 x 4) or 4.2 x 3.8 cm), their height is from 13.5 to 15 cm.

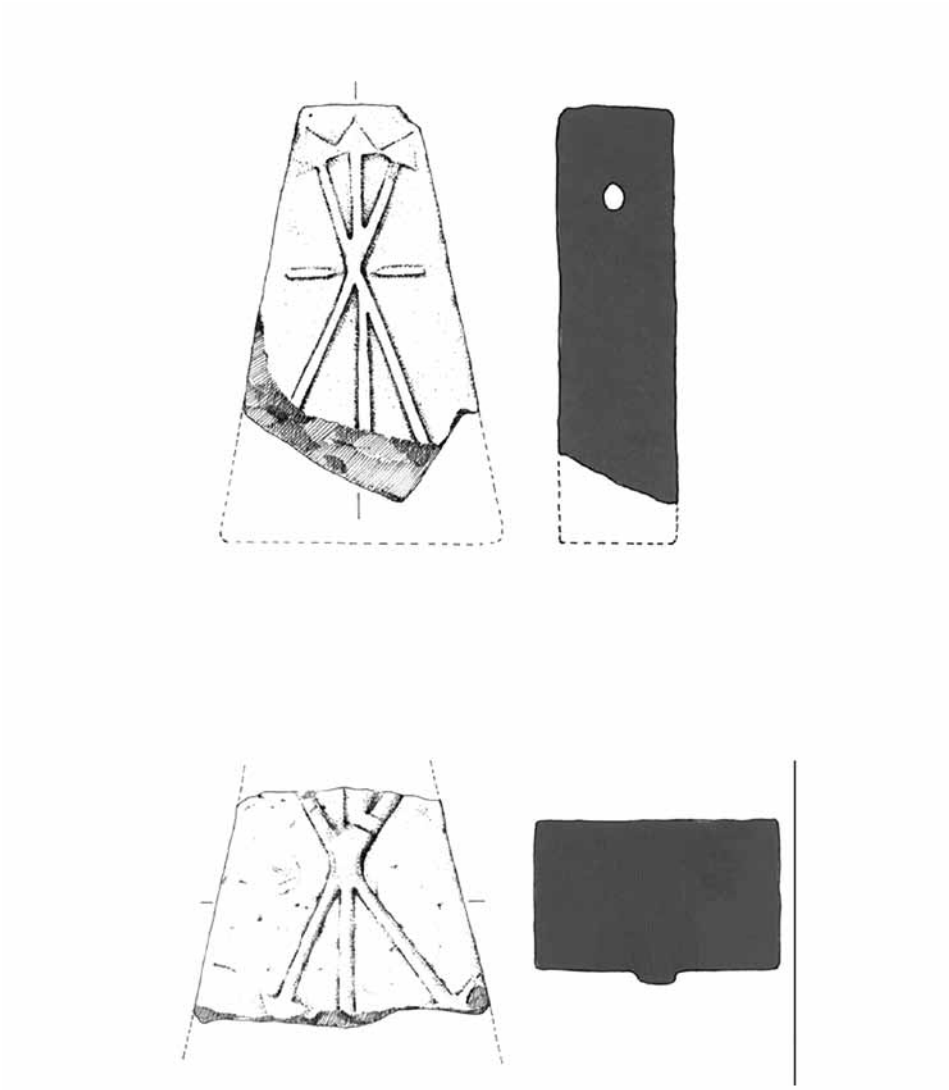

Tabla 2. Utezi s reljefnim prikazom triju ukrštenih palica koje su šiljke i prema gore (prema R. Matijašić 2009; Crteži nisu u mjerilu).

1. v. 13 cm; š. gore 4,5 cm, dolje 8 cm; d. 4 cm, Ø rupe 0,7 cm, Inv. br. 920, Bribirska glavica, □ 184, 5. 8. 1975.

2. v. 6,5 cm; š. gore 5,5 cm, dolje 8,5 cm; d. 4 cm Inv. br. 921, Bribirska glavica, □ 184–160, 2. 8. 1975.

Table 2. Weights with relief representation of three crossed bars that are spikes and upwards (According to R. Matijašić 2009; Drawings are not to scale).

1. h. 13 cm; w. up 4,5 cm, down 8 cm; d. 4 cm, Ø of hole 0,7 cm, Inv. no. 920, Bribirska glavica, □ 184, 5. 8. 1975.

2. h. 6,5 cm; w. up 5,5 cm, down 8,5 cm; d. 4 cm Inv. no. 921, Bribirska glavica, □ 184–160, 2. 8. 1975.

MARINA UGARKOVIĆ, ANA KONESTRA

STOBREČ – BEDEMI: PREGLED KERAMIČKIH NALAZA S ISTRAŽIVANJA 2012. GODINE

UDK / UDC 904(497.583Stobreč):738.8”652”
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 10. 3. 2020.

Marina Ugarković
Ana Konestra
Institut za arheologiju
Ljudevita Gaja 32
HR – 10 000 Zagreb
marina.ugarkovic@iarh.hr
ana.konestra@gmail.com

U radu se donosi pregled keramičkih nalaza koji su otkriveni tijekom arheoloških iskopavanja obavljenih prilikom izrade dokumentacije postojećeg stanja helenističkog bedema na sjevernoj strani antičkog Epetija, današnjeg Stobreča. Analizirane su stilsko-morfološke i tipološko-funkcionalne karakteristike dokumentiranih ulomaka temeljem kojih se keramički nalazi predstavljaju prema kronologiji, keramičkih vrstama i funkcionalnim grupama posuđa. To nam omogućava određeni uvid u arheološku materijalnu kulturu s prostora Stobreča, koja je sagledana u kontekstu cirkulacije keramike, ali i drugih dobara u Dalmaciji.

Ključne riječi: *Stobreč/*Epetion*, helenistički bedem, prapovijesna keramika, helenistička stolna keramika, rimska i kasnoantička stolna keramika, amfore, pitos, košnica*

Uvod

Antička urbana naseobina Epetij (*Epetion*) smjestila se na malom poluotoku, nekoliko kilometara južno od Splita, na području današnjeg naselja Stobreč. Geografski položaj Epetija, u blizini komunikacijskih putova i obradivih polja, pružao je povoljne prirodne uvjete za naseljavanje tog područja. S njegove južne strane pogled seže na srednjodalmatinske otoke, dok sjevernom stranom dominira uvučeni zaljev (i luka), u kojega utječe rijeka Žrnovnica, u blizini splitskog i žrnovačkog plodnog polja te prirodnog prolaza kroz padine planine Mosor u dalmatinsku unutrašnjost. Pisani izvori navode da je tijekom željeznog doba ovo područje nastanjivala zajednica Bulina[1] te se pretpostavlja da je na poziciji Epetija postojalo i prapovijesno naselje.[2] U literaturi se često navodi da je Epetij bio isejska helenistička naseobina,[3] no vjerojatnije je da je u kontekstu širenja isejskog ekonomskog i političkog utjecaja, usmjerenog velikim dijelom na područje srednjeg

[1] Pseudo Skilak 22; Pseudo Skimno 404.

[2] Oreb 1978, str. 54; Maršić 1997, str. 52.

[3] Gabričević 1973; Cambi 1974, str. 3; Faber 1983, str. 18.

Jadrana, postojeća željeznodobna zajednica ušla u određenu vrstu saveza s Isom.[4] Sam naziv Epetij spominje se prvi put u 2. st. pr. n. e., kod Polibija, koji ga navodi kao saveznika helenističkog grada Ise.[5] Epetij nastavlja urbani život kao *Epetium* i u rimsko doba, vjerojatno kao prefektura u sklopu salonitanskog agera.[6] Kontinuitet naseobine nastavlja se i u kasnoantičkom periodu, nakon čega gubi svoj urbani karakter.[7] Epetij je bio opasan bedemima, širine između 3,20 – 3,40 m, čiji su dijelovi dokumentirani na S-SI i J strani grada.[8] Danas je iznad površine terena vidljiv samo segment rekonstruiranog dijela helenističkog bedema na sjevernoj – sjeveroistočnoj strani poluotoka. O ostalim elementima antičkog grada (ili starijeg naselja) vrlo se malo zna.[9] Na najuzvišenijem je dijelu otkrivena ranokršćanska bazilika te se u literaturi navodi kontinuitet duhovnih aktivnosti od rimskog doba do 17. st.[10] Dio rimske nekropole zabilježen je na položaju Drage, zapadno od naselja,[11] dok kasnohelenističke keramičke posude iz Arheološkog muzeja u Splitu, prema dostupnoj dokumentaciji pronađene u Stobreču, indiciraju obližnje grobove i iz tog perioda.[12]

Tijekom rujna 2012. godine na prostoru ispred sačuvanog, odnosno rekonstruiranog, dijela helenističkog bedema na sjevernoj – sjeveroistočnoj strani poluotoka izvršena su arheološka iskopavanja u svrhu izrade dokumentacije postojećeg stanja gradskog bedema.[13] Dokumentirano je dobro sačuvano vanjsko lice bedema odnosno struktura vanjskog plašta do dubine od 2 m, izgrađenog od kvalitetnih kamenih blokova postavljenih u suhozidnoj tehnici.[14] S obzirom da je prema tumačenjima bedeme u helenističko doba vjerojatno oplakivalo more,[15] slojevi zabilježeni ispred antičkog bedema rezultat su nasipavanja obale pa je materijalna kultura dokumentirana u sekundarnom kontekstu. Stoga se nije mogla primijeniti kontekstualna analiza. Usprkos tome, dijagnostički ulomci koji su otkriveni u sondi iskopanoj ispred bedema, u nedostatku primarnih arheoloških zapisa s područja Epetija, korisna su referenca za ovaj lokalitet. Analizirane su stilsko-morfološke i tipološko-funkcionalne karakteristike dokumentiranih dijagnostičkih ulomaka te se keramički nalazi predstavljaju prema kronologiji, keramičkim vrstama i funkcionalnim grupama posuđa.

Prapovijesna keramika

Nekoliko dijagnostičkih ulomaka pripada razdoblju prapovijesti. S obzirom na fragmentiranost ali i činjenicu da se definirane tipološke karakteristike pojavljuju tijekom šireg vremenskog perioda, većina je kronološki neosjetljiva.

Od oblika je s većom sigurnošću potvrđen jedino lonac. Ulomak kraćeg izvijenog oboda neujednačeno pečenog lonca, izrađen je od grubo pročišćene gline smeđe boje, sa sivom sredinom, i vidljivim čestim primjesama različitih veličina i oblika (T 1/2). Sličan obod zabilježen je kod različitih tipova brončanodobnih i željeznodobnih lonaca koji se pojavljuju na prostoru Dalmacije. [16]

Interesantan je ulomak tijela posude nepoznatog oblika, s dijelom sačuvanog ukrasa izvedenog utiskivanje uzice ili tzv. „pseudouzice“ (T 1/1). Izrađen je, također, od grubo pročišćene gline, s vidljivim primjesama i s oksidiranom unutrašnjom te crnom vanjskom površinom stijenke. Sam motiv sastojao se od dva dijela, horizontalne zone i tzv. visećih girlanda. Iako direktnu analogiju motiva ne pronalazimo, ovaj način ukrašavanja, uključujući i bliske analogije motiva te njegove kompozicije, karakterističan je za zapadni Balkan, prije svega centralnu i zapadnu Bosnu, gdje se pojavljuje u periodu starijeg željeznog doba odnosno od kraja 8. do kraja 6. st. pr. n. e. Npr. slična kompozicija u vidu kombinacije horizontalnih zona i tzv. visećih girlanda izvedenih trostrukom linijom pronađena je na lokalitetu Bare-Gradovrh, Solina, Tuzla, dok se bliski pojedinačni motiv (tzv. *einstich* ili *rows of oval punctures*) javlja na lokalitetu Pod, Bugojno,

[4] Maršić 1997, str. 54. Kirigin donosi nekoliko mogućih scenarija (Kirigin 2010).

[5] Polibije 32, 9, 1.

[6] Suić 2003, str. 41.

[7] Cambi 1974; Suić 2003, str. 63.

[8] Faber 1983, str. 25, 29.

[9] Za objave materijala iz Stobreča te ostalu bibliografiju o ovom lokalitetu vidi Neuhuaser, Ugarković 2012, posebno na str. 162–164.

[10] Cambi 1974, str. 8.

[11] Oreb 1978, str. 56.

[12] Kirigin 2010.

[13] Izrada dokumentacije postojećeg stanja izvršena je sredstvima Ministarstva kulture.

[14] Ugarković, Neuhauser 2013; Neuhauser *et al.* 2014.

[15] Faber 1983.

[16] Za tipologiju lonaca vidi Barbarić 2011, str. 40–81. Također, Čelhar, Borzić 2016, str. 70–71; Pešić 2017, str. 17.

oboje datirano u poodmaklo 8. i prvu pol. 7. st. pr. n. e.[17] Ukrašavanje utiskivanjem uzice zabilježeno je prethodno na prostoru sjeverne Dalmacije.[18] To je za sada najbolje dokumentirano među nalazima s bribirske gradine, s koje je objavljeno više ulomaka izrađenih u spomenutoj tehnici, doduše s prikazom nešto drugačijeg motiva, koje Š. Batović datira u period od 8. do 5. st. pr. n. e.[19] Isti autor navodi i podatak da su različiti motivi izrađeni u istoj tehnici zabilježeni i na neobjavljenim ulomcima keramike iz Radovina, a u nedavnoj se objavi dijela materijala s tog lokaliteta navodi "*..u liburnskom materijalu poznat je i otisak špage ili vrpce, takozvani „šnur*".[20] Za fragmente iz Bribira V. Barbarić predlaže nešto raniju dataciju u 9. – 8. pr. n. e., temeljem datacije bliskih analogija ukrasa na ulomcima pronađenim u Limskoj gradini u Istri.[21] Uz to, u literaturi je za sada bio poznat samo jedan ulomak s prostora srednje Dalmacije, ukrašen utiskivanjem namotane niti/uzice. Pronađen je rekognosciranjem u podnožju gradine u Bastu na Biokovu, a datira se u kraj brončanog ili vjerojatnije rano željezno doba.[22] Iako ne možemo donositi nikakve zaključke temeljem ovog ulomaka iz Epetija, budući da su za sada najbliže analogije motiva pronađene na prostoru centrale i zapadne Bosne, isti bi mogao biti indikacija oskudnosti naših saznanja o ovom periodu na istočnom Jadranu i njegovom zaleđu kao i vezama s dubljim kontinentom.

Uz spomenuto, sačuvana su i dva ulomaka tijela izrađena od grublje pročišćene gline narančaste boje s vidljivom većom količinom primjesa (najčešće bijelim, kalcitnim primjesama različitih veličina) i apliciranom potkovičastom drškom koja je ukrašena nizom kružnih otisaka (T 1/3a, 3b). Ovaj tip drške karakterističan je u drugoj polovici brončanog i u željeznom dobu, a pojavljuje se najčešće na loncima, ispod oboda na ramenu ili vratu.[23] Sam tip ukrasa, koji je izveden tehnikom utiskivanja (tzv. otisak prsta) javlja se osim na drškama[24] i na obodima te apliciranim plastičnim trakama, a vrlo je čest i prepoznatljiv motiv ne samo u Dalmaciji već i šire tijekom čitavog brončanog i željeznog doba.[25] Kako ističu pojedini autori, ovaj tip ukrašenih drški može se promatrati kao istovremeni pokušaj dekoracije posude i olakšavanja korištenja, odnosno držanja.[26]

Nekoliko ulomaka prapovijesne keramike sa svojih istraživanja bedema Epetija objavila je i A. Faber. Riječ je o ulomcima izvijenih oboda i ravnih dna, koji su pronađeni ispod razine temelja gradskog bedema te je pretpostavljena njihova lokalna, starije željeznodobna proizvodnja.[27]

Helenističko fino stolno i utilitarno posuđe

Ulomci helenističkog stolnog posuđa pripadaju uglavnom crnopremazanoj keramičkoj vrsti, ali ih je zbog fragmentirane sačuvanosti teško pripisati određenoj produkciji, a ponekad čak i sa sigurnošću specifičnom obliku. Najstariji fragment vjerojatno je ulomak čaše za piće, izrađene od fino pročišćene gline narančasto-smeđe boje, bez vidljivih primjesa (T. 1/4). Crni premaz dobre je kvalitete, a ispod oboda s vanjske je strane nalazi se uski žlijeb. Sličan tip oboda javlja se kod apulskih crnopremazanih skifa kasnog 4. st. pr. n. e., *série* Morel 4371 i 4373.[28] No, blizak oblik oboda nalazimo i u primjerku poluloptaste zdjele pronađene na Rtu Ploča,[29] čije analogije sugeriraju nešto kasniju dataciju, u kasno 3. i 2. st. pr. n. e.[30] U prilog ovom posljednjem mogao bi govoriti

[17] Gavranović 2011, str. 17, Taf. 4, 6, Taf. 54, 5, Taf. 54, 7.

[18] Barbarić 2011, str. 35–37 s ranijom literaturom.

[19] Batović 1980; Korošec, Korošec 1980; Batović 1987, str. 373.

[20] Batović 1968, str. 58; Vuković 2014, str. 24, 49, T. 2,7.

[21] Urem 2012, fig. 63; Barbarić 2016, str. 129.

[22] Tomasović 2008, 142, sl. 23, 148, Tab. 2/4, iz ranog željeznog doba. Stobrečki je ulomak, doduše, pomalo neobičan strukturom, pa se ne može isključiti mogućnost pripadnosti i nekoj drugoj (kasnijoj) keramičkoj vrsti.

[23] Barbarić 2011, str. 166–170; Vuković 2014, str. 20; Čelhar, Borzić, 2016, str. 71, T. 2, 3–4, 6; Visković 2019, str. 22.

[24] Za primjerak potkovičastog drška iz srednje Dalmacije koji je ukrašen kružnim otiscima vidi ulomak s podnožja gradine u Bastu kod Tomasović 2008, str. 142, br. 24, str. 148, Tab. 2/4; za primjerke iz Vranjica, Radić Rossi 2011, str. 705; za primjerak iz Hvara kod Visković 2019, T 4,5 te tamo donesenu literaturu.

[25] Čače 2001, str. 54, 65, br. 17, 18; Barbarić 2011, str. 38; Radić Rossi 2011, str. 699; Vuković 2014, str. 24, T. 2, 6, T. 4, 2; Čelhar, Borzić 2016, str. 71, T. 1, 5–6, str. 89, T. 2, 9; Pešić 2017, T. 2, 10; Visković 2019, str. 23 i tamo donesena literatura.

[26] Barbarić 2016, str. 129.

[27] Faber 1983, str. 25, T. 4, 1–6.

[28] Morel 1981, str. 310, 311, pl. 131. Vidi, također, blizak primjer iz Gravine kod Prag 1992, str. 116, pl. 294, najbliža analogija s br. 885 ili Paklenih otoka kod Hvara, isto moguće apulski import (Ugarković, Konestra 2018, str. 73, 74, pl. 1, 1)

[29] Šešelj 2010, str. 95.

[30] Npr. Rotroff 1997, str. 109.

promjer oboda primjerka iz Epetija, koji bi više odgovarao zdjelicama nego skifima, iako to ne mora nužno biti slučaj, a sama kvaliteta premaza prije bi sugerirala nešto raniju dataciju.

Najčešćem tipu helenističkih zdjelica tzv. *echinus* zdjelicama pripada ulomak oboda i tijela izrađen od fino pročišćene svijetlo smeđe gline (T 1/6). Glavno obilježje ovih zdjelica, poznatih i kao *plain open bowl with incurving rim*, konveksno je zaobljeno tijelo i rub. Primjerak je ovo dubljih zdjelica ovog tipa, koje su karakteristične za helenističko razdoblje, a u atičkoj se produkciji bliski primjerci javljaju najviše tijekom 3. i prve polovice 2. st. pr. n. e.[31] ali su se tijekom helenističkog perioda proizvodile u različitim lončarskim radionicama diljem Mediterana.[32] Ponekad je prijelaz prema rubu gotovo bikonično naglašen, kao u našem slučaju. Bliske analogije pronalazimo npr. u Gravini, Apuliji, gdje se datiraju u 3. st. pr. n. e., posebice prvu polovicu.[33] Sličan oblik Morel donosi u svojoj *série* 2724, sa srodnim analogijama u primjerku lokalne produkcije u Sirakuzi datiranom u prvu polovicu 3. st. pr. n. e. (*série* 2724a 1).[34] U srednjoj Dalmaciji, crnopremazane *echinus* zdjelice pronađene su na više lokaliteta, a kao najbliže analogije oblika ruba mogu se navesti primjerci iz Fara.[35]

Fragment oboda i tijela čaše nalazi analogije u tzv. mastu. Crni je premaz s vanjske strane sačuvan do polovice posude, dok je unutrašnjost premazana cijela (T. 1/5). Radi se o hemisferičnom recipijentu čiji je obod blago izvijen prema van te s unutrašnje strane pri vrhu blago zadebljan. Ovaj je oblik prema istočnomediteranskim uzorima uvršten u apulsku produkciju krajem 3. st. i početkom 2. st. pr. n. e.,[36] gdje se često pojavljuje i tijekom kasnohelenističkog perioda, prvo u crnopremazanoj, a potom i sivopremazanoj varijanti.[37] U središnjoj je Dalmaciji ulomak masta s rubom drugačijeg oblika dokumentiran na Paklenim otocima,[38] dok se bliski oblici rubova masta sivopremazane keramičke vrste javljaju na Rtu Ploča.[39] Sličan oblik oboda može se pronaći i kod zdjelica prve polovice 3. st. pr. n. e., Morel *série* 2131, posebno 2131a 1,[40] a kao analogija oblika mogu nam poslužiti i primjerci zdjelica s visokom stopom, koji su negdje sredinom 2. st. pr. n. e. u atičkoj produkciji u potpunosti zamijenili popularni *echinus* tip.[41]

Uz to, sačuvane su i dvije prstenaste stope s udubljenim dnom i ulomkom donjeg dijela tijela po svemu sudeći zdjele/tanjura. Izrađene su od fino pročišćene gline koja je pečenjem poprimila ružičastu boju. Na jednom se premaz nije sačuvao (T 1/7), dok drugi primjerak ima izvana crni, a iznutra crvenkasti premaz (T 1/8). Posebno se izdvaja niska prstenasta stopa sivopremazane kasnohelenističke/rano rimske keramičke vrste, na čijem je vanjskom dnu zamijećen trag koji podsjeća na nezgrapni pokušaj *rouletting* tehnike, no koji je po svemu sudeći rezultat procesa proizvodnje (T 1/9). [42]

Da su uz navedene u Epetiju bile prisutne i druge keramičke vrste helenističkog stolnog posuđa pokazuju nalazi otkriveni uz bedem tijekom prethodnih istraživanja, koji uz crno- i sivopremazanu keramiku uključuju i slikanu gnathia keramiku. Tako A. Faber spominje *"mnoštvo ulomaka gnathia keramike viškog tipa"* te donosi njihove crteže.[43] Iako se i ovdje radi o dosta fragmentiranim ulomcima, koji su često samo dijelovi narebrenih tijela s tek naznakom oboda (Sl. 1, 1), ipak za neke postoje jasniji indikatori njihove datacije i/ili provenijencije. Po svemu sudeći riječ je uglavnom o skifima, od kojih bi se neki mogli pripisati 3. st. pr. n. e. premda se ne može sa sigurnošću potvrditi da li je u pitanju apulski import ili rani isejski proizvod (Sl. 1, 2),[44] dok je kod drugih, nešto kasnijih primjeraka, ovo potonje jasnije indicirano.[45] Prisustvo lončarije isejske keramičke radionice indicirano je i slučajnim nalazom koji je izronjen iz stobrečkog

31 Rotroff 1997, str. 162–163.

32 De Mitri 2016, str. 30.

33 Prag 1992, str. 106, posebno br. 827, 828.

34 Morel 1981, str. 211, pl. 67.

35 Jeličić Radonić 1995, str. 107 br. 1, iz sonde iskopane u blizini župne crkve Sv. Stjepana.

36 Yntema 1990.

37 Yntema 2005, str. 64–65, form 21; De Mitri 2016, str. 30.

38 Ugarković, Konestra 2018, str. 74.

39 Šešelj 2010, str. 112–114.

40 Morel 1981, str. 139, pl. 311, primjerak iz predrimske nekropole u Noli, Kampaniji.

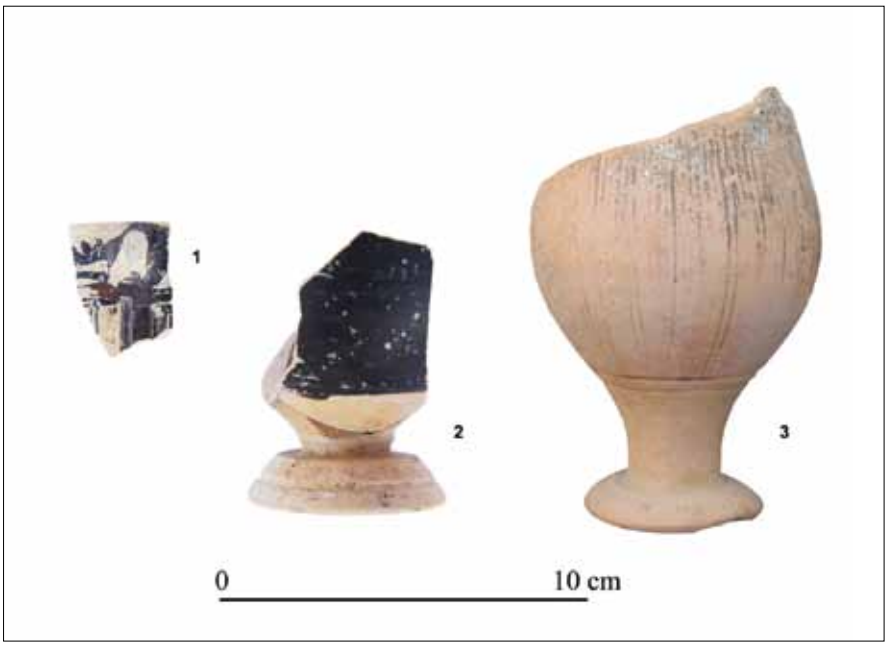
41 Rotroff 1997, str. 174.

42 Za ulomak sivopremazanog tanjura s *rouletting* ukrasom na unutrašnjoj stijenci prethodno otkrivenim u Epetiju, Faber 1983, T. 2, br. 6.

43 Faber 1983, str. 25, T.2, br. 1, 2, 3, 5 i T. 3, br. 2, 9, 12, 17.

44 Faber 1983, T. 2, 1.

45 Faber 1983, T. 3, 9. Osobni uvid u materijal.

Slika 1. Helenističko stolno posuđe: Gnathia keramika; 1–2: nalazi iz istraživanja bedema u Epetiju 1973. godine; 3: slučajni nalaz iz stobrečkog zaljeva, na informaciji zahvaljujemo Ivanu Cokariću iz Stobreča (Fotografirale: Ivanka Vukšić i Mirna Vukov. Digitalna obrada: Ana Konestra).

zaljeva. Primjerak polovično sačuvanog skifa (Sl. 1, 3), s loptastim tijelom prekrivenim vertikalnim kanelurama, izvijenog profila i s izduženom nogom nalazi najbliže analogije u isejskim skifima tipa A 1 datiranima prema kraju 3. i početku 2. st. pr. n. e., iako se bliski skifi tipa A2 s nešto naglašenijim i zdepastijim tijelom pojavljuju tijekom 2. st. pr. n. e.[46] Da su osim skifa bili prisutni i drugi oblici gnathia keramičke vrste indicira ulomak tijela, s ukrasom urezanih ovula.[47] Naime, ukras urezanih ovula, u kombinaciji s drugim motivima, dokumentiran je na nekoliko enohoji različitih oblika (tipa B1, C2 i C 3), pronađenih u grobnicama obaju isejskih nekropola, za koje se pretpostavlja da potječu iz isejske lončarske radionice te da su primjerci produkta druge i treće faze njene helenističke proizvodnje.[48] Potvrdu uvoza i uporabe isejskog keramičkog posuđa u poodmaklom i kasnom helenističkom periodu nalazimo i u primjerku gorespomenute enohoje koja se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu, po svemu sudeći iz nekog obližnjeg groba/grobnice, a može se također atribuirati isejskoj helenističkoj proizvodnji kasnog 2. i 1 st. pr. n. e.[49]

Osim stolnog posuđa, jedan je ulomak tijela po svoj prilici dio unguentarija (T 1/10). Izrađen je od fino pročišćene ružičaste gline, izvana ima dobro sačuvan tamno sivi premaz koji je ukrašen s tri horizontalne bijele trake, dok je unutrašnjost bez premaza. Ova vrsta keramičkih posuda služila je za transport i čuvanje različitih tvari, najčešće parfimiranih ulja. Po svemu sudeći radi se o ulomku primjerka vretenastog tipa, koji je u Dalmaciji prethodno poznat s niza nalazišta odnosno sudeći prema premazu i slikanom ukrasu njegovoj varijanti koja se pojavljuje u poodmaklom 2. i 1 st. pr. n. e.[50]

[46] Miše 2015, str. 34.

[47] Faber 1983, T. 3, br. 1

[48] Za ulomke enohoje gdje se urezani ovuli pojavljuju u kombinaciji s urezanim tzv. motivom šahovskog polja i nestajućih kvadrata iz grobnice 104 nekropole na Vlaškoj njivi, iz 2. st. pr. n. e., vjerojatno njegove druge polovice, Ugarković 2019, II, str. 219; za enohoju s ukrasom urezanih ovula i stabljika cvjetova na ramenu te motivom šahovskog polja i nestajućih kvadrata na vratu iz grobnice 5 na Martvilu, Cambi, Kirigin, Marin 1980, T. XV; Miše 2015, str. 33; za dva primjeraka s Martvila, bez poznatog konteksta, Miše 2015, str. 129, nos. 123, 124. O karakteristikama isejske keramičke proizvodnje Miše 2015, str. 30–42.

[49] Za enohoju Kirigin 2010, str. 143, kat. 183.

[50] O unguentarijima pronađenim u Dalmaciji Ugarković 2019, str. 118 i tamo donesena literatura.

Rimsko stolno posuđe

Tek manji broj ulomaka prikupljenih istraživanjima 2012. g. pripada rimskom stolnom posuđu i to mahom sigilatnom. Prema značajkama fakture, premaza i oblika bilo im je moguće odrediti ishodište, prema kojem su i podijeljeni.

Istočnomediteranska sigilata B (ES B)

Zbog veličine i oštećenosti površine ulomka T. 2/11 teško je razlučiti njegovu pripadnost, no po svoj se prilici radi o Istočnomediteranskog sigilati B (ES B), preciznije B1. Što se oblika tiče, a na temelju ruba te naznačenoga spoja s dnom, kao i promjera, mogli bismo predložiti analogiju s tipom *Forma 16* prema J.W. Hayesu, koji ju datira u Augustovo doba.[51] Prema posljednjem pregledu distribucije ove keramičke klase na istočnom Jadranu *Forma 16* nije dokumentirana, iako se javljaju drugi rani oblici ES B, no istočnomediteranska siglata znatno je zastupljenija u svojoj B2 inačici.[52]

Afrička crvenopremazana keramika (ARS)

Najraniji tip ARS zabilježen na lokalitetu odnosi se na zdjelu tip Hayes 14B u A2 produkciji (T. 2/12).[53] Datacija ovog oblika smješta se u drugu pol. 2. – prvu pol. 3. st. po. Kr.[54] te je vrlo čest diljem Mediterana, pa tako i na Jadranu.[55]

Ulomak T. 2/13 odgovara tanjuru s visokim i prema van zakošenim stijenkama tip Hayes 50B u C2 ili 3 proizvodnji, što njegovu dataciju smješta u široko razdoblje od druge pol. 3. do sredine 5. st.[56] Vrlo kasno pak datira ulomak ruba zdjele T. 2/14 koji bi odgovarao tipu Hayes 99 u D(2?) proizvodnji. S obzirom na veličinu ulomka nije moguće definirati točnu varijantu, stoga je predložena datacija ona trajanja proizvodnje ovog tipa, koja je dosta kontroverzna, no načelno je prihvaćeno razdoblje od kraja 5. pa sve do u 7. st., odnosno do kraja proizvodnje ARS.[57]

Afrička kuhinjska keramika (ACW)

Kuhinjska keramika rimskoga razdoblja prisutna je s tek nekoliko oblika mahom sjeveroafričkoga kuhinjskog posuđa. Tako ulomak T. 2/15 pripada kaseroli s karenom i narebrenim konkavnim dnom Hayes 23B u produkciji *Culinaire* A (Type 1C) s unutarnjim premazom i zaglađenom vanjskom površinom, čija se datacija smješta od početka 2. pa sve do kraja 4. – pol. 5. st., a Epetijski bismo primjerak, zbog oblikovanja ruba i profila stijenki smjestili u kasnije razdoblje proizvodnje.[58] Zbog nedostatka ruba upitno je pripadali li T. 2/16 također ovom ili tipu Hayes 19 iz kraja 1. – početka 2. st.

U ovu kategoriju posuđa smješta se i ulomak poklopca T. 2/17, koji pripada tipu Hayes 196 (*Culinaire* C, Type A) sa zacrnjenim rubom, a datira od druge pol. 2 st. do početka 5., iako stobrečki primjerak pripada razdoblju 2. – 3. st.[59] Nešto je preciznija datacija poklopca T. 2/18 koji bi odgovarao tipu *Culinaire* B Type 9C prema M. Bonifayu (Hayes 185) i koji se smješta u kraj 2. – prvu pol. 3. st.[60]

Svjetiljka

Afričkoj crvenopremaznoj keramici atribuira se i ulomak svjetiljke, od koje je sačuvana ručka (T 2/19). S obzirom na oblik ručke, koja je s obje strane imala jednu brazdu, te nedostatak perforacije smjestili bismo je u 4. ili rano 5. st.[61]

Amfore

Prije analize pojedinih tipova amfora koji su pronađeni tijekom istraživanja, valja se osvrnuti na neke interpretacijske probleme. Naime, kako je mahom riječ o ulom-

[51] Atlante II, T. XII, 9.

[52] Maggi 2006, str. 189–193; Borzić, Eterović Borzić 2015, str. 34–35.

[53] Hayes 1972, str. 39–41, fig. 6; Bonifay 2004, str. 157–159, fig. 85.

[54] J. W. Hayes oblik datira ranije, a M. Bonifay kasnije (Hayes 1792, str. 41; Bonifay 2004, str. 159).

[55] Npr. Ilkić, Pešić 2012, str. 644; Pešić 2014, str. 112; Borzić, Eterović Borzić 2015, str. 47; Ugarković, Konestra 2018, str. 83.

[56] Hayes 1972, str. 73; Atlante I, str. 59. Za istočni Jadran vidi pregled u Pešić 2017a, str. 422.

[57] Hayes 1972, str. 152–155; Bonifay 2004, str. 181. Za srednji Jadran vidi npr. Dvoržak Schrunk 1989, str. 96.

[58] Bonifay 2004, str. 211–213. Za istočni Jadran vidi npr. Parica 2018, str. 219.

[59] Hayes 1972, str. 208–209; Bonifay 2004, str. 225–227.

[60] Bonifay 2004, str. 221–222.

[61] Hayes 1972, str. 310, 313, tip I. Za kasnoantičke afričke svjetiljke vidi Bonifay 2004, str. 343–417.

cima rubova, identifikacija pojedinih tipova pokazala se problematičnom. Posebno je moguća zabuna između Korint B (te A') i ranih grčko-italskih amfora (G-I),[62] a u ovom slučaju posebno između kasnih varijanti potonjih i tipa Lamboglia 2 (La. 2).[63] Iako su pri identifikaciji korišteni dobro razrađeni parametri za Jadranski prostor,[64] ipak su pojedini ulomci ostali sporni. Osim toga, s obzirom na doista mali broj nalaza, čak i kada im se pridodaju oni iz ranijih istraživanja,[65] svaki zaključak o pojavnosti ili zastupljenosti pojedinih tipova u Epetiju za sada je posve preuranjen.

Najraniji tip amfore s istraživanja bedema *Epetiona* određen sa sigurnošću odnosi se na Korint B amfore (T. 3/20) (prema posljednjoj nomenklaturi nazvane samo "tip B").[66] Riječ je o amforama manjih dimenzija, s karakteristično vodoravno izvijenim i stanjenim rubom trokutastoga presjeka te često s deformiranim otvorom. Kratak cilindrični vrat spaja se na rame srcolikoga tijela koje završava kratkim šiljkom, dok su ručke postavljene odmah ispod ruba te na rame. Obično se ove amfore smatra vinskima, no kao i drugi oblici mogle su se koristiti i za druge proizvode, dok česta reupotreba dodatno komplicira interpretaciju.[67] Proizvodnja se smješta od 6. do 3. ili čak 2. st. pr. n. e., a osim Korinta kao moguća proizvodna središta navode se brojna druga područja, kao Krf, gdje je utvrđena radionica, obale Epira ili današnje Albanije, južna Italija i Sicilija te Kirenaika.[68] Na istočnoj obali Jadrana, u *Pharosu*, također je pretpostavljena proizvodnja kasne varijante ovoga tipa, iako radionica još nije sa sigurnošću ubicirana, no pretpostavlja se u predgrađu naselja.[69] Na ovu bi mogućnost upućivala i doista velika količina (u usporedbi na ostale tipove i jadransku rasprostranjenost) količina B tipa amfora zabilježena u Faru.[70] Ove se amfore javljaju na nizu lokaliteta istočnoga Jadrana, pa dok su za sada češće u podmorju središnje Dalmacije,[71] njihova će se realna zastupljenost na kopnu pokazati, kako ističe I. Borzić, tek s iscrpnijim i stratigrafskim istraživanjima posebno gradinskih položaja.[72]

Ulomak ruba T. 3/21 mogao bi pripadati Korint A' amfori, iako njegove vrlo male dimenzije onemogućavaju sigurnu definiciju tipa. Ukoliko međutim, a na temelju profila ruba, prihvatimo ovu atribuciju, mogli bismo ga datirati u rano 4. st. pr. n. e.[73] Ukoliko se ipak odlučimo za atribuciju ovog ulomka kronološki uglavnom nešto kasnijem, grčko-italskom tipu amfora, njegovu bi dataciju valjalo pomaknuti prema kraju navedenog ili u 3. st. pr. n. e. Potonji tip zastupljen je u Stobreču u nekoliko varijanti,[74] a s posljednjih istraživanja bedema sa sigurnošću je identificiran jedan primjerak (T. 3/22). Riječ je o amforama s trokutastim, više ili manje vodoravnim rubom, istaknutim ramenom i srcolikim tijelom koje završava šiljkom. Proizvodnja im se prati od sredine 4. do 2. st. pr. n. e. te su se proizvodile u velikom broju radionica duž Tirenske obale, južne Italije, a potom i zapadnoga, te prema nekim pokazateljima i istočnoga Jadrana, iako prototip i porijeklo najranije proizvodnje još uvijek izmiču.[75] Prema posljednjem pregledu pojavnosti ovih amfora na istočnom Jadranu,[76] razvidno je da i u ovom slučaju dominiraju podvodni nalazi, mahom brodolomi,[77] no ponovno bismo taj podatak trebali povezati uz vrlo slabu istraženost kopnenih, posebno gradinskih (domorodačkih) naselja, što je i vidljivo iz rezultata pojedinih istraživanja provedenih na srednjodalmatinskim otocima.[78]

Kao što je već naglašeno definicija G-I i La. 2 amfora samo na temelju ulomaka ruba često može biti vrlo

[62] Kirigin 1994, str. 18; Buora 1997, str. 163.

[63] Horvat 1995, str. 60; Buora 1997, str. 163; Horvat, Bavdek 2009, str. 83–84.

[64] Npr. Horvat 1995, str. 64, sl. 21; Horvat, Bavdek 2009, str. 83–84.

[65] Faber 1983.

[66] Kirigin 2018, str. 399 s ranijom literaturom.

[67] Göransson 2007, str. 92; Panagou 2016; Borzić 2017.

[68] Koehler 1981; Sourisseau 2011, str. 193–195; Göransson 2007, str. 88–92, 96–97; Gassner 2015, str. 349–351; Radić Rossi 2017.

[69] Katić 2005; 2015, str. 141; Kirigin et al. 2002; Kirigin 2018, str. 405.

[70] Kirigin 2018, str. 404–405, fig. 12.

[71] Radić Rossi 2017, str. 22, Karta 1; Kirigin 2018, str. 401, fig. 7.

[72] Borzić 2017, str. 6.

[73] Usp. Göransson 2007, str. 84–86, n. 121; za hvarske ulomke Kirigin 2018, str. 403.

[74] Faber 1983, str. 37, T. 5/3–5, 11.

[75] Kirigin 1994; Buora 1997; Olcese 2004; Kirigin et al. 2005, str. 13 s ranijom literaturom; Pannella 2010; Carre et al. 2014; Cipriano, Mazzocchin 2017.

[76] Kirigin 1994; Šuta 2017.

[77] Kirigin et al. 2005, str.13; Glavaš *et al.* u tisku.

[78] Kirigin et al. 2005; Borzić 2017a, str. 83.

problematična, posebno u razdoblju prijelaza iz proizvodnje jednog u drugi tip. Također, izrazita tipološka varijabilnost upućuje na veliki broj radionica, stoga je definicija uniformirane tipologije izrazito otežana.[79] U potonjem slučaju riječ je o amforama većih dimenzija, s višim, zadebljanim rubom koji postepeno gubi trokutasti presjek, masivnim izduženim tijelom, višim vratom i šiljkom. Proizvodnja La. 2 se na Jadranu, pa tako moguće i istočnom,[80] smješta u polovicu 2. st. pr. n. e. i traje sve do Augustova doba.[81] Unutar istraživanja bedema u Stobreču javljaju se s različito profiliranim rubovima (br. T. 3/23–27, T. 4/28–30), a koje bismo prema analogijama ipak uglavnom smjestili u ovaj, a ne u G-I tip, dok atribucija ulomka T. 4/31 tipu La. 2 ostaje međutim sporna. Osim rubova, i pojedine bismo šiljke mogli povezati uz La. 2 amfore (T. 4/32–35).

Jedan ulomak ruba pripisali bismo pak tirenskom nasljedniku grčko-italskih varijanti, odnosno vinskoj amfori tip Dressel 1 (T. 4/36), koji je dosta rijedak na istočnome Jadranu,[82] iako bi jedan od ulomaka ranije utvrđenih u Epetiju također mogao pripadati upravom ovom tipu.[83]

Jadranskim amforama za maslinovo ulje, tipu Dressel 6B, koji se proizvodio od kraja 1. st. pr. n. e., pa sve do 3. – 4. st.[84], također je moguće pripisati jedan ulomak ruba (T. 4/37).

Osim amfora, tijekom istraživanja prikupljen je i jedan primjerak poklopca (T. 4/38), koji prema tipologiji (Tip PA 2 prema J. Horvat[85]) odgovara primjercima utvrđenima ranijim istraživanjima.[86] Riječ je o poklopcima/čepovima izrađenima na kolu, sa središnjom drškom i vodoravnim ili uzdignutim rubovima (Tipovi PA 1, PA 2 i PA 6.1 prema J. Horvat[87]), a koje je moguće povezati uz G-I i La. 2 tipove amfora, no valjalo bi ih datirati prije pol. 1. st. pr. n. e., kada se masovno počinju pojavljivati ravni poklopci izrađeni u kalupu.[88] Isti je tip poklopca dominantan u naseobinskim slojevima nedavno istraženima u Saloni (Manastirine), koji se datiraju u 2. i prvu polovicu 1. st. pr. n. e. te Sikulima, posebice u ranijim slojevima prve faze naselja.[89]

Pitos

Sačuvan je i ulomak oboda pitosa, posude većih dimenzija namijenjene čuvanju namirnica. Izrađen je od grubo pročišćene gline s mnoštvom vidljivih primjesa te ukrašen različitim motivima u reljefu. Na tijelu, ispod oboda između dva plića žlijeba javlja se kombinacija ovula i dvostruke vertikalne linije koja se izmjenjuje u horizontalnoj zoni oko posude. Na zaravnjenom je gornjem dijelu oboda prikazan ponavljajući motiv dvostruke spirale, u zoni naznačenoj dvama koncentričnim urezanim linijama uz vanjski i unutrašnji rub oboda. Iako je više primjeraka pitosa otkriveno u Dalmaciji, uglavnom se ne vežu uz jasno definiran kontekst, što uz sam oblik koji nije podložan velikim promjena znatno otežava precizniju dataciju.[90] Gotovo isti motiv koji je prikazan na vrhu oboda (tzv. pasji skok) pojavljuje se na obodu pitosa koji je pronađen u Sikulima, a datira se u 2. st. pt. n. e.[91] Usprkos analogijama u dekoraciji sukladno opisu riječ je o nešto drugačijem obliku blago izvijenog oboda četvrtastog presjeka,[92] za razliku od epetijskog primjeraka koji je više trokutast. Sličan profil pitosa, doduše s drugačijim ukrasom, pronađen je na Rtu Ploča,[93] dok je oblikom blizak rub pitosa iz Ise, trenutno jedinom reljefno dekoriranom viškim pitosu pronađenom na Vlaškoj Njivi, na kojemu se može uočiti i reljefni ukras na tijelu potpuno jednak onome iz Epetija.[94]

Košnica

Ulomak T. 5/40 dio je košnice. Riječ je o standardnom tipu dubokog gotovo cilindričnog keramičkog oblika, s karakterističnim češljastim horizontalnim urezima na

[79] Horvat, Bavdek 2009, str. 83–84.

[80] Kirigin et al. 2005, str. 11 s ranijom literaturom; Carre *et al.* 2014, str. 426–427; Pesavento Mattioli 2014, str. 194–195.

[81] Pesavanto Mattioli 2014, str. 192.

[82] Kirigin *et al.* 2005, str. 15.

[83] Faber 1983, str. 37, T. 5/10.

[84] Cipriano, Mazzocchin 2017; Cipriano, Mazzocchin 2019, str. 234.

[85] Horvat 1995, str. 79, sl. 31.

[86] Faber 1983, str. 37, T. 5/7–9.

[87] Horvat 1995, str. 79, sl. 31.

[88] Horvat 1995, str. 77–82.

[89] Šuta 2012, 16; za poklopce iz Sikula Šuta 2013.

[90] O pitosima iz Dalmacije Kirigin 2016 i ranija literatura.

[91] Šuta 2011, str. 87–88.

[92] Šuta 2011, str. 88.

[93] Šešelj 2010, str. 245.

[94] Kirigin 2012, str. 287, T 1, 1.

unutrašnjoj stijenci posude, koji se koristi u pčelarstvu na širem prostoru Mediterana od kraja 5. st. pr. n. e. pa do rimskog doba.[95] Slični primjerci iz antičkog razdoblja otkriveni su na nizu lokaliteta u Dalmaciji, od kojih su najbliži Trogir, otoci Brač, Hvar i Vis te Pakleni otoci.[96]

Zaključak

Teško je temeljem predstavljenih nalaza donositi značajnije ili sveobuhvatnije zaključke, posebice zato što nije riječ o materijalu iz jasno definiranog konteksta, pa se cjeline nisu mogle uzeti u obzir već prvenstveno sagledati dijagnostički ulomci prema njihovim tipo-kronološkim karakteristikama i mogućoj provenijenciji. Malobrojni ulomci prapovijesne keramike s jedne se strane uklapaju u poznatu sliku, dok bi se fragment tijela sa sačuvanim ukrasom izvedenim utiskivanjem uzice mogao, uz izvjesni oprez, promatrati u kontekstu oskudnih saznanja o ovom periodu na istočnom Jadranu i posebice vezama s dubljim kontinentom. No, uz gore navedeno valja imati na umu i da su nedavna istraživanja gradine Rat na otoku Braču pokazala da se manje od 1 % sveukupnog keramičkog materijala u željeznodobnim slojevima odnosi na ukrašenu keramiku.[97] U helenističkoj keramici izostaju neke tipične vrste, poput *Gnathia* keramike koja je prethodno dokumentirana u Epetiju, što je svakako jasan odraz fragmentiranosti slike koju pruža otkriveni materijal. Uz nužan oprez, može se predložiti da za sada sveukupno dostupni nalazi helenističkog keramičkog posuđa ne odskaču od očekivane slike priobalnog srednjedalmatinskog lokaliteta, koja uz to potvrđuje uvoz isejskog posuđa, posebno u poodmaklom helenističkom periodu. Na temelju tek nekoliko rubova amfora teško je donositi zaključke, no svakako valja istaknuti tipološku prisutnost svih "helenističkih" oblika koji su uobičajeni na istočnom Jadranu, a posebnu onu korintskih tipova. Slika G-I i La. 2, iako snažno obilježena uobičajenom boljkom razlučivanja preciznoga tipa na temelju malih ulomaka ruba, ipak je tipična za jadranske lokalitete s kontinuitetom kroz posljednja stoljeća pr. n. e. Mali broj kasnijih amfora, s druge strane, zasigurno predstavlja tek uzorak, iako i u finom stolnom posuđu nisu uočene tipične vrste 1. st., kao što bi to bila keramika tankih stijenki ili italska sigilata. Materijal afričke provenijencije upućuje na kontinuitet sve do u kasnu antiku i to s tipičnim vrstama finog stolnog i kuhinjskog posuđa, koje se javljaju od pol. 2. st. Ipak, na temelju ovako malog uzorka bilo bi preuranjeno donositi zaključke o kronologiji korištenja pribedemskoga prostora odnosno deponiranju materijala uz bedeme, pa isto tako o eventualnoj kronologiji drugih dijelova lokaliteta. Usprkos tome, doneseni se keramički ulomci mogu iskoristiti kao prilog poznavanju materijalne kulture Epetija i srednje Dalmacije, posebno u kontekstu još uvijek aktualnog potpunog nedostatka epetijskih stratigrafskih nalaza. Sukladno znanim povijesnim okolnostima i dinamičnoj regionalnoj trgovini te ostalim oblicima interakcije Epetij je svakako bio jedna od žarišnih točaka u kojoj su se ispreplitali ekonomski te društveno-politički interesi različitih zajednica, posebice u zadnjim stoljećima pr. n. e., no sudeći prema ovdje prikazanim nalazima, koji su zasigurno tek uzorak realne slike, Epetij je i u kasnijim razdobljima sudjelovao u živoj Jadranskoj trgovini, a posredstvom koje i u onoj Mediteranskoj.

[95] Rotroff 2006, str. 124–128; Crane 1983, str. 45–64.

[96] Za ulomak iz Trogira vidi Paraman et al 2020, str. 416, sl. 33; za ulomke iz Paklenih otoka vidi Ugarković et al. 2016, str. 164, sl. 6.; za Brač vidi Jelinčić Vučković 2014, str. 304–305, br. 3, T. 4; za Vis vidi Kirigin 2012, str. 291, bilj. 25.

[97] Barbarić 2016, str. 125.

MARINA UGARKOVIĆ, ANA KONESTRA

STOBREČ – RAMPARTS: OVERVIEW OF CERAMIC FINDS FROM THE 2012 EXCAVATIONS

(Summary)

The paper presents an overview of pottery and ceramic finds recovered during excavations aimed at documenting the current state of preservation of the Hellenistic rampart on the northern side of *Epetion*, modern-day Stobreč. Morpho-stylistic and typo-functional analyses of documented sherds were carried out, allowing us to present the finds on the bases of chronology, pottery classes and vessels' functional groups. This provides us with a first, though limited overview of the material culture of Stobreč, viewed in the context of pottery and other goods circulation in Dalmatia.

Keywords: Stobreč/*Epetion*, Hellenistic rampart, prehistoric pottery, Hellenistic tableware, Roman and late Antique tableware, amphorae, pithoi, beehive

Prijevod: autorice

IZVORI

Polibije, Istorije, predgovor, prevod i komentar Marijana Ricl, Matica srpska, Novi Sad 1988.

Pseudo Skilak, Periplus -M. Suić, 1955, Istočna jadranska obala u Pseudo-Skilakovu Periplu, Appendix 1, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Knj. 6(306), 121–186.

Pseudo Skimno, Ps. scymn. Anonymi, scymni Chii, ut fertur, Orbis Descriptio, Geografi Graeci minores I, Paris 1885.

LITERATURA

Barbarić 2011
V. Barbarić, *Tipologija lončarije iz kasnoga brončanoga i željeznoga doba s područja Dalmacije*, neobjavljen doktorski rad, Sveučilište u Splitu, Split 2011.

Barbarić 2016
V. Barbarić, *Indigenous Pottery in Dalmatia During the Last Millenium BC*, u: D. Davison, V. Gaffney, P. Miracle, J. Soafer, *Croatia at the Crossroads, A consideration of Archaeological and Historical Connectivity, Proceedings of the conference held at Europe House, Smith Square, London, 24-25 June 2013 to mark the accession of Croatia to the European Union*, Archaeopress Archaeology, Oxford 2016, 123–139.

Batović 1968
Š. Batović, *Istraživanje ilirskog naselja u Radovinu*, Diadora 4, Zadar 1968, 53–74.

Batović 1980
Š. Batović, *Istraživanje prapovijesti u Bribiru*, Diadora 9, Zadar 1980, 55–94.

Batović 1987
Š. Batović, *Liburnska grupa*, u: A. Benac (ed.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja V: Željezno doba*, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1987, 339–390.

Borzić 2017
I. Borzić, *Korint B i srodne amfore s istočnojadranskih gradinskih lokaliteta*, u: G. Lipovac Vrkljan, I. Radić Rossi, A. Konestra (eds.), *ADRIAMPHORAE. Amfore kao izvor za rekonstrukciju gospodarskoga razvoja jadranske regije u antici: lokalna proizvodnja, Radovi s okruglog stola Zagreb, 21. travnja 2016. g.*, Zagreb 2017, 5–12.

Borzić 2017a
I. Borzić, *Keramički nalazi,* u: *Grad mrtvih nad poljem života*, u: I. Fadić, A. Eterović Borzić (eds.), katalog izložbe, Zadar 2017, 61–84.

Borzić, Eterović Borzić 2015
I. Borzić, A. Eterović Borzić, *Terra sigillata iz rimske Aserije – prilog poznavanju keramičarskog importa u Liburniji*, Asseria 13, Zadar, 2015, 11–88.

Bonifay 2004
M. Bonifay, *Etudes sur la céramique romaine tardive d'Afrique*, Oxford 2004.

Buora 1997
M. Buora, *Qualche osservazione sulle anfore greco-italiche dell'alto Adriatico*, Quaderni Friulani di Archeologia VII, Udine 1997, 161–167.

Carre et al. 2014
M.-B. Carre, S. Pesavento Mattioli, P. Monsieur, *Transport amphorae Lamboglia 2 and Dressel 6A: Italy and/or Dalmatia? Some clarifications*, Journal of Roman Archaeology 27, Cambridge 2014.

Cambi 1974
N. Cambi, *Starokršćanska bazilika i benediktinski samostanski komplekst u Stobreču*, Split 1974.

Cambi, Kirigin, Marin 1980
N. Cambi, E. Marin, B. Kirigin, *Zaštitna arheološka istraživanja helenističke nekropole Isse (1976. i 1979.) – preliminarni izvještaj*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 75, Split 1980, 63–83.

Cipriano, Mazzocchin 2017
S. Cipriano, S. Mazzocchin, *Western Adriatic amphorae productions: the research status*, u: G. Lipovac Vrkljan, I. Radić Rossi, A. Konestra (eds.), *ADRIAMPHORAE. Amfore kao izvor za rekonstrukciju gospodarskoga razvoja jadranske regije u antici: lokalna proizvodnja, Radovi s okruglog stola Zagreb, 21. travnja 2016. g.*, Zagreb 2017, 33–47.

Cipriano, Mazzocchin 2019
S. Cipriano, S. Mazzocchin, *Dressel 6B and Dressel 6A's oil and wine production in North Italy and the Adriatic western coast (1st century BC – 2nd century AD)*, u: J. Remesal Rodríguez, V. Revilla Calvo, D. J. Martín-Arroyo Sánchez, A. Martín i Oliveras (eds.), *Paisajes productivos y redes comerciales en el Imperio Romano/Productive Landscapes and Trade Networks in the Roman Empire*, Collecció Instrumenta 65, Barcelona 2019, 233–246.

Crane 1983
E. Crane, *The Archaeology of Beekeeping*, New York, 1983.

Čače 2001
S. Čače, 2001, Putalj do početka povijesnog doba, u: T. Burić, S. Čače, I. Fadić (eds), *Sv. Juraj od Putalja*, Split, 2001, 33–77.

Čelhar, Borzić 2016
M. Čelhar, I. Borzić, *Gradina u Zemuniku Donjem – nalazi željeznog i rimskog doba*, u J. Faričić, Z. Dundović (eds.), *Zemunik u prostoru i vremenu*, Zadar – Zemunik 2016, 69–117.

De Mitri 2016
C. De Mitri, *Trade in Pottery within the Lower Adriatic in the 2nd c. BCE*, Journal of Hellenistic Pottery and Material Culture 1, Berlin 2016, 21–36.

Dvoržak Schrunk 1989
I. Dvoržak Schrunk, *Dioklecijanova palača od 4. do 7. st. u svijetlu keramičkih nalaza*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 3. s., XXII, Zagreb 1989, 91–105.

Faber 1983
A. Faber, *Bedemi Epetiona – Stobreč kod Splita*, Prilozi Instituta za arheologiju, 1, Zagreb 1983, 17–37.

Gabričević 1973
B. Gabričević, *Pristupna razmatranja o urbanizmu grčkih gradova na istočnoj obali Jadrana*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 68/1966, Split 1973, 147–169.

Gassner 2015
V. Gassner, *Le anfore greco-occidentali: riconsiderando la loro evoluzione e l'identificazione dei centri di produzioni*, u: R. Roure (ed.), *Contacts et acculturations en Méditerranée occidentale – Hommages à Michel Bats. Actes du colloque d'Hyères, 15-18 septembre 2011*, Études massaliètes 12, Paris, Aix-en-Provence 2015, 345–356.

Gavranović 2011
M. Gavranović, *Die Spätbronze- und Früheisenzeit in Bosnien, Teil 1 und Teil 2*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 195, Wien 2011.

Glavaš et al. u tisku
V. Glavaš, A. Konestra, A. Tonc, *Wine consumption in the Kvarner and Podvelebit area (NE Adriatic) in the last centuries BCE: evidence form amphorae finds, in Exploring the neighborhood: the role of ceramics in understanding placein the Hellenistic world*, u: I. Kamenjarin, M. Ugarković (eds.), *Proceedings of the 3rd IarpotHP conference, Kaštela 1st-4th June 2017*, u tisku.

Göransson 2007
K. Göransson, *The transport amphorae from Euesperides. The maritime trade of a Cyrenaican city 400–250 BC*, Lund 2007.

Hayes 1972
J. W. Hayes, *Late Roman Pottery. A catalogue of Roman fine ware*, The British School at Rome, Rome 1972.

Horvat 1995
J. Horvat, *Sermin. Prazgodovinska in zgodnjerimska naselbina v severozahodni Istri/A Prehistoric and Early Roman Settlement in Northwestern Istria*, Ljubljana 1997.

Horvat, Bavdek 2009
J. Horvat, A. Bavdek, *Okra. Vrata med Sredozemljem in Srednjo Evropo/Ocra. The gateway between the Mediterranean and Central Europe*, Ljubljana 2009.

Ilkić, Pešić 2012
M. Ilkić, M. Pešić, *Prilog poznavanju rimske luke na položaju Bošana nedaleko od Biograda na Moru*, Histria Antiqua 21, Pula, 2012, 639–647.

Jeličić Radonić 1995
J. Jeličić Radonić, *Pharos – antički grad*, u: J. Jeličić Radonić, B. Rauter Plančić (eds.), *Pharos antički stari grad, katalog izložbe*, Zagreb 1995, 96–115.

Jelinčić Vučković 2014
K. Jelinčić Vučković, *Ceramica antica dall'isola di Brač: siti archeologici Pučišća Oklade e Mladinje Brdo*, u: G. Lipovac Vrkljan, B. Šiljeg, I. Ožanić Roguljić, A. Konestra (eds.), *Rimske keramičarske i staklarske radionice. Proizvodnja i trgovina na jadranskom prostoru, Zbornik 2. međunarodnog arheološkog kolokvija, Crikvenica, 28. – 29. listopada 2011.*, Crikvenica – Zagreb 2014, 301–314.

Katić 2005
M. Katić, *Proizvodnja kasnih korintskih amfora u Farosu*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 39, Split 2005, 51–59.

Katić 2015
M. Katić, *Tragovi rane keramičke proizvodnje*, u: J. Jeličić Radonić, Katić (ur.), *Faros. Osnivanje antičkoga grada*, Split, 2015, 140–145.

Kirigin 1994
B. Kirigin, *Grčko-italske amfore na Jadranu*, Arheološki vestnik 45, Ljubljana 1994, 15–24.

Kirigin 2010
B. Kirigin, *Epetij*, in: *Antički Grci na tlu Hrvatske*, J. Poklečki-Stošić (ed.), Zagreb 2010, 142–143.

Kirigin 2012
B. Kirigin, *Prilog proučavanju pitosa/dolija s otoka Visa, Biševa, Sveca i Palagruže*, u: B. Migotti, B. Nadbath, T. Mulh, Tadeja (eds.), *Scripta in honorem Bojan Djurić*, Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine, Ljubljana, 2012, 285–298.

Kirigin 2016
B. Kirigin, *Pithoi/Dolia from Central Dalmatian Islands*, u: S. Japp, P. Kögled (eds.), *Traditions and Innovations. Tracking the Development of Pottery from the Late Classicalto the Early Imperial Periods, Proceedings of the 1st Conference of IARPotHP Berlin, November 2013, 7th – 10th*, Wien 2016, 187–193.

Kirigin 2018
B. Kirigin, *Pharos, Greek amphorae and wine production*, in D. Katsonopoulou (ed.), *Paros IV. Paros and its colonies. Pro-*

ceedings of the fourth international conferenceon the archaeology of Paros and the Cyclades Paroikia, Paros, 11-14 June 2015, Athens 2018, 397–419.

Kirigin et al. 2002
B. Kirigin, J.W. Hayes, P. Leach, *Locaal pottery production at Pharos*, u: N. Cambi, S. Čače, and B. Kirigin, *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana/Greek inluence along the eastern Adriatic coast*, Split 2002, 241–260.

Kirigin *et al*. 2005.
B. Kirigin, T. Katunarić, L. Šešelj, *Amfore i fina keramika (od 4. do 1. st. pr. Kr.) iz srednje Dalmacije: preliminarni ekonomski i socijalni pokazatelji*, Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku 98, Split 2005, 7–21.

Koehler 1981
K. G. Koehler, *Corinthian Developments in the Study of Trade in the Fifth Century*, Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens 50, Princeton 1981, 449–458.

Korošec, Korošec 1980
J. Korošec, P. Korošec, *Istraživanje na Bribirskoj glavici u Bribiru*, Diadora 9, Zadar 1980, 95–164.

Maggi 2006
P. Maggi, *La distribuzione delle sigillate di produzione orientale nell'arco Adriatico nord-orientale: problemi di metodo*, u: S. Čače, A. Kurilić, F. Tassaux (eds.), *Les rpoutes de l'Adriatique antique. Géographie et économie*, Bordeaux – Zadar 2006, 179–194.

Maršić 1997
D. Maršić, *Problemi istraživanja antičkog Epetija*, Diadora 18–19, Zadar 1997, 47–69.

Miše 2015
M. Miše, *Gnathia and related Hellenistic ware on the East Adriatic coast*, Oxford 2015.

Neuhauser, Ugarković 2012
T. Neuhauser, M. Ugarković, *Epetion (Stobreč, HR) – city wall*, Keryx 2, Graz 2012, 159–168.

Neuhauser et al 2014
T. Neuhauser, M. Ugarković, M. Rode, O. Sass, J. Stangl, *Hellenistic fortification of Epetion (East Adriatic): Preliminary observations on the 2012 geophysical and archaeological probes*, u: E. Trinkl (ed.), *Akten des 14. Österreichischen Archäologentages am Institut für Archäologie der Universität Graz vom 19. bis 21. April 2012* (Veröffentlichungen des Instituts für Archäologie der Karl-Franzens- Universität Graz, band 11), Wien 2014, 289–295.

Olcese 2004
G. Olcese, *Anfore greco-italiche antiche: alcune osservazioni sull'origine e sulla circolazione alla luce di recenti ricerche archeologiche ed archeometriche*, u: E.C. De Senna, E. Dessales (eds.), *Metodi e approcci archeologici: l'industria e il commerchio nell'Italia antica*, BAR International Series 1262, Oxford 2004, 173–192.

Oreb 1978
F. Oreb, *Stobreč. Povijesni razvoj i spomenici kulture*, Kulturna baština 7–8, Split 1978, 53–59.

Morel 1981
J.-P. Morel, *Céramique campanienne: les formes*, Roma 1981.

Panagou 2016
T. Panagou, *Transport amohoras and their contents*, u: M. Giannopoulou, C. Kallini (eds.), Ηχάδιν Τιμητικός τόμος για τη Στέλλα Δρούγου, Athens, 2016, 313–334.

Pannella 2010
C. Pannella, *Roma, il suburbio e l'Italia in età medio- e tardo-repubblicana: cultura materiale, territori, economie*, Facta 4, Pisa 2010, 11–123.

Paraman et al 2020
L. Paraman, M. Ugarković, J. Scheifinger, L. Rembart, D. Oberndorfer, E. Visković, L. Schintlmeister, P. Klostermann, M. Binder, M. Steskal, *Report on New Excavations in Ancient Trogir. The 2018 Croatian-Austrian Mission*, Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Institutes in Wien 88, Wien (in press).

Parica 2018
M. Parica, *Antička luka na položaju Janice, Pakoštane – Veli školj*, u: I. Radić Rossi, G. Boetto (ur.), *Kasnoantički brodolom u geološko-geografskom i kulturno-povijesnom kontekstu*, Zadar 2018, 211–228.

Pesavento Mattioli 2014
S. Pesavento Mattioli, *Le produzioni di anfore vinarie nei territori adriatici: questioni di metodo*, u: G. Lipovac Vrkljan, B. Šiljeg, I. Ožanić Roguljić, A. Konestra (eds.), *Rimske keramičarske i staklarske radionice. Proizvodnja i trgovina na jadranskom prostoru, Zbornik 2. međunarodnog arheološkog kolokvija, Crikvenica, 28. – 29. listopada 2011*., Crikvenica – Zagreb 2014, 191–198.

Pešić 2017
M. Pešić, *Keramički nalazi željeznog doba iz kompleksa sv. Nikole*, u: L. Bekić (ed.), *Sveti Nikola u Zadru, Arheološko iskopavanje u samostanskom sklopu sv. Nikola u Zadru 2014. – 2016*, Zadar 2017, 15–29.

Pešić 2017a
M. Pešić, *Sjevernoafrička tera sigilata s brodoloma kodotočića Babuljaša blizu Pakoštana*, u: G. Lipovac Vrkljan, B. Šiljeg, I. Ožanić Roguljić, A. Konestra (eds.), *Rimske keramičarske i staklarske radionice. Proizvodnja i trgovina na jadranskom prostoru, Zbornik 3. međunarodnog arheološkog kolokvija, Crikvenica, 4. – 5. studenoga 2014.*, Crikvenica – Zagreb 2017, 419–431.

Prag 1992
A. J. N. W. Prag, *Black glaze ware*, u: A. M. Small (ed.), *An Iron Age and Roman Republican Settlement on Botromagno, Gravina di Puglia. Excavations of 1965–1974, Volume II. The Artifacts*, Archaeological monographs of the British school in Rome 5, London 1992, 67–130.

Radić Rossi 2011
I. Radić Rossi, *Problematika prapovijesnih i antičkih arheoloških nalazišta u hrvatskom podmorju*, doktorski rad, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2011.

Radić Rossi 2017
I. Radić Rossi, *Amfore tipa Korint B iz hrvatskog podmorja*, u: G. Lipovac Vrkljan, I. Radić Rossi, A. Konestra (eds.), *ADRIAMPHORAE. Amfore kao izvor za rekonstrukciju gospodarskoga razvoja jadranske regije u antici: lokalna proizvodnja, Radovi s okruglog stola Zagreb, 21. travnja 2016. g.*, Zagreb, 2017, 13–25.

Rotroff 1997
S. Rotroff, *Hellenistic pottery, Athenian and imported wheelmade table ware and related material*, The Athenian Agora XXIX, New Jersey 1997.

Rotroff 2006
S. Rotroff, *Hellenistic Pottery: the Plain Wares*, The Athenian Agora XXXIII, New Jersey 2006.

Sourisseau 2011
J.-C. Sourisseau, *La diffusion des vins grecs d'Occident du VIIIe au IVe s. av. J.-C., sources écrites et documents archéologiques*, u: *La vigna di Dioniso. Vite, vino e culti in Magna Grecia, Atti del 49e Convegno di Studi sulla Magna Grecia, Taranto 24-28 settembre 2009*, Taranto, 2011, 145–252.

Suić 2003
M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 2003.

Šešelj 2010
L. Šešelj, *Promunturium Diomedes: Svetište na rtu Ploča i jadranska pomorska trgovina u helenističkom razdoblju*, neobjavljeni doktorski rad, Sveučilište u Zadru, Zadar 2010.

Šuta 2011
I. Šuta, *Pitosi/Doliji*, u: *Antički Sikuli*, Muzej grada Kaštela, 2011, 87–90.

Šuta 2012
I. Šuta, *Topografija kasnorepblikanske Salone u konetkstu novih nalaza iz Bencunuša*, Tusculum 5, Solin 2012, 7–19.

Šuta 2013
I. Šuta, *Amphora lids from Siculi*, Quaderni Friuliani di Archeologica XII/XXIII, Udine 2012–2013, 109–127.

Šuta 2017
I. Šuta, *Amfore kao pokazatelj ekonomskih i društvenih odnosa u okolici Kaštelanskog zaljeva tijekom 2. i 1. st. pr. Kr.*, u: G. Lipovac Vrkljan, I. Radić Rossi, A. Konestra (eds.), *ADRIAMPHORAE. Amfore kao izvor za rekonstrukciju gospodarskoga razvoja jadranske regije u antici: lokalna proizvodnja, Radovi s okruglog stola Zagreb, 21. travnja 2016. g.*, Zagreb 2017, 26–33.

Tomasović 2008
M. Tomasović, *Arheološki dokazi života na prostoru Biokova od razdoblja prapovijesti do srednjeg vijeka*, u: R. Ozimec (ur.), *Biokovo*, Zagreb 2008, 138–152.

Ugarković 2019
M. Ugarković, *Geometrija smrti: isejski pogrebni obredi, identiteti i kulturna interakcija. Antička nekropola na Vlaškoj njivi, na otoku Visu, I, 1-2,* Katalozi i monografije Arheološkog muzeja u Splitu 6, Split – Zagreb 2019.

Ugarković, Konestra 2018
M. Ugarković, A. Konestra, *Hellenistic and Early Roman pottery from Soline bay of the St. Clement island,* u: *Praetoria longe lateque lucentia*, u: M. Ugarković (ed.), *Zbornik radova posvećen Vlasti Begović povodom 65. obljetnice života*, ZIA 8, Zagreb 2018, 71–107.

Ugarković, Neuhauser 2013
M. Ugarković, T. Neuhauser, *Stobreč 2012. – helenistički bedem*, Annales Instituti archaeologici IX, Zagreb 2013, 55–59.

Ugarković et al. 2016
M. Ugarković, I. Schrunk, V. Begovi, M. Petrić, *Arheološka istraživanja rimske vile u uvali Soline na otoku Sveti Klement (Pakleni otoci, Hvar), lipanj 2015. godine*, Annales Instituti Archaeologici XII, Zagreb 2016, 160–165.

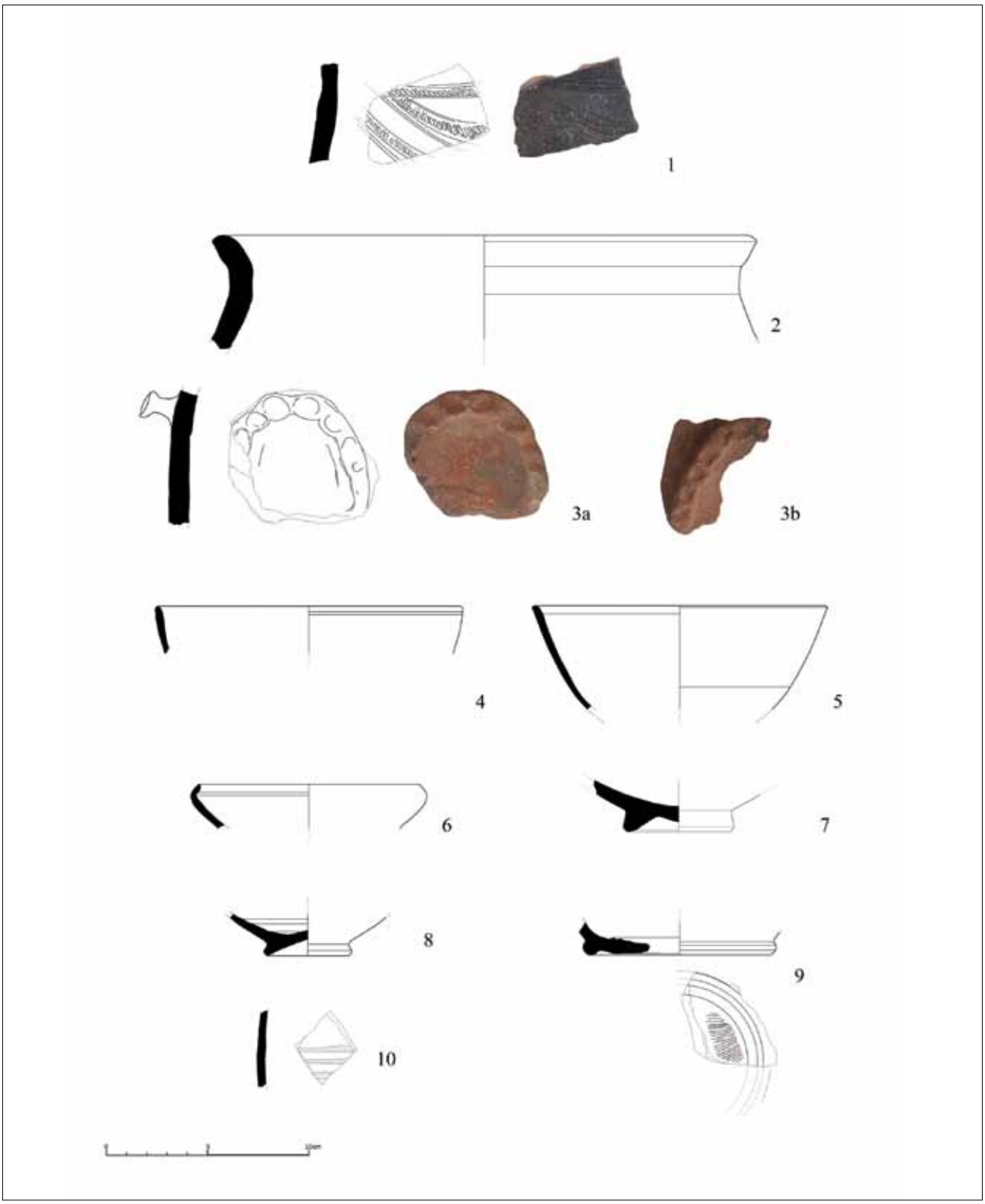
Urem 2012
D. Urem, *Limska gradina: Keramika s područja nekropole*, Monografije i katalozi 21, Arheološki muzej Istre, Pula 2012.

Visković 2019
E. Visković, *Prilozi poznavanju prapovijesti grada Hvara – arheološko istraživanje u kući Galić*, Prilozi povijesti otoka Hvara XIV, Hvar 2019, 9–35.

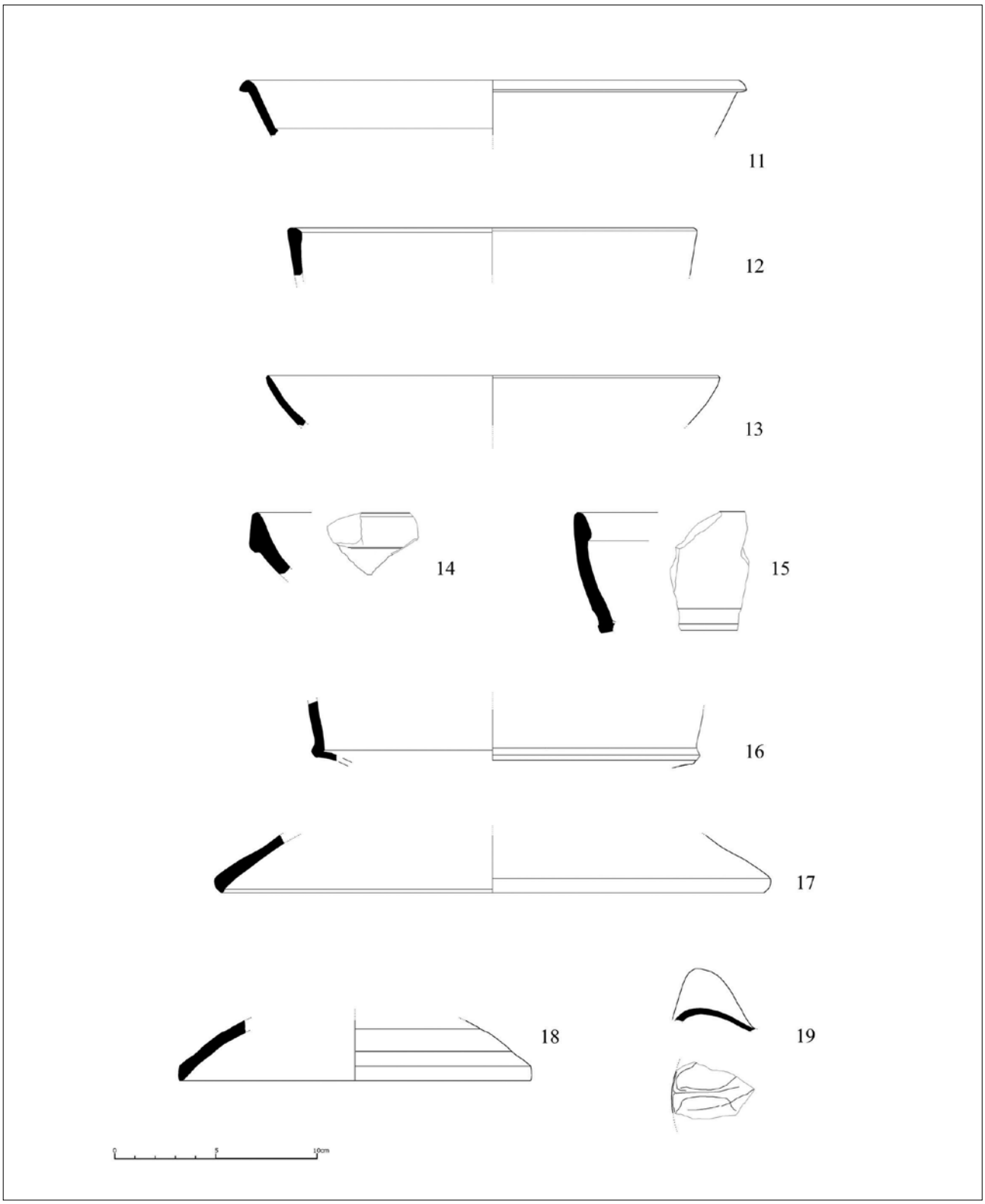
Vuković 2014
M. Vuković, *Razmatranja o liburnskoj keramici iz sonde 63 s Beretinove gradine kod Radovina*, Diadora 20, Zadar 2014, 21–52.

Yntema 1990
D. Yntema, *A specific group of Black Gloss ware Excavated at Valesion: the HRF Gropus and its connections*, Studi di Antichità, Vol. 6, 167–186.

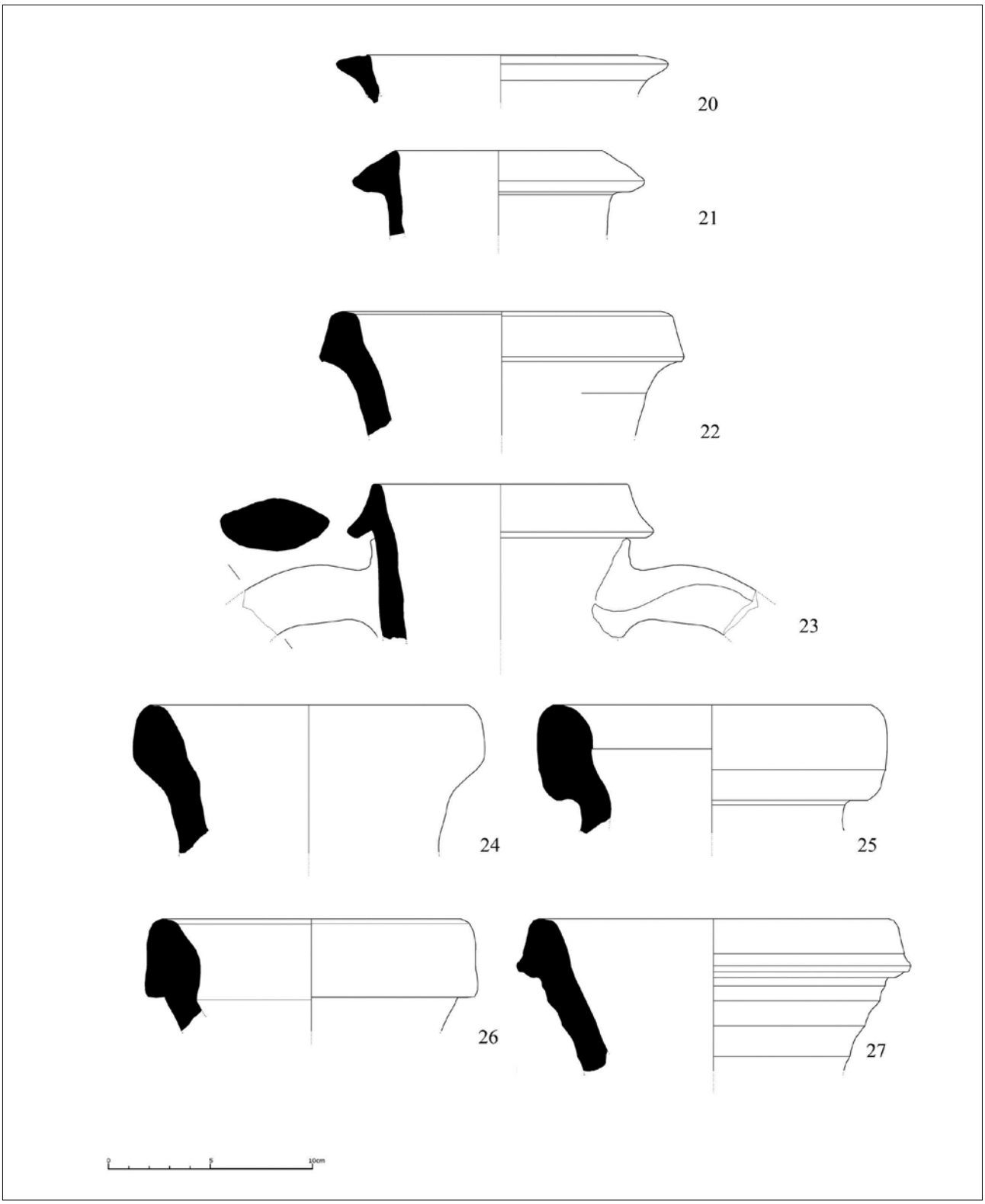
Yntema 2005
D. Yntema, *Conspectus forumarum of Apulian Grey Gloss Ware (ceramica a pasta grigia)*, Amsterdam 2005.

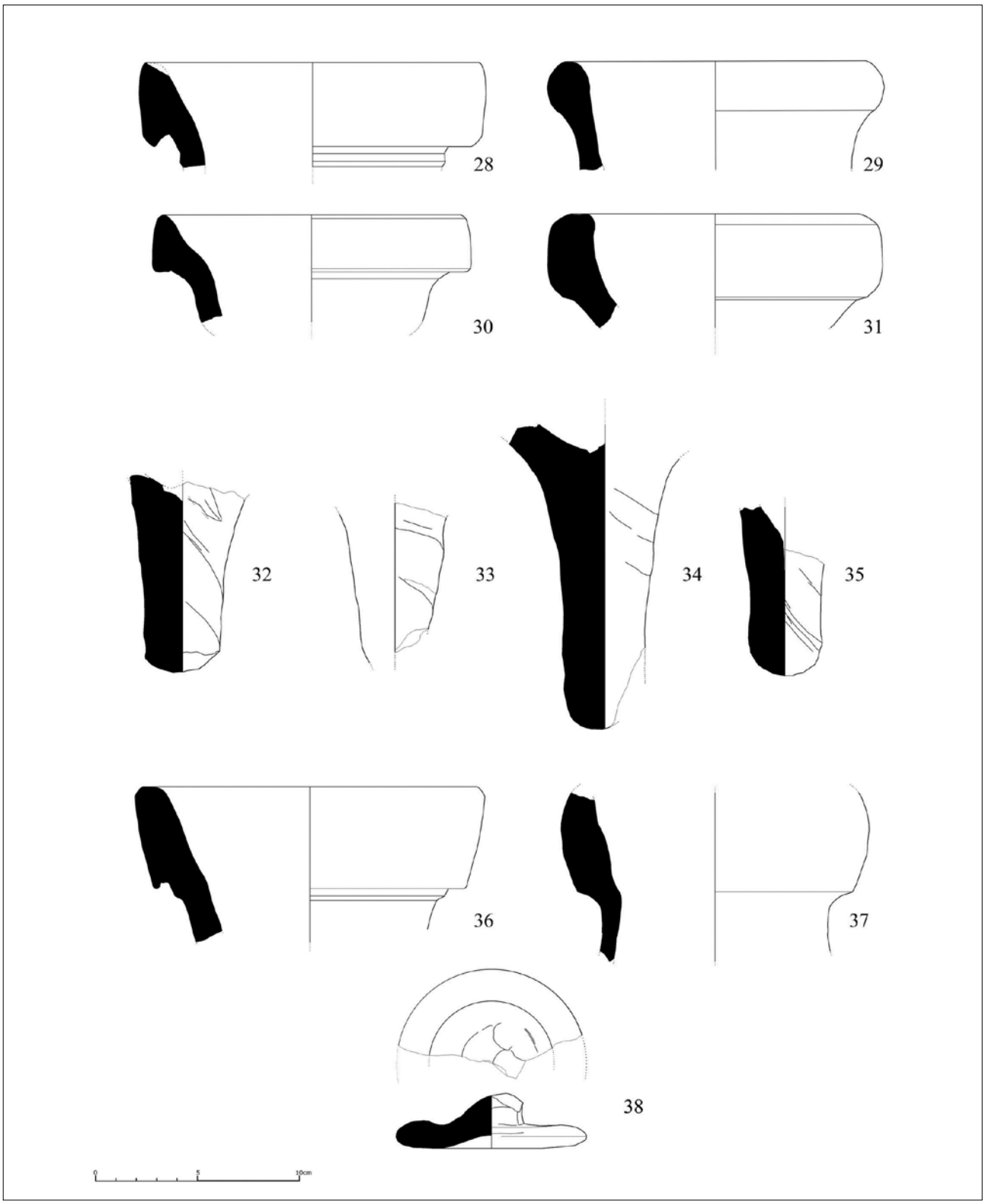
T. 1. Prapovijesna i helenistička keramika; 1-3: Prapovijesna keramika; 4-8: Crnopremazano helenističko stolno posuđe; 9: Sivopremazano helenističko stolno posuđe; 10: unguentarij (crtež Ivanka Vukšić, foto Ivanka Vukšić, digitalna obrada Ana Konestra).

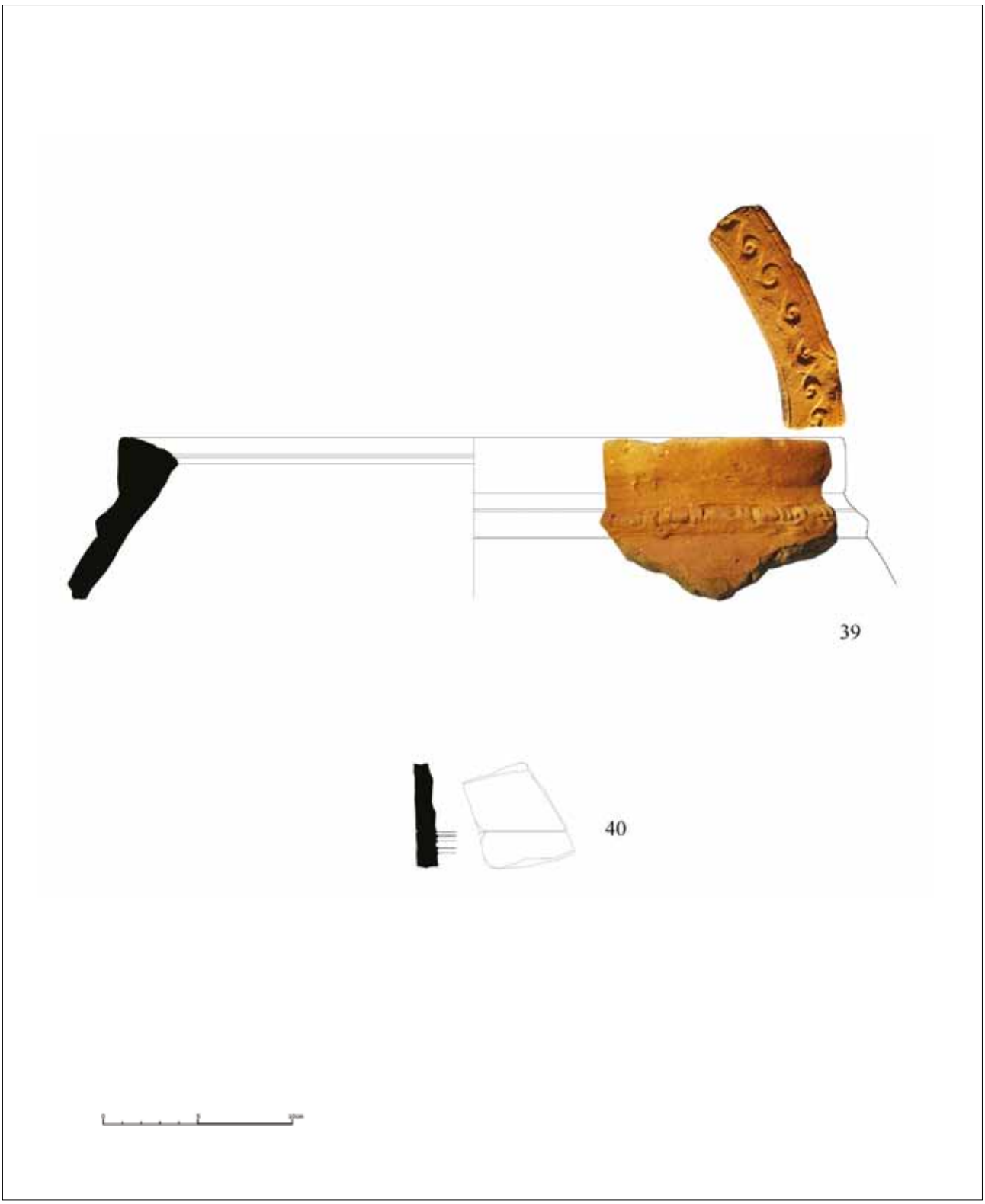
T. 2. Rimsko stolno i kuhinjsko posuđe; 11: Istočnomediteranska sigillata (ES B1); 12-14: Afrička crveno premazana keramika (ARS); 15-18: Afričko kuhinjsko posuđe (ACW); 19: Afrička uljanica (crtež Ivanka Vukšić, digitalna obrada Ana Konestra).

T. 3. Amfore; 20: Korint B/tip B; 21: Korint A'(?); 22- Grko-italska; 23-27 - Lamboglia 2 (crtež Ivanka Vukšić, digitalna obrada Ana Konestra).

T. 4. Amfore: 28-30 - Lamboglia 2; 31 - Lamboglia 2 (?); 32-35 - šiljci, moguće Lamboglia 2; 36 - Dressel 1 (?); 37 - Dressel 6B; 38 - čep amfore (crtež Ivanka Vukšić, digitalna obrada Ana Konestra).

T. 5. Utilitarna keramika. 39: Pitos; 40: košnica (crtež Jasmina Beneta i Ivanka Vukšić, foto Jasmina Beneta, digitalna obrada Ana Konestra).

SANJA IVČEVIĆ

ALESIA FIBULE S TROKUTASTIM LUKOM IZ SALONE S OSVRTOM NA NALAZE TOG TIPA FIBULA NA PODRUČJU RIMSKE DALMACIJE

UDK / UDC 904(497.583Solin):739”652”
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 5. 3. 2020.

Sanja Ivčević
Arheološki muzej u Splitu
Zrinsko-Frankopanska 25
HR – 21000 Split
sanja.ivcevic@armus.hr

Fibule tipa Alesia pripadaju razdoblju 1. st. pr. Kr., vremenu formiranja kolonije Salone. Na području Hrvatske uglavnom ih nalazimo na priobalnom području, no zastupljene su i u unutrašnjosti. Premda su na raznim područjima Rimskog Carstva različito datirane, najranija pojava im se stavlja u prvu polovicu 1. st. pr. Kr., a najveća upotreba je u drugoj polovici 1. st. pr. Kr. U uporabi su do ranog, odnosno srednjeaugustovog doba, kada počinju prevladavati Aucissa fibule. U članku se obrađuju fibule Alesia tipa s trokutastim lukom pronađene u Saloni, dovodi ih se u odnos s nalazima na vojnim i civilnim lokalitetima u rimskoj Dalmaciji i smješta u širi kontekst nalaza Alesia tipa na prostoru Rimskog Carstva.

Vrijeme kada su Alesia fibule točno dospjele na salonitansko i okolno područje ne može se odrediti preciznije od vremena trajanja pojedinog tipa budući da nam detaljne okolnosti nalaza nisu poznate i ne omogućuju preciznu dataciju. Stoga su, budući da povijesne okolnosti to dopuštaju, fibule mogle dospjeti u Salonu još od početaka širenja tipa što vrijedi i za nalaze iz ostalih urbanih centara u Dalmaciji kao i za područja koja su trgovinskim putovima bila povezana s njima. Za nalaze iz unutrašnjosti tipološka pripadnost fibula, povijesni kontekst (veća koncentracija i zadržavanje vojske, gradnja logora, a s tim povezan i veći priljev civila nakon vojnog pohoda 34. god) te okolnosti nalaza (grobne cjeline datirane u razdoblje od 35. god. pr. Kr.) govore u prilog dataciji u razdoblje Augustove vladavine.

Ključne riječi: *Fibule tipa Alesia, Salona, Dalmacija*

Alesia fibule su najranije fibule sa zglobnim mehanizmom igle[1] kojima se pojava stavlja u razdoblje prve polovice 1. st. pr. Kr., a potvrđene su nalazima na prostoru čitavog tadašnjeg Rimskog Carstva, a i šire.[2] Najveća koncentracija nalaza je na području sjeverozapadne Španjolske, Francuske i sjeverne Italije.[3]

[1] U literaturi se u novije vrijeme za fibule tipa Alesia s trokutastim lukom najviše koristi naziv Alesia I prema podjeli S. Demetza koji je Alesia grupu fibula podijelio na dva osnovna tipa: Demetz Alesia I (s trokutastim lukom) i II (s razvedenim lukom). Odgovara tipu Feugére 21a (vidi bilj. 6).

Činjenica da se radi o najranijem tipu koji je izrađivan isključivo sa zglobnim mehanizmom igle čini određivanje najranije pojave i geografske zastupljenosti tipa važnim i s aspekta proučavanja pojave i razvoja zglobnog mehanizma.

[2] Nalazi Alesia fibula javljaju se na širokom teritoriju od Kaspijskog jezera do obala Atlantika, južne Britanije, i samog juga Italije, ali ne u jednakom intenzitetu, a područje na kojem su zastupljene u značajnom broju ograničeno je rijekama Dunavom, Rajnom i Ebrom. Unutar tih granica najveća je koncentracija nalaza u određenim dijelovima Španjolske, Francuske i Italije. Pojedini tipovi Alesia fibule pokazuju ograničenu distribuciju koja je vidljiva usporedbom zastupljenosti pojedinih varijanti na određenim područjima (Meller 2012, str. 242, 243). J. Istenič je na temelju analize sastava metala slovenskih nalaza ukazala na razliku između primjeraka izrađenih u rimskim radionicama i onih u lokalnim (Istenič 2005a, str. 199 i dalje).

[3] Za rasprostranjenost i zastupljenost tipa vidi: Ettlinger 1973, str. 89 (popis nalaza), karta 18; Rieckhoff 1975, T. 11; Feugère 1985,

Za taj tip fibule postoji znanstveni interes preko stotinu godina,[4] a intenzivnije se proučavaju od sedamdesetih godina prošlog stoljeća,[5] te je izrađeno više tipologija za razna područja.[6] Uz zglobni mehanizam[7] karakterizira ih luk izrađen od tankog lima, četvrtasti ili trapezoidni puni držač igle te završetak noge raznih oblika, koji je mogao biti dodatno ukrašen gumbastim zadebljanjima. Proučavanjem Alesia fibula izdvojen je veći broj tipova i varijanti na temelju različitog načina oblikovanja i ukrašavanja luka te završetka noge. Temeljem oblika luka podijeljene su u dva osnovna tipa te su u jedan tip izdvojene one s trokutastim lukom,[8] a u drugi fibule kojima je luk razveden.[9] Od dva navedena tipa prevladavaju fibule trokutastog luka kojima su rubovi mogli biti ravni ili blago zaobljeni kakve uglavnom nalazimo na području Francuske, dok su na ostalim područjima rjeđi.[10] Na našem je području samo jedan primjerak fibule sa zaobljenim rubovima luka, a radi se o nalazu iz Burna.[11] Luk je često ukrašen različitim, uglavnom geometrijskim, motivima izrađenima urezivanjem, utiskivanjem ili na proboj te rjeđe reljefnim ukrasom.[12]

Obzirom na zastupljenost tipa na području cijelog Rimskog Carstva o porijeklu Alesia fibula postoje različita mišljenja,[13] a kao moguća područje nastanka navode se Španjolska, Italija i Francuska[14] gdje su najbrojnije za-

str. 301, sl. 38, str. 305, sl. 39; Demetz 1999, str. 163, bilj. 1019, karta 52; Erice Lacabe 1995, str. 101–107, karte 13–15; Meller 2012, str. 373-391, karte 32-50.

[4] Meller 2012, str. 220-221.

[5] Duval 1974; Ettlinger 1973, str. 89–92 (s popisom nalaza na temelju ranije literature); Rieckhoff 1975, str. 17–20 (popis nalaza str. 94–96).

[6] Ovdje navodimo samo najvažnija djela (za iscrpnu literaturu i historijat istraživanja vidi: Meller 2012, str. 220, 221); M. Feugére tip Alesia u okviru svog tipa 21 dijeli na dvije osnovne forme s izdvojenim varijantama. U tip 21a koji ima četiri varijante, uvrštene su fibule s trokutasto oblikovanim lukom ravnih rubova, dok su one s razvedenim lukom izdvojene u tip 21b, te podijeljene u dvije varijante. Fibule trokutastog luka s kuglastim završetkom noge definira kao tip 22a (Feugère 1985, str. 229, tipološka tablica na str. 183). M. Guštin (1986, sl. 679–682, sl. 2; 1991, str. 43–45, sl. 23) je izdvojio tri varijante Alesia tipa s razvedenim lukom. U prvoj su one s lukom s četvrtastim i kružnim dijelovima luka, u drugoj varijanti su fibule s ovalnim proširenjima luka ukrašene kružnim probojima. Varijanta III odgovara tipu Feugére 11d (Feugére 1985, str. 181, 11d, 251), odnosno tipu Bodrež u tipologiji H. Mellera (2012, str. 238). S. Demetz (1999, str. 156–164) Alesia fibule dijeli u dvije grupe (I i II) obzirom na oblik luka, te na varijante prema ukrasu; R. Erice Lacabe je Alesia fibule s područja sjeveroistočne Španjolske izdvojila u 6 tipova (19.1–19.6) od kojih su neki podijeljeni u varijante (R. Erice Lacabe 1995, str. 91–97). Malobrojne nalaze iz Augste E. Riha definira kao tip 5.1 (Riha 1994, str. 110). M. Buora usmjerio je proučavanje uglavnom na nalaze na sjevernom jadranskom području (Buora 1999; Buora 2005).

[7] Mehanizam za kopčanje igle je zglobni, a tuljac je uglavnom izrađivan savijanjem trakastog luka prema unutra, no javlja se i tuljac izrađen savijanjem prema vani te primjerci kojima je tuljac izrađen lijevanjem zajedno s fibulom (Erice Lacabe 1995, str. 91 i dalje; H. Meller 2012, str. 223).

[8] Ettlinger 1973, str. 89-92; Feugère 1985, str. 299-311; Guštin 1991, str. 43–45; Erice Lacabe 1995, str. 91–111; Buora 1999, str. 106, 107; Buora 2005, str. 83-92; Gaspar 2007, str. 43.

[9] M. Guštin je unutar svoje tri varijante fibula s razvedenim lukom izdvojio više tipova (Guštin 1986, str. 682, sl. 2; Guštin 1991, str. 43–45, sl. 23). M. Feugère (1985, tablica na str. 178, 183, str. 303) ih izdvaja u tip 21b (*type dérivés d'Alesia*), s dvije varijante (21b1–2) te donosi popis nalaza (str. 311) i kartu rasprostiranja 21b1 tipa (str. 305, sl. 42). R. Erice Lacabe ih (kao malobrojnu skupinu od dva primjerka) izdvaja u tip 19.3 (Erice Lacabe 1995, str. 94), a S. Demetz je grupu Alesia II kojom su obuhvaćene fibule razvedenog luka, podijelio na pet tipova: IIa-e (Demetz 1999, str. 160, 161). H. Meller izdvaja 6 grupa Alesia fibula (s brojnim varijantama). One razvedenog luka izdvojene su u grupu 6 koja obuhvaća pet tipova uglavnom podijeljenih u više varijanti (Meller str. 223, tipološka tablica 5).

[10] S. Demetz (1999, str. 157, bilj. 974) navodi samo jedan nalaz zaobljenih rubova luka s područja sjeverne Italije (Oderza, Treviso) vidi: Callegher 1992, str. 29–52.

[11] Fibula je pronađena 2007. god. u nasipu zemlje kojim se nivelirao teren unutar i uokolo amfiteatra i vježbališta koji su se nalazili zapadno od vojnog logora *Burnum* (Borzić *et al*. 2014, str. 205, kat. br. 39; Jadrić-Kučan, Zaninović 2015, str. 21–22, 80, kat. br. 3, T. 1.3). Radi se o rijetkoj varijanti koju karakterizira noga savijena prema luku sa završetkom u obliku ptičje glave, a H. Meller izdvaja u grupu 2, tip Orvieto, s tim da naša odgovara njegovoj varijanti 2 (fibule s otvorom na luku). Početak proizvodnje tog tipa je potvrđen prije sredine 1. st. pr. Kr. a traju barem do ranoaugustovog doba (Meller 2012, str. 249). Istom tipu i varijanti, budući da ima luk s uzdužnim otvorom, pripada još jedna fibula na našem području koja je pronađena u Osoru (Težak-Gregl 1982, str. 100, sl. 2.2).

[12] Fibule koje nazivamo fibule s razvedenim lukom karakterizira raznoliko oblikovanje luka koji je u osnovi trakast s umetnutim pravokutnim i kružnim pločicama u raznim kombinacijama i takve se fibule definiraju kao poseban tip Alesia fibula, također s brojnim varijantama kao i one s trokutastim lukom; M. Feugére, 1985, str. 299; R. Erice Lacabe 1995, str. 92; H. Meller 2012, str. 223.

[13] Za pregled raznih mišljenja vidi: Erice Lacabe 1995, str. 98; Meller 2012, str. 220–222.

[14] A. Duval (1974, str. 75), iznosi mišljenje da su porijeklom hispanske, no ostavlja mogućnost italskog porijekla; E. Etttlinger (1973, str. 89–92) drži da su italsko-rimska forma; S. Rieckhoff (1975, str. 18) ih drži galskima; M. Vidal italskim (1982, str. 231), M. Feugère (1985, str. 304) i Erice Lacabe (1995, str. 98) za neke tipove drže da su proizvođeni na području Galije odnosno Španjolske.

stupljene i najranije datirane,[15] u vrijeme prije sredine 1. st. pr. Kr.[16] Tip s razvedenim lukom (Demetz Alesia II) uglavnom se držao kasnijim od onih s trokutastim (Demetz Alesia I)[17] no nalaz iz Alesije u sigurno datiranom sloju potvrdio je dataciju Alesia II tipa na ranije razdoblje, u vrijeme 1. polovice 1. st.[18] Na nekim područjima temeljem tipoloških ili tehničkih karakteristika pretpostavlja se i lokalna proizvodnja[19] te duža uporaba za neke tipove.[20]

Uporaba im je prvenstveno vojnička, a širenje tipa povezuje se s vojnom ekspanzijom Rima.[21] Nalazi iz civilnog konteksta, osobito ženskih grobova[22] i rustičnih vila, premda slabije zastupljeni, pokazuju da su ušle i u civilnu uporabu, te su ih vjerojatno istovremeno nosili i civili kao što je slučaj i s Aucissa fibulama.[23]

Nalaz iz sigurno datiranog konteksta iz Alezije koji pripada vremenu Cezarove opsade grada potvrda je da su ih nosili rimski vojnici u vrijeme galskih ratova.[24] U uporabi su do ranog, najkasnije srednjeg Augustovog doba kada ih zamjenjuju Aucissa fibule.[25]

Na području Hrvatske Alesia fibule bolje su zastupljene na obalnom dijelu provincije Dalmacije, a javljaju se i u unutrašnjosti sve do Dunava.[26]

Pojava Alesia fibula na području rimske Dalmacije uglavnom se povezuje s Oktavijanovim pohodom 35/33. god. pr. Kr.[27] Novi nalazi u dalmatinskim legijskim logorima Tiluriju i Burnu idu u prilog potvrdi teze o vojničkoj uporabi i širenju tipa.[28]

Osim u logorima zastupljene su i na ostalim lokalitetima rimske Dalmacije. Pronađene su u priobalnim gradovima primjerice Osoru,[29] Saloni[30] i Naroni,[31] u zaleđu obale u Aseriji,[32] i Milaševoj gomili u blizini izvora Cetine[33] te na više lokaliteta u unutrašnjosti provincije na području današnje Bosne i Hercegovine (Jezerine,[34] Ribić,[35] okolica Srebrenice,[36] Debelo Brdo kod Sarajeva,[37] Stolac,[38]

[15] Feugère 1985, str. 301, sl. 38; Erice Lacabe 1995, str. 102, karta 13; Buora 2005, str. 85, sl. 1; Demetz 1999, karta 53; Meller 2012, karta 32.

[16] Feugère 1985, str. 306; Meller 2012, str. 249.

[17] Problem kod datiranja tipa Alesia je taj što je puno veći broj nalaza iz naselja i svetišta (gdje je često teško datirati fibulu preciznije od vremena trajanja lokaliteta ili su pronađene u široko datiranom sloju) u odnosu na grobne koji su malobrojni. Istraživači su ponekad samo na temelju nalaza Alesia fibule postavljali dataciju u doba Augusta (Meller 2012, str. bilj. 407).

[18] Brouquier-Reddé, Deyber 2001, str. 295, 298, kat. br. 48, T. 91. 48.

[19] Feugère 1985, str. 300-302; Guštin 1986, str. 682, 683; Istenič 2005b, str. 198–199; Meller 2012, str. 248.

[20] Za pregled datacijskih okvira na raznim područjima s literaturom vidi: Erice Lacabe 1995, str. 98–101; Demetz 1999, str. 156, 157; Meller 2012, str. 248-250.

[21] Kako su pokazale analize nalaza u ranim rajnskim logorima; Rieckhoff 1975, str. 25, 26; Brouquier-Reddé, Deyber 2001, str. 298, 299, T. 91, 92. 62; Ocharan Larrondo, Unzueta Portilla 2002, T. 2. 10; Istenič 2005a, str. 81-83, sl. 5. 14, 15; Istenič 2005b, str. 189; Rinaldi Tufi 1996, str. 276, sl. 6; Buora 2007, str. 247, sl. 11; Poux 2007, str. 382, sl. 6, 9; Feugère 2015, str. 65.

[22] O nalazima u grobovima vidi: Meller 2012, str. 242. Nalaz ženskog groba sa zastupljene tri Alesia fibule: Ammann, Castella 2013, str. 12-13, sl. 3.

[23] Guštin 1986, str. 684; Demetz 1996, str. 208, 209; Buora 1999, str. 113, 114; Meller 2012, str. 242; Poux 2007, str. 381, 382.

[24] Feugère 1985, str. 306; Brouquier-Reddé, Deyber 2001, str. 295, 298, kat. br. 48, T. 91. 48; Ocharan Larrondo, Unzueta Portilla 2002, str. 315, sl. 2; Meller 2012, str. 249; Istenič 2005b, str. 189.

[25] Rieckhoff 1975, str. 27, sl. 8; Gechter 1979, str. 78, T. 10; Istenič 2005b, str. 189, 190.

[26] Buora 2005, str. 85, sl. 1; Dizdar, Tonc 2013, str. 60–62.

[27] Guštin 1991, str. 43.

[28] Tijekom arheoloških istraživanja koja se vrše unutar logora Tilurij u Gardunu kod Trilja pronađene su tri fibule Alesia tipa (Ivčević 2014, str. 170, 171 kat. br. 51, 52, T. 5. 51, 52; Ivčević 2017, str. 301, kat. br. 251, T. 15. 251). U logoru *Burnum* pronađene su dvije Alesia fibule; jedna u istraživanjima koja se vrše na prostoru amfiteatra i vježbališta uz logor (Jadrić-Kučan, Zaninović 2015, str. 21, 22, kat. br. 3, T. 1.3), a druga se čuva u Muzeju Hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu bez preciznih podataka o okolnostima nalaza (Šeparović, Uroda 2009, str. 51, kat. br. 88).

[29] Težak-Gregl 1982, str. 100. kat. br. 10–12, sl. 2. 1–3.

[30] Ivčević 2002, str. 247, kat. br. 5, 6, T. I. 5, 6 str. 238, T. XIV. 127; Ivčević 2006, str. 226-227. kat. br. 6–8; Buora 2005, str. 87, T. II. 9.

[31] Ivčević 1998, str. 199, kat. br. 1, str. 206, l. 1; Ivčević 2004, str. 235, kat. br. 1, str. 240, sl. 1; Šalov 2010, str. 361, kat. br. 3, str. 368, T. 1.3.

[32] Ivčević 2009, str. 100, kat. br. 1, str. 107, sl. 1.

[33] Marović 1959, str. 46, grob 31, sl. 30.1, str. 60, sl. 40. 3.

[34] Marić 1968, str. 33, sl. 6.3, (grob 242), T. VI. 4 (grob 279); Busuladžić 2010, str. 135–136, kat. br. 32, 35.

[35] Marić 1968, T. XVIII. 7, 31, 41; Busuladžić 2010, str. 135–136, kat. br. 33, 34.

[36] Busuladžić 2010, str. 146, kat. br. 80.

[37] Fiala 1895, T. VII. 9; Truhelka 1914, str. 34, sl. 33; Busuladžić 2010, str. 136, kat. br. 36.

[38] Fiala 1895, T. II. 2; Patsch 1904, str. 48, sl. 19; Truhelka 1892, str. T. V.6; Busuladžić 2010, str. 145, kat. br. 76, 78, str. 182, kat. br. 228.

okolica Ljubuškog i Višići kod Čapljine).[39] Namjera je u ovom članku dati pregled salonitanskih Alesia fibula s trokutastim lukom od kojih su neke već ranije objavljene, a uvrstili smo i nekoliko primjeraka s nepoznatog nalazišta koje se čuvaju u Arheološkom muzeju u Splitu.

Fibula iz Salone (kat. br. 1, sl. 1) ima sve karakteristike prema kojima je tip definiran; tuljac izrađen savijanjem prema luku, blago izvijeni trokutasti luk ravnih rubova, uzdignuti završetak noge i trapezoidni držač igle. Radi se o najbolje zastupljenom obliku u okviru tipa, a definira se kao tip Feugère 21a u koji su uvrštene fibule s trokutastim lukom (ravnih ili zaobljenih rubova), varijanti 21a1[40] (luk je kod ove varijante mogao biti neukrašen ili ukrašen urezivanjem ili utiskivanjem). Za taj tip se u Galiji pretpostavlja proizvodnja u više radionica, a najranija pojava stavlja se prije 52. god. pr. Kr.[41] Slična joj je fibula iz Titelberga[42] gdje je izdvojeno 6 varijanti Alesia tipa, a primjerci poput našeg pripadaju varijanti 21a2.[43] U podjeli S. Demetza pripada tipu Alesia I, koji je dalje podijeljen u varijante.[44] Prema Mellerovoj podjeli ide u grupu 3, tip Cracouville, a najsličnija je varijanti 4.[45] Razne varijante ove grupe fibula zastupljene su na širokom prostoru, te se javljaju osim na iberskom poluotoku, Francuskoj i Italiji i na području Hrvatske i Slovačke, sve do Dunava.[46] Datiraju se u razdoblje druge polovice 1. st. pr. Kr. s tim da traju i početkom 1. st. po. Kr.[47] Međusobno slične fibule s nekropola Ribić i Jezerine[48] u dolini Une tipološki odgovaraju salonitanskima ali kako se razlikuju u načinu ukrašavanja luka pripadaju drugim varijantama.[49]

Bliske fibuli pod kataloškim brojem 1 su dvije fibule manjih dimenzija (kat. br. 2, 3) kojima nije poznato mjesto nalaza, a čuvaju se u Arheološkom muzeju u Splitu. Fibula pod kataloškim brojem 2 (sl. 2) izrađena je od bronce, dok je ona pod kat. br. 3. (sl. 3) srebrena. Razlikuju se po motivu ukrasa na luku koji je na brončanoj fibuli izveden urezivanjem okomitih linija na uzdužnim rebrima, a na srebrnoj su uzdužne linije izrađene punciranjem i urezivanjem. Pripadaju tipu Feugère 21a1, Gaspar 21b1, a u Demetzovoj tipologiji bi fibula pod kat. br 2. mogla pripadati u Alesia Ib tip,[50] a u tipologiji Mellera u grupu 3, obzirom na male dimenzije u tip Pommiers, a temeljem ukrasa u varijantu 3.[51] Datirani primjerci idu uglavnom u drugu polovicu 1. st. pr. Kr., a traju i početkom 1. st. Na području provincije Dalmacije nalazimo skupinu fibula koje, na temelju malih dimenzija i ukrasa pripadaju ovom tipu. Fibula iz Milaševe gomile[52] pripada istoj varijanti (grupa 3, tip Pommiers, varijanta 3).[53] Ukrašena je urezanim linijama uz rub i na sredini luka, a na glavi fibule i početku luka nalazi se pet koncentričnih kružnica. Jedini nalaz tog tipa koji je sjeverniji od nje je fibula iz rimskog vojnog logora *Burnum*[54] koja joj je slična dimenzijama i ukrasom.[55] Fibula iz Burna je najsjeverniji zasada poznati nalaz ove varijante u provinciji Dalmaciji, a pokazuje jednu specifičnost a to je spiralno uvijeni završetak noge kakav nije uobičajen na fibulama tipa Alesia no na području Dalmacije je zastupljena na

[39] Busuladžić 2010, str. 145–146, kat. br. 77, 79.

[40] Feugère 1985, T. 109. 1413, 1414.

[41] Feugère 1985, str. 302, 306.

[42] Gaspar 2007, str. 158, kat. br. 1243, T. 60. 1243.

[43] Gaspar 2007, str. 31, str. 56, sl. 21. 21b.

[44] U Demetzovoj podjeli tip Alesia I ima više varijanti obzirom na ukras; Demetz 1999, str. 157-160, motiv poput salonitanskog nije zastupljen, ali se radi o ukrasu urezivanjem kakve su uvrštene u tip Ia.

[45] Varijantu 4 tipa Cracouville karakterizira jednostavni ukras po površini luka, često u obliku trokuta; Meller 2012, str. 226.

[46] Feugère 1985, str. 301, sl. 38 (karta nalaza za tip 21a); Meller 2012, str. 379, karta 38 (karta nalaza grupe 3, s izdvojenim varijantama).

[47] Meller 2012, str. 249–250.

[48] Dvije su fibule iz Jezerina: Marić 1968, T. VI. 4 i str. 33, sl. 6.3; Busuladžić 2010, str. 135, 136, kat. br. 32, 35, a tri iz Ribića: Marić 1968, str. T. XVIII. 7, 31, 41; Busuladžić 2010, str. 135, 136, kat. br. 33, 34.

[49] Fibule iz Jezerina najsličnije su varijanti 4 tipa Cracouville, dok su dvije iz Ribića (Marić 1971, T. XVIII. 7, 31) obzirom na urezane linije uz rub trokutastog luka sličnije varijanti 3, a treća varijanti 6c.

[50] Demetz 1999, str. 158.

[51] Osnovne su karakteristike tipa male dimenzije i trokutasti luk, a temeljem ukrasa podijeljen je u 4 varijante. Varijanta 3, kojoj su najsličnije naše fibule odlikuje se urezanim ili utisnutim ukrasom uz rub ili na sredini luka, a ponekad su urezani trokutasti motivi (Meller 2012, str. 228-229, T. 80. 1–15).

[52] Fibula je pronađena u kamenom nanosu i nije ju moguće pripisati nekoj od grobnih cjelina (Marović 1959, str. 60, 61, sl. 40. 3).

[53] Meller 2012, str. 229, sl. 80.14.

[54] Šeparović, Uroda 2009, str. 51, kat. br. 88.

[55] Obje su fibule duge 3,4 cm, ukras fibule iz Burna je također kombinacija ravnih linija i koncentričnih kružnica, ali drugačije raspoređenih.

još dva primjerka od kojih je jedan pronađen u antičkoj Naroni,[56] a drugi u vojnom logoru Tilurij.[57] Definiranje nalaza iz Tilurija traži oprez budući da se radi o malom ulomku (sačuvana je samo noga s držačem igle) te pretpostavku temeljimo isključivo na analognim primjercima iz Burna i Narone sa specifičnim oblikom završetka noge). Uz tilurijski i burnski nalaz takav oblik noge ima već spomenuta fibula pronađena u Naroni,[58] na lokalitetu sv. Vid kojoj je dužina 3,7 cm, a ukras urezanih linija uzdužno postavljenih uz rub i sredinu luka te trokutasti motiv s koncentričnim kružnicama na početku luka pokazuje srodnost s ukrasima na ostalim fibulama ove skupine.[59]

Fibule istih karakteristika, ali bez spiralno savijenog završetka noge, pronađene su na lokalitetu Stolac (dva primjerka),[60] Posušje kod Ljubuškog, Višića kod Čapljine i Sikirića kod Srebrenice.[61] Istoj skupini pripada i fibula pronađena u Augusteumu u Naroni[62] čime dolazimo do broja od 11 takvih fibula na području Dalmacije s najsjevernijim nalazom u Burnu, dok su na jugu zastupljene do Narone sa zaleđem. Tako bi se prema trenutnom stanju istraživanja približno oblikovo prostor u kojem su takve fibule pronađene. Sjeverniji nalazi Alesia tipa, primjerice iz Osora ili Aserije, pripadaju drugim varijantama. Fibule iz Osora pripadaju različitim tipovima. Jedna vjerojatno pripada tipu Ljubljana[63] kakva je pronađena i u Aseriji, druga pripada tipu Orvieto,[64] a treća s kopljastim otvorom na luku i profiliranim gumbom na završetku noge bi mogla pripadati prijelaznom obliku između Alesia i Aucissa tipa.[65]

Iz Aserije su poznate dvije Alesia fibule od kojih jedna[66] pripada tipu Demetz Alesia Ia3, odnosno tipu Meller grupa 1, tip Sisak, varijanta 2.[67] Karakteristike tipa su široki luk uz zglobni tuljac, dužina 6,3 do 7 cm te ukras trokutastim motivima (uglavnom pet trokuta kojima je vrh okrenut prema nozi fibule) često s urezanim linijama uz rub i na sredini luka.

Fibula iz Aserije, ukrašena s tri trokutasta motiva, pripada tom tipu.[68] Prema podjeli M. Buore na varijante dekoracije luka pripadala bi njegovoj varijanti III.[69]

Drugi primjerak iz Aserije[70] pripada tipu Ljubljana Alesia fibula koji je definirao B. Vičić na temelju nalaza u Ljubljani gdje su datirane u razdoblje od 50 do 25/20. god. pr, Kr.[71] U tu skupinu uvrštava dvije s područja južne Francuske (koje je M. Feugère izdvojio kao varijantu tipa 22a2a kojeg datira u razdoblje od sredine druge polovice 1. st. pr. Kr. s uporabom do kraja vladavine cara Augusta),[72] te jednu iz Titelberga i sjeverne Italije.[73] Noviji nalaz fibule u sjevernoj Italiji (Oleggio kod Novare) datiran je od 30. do 10. god. pr. Kr., dvije su pronađene u Magdalensbergu,[74] te jedna u Gradu nad Uncem u Sloveniji.[75] Jedan primjerak iz Osora također pokazuje karakteristike ovog tipa.[76] Slična je fibula pronađena u istraživanjima logora Tilurij kojoj je zglobni tuljac širi

56 Ivčević 1998, str. 206, sl. 1.

57 Ivčević 2014, str. 171, kat. br. 52 T. 5. 52.

58 vidi bilj. 56.

59 Najsličnija joj je fibula iz Stoca; Busuladžić 2010, str. 182, kat. br. 228.

60 Busuladžić 2010, str. str. 145, kat. br. 76, 78.

61 Busuladžić 2010, str. 145, 146, kat. br. 77, 79, 80.

62 Ivčević 2004, str. 236, kat. br. 3, str. 240, sl. 3.

63 vidi dalje u tekstu i bilj. 76.

64 vidi gore, bilj. 11.

65 vidi dalje u tekstu i bilj. 93-98.

66 Ivčević 2009, str. 100, kat. br. 1, str. 107, sl. 1.

67 Porijeklo ovog tipa stavlja se na područje oko Akvileje (istočnog Veneta i jugoistočnih Alpi) obzirom na najbrojnije nalaze upravo na tom području. Radi se o homogenoj i ne jako brojnoj grupi fibula te se pretpostavlja izrada u jednoj ili nekoliko međusobno povezanih radionica. Osim u sjevernoj Italiji zastupljeni su u Austriji i Sloveniji, a jedan je primjerak pronađen u Sisku (Demetz 1999, str. 158, 274. popis nalaza XXIX 1.1.3., karta 53, T. 40. 3; Meller 2012, str. 224, str. 376, karta 35, sl. 72. 9-15; Buora 2005, str. 85, karta 2; Istenič 2005b, str. 191, sl. 1, T. 1. 1, 2). Premda su sve međusobno slične naša fibula iz Aserije obzirom na ukras na luku najbliža je jednom od tri primjerka iz Magdalensberga koji je datiran u ranoaugustovo doba (Sedlmayer 2009, str. 37, 3.65, T. 24. 504).

68 Fibula je već tipološki obrađena u ranijoj literaturi (vidi bilj. 66). Komentari u novijoj literaturi (Drnić, Tonc 2014) unijeli su, nažalost, zabunu oko izgleda, porijekla i tipološke pripadnosti te fibule te ovdje koristim priliku naglasiti da je fibula prilikom objave 2009. godine pravilno nacrtana i definirana.

69 Buora 1999, str. 110.

70 Ivčević 2009, str. 100, kat. br. 2, str. 107, sl. 2.

71 Vičić 1994, str. 27–29, str. 34, sl. 9, T. I. 8, 9.

72 Feugère 1985, str. 312, 323.

73 Thill 1969, sl. 10. 110; Vičić 1994, str. 34, sl. 9. 4

74 Sedlmayer 2009, str. 37, T. 24. 502, 503.

75 Istenič 2005b, str. 192, sl. 2.4, T. 1. 4.

76 Težak-Gregl 1982, str. 100, kat. br. 10, sl. 2.1.

od luka, a završetak noge nije sačuvan.[77] Jedna od karakteristika tipa Ljubljana je glatki luk što kod naše fibule nije slučaj već je luk ukrašen dvostrukim urezanim linijama uz rub te okomitim linijama na završetku luka i najsličnija je tipu Demetz Ib koji u tu skupinu ubraja fibule kojima je na luku imaju plastični ukras, tako da slične fibule nalazimo na lokalitetima Gurina,[78] Magdalensberg[79] te St. Peter im Holz (*Teurnia*)[80] u Austriji. Zglobni tuljac širi od luka i reljefni ukras imaju i fibule izrađene u svrhu propagande cara Augusta odnosno njegovih pomorskih pobjeda, a pronađene su na području Francuske i Italije.[81]

Na lokalitetu Grudine u Saloni (kat. br. 4, sl. 4) pronađen je ulomak fibule Alesia kojoj tipološku pripadnost ne možemo odrediti sa sigurnošću budući da je sačuvan samo ulomak luka s otvorom kopljastog oblika i površine ukrašene utisnutim koncentričnim kružnicama. Alesia fibule s lukom ukrašenim na proboj upravo su temeljem te karakteristike izdvajane u posebne tipove, ali ne i u varijante obzirom na oblik ukrasa. S. Demetz ih izdvaja u svoj tip Alesia Id (Alesia fibule ukrašene na proboj),[82] a u tipologiji H. Mellera fibule ukrašene na proboj uvrštene su u više tipova: tip Sisak/varijanta 4a-c, Cracouville/varijanta 6a-d, tip Numantia/varijanta 3a-b, tip Pomiers/varijanta 3, tip Gergovia/ varijanta 6, tip Andechs/varijanta 2.[83] M. Feugère ih je izdvojio u svojoj tipologiji u tip 21a3.[84] U navedene tipove uvrštene su sve fibule kojima je luk ukrašen na proboj (uz kopljasti javlja se jedan ili više ovalnih, trokutasti ili mrežasti otvor).[85] U novije vrijeme M. Feugère ih obrađuje kao poseban tip (FIB-4020) i temeljem oblika ukrasa na luku dijeli u varijante obzirom na oblik otvora.[86] Fibule poput naše, s kopljastim otvorom na luku, pripadaju varijanti FIB-4020a a nalazimo ih u južnoj Francuskoj,[87] Švicarskoj[88] i sjevernoj Italiji.[89] Odgovara joj i ulomak fibule iz grobu 17 u Idriji pri Bači datiranom u rano/srednje augustovo doba.[90] Na području Hrvatske bliska joj je fibula iz Nina.[91] Samo neke od navedenih fibula (ona iz Nina, Idrije pri Bači i Nissan-lez-Ensérune) imaju utisnute koncentrične kružnice na početku luka. Na temelju sačuvanog ulomka moguće je pretpostaviti da je pripadala i nekom drugom tipu. Sličnost u oblikovanju luka pokazuje i sa srebrenom fibulom iz Salone[92] koja predstavlja prijelazni oblik prema Aucissa tipu (kat. br. 5, sl. 5) kojoj je luk tipičnog oblika za Alesia fibule dok su držač igle i kuglasti završetak noge karakteristični za Aucissa tip.[93] Fibu-

[77] Ivčević 2017, str. 301, kat. br. 251, T. 15. 251.

[78] Sedlmayer 2009, str. 37, 2.66, bilj. 215.

[79] Sedlmayer 2009, str. 37, 2.66, T. 24. 508.

[80] Gugl 2000, str. 166, 167, T. I. 5.

[81] Drži se da se simboličnim prikazima na fibulama slavi jedna od dvije velike pobjede u pomorskim bitkama; ona kod Nauloha na Siciliji u kojoj je Augustova mornarica 36. god. pr. Kr. pod zapovjedništvom Marka Vispanija Agripe potukla Seksta Pompeja (Domić-Kunić 1997, str. 40, bilj. 19) ili bitka kod Akcija 31. god. pr. Kr., nakon koje je August zagospodario cijelim Sredozemljem i učvrstio jedinstvo Carstva. M. Vidal podijelio ih je u dvije grupe temeljem različitih motiva prikazanih na luku, te ih datirao u Augustovo doba, odnosno u razdoblje od sredine druge polovice 1. st. pr. Kr. (Vidal 1982, str. 234–235). M. Feugére ih također dijeli prema prikazu na dvije varijante te je tip 21a2 podijeljen na 21a2a i 21a2b (Feugère 1985, str. 303).

[82] Demetz 1999, str. 159, str. 274, popis XXIX. 1.3.

[83] Meller 2012, tipološka tablica 4.

[84] Feugère 1985, str. 299. Luk na fibuli s lokaliteta Chiusi blizak luku na našoj fibuli ali savijeni završetak noge koji je karakeristična za taj tip, na našoj fibuli nije sačuvan (Feugère 1985, str. 303, sl. 40 (tip 21a4); Meller 2012, str 454, sl. 75.13 (grupa 1, tip Chiusi).

[85] Koščević 1980, T. II.9; Feugère 1985, T. 110. 1430-1436; Fingerlin 1998, str. 216, 678b. 1, str. 388, 1295. 2; Müller 2002, T. 9. 91; Meller 2002, T. 43. 514-517; Gaspar 2007, str. 43, T. 61. 1257-1260 (tip 21c); Sedlmayer 2009, str. 37, 2.66, T. 24. 510.

[86] Feugère 2015, str. 66, sl. 2. a.

[87] Fibula s lokaliteta Nissan, Enserune (Feugère 1985, T. 110. 1431; Feugère 2015, str. 66, sl. 3.1).

[88] Bliska našoj je fibula iz Siona u Švicarskoj (Ettlinger 1973, T. 8. 10; Demetz 1999, T. 40.5) i Magdalensberga gdje je datirana u srednjeaugustovo doba (Sedlmayer 2009, str. 37, 2.66, T. 24. 509, T. 18, sl. 24). Djelomično sačuvana fibula na nekropoli Scascighini (Minusio) u južnoj Švicarskoj ima slično oblikovan luk poput našeg primjerka (Guerra 2009, str. 182, kat. br. 92, T. 8. 92).

[89] Fibula je pronađena na lokalitetu Basaldella, Campoformido kod Udina (Fibule antiche 2008, str. 95–97, kat. br. 98, sl. 98).

[90] Guštin 1991, str. 32 119, T. 17. 10; Božič 2008, str. 106–109, sl. 55. 1; Istenič 2013, str. 25, 33, sl. 5. 14.

[91] Na crtežu se ne vidi oblik držača igle ni završetak noge pa bi možda mogla pripadati i prijelaznom obliku poput salonitanske srebrne fibule (vidi dalje u tekstu) u slučaju da joj je noga oblikovana kao kod Aucissa fibula (Nedved 1981, str. 168, kat. br. 215, sl. 5. 215; Božič 2008, str. 108, sl. 55. 2).

[92] Ivčević 2006, str. 227–228, kat. br. 8, sl. 8a, 8b.

[93] Ona je najsličnija Feugère 22a1 obzirom da se u 22a2 varijanti javlja drugačije oblikovan luk, dok je u 22a1 luk još uvijek trokutast i ukrašen kao kod tipa 21 (Alesia). Tip je zastupljen na području Francuske, Španjolske i Italije ali i šire, a okvirno bi se mogle datirati negdje od sredine 2. polovine 1. st., sve do kraja vladavine cara Augusta (Feugère 1985, str. 312–317).

le s kopljastim otvorom na luku i nogom oblikovanom kao kod Aucissa fibula nisu česte, a najsličniji primjerci salonitanskom su dvije srebrne fibule iz Pule,[94] fibula iz Osora,[95] te nalaz iz Adrije,[96] ili jednostavnije izrađena brončana fibula s lokaliteta St-Remy-de Provenance.[97] Slična našoj je pozlaćena srebrena fibula s lokaliteta Bois-des-Lens (Montagnac, Gard) s drugačije ukrašenim lukom, a koja je datirana u zadnju četvrtinu 1. st. pr. Kr.[98]

Na području Dalmacije pronađene su još četiri Alesia fibule ukrašene na proboj. Uz kulu bedema antičke Narone (Vid) na lokalitetu Popove bare pronađena je fibula s jednim uzdužnim otvorom na luku kojoj okolnosti nalaza ne omogućuju precizno datiranje.[99] Pripada tipu FIB-4020b (M. Feugère),[100] odnosno grupi 1, tip Sisak, varijanta 4 (H. Meller).[101] Pojava tog tipa je nalazima u grobnim cjelinama zajamčena u treću četvrtinu 1. st. pr. Kr., najviše je u uporabi kroz 4. i 3. desetljeće 1. st. pr. Kr. Traje do kraja proizvodnje Alesia tipa.[102] Takve su fibule najbolje zastupljene u sjevernoj Italiji, jugoistočnom alpskom području i Hrvatskoj,[103] a varijanta 3 u južnoj Francuskoj, Švicarskoj i sjevernoj Italiji.[104] Za fibulu iz Popovih bara u Naroni analogne primjerke s jednim ovalnim otvorom nalazimo u Francuskoj[105] i u sjevernoj Italiji.[106] Preostale tri fibule s područja Dalmacije razlikuju se od naronitanske jer imaju dva uzdužna otvora na luku.[107] Jedna je pronađena na lokalitetu Milaševe gomile blizu izvora rijeke Cetine u plitko ukopanom grobu (grob br. 31) u kamenom nasipu. Osim fibule pronađeni su samo ostaci zdrobljene urne te nalaz nije moguće precizno datirati prema okolnostima.[108] Slična je fibula pronađena u okolici Stoca u Bosni i Hercegovini[109] te još jedna dublje u unutrašnjosti provincije na lokalitetu Debelo Brdo kod Sarajeva.[110] Za takve fibule s dva otvora na luku S. Demetz[111] navodi da su zastupljene na ilirsko-panonskom prostoru, ali se nalaze i izvan njega.[112]

Srebrenoj fibuli iz Salone konstrukcijski je bliska fibula s nepoznatog lokaliteta iz Arheološkog muzeja u Splitu (kat. br. 6, sl. 6)[113] koja pokazuje karakteristike Alesia tipa u oblikovanju i ukrasu luka te Aucissa tipa fibula trokutastim držačem igle i kuglastim završetkom noge. U podjeli M. Feugera pripadala bi tipu 22a1,[114] a u tipologiji H. Mellera grupi 4, tip Gergovia/varijanta 2.[115] Tip je zastupljen na širokom prostoru[116] te primjerke koji odgovaraju našem nalazimo na raznim lokalitetima Rimskog Carstva.[117] Javlja se od zadnje četvrtine 1. st. pr. Kr., a postoje pokazatelji da je u uporabi bio barem do kraja

94 Girardi-Jurkić, Džin 2003, str. 112, kat. br. 12, 13.

95 Težak-Gregl 1982, str. 100, kat. br. 11, sl. 2.3.

96 Meller 2012, sl. 83. 15.

97 Feugère 1985, T. 112. 1455.

98 Bessac, Feugère 1986, str. 28, sl. 2.

99 Fibula je pronađena u sloju 30 cm ispod praga kule. U istraživanjima uz kulu bedema je pronađen materijal datiran od 3. st. pr. Kr. do u kasnoantičko vrijeme, a prevladava keramički materijal datiran u kraj 1. st. pr. Kr. i početak 1. st. po. Kr. (Šalov 2010, str. 361, kat. br. 3, str. 368, T. I. 3).

100 Feugère 2015, str. 66, sl. 2.

101 Meller 2012, str. 224–225, sl. 73. 4–8.

102 Meller 2012, str. 249. Alesia fibule s lukom ukrašenim na proboj zastupljene su među nalazima u logorima u Dangstettenu (Fingerlin 1998, str. 216, 678B, 388, 1295.2) i Halternu (Müller 2002, T. 9. 91).

103 To je područje najgušće zastupljenosti ali se takve fibule javljaju i u Francuskoj, sve do južne Italije, i sporadično do Makedonije. Drugi tip koji pripada grupi I Alesia fibula (Arcobriga tip) koncentriran je više na području iberskog poluotoka i južne Francuske, a zastupljen je i u sjevernoj Africi; Meller 2012, str. 242-243, karta 34–36.

104 Meller 2012, str. 243, karta 35.

105 Kod galskih fibula je tuljac izrađen savijanjem prema vani, dok je kod naše fibule lijevan (Feugère 1985, T. 110. 1432, T. 111. 1434).

106 Meller 2002, T. 43. 515.

107 FIB-4020, varijanta c; Feugère 2015, str. 66, sl. 2.

108 Marović 1959, str. 46–47, sl. 30.1.

109 Truhelka 1893, str. 301, sl. 71.

110 vidi bilj. 37.

111 Demetz 1999, str. 159.

112 Za analogne primjerke vidi: Demetz 1999, str. 159, bilj. 988, 989; Meller 2002, T. 43. 514 (Este); Desbat, Maza 2008, str. 241, sl. 3. 15 (Lyon). Fibula iz Berna (Ettlinger 1973, T. 8.15) lukom odgovara našoj ali joj je noga oblikovana kao kod Aucissa tipa, što je stavlja u prijelazni oblik Alesia/Aucissa; Sedlmayer 2009, str. 37, 2.66, str. 278–279, T. 510 (Magdalensberg).

113 Buora 1999, str. 134, T. III.6.

114 Feugère 1985, str. 316, 317.

115 Meller 2012, str. 230.

116 Feugère 1985, str. 317; Meller 2012, str. 382, karta 41.

117 Feugère 1985, T. 113. 1458; Fingerlin 1986, 455-57. 2; Gerharz 1987, str. 91–92, sl. 12. 33-37; Riha 1994, str. 100, kat. br. 2238, T. 18. 2238; Erice Lacabe 1995, str. 107 tip 19. 4. (popis nalaza); Gaspar 2007, str. 160, T. 62.1280; Sedlmayer 2009, str. 278–279, T. 24. 501; Meller 2012, str. 231 (popis nalaza).

Augustove vladavine.[118] M. Buora ovu je fibulu u svojoj podjeli temeljenoj na ukrasu luka definirao kao ukras tipa V koji se odnosi na mrežasto raspoređene linije, a dijeli ga u tri varijante. Naša bi fibula pripadala njegovoj varijanti Va koja obuhvaća ukras mrežasto raspoređenih linija na cijeloj površini luka, [119] a koji se javlja i na ranijim tipovima Alesia fibula no zadržava se na ovom tipu fibule. [120]

Vrijeme kada su Alesia fibule točno dospjele na salonitansko i okolno područje ne može se odrediti preciznije od vremena trajanja pojedinog tipa. Tipološka raznolikost, široka distribucija i proizvodnja u više radionica na raznim područjima dodatno otežavaju mogućnost precizne datacije. Pretpostavka da su Alesia fibule mogle na područje Salone dospjeti u ranijem razdoblju proizvodnje, još u Cezarovo vrijeme,[121] temelji se na povijesnim okolnostima[122] budući da nam detaljne okolnosti nalaza salonitanskih fibula nisu poznate.[123] Slična je situacija i na naronitanskom području.[124] Za oba lokaliteta imamo potvrđen boravak vojnih jedinica tijekom 1. st. pr. Kr. i oba su grada najkasnije u Augustovo doba podignuta na rang kolonije. Nalazi tog tipa fibula na lokalitetima u zaleđu Narone ne iznenađuju obzirom da su neki od njih vjerojatno pripadali naronitanskom ageru[125] ili bile mjesto odvijanja trgovine s novopridošlim italskim stanovništvom.[126] Procesi romanizacije i veze s Rimom u dolini su Neretve započele više od stoljeća ranije negoli u unutrašnjosti zemlje, stoga se nalazi iz Debelog Brda ili Srebrenice mogu objasniti utvrđenim trgovačkim putovima kojima se Narona povezivala s unutrašnjim dijelovima zemlje.[127] Mogućnost ranije datacije možemo pretpostaviti i za nalaze iz Aserije i Osora. Radi se o gradovima koji se, zahvaljujući važnom strateškom položaju, razvijaju od prapovijesti te kontinuirano kroz rimsko razdoblje i u kojima je od samih početaka procesa romanizacije područja na kojem se nalaze bio zastupljen italski element.[128]

[118] Feugère 1985, str. 323; Meller 2012, str. 250; Sedlmayer 2009, str. 36, 37, kat. br. 2. 62, 2.63; Bessac, Feugère 2010, str. 28.

[119] Buora 1999, str. 110.

[120] Feugère 1985, T. 113. 1465; Erice Lacabe 1995, T. 19. 156; Sedlmayer 2009, T. 24. 500; Meller 2012, sl. 82. 6.

[121] Buora 2007, str. 243; Dizdar, Tonc 2013, str. 62.

[122] Tijekom 1. st. pr. Kr. na područje Salone se doseljavaju Rimljani (Suić 1963, str. 23; Cambi 1991, str. 12, 13) koji se vremenom organiziraju u konvent rimskih građana koji je potvrđen u Cezarovo vrijeme (Caes. *Bel. Civ*. III. 9; Suić 1973, str. 184), a na rang kolonije podignuta je u doba Cezara ili Augusta. Za osnutak kolonije u vrijeme Cezara slaže se većina autora koji su se bavili tom problematikom; Suić 1963, str. 28–33, ranija literatura u bilj. 118; G. Alföldy (1965, str. 103) predlaže dvostruku koloniju jednu iz Cezarovog, a drugu iz Augustovog doba; Wilkes 1969, str. 57, str. 220–225; Clairmont 1975, str. 6; Wilkes 2002, str. 90; Matijašić 2009, str. 139–141. F. Bulić osnivanje datira između 43. i 27. god. (Bulić 1986, str. 19, 20), a G. Novak (1949) između 34. i 27. god. pr. Kr. U novije vrijeme je Suićeva interpretacija dovedena u pitanje (Bilić-Dujmušić 2011, str. 160-164).

[123] Tijekom 1. st. pr. Kr., sve do početka 1. st. slijedilo je više bitaka na salonitanskom području (Wilkes 1969, str. 35; Čače 1989, str. 87; Šašel Kos 2005, str. 311-313; Matijašić 2009, str. 119, 120; Zaninović 2015, str. 359, 360) a borbe oko Salone su se vodile i tijekom građanskog rata između Pompeja i Cezara u kojem su Salonitanci pristali uz Cezara i iskazali mu veliku lojalnost. Sam je Cezar (*Bel. Civ.* III. 9) opisao sukob, točnije opsjedanje Salone od Pompejevih snaga pod vodstvom Marka Oktavija, u kojoj su Salonitanci izborili važnu pobjedu obranivši tu važnu stratešku točku za Cezara (Wilkes 2002, str. 89; Bilić-Dujmušić 2004, str. 267–276; Šašel Kos 2005, str. 355–356: Zaninović 2015, str. 391, 392).

[124] U Naroni je u kasnorepublikansko vrijeme bio organiziran konvent rimskih građana (Cambi 1980, str. 130; Medini 1980, str. 196; Zaninović 1980, str. 176–177; Glavičić 2003, str. 221–222;). Nakon sredine 1. st. pr. Kr. Narona je dobila status kolonije, vjerojatno u vrijeme cara Augusta, no nije neutemeljeno mišljenje da je na taj status grad podignut i ranije, možda u vrijeme Cezara o čemu kao i za ostale najranije dalmatinske kolonije postoje različita mišljenja: Alföldy 1965, str. 134 i dalje; Wilkes 1969, str. 245-251; Cambi 1976, str. 58; Cambi 1989; Zaninović 1980, str. 177; Bojanovski 1988, str. 117, 120; Marin 2004, str. 15, bilj. 4. Grad je s okolicom bio važan vojni punkt u osvajanju Ilirika. Da je cijelo naronitansko područje bilo mjesto boravka vojnika potvrđeno je nalazima natpisa vojnika pripadnika legijskih postrojbi i pomoćnih jedinica te arheološkim istraživanjima. Wilkes 1969, str. 139–143; Bojanovski 1973, str. 303–311; Zaninović 1980, str. 178; Bojanovski 1985, str. 78–83; Bojanovski 1988, str. 41, 120–122; Sanader 2002, str. 125; Dodig 2008; Tončinić 2011, str. 173, 174, 177, T. 22 26; Dodig 2011, str. 327, 328; Zaninović 2015, str. 397, 398; Mayer I Olivé 2016, str. 440–444.

[125] Područje Ljubuškog i Čapljine vjerojatno su bili obuhvaćeni naronitanskim agerom; Bojanovski 1988, str. 116. Za Ljubuški vidi: Zaninović 1980, str. 178; Bojanovski 1985, str. 78-83 Bojanovski 1988, str. 120; Sanader 2002, str. 125; Dodig 2008; Dodig 2011. Iz Tasovčića kod Čapljine je najstariji rimski natpis u Bosni i Hercegovini datiran u 36/35. god. pr. Kr., a podignut je u čast osvajanja Sicilije, odnosno Oktavijanove pobjede nad Sekstom Pompejem, 36. god. pr. Kr. kod Nauloha; Patsch 1914, str. 22 i d., sl. 10; Zaninović 1980, str. 177, 178; Bojanovski 1988, str. 98; Cambi 1989, str. 45, T. I. 2.

[126] Za područje Stoca vidi: Bojanovski 1988, str. 97–102.

[127] Bojanovski 1988, str. 119.

[128] Za pregled trenutnog stanja istraživanja i literaturu vidi: Manenica 2015, str. 120–125, 170–178.

Nešto je drugačija situacija s fibulama pronađenima u unutrašnjosti kojima uglavnom nisu poznate okolnosti nalaza. U tom pogledu izuzetak su fibule iz grobova s japodskih nekropola u dolini Une gdje su grobovi s tim tipom fibule datirani u fazu Vb (35. god. pr. Kr. -10. god. po. Kr.).[129] Fibule pronađene u istraživanjima Milaševe gomile kod Cetine nije moguće datirati temeljem okolnosti nalaza, a cijela se nekropola datira kroz prva 2. stoljeća po. Kr.[130] Za oba dalmatinska legijska logora pretpostavlja se najraniji boravak vojnika u vrijeme Oktavijanovog vojnog pohoda na Dalmaciju, a radilo se vjerojatno o privremenim logorima izgrađenim za potrebe te velike vojne akcije.[131] Za raniji boravak trupa na tim lokalitetima nema arheoloških dokaza.[132] Tipološka pripadnost fibula, povijesni kontekst (veća koncentracija i zadržavanje vojske, gradnja logora, a s tim povezan i veći priljev civila nakon vojnog pohoda 34. god) te okolnosti nalaza (grobne cjeline datirane u razdoblje od 35. god. pr. Kr.) govore u prilog dataciji u razdoblje Augustove vladavine.

Katalog[133]

1. Alesia fibula, inv. br. AMS H-4589
Nalazište: Salona
Materijal: bronca
Mjere: duž. 4,5 cm, vis. 2,3 cm, šir. luka (max.) 1,5 cm.
Opis: trakasti luk se postupno sužava prema nozi koja završava uzdignutom pločicom, ukras je izrađen jednom središnjom linijom na luku koja je izrađena od niza uboda, a na glavi fibule su dvije linije u obliku slova X, držač igle je trapezoidan, a zglobni tuljac izrađen je savijanjem prema luku.
Objava: Ivčević 2002, str. 247, kat. br. 5, T. I.5; Ivčević 2006, str. 226, kat. br. 6, sl. 6a,b.

2. Alesia fibula, inv. br. AMS 65974
Nalazište: nepoznato
Materijal: bronca
Mjere: duž. 3,4 cm, vis. 1,65 cm, šir. luka (max.) 1,2 cm.
Opis: trakasti luk se postupno sužava prema nozi, ukras na luku sastoji se od utisnutih kružnica na početku luka, te uzduž luka od dva rebra ispunjena okomitim linijama, držač igle nije sačuvan, a zglobni tuljac izrađen je savijanjem prema luku.

[129] Marić 1968, str. 32–33.

[130] Marović 1959, str. 80.

[131] Tilurij: Zaninović 1996a, str. 282–284; Sanader, Tončinić 2010, str. 47, 48; Tončinić 2011, str. 11–14; Burn: Zaninović 1996b, str. 273, 274; Zaninović 1986, str. 165; Borzić *et. al.* 2014, str. 15.

[132] U skladu s tim su i nalazi fibula u istraživanjima Burna i Tilurija. U Burnu je pronađeno 148 Aucissa fibula, a samo jedna Alesia tipa (Jadrić-Kučan, Zaninović 2015, 81–124) u Tiluriju je odnos 33: 3 (Šeparović 2003, str. 228–231, kat. br. 1–9, T. 1. 1–9; Ivčević 2014, str. 171-173, kat. br. 54–68, T. 5. 54-57, T. 6, T. 7. 66–68; Ivčević 2017, str. 300–301, kat. br, 249–258, T. 15. 252-256, T. 16. 257) u korist Aucissa fibula koje, kako je poznato, u vrijeme ranog, najkasnije srednjeg Augustovog doba prevladavaju, a Alesia tip izlazi iz uporabe.

[133] Predmete je restaurirala I. Prpa Stojanac (AMS), a fotografije je izradio T. Seser (AMS).

Neobjavljeno.
3. Alesia fibula, inv. br. AMS 72862
Nalazište: nepoznato
Materijal: srebro
Mjere: duž. 2,9 cm, vis. 1,1 cm, šir. luka (max.) 1 cm.
Opis: trakasti luk se postupno sužava prema nozi koja završava kružnom pločicom, ukras na luku sastoji se od uzdužnih nizova sitnih uboda, držač igle je trapezoidan, zglobni tuljac nije sačuvan.

Neobjavljeno.
4. Alesia fibula, inv. br. AMS 40836
Nalazište: Salona, Grudine, 1956. god.
Materijal: bronca
Mjere: duž. sačuvanog dijela luka 2,5 cm, šir. 1,75 cm.
Opis: ulomak fibule jako oštećene površine, sačuvan mehanizam za kopčanje igle, početak luka i dio igle, na početku luka utisnute koncentrične kružnice, luk je ukrašen kopljastim otvorima i kružnim ubodima, a po luku su nizovi kružnih uboda.

Neobjavljeno.
5. Alesia fibula, inv. br. AMS H-471
Nalazište: Salona
Materijal: srebro
Mjere: duž. 5 cm, vis. 2, 2 cm
Opis: trakasti luk s kopljastim otvorom, ukrašen urezanim linijama po luku i točkastim ubodima na glavi fibule, noga završava gumbom.
Objava: Ivčević 2006, str. 227, kat. br. 8, sl. 8a, 8b.

6. Alesia fibula, inv. br. AMS H-5790
Nalazište: nepoznato
Materijal: bronca
Mjere: duž. 7,2 cm, vis. 2,4 cm, šir. luka (max.) 1,8 cm
Opis: polukružni luk postupno se sužava prema nozi s polukuglastim završetkom, luk je ukrašen mrežastim motivom.

Objava: Buora 1999, str. 134, T. III. 6.

SANJA IVČEVIĆ

ALESIA FIBULAE WITH A TRIANGULAR BOW FROM SALONA AND A LOOK AT THAT TYPE OF FINDS IN ROMAN DALMATIA

(Summary)

In Croatia, fibulae of the Alesia group are fairly well represented in coastal Dalmatia, but they appear in the continental part of the country too, all the way to the Danube. The appearance of this type of fibulae in this area is usually connected to Octavian's campaigns in the Illyricum in 35/33 BC. The latest finds in Dalmatian legionary camps Tilurium and Burnum support the hypothesis that the Roman army was indeed using and spreading these brooches. Apart from the camps, the fibulae are present at other sites in Roman Dalmatia. They have been found in coastal cities, such as Apsorus, Salona and Narona, in Asseria's hinterland and in the excavations at Milaševa gomila near the source of the river Cetina. They have also been found at multiple sites in what is today Bosnia and Herzegovina (Jezerine, Ribić, the area around Srebrenica, Debelo Brdo near Sarajevo, Stolac, the area around Ljubuški and Višići near Čapljine). The article discusses fibulae of the Alesia type with a triangular bow found in Salona, compares them to other finds from military and civilian sites in Roman Dalmatia and puts them in a wider context of discoveries of the Alesia type across the Roman Empire.

The Salona fibula (cat. no. 1) belongs to the Feugère 21a type which encompasses fibulae with a triangular bow. The variant is 21a1. It is presumed that this type was produced in multiple workshops in Gaul, with the earliest example being dated to 52 BC. According to Meller's classification, the fibula belongs to group 3, type Cracouville, and it resembles variant 4 the most. Different variants of this group of fibulae are represented in a wide area and appear, in addition to the Iberian Peninsula, France and Italy, in Croatia and Slovakia, all the way to the Danube. They date back to the second half of the first century BC, but they last in the first century AD, as well.

It is not known where the fibulae under cat. no. 2 and 3 were found, but they are kept in the Archaeological Museum in Split. They differ in the decorative motif on the bow which has vertical lines carved out on horizontal ribs on the bronze fibula (cat. no. 2), whereas the silver fibula (cat. no. 3) has horizontal lines created by punching and carving. Typologically, they belong, like the Salona fibula, to Feugère 21a1, Gaspar 21b1 in Demetz's typology the fibula under cat. no. 2 could belong to the Alesia Ib type, while in Meller's typology to group 3, probably the Pommiers type considering its small dimensions, and variant 3 based on the decorations. The dated specimens mostly belong to the second half of the first century BC, but they also last during the beginning of the first century AD.

At the Grudine site in Salona (cat. no. 4), a part of an Alesia fibula was found that cannot be analyzed typologically because only a fragment of the bow with a spear-shaped perforation has been preserved. The Alesia fibulae with openwork bows have have been studied as a separate type in various typologies. Lately, M. Feugère has been analyzing them as a separate type (FIB-4020) and, based on the shape of the decoration, divides them into variants depending on the shape of the perforation. The fibulae that correspond to our specimen (with a spear-shaped perforation) belong to the FIB-4020a variant and can be found in southern France, Switzerland, and northern Italy. Based on the preserved fragment, it is possible to assume that it belonged to another type, as well. It also exhibits similarities to the silver fibula from Salona, which represents a transitional form towards the Aucissa type (cat. no. 5). Fibulae with spear-shaped perforations on the bow and their foot shaped like the ones belonging to the Aucissa fibulae are not common, and the specimens resembling the one from Salona the most are two silver fibulae from Pula, the fibula from Osor, and the find from Adria, or a simpler bronze fibula from the St-Remy-de Provenance site. Also similar to ours is the gilded silver fibula from Bois-des-Lens (Montagnac, Gard) with a differently decorated bow, which has been dated to the last quarter of the first century BC.

The silver fibula from Salona is similar from a construction point of view to the fibula for which the location it was found in is still unknown and which is kept in the Archaeological Museum in Split (cat. no. 6., fig 6). The fibula shows some features of the Alesia type when it comes to shaping and decorating the bow, but the catch-plate and the spherical ending of the foot fit the Aucissa type. In M. Feuger's categorization, this would belong to type 22a1, whereas H. Meller's typology would classify it in group 4, Gregovia type, variant 2. This type is represented in a wide area, and there are indications that it was in use until the end of Augustus' rule. The specimens of this type can be found all over the Roman Empire.

The exact time when Alesia fibulae appeared in Salona and its surrounding area cannot be determined in a more precise manner than the time during which a certain type lasted because we do not know the exact circumstances of each find, which prevents us from dating them more accurately. Because the situation at that point in time allows it, the fibu-

lae could have arrived in Salona at the very beginning of the period during which the type began to spread, and the same goes for the finds from other urban centers in Dalmatia as well as for the areas that were connected to these centers by various trading routes. The typological qualification, historical context (a large concentration and a long stay of military personnel, the construction of a camp, and a large influx of civilians after the campaign of 34 BC), as well as the circumstances under which they were found (grave units dated to the period from 35 BC), support the thesis that the fibulae found inland can be dated to the age of Augustus.

Prijevod: Marko Domljanović

LITERATURA

Alföldy 1965
G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965.

Ammann, Castella 2013
S. Ammann, D. Castella, *Frühe römische Gräber aus der Schweiz – Beispiele aus unterschiedlichen Regionen*, u: S. Berke, T. Mattern (ur.), *Römische Gräber augusteischer und tiberischer Zeit im Westen des Imperiums*, Akten der Tagung vom 11. bis 14. November 2010 in Trier, Gottingen 2013, 7–34.

Bessac, Feugère 1986
J. C. Bessac, M. Feugère, *Une fibule augustéenne en argent trouvée au Bois-des-Lens (Montagnac, Gard)*, Archéologie en Languedoc 1986 (2), 27–30.

Bilić-Dujmušić 2004
S. Bilić-Dujmušić, *Oktavijanova kampanja protiv Delmata 34-33. god. pr. Kr.*, neobjavljena doktorska radnja, Zadar 2004.

Bilić-Dujmušić 2011
S. Bilić-Dujmušić, *Kampanja Lucija Cecilija Metela i problem dvije Salone*, Diadora 25, Zadar 2011, 143–169.

Bojanovski 1973
I. Bojanovski, *Problem ubikacije Bigeste*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu XXVII/XVIII, arheologija (1972/1973), Sarajevo 1973, 303–311.

Bojanovski 1985
I. Bojanovski, *Epigrafski i topografski nalazi sa područja antičke Bigeste (pagus Scunasticus)*, u: A. Zelenika (ur.), *100 godina muzeja na Humcu (1884 – 1984)*, Zbornik radova, Ljubuški 1985, 65–94.

Bojanovski 1988
I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Centar za balkanološka istraživanja, Djela, knjiga LXVI, Sarajevo 1988.

Borzić *et al.* 2014
I. Borzić, N. Cambi, M. Glavičić, Ž. Miletić, I. Jadrić Kučan, J. Zaninović, *Arheološka zbirka Burnum,* Šibenik 2014.

Božič 2008
D. Božič, *Late La Tène - Roman cemetery in Novo Mesto/ Poznolatensko rimsko grobišće v Novem mestu, Ljubljanska cesta and Okrajno glavarstvo*, Ljubljana 2008.

Brouquier - Reddé, Deyber 2001
V. Brouquier-Reddé, A. Deyber uz prilog S. Sievers, *Fournitment, harnachement, quincaillerie, objects divers,* u: *Alésia, Fouilles et recherches francoallemandes sur les travaux militaires romains autour du Mort-Auxois (1991-1997)*, *tome 2 : Le matériel*, M. Reddé, S. von Schnurbein (ur.), Paris 2001, 293–362.

Bulić 1986
F. Bulić, *Po ruševinama stare Salone*, Split 1986.

Buora 1999
M. Buora, *Osservazioni sulle fibule dei tipi Alesia e Jezerine. Un esempio si contatti commerciali e culturali tra l'eta di Cesare e quella di Augusto nell'arco Alpino orientale*, Aquileia Nostra 70, Aquileia 1999, 106–144.

Buora 2005
M. Buora, *Osservazioni sulle fibule del tipo Alesia nell'arco alpino orientale e nell'alto Adriatico*, Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku 98, Split 2005, 83–92.

Buora 2007
M. Buora, *Fibule dal territorio di Aquileia e dall'area di Salona del I sec. a. C. al IV sec. d. C. Un confronto* u: M. Buora (ur.), *Le regioni di Aquileia e Spalato in epoca romana,* Convengo Castello di Udine, 4 aprile 2006, Treviso 2007, 239–259.

Busuladžić 2010
A. Busuladžić, *Morfologija antičkih fibula iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2010.

Caes. *Bel. Civ*.

Gaj Julije Cezar, Moji ratovi, prijevod i komentar T. Smerdel, Zagreb 1972.

Callegher 1992
B. Callegher, *Fibule dal territorio opitergino (un contributo per la storia della cultura materiale),* Quaderni Friulani di Archeologia II, Udine 1992, 29–52.

Cambi 1976
N. Cambi, *Antička Narona. Postanak i razvitak grada prema novijim arheološkim istraživanjima*, Materijali XV, X. kon-

gres arheologa Jugoslavije, Arheološko društvo Makedonije, Savez arheoloških društava Jugoslavije, Prilep 1976, 57–66.

Cambi 1980
N. Cambi, *Antička Narona –urbanistička topografija i kulturni profil grada*, u: Ž. Rapanić (ur.), *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, *Izdanja HADa* 5, Split 1980, 127–153.

Cambi 1989
N. Cambi, *Narona u odnosu prema bosansko-hercegovačkom zaleđu u ranijoj antici*, u: *Međunarodni simpozij „Bosna i hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi"*, Sarajevo 6.-7. 10. 1988., Sarajevo 1989, 39–56.

Cambi 1991
N. Cambi, *Uvod*, u: N. Cambi (ur.), *Antička Salona,* Split 1991, 7–36.

Clairmont 1975
C.W. Clairmont, *General Introduction*, u: C. W. Clairmont, *Excavations at Salona, Yugoslavia (1969 – 1972)*, Park Ridge, New Yersey 1975, 1–10.

Čače 1989
S. Čače, *Pogranične zajednice i jugoistočna granica Liburnije u kasno predrimsko i rimsko doba*, Diadora 11, Zadar 1989, 59–91.

Demetz 1996
S. Demetz, *Tipi di fibule tra il Caput Adriae e l'Europa centrorientale*, u: M. Buora (ur.), *Lungo la via dell'Ambra, Apporti altoadriatici alla romanizzazione dei territori del Medio Danubio*, Udine 1996, 205–215.

Demetz 1999
S. Demetz, *Fibeln der Spätlatène- und frühen römischen Kaiserzeit in den Alpenländern*, Leidorf 1999.

Desbat, Maza 2008
A. Desbat, G. Maza, uz prilog F. Cognot, *Militaria de la moyenne vallée du Rhône (Lyon, Vienne, Valence)*, u: M. Poux (ur.), *Sur les traces de César,* Actes de la table ronde du 17 octobre 2002, Bibracte, Glux-en-Glenne, (Bibracte 14), Bibracte 2008, 237–250.

Dizdar, Tonc 2013
M. Dizdar, A. Tonc, *Finds of Fibulae from 1st century BC in Croatia: Trade and exchange between Eastern Alps, the Danube and the northern Adriatic area before and during Roman conquest*, u: G. Grabherr, B. Kainrath, Th. Schierl (ur.), *Relations Abroad, Brooches and other elements of dress as sources for reconstructing interregional movement and group boundaries from the Punic Wars to the decline of the Western Roman Empire,* IKARUS 8, Innsbruck 2013, 49-75.

Dodig 2008
R. Dodig, *Rimski vojni pečati na crijepu iz Ljubuškoga*, *Opuscula archaeologica,* 31, Zagreb 2008.

Dodig 2011
R. Dodig, *Rimski kompleks na Gračinama. Vojni tabor ili.....?,* u: A. Librenjak, D. Tončinić (ur.), *Arheološka istraživanja u Cetinskoj Krajini*, Izdanja HADa 27, Zagreb 2011, 327–343.

Domić-Kunić 1997
A. Domić-Kunić, *Classis praetoria misenatium s posebnim obzirom na mornare podrijetlom iz Dalmacije i Panonije,* Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu XXVIII-XXIX (1995-1996), Zagreb 1997, 39–72.

Duval 1974
A. Duval, *Un type particulier de fibule gallo-romaine précoce, la fibule "d'Alésia",* Antiquités Nationales 6, 1974, 67–76.

Erice Lacabe 1995
R. Erice Lacabe, *Las fíbulas del Nordeste de la Península Ibérica: siglos I A.E. al IV D.E.*, Zaragoza 1995.

Ettlinger 1973
E. Ettlinger*, Die römischen Fibeln in der Schweiz*, Bern 1973.

Feugère 1985
M. Feugère, *Les fibules en Gaule Méridionale de la conquête à la fin du Ve s. ap. J.-C.*, Pariz 1985.

Feugère 2015
M. Feugère, *L'arc ajouré des fibules d'Alésia, d'Aucissa et de Bagendon : liens typologiques et culturels.* u: S. Lemaître, C. Batigne Vallet (ur.), *Mélanges Armand Desbat* (Archéol. et Hist. Romaine 31), Autun 2015, 65–71.

Fiala 1895
F. Fiala, *Izvještaj o iskopinama na Debelom Brdu kod Sarajeva godine 1894.*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XXIII, Sarajevo 1895, 123–138.

Fibule antiche 2008
Catalogo, u: M. Buora, S. Seidel (ur.), *Fibule antiche del Friuli*, Udine 2008.

Fingerlin 1986
G. Fingerlin, Dangstetten I, Katalog der Funde (Fundstellen 1 bis 603), Stuttgart 1986.

Fingerlin 1998
G. Fingerlin, *Dangstetten II, Katalog der Funde (Fundstellen 604 bis 1358),* Stuttgart 1998.

Gaspar 2007
N. Gaspar, *Die keltischen und gallo-römischen Fibeln vom Titelberg*, Luxembourg 2007.

Gechter 1979
M. Gechter, *Die Anfänge des Niedergermanischen Limes,* Bonner Jahrbücher 179, 1979, 1–129.

Gerharz 1987
R. R. Gerharz, *Fibeln aus Afrika*, Saalburg Jahrbuch 43, Mainz 1987, 77–107.

Girardi-Jurkić, Džin 2003
V. Girardi-Jurkić, K. Džin, *Sjaj antičkih nekropola Istre*, Katalozi i monografije 13, drugo izmijenjeno izdanje, Pula 2003.

Glavičić 2003
M. Glavičić, *Naronski magistrati i drugi gradski uglednici*, u: E. Marin (ur.), *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve*, Izdanja HADa 22, Zagreb, Metković, Split 2003, 221–232.

Guerra 2009
E. Guerra, *Le fibule d'epoca romana nel Locarnese. Tradizione e romanità*, Annuario d'Archeologia Svizzera 92, 2009, 165-200.

Gugl 2000
Ch. Gugl, *Archäologische Forschungen in Teurnia*, Wien 2000.

Guštin 1986
M. Guštin, *Fibule tardorepublicane del Caput Adriae*, Aquileia Nostra 57, Aquileia 1986, 677–684.

Guštin 1991
M. Guštin, *Posočje in der jüngeren Eisenzeit*, Ljubljana 1991.

Istenič 2005a
J. Istenič, *Evidence for a very late republican siege at Grad near Reka in Western Slovenia*, Carnuntum Jahrbuch 2005, Wien 2005, 77-87.

Istenič 2005b
J. Istenič, *Brooches of the Alesia group in Slovenia*, Arheološki vestnik 56, Ljubljana 2005, 187–212.

Istenič 2013
J. Istenič, *Early Roman graves with weapons in Slovenia: an overview*, u: M. Sanader, A. Rendić-Miočević, D. Tončinić, I. Radman-Livaja (ur.), *Rimska vojna oprema u pogrebnom kontekstu*, Radovi XVII. ROMEC-a = *Weapons and Military Equipment in a Funerary Context*. Proceedings of the XVIIth ROMEC Zagreb 2010, Zagreb 2013, 23–35.

Ivčević 1998
S. Ivčević, *Metalni i koštani inventar s lokaliteta sv. Vid*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 87–89 (1994–1996), Split 1998, 193–205.

Ivčević 2002
S. Ivčević, *Fibule*, u: E. Marin (ur.), *Longae Salonae*, sv. I - II, Split 2002, I: 229–276, II: 124-147.

Ivčević 2004
S. Ivčević (uz prilog E. Višić-Ljubić), *The metal and bone objects*, u: E. Marin, M. Vickers (ur.), *The Rise and Fall of an Imperial Shrine, Roman Sculpture from the Augusteum in Narona*, Split 2004, 234–243.

Ivčević 2006
S. Ivčević, *Le fibule salonitane del primo periodo della romanizzazione,* u: M. Buora (ur.) *Le regioni di Aquileia e Spalato in epoca romana*, Udine 2006, 211–238.

Ivčević 2009
S. Ivčević, *Neobjavljene fibule iz Aserije u Arheološkom muzeju u Splitu*, Asseria 7, Zadar 2009, 81–114.

Ivčević 2014
S. Ivčević, *Metalni nalazi*, u: M. Sanader, D. Tončinić, Z. Buljević, S. Ivčević, T. Šeparović, *Tilurium III. Istraživanja 2001. – 2006. godine*, Zagreb 2014, 147–223.

Ivčević 2017
S. Ivčević, *Metalni nalazi*, u: M. Sanader, D. Tončinić, Z. Šimić Kanaet, S. Ivčević, Z. Buljević, T. Šeparović, I. Miloglav, *Tilurium IV. Arheološka istraživanja 2007.-2010. godine*, Zagreb 2017, 239–358.

Jadrić-Kučan, Zaninović 2015
I. Jadrić-Kučan, J. Zaninović, *Fibule iz Arheološke zbirke Burnum*, Drniš – Šibenik 2015.

Koščević 1980
R. Koščević, *Antičke fibule s područja Siska*, Zagreb 1980.

Manenica 2015
H. Manenica, *Urbanizacija između Raše i Krke u vrijeme ranog principata*, neobjavljena doktorska radnja, Zagreb 2015.

Marić 1968
Z. Marić, *Japodske nekropole u dolini Une*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu XXIII, Sarajevo 1968, 5–79.

Marin 2004
E. Marin, *Narona and the discovery of the Augusteum*, u: E. Marin, M. Vickers (ur.), *The Rise and Fall of an Imperial Shrine, Roman sculpture from the Augusteum at Narona*, Split 2004, 15–34.

Marović 1959
I. Marović, *Iskopavanja kamenih gomila oko vrela rijeke Cetine g. 1953, 1954. i 1958.,* Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXI, Split 1959, 5–80.

Matijašić 2009
R. Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*, Zagreb 2009.

Mayer i Olive 2016
M. Mayer I Olivé, *La presencia de militares en Narona, Vid, Metković, Croacia, y las cohortes auxiliaresde la zona*, u: C. Wolff, P. Faure (ur.), *Les auxiliaires de l'armée romaine. Des alliés aux fédérés, (CEROR, 51),* Lyon 2016, 431–444.

Medini 1980
J. Medini, *Uloga oslobođenika u životu Narone*, u: Ž. Rapanić (ur.), *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, *Izdanja HADa* 5, Split 1980, 195–206.

Meller 2002
H. Meller, *Die Fbeln aus dem Reitia-Heiligtum von Este/Le fibule dal santuario di Reitia a Este*, Mainz am Rhein 2002.

Meller 2012
H. Meller *Die Fibeln aus dem Reitia-Heiligtum von Este II (Ausgrabungen 1880-1916) Studien zu den Spättlateneformen*, Mainz am Rhein 2012.

Müller 2002
Müller M., *Die römischen Buntmateriallfunde von Haltern*, Bodenaltertümer Westfalens 37, Mainz 2002.

Nedved 1981
B. Nedved, *Nakit rimskog razdoblja,* katalog, u: Š. Batović (ur.), *Nakit na tlu sjeverne Dalmacije od prapovijesti do danas*, Zadar 1981, 151–182.

Novak 1949
G. Novak, *Isejska i rimska Salona*, Rad JAZU 270, knj. I, Zagreb

Ocharan Larrondo, Unzueta Portilla 2002
J. A. Ocharan Larrondo, M. Unzueta Portilla, *Andagoste, (Cuartango, Alava): un nuevo escenario de las guerras de conquista en el norte de Hispania*, u: *Arqueología militar romana en Hispania,* Anejos de Gladius 5, Madrid 2002, 311–325.

Patsch 1904
K. Patsch, *Arheološko-epigrafska istraživanja o povijesti rimske pokrajine Dalmacije*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu VI, Sarajevo 1904, 3–60.

Patsch 1914
C. Patsch, *Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. Zemaljskom muzeju*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu XXVI, Sarajevo 1914, 141–220.

Poux 2007
M. Poux, *L'empreinte du militaire tardo-républicain dans les faciès mobiliers de La Tène finale, Caractérisation, chronologie et diffusion de ses principaux marqueurs*, u: M. Poux (ur.), *Sur les traces de césar, Militaire tardo-républicains en contexte gaulois*, Actes de la table ronde du 17 octobre 2002, Bibracte 14, Glux-en-Glenne 2007, 299–432.

Rieckhoff 1975
S. Rieckhoff, *Münzen und Fibeln aus dem Vicus des Kastells Hüfingen (Schwarzwald – Baar – Kreis),* Saalburg Jahrbuch XXXII, Saalburg 1975, 5–104.

Riha 1994
E. Riha, *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst. Die Neufunde seit 1975,* Augst 1994.

Rinaldi Tufi 1996
S. Rinaldi Tufi, *Sulle tracce di uno schema iconografico: „stehende Soldaten" nelle regioni danubiane*, u: M. Buora (ur.), *Lungo la via dell'Ambr. Apporti altoadriatici alla romanizzazione dei territori del Medio Danubio*, Udine 1996, 273–280.

Sanader 2002
M. Sanader, *Tilurium, Burnum, Bigeste, Novi prilog pitanju datacije delmatskog limesa*, Arheološke studije i ogledi, Zagreb 2002, 120–128.

Sanader, Tončinić 2010
M. Sanader, D. Tončinić, *Gardun – antički Tilurium*, u: I. Radman – Livaja (ur.), *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj,* Zagreb 2010, 33–111.

Sedlmayer 2009
H. Sedlmayer, *Die Fibeln vom Magdalensberg. Funde der Grabungsjahre 1984-2002 ind Altfunde des 19. Jahrhunderts*, Klagenfurt 2009.

Suić 1963
M. Suić, *O municipalitetu antičke Salone,* Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LX (1958), Split 1963, 11-42.

Suić 1973
M. Suić, *Marginalije uz isejsko poslanstvo Cezaru*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXVIII (1966), Split 1973, 181-194.

Šalov 2010
T. Šalov, *Keramički nalazi s lokaliteta Popove bare u Vidu kod Metkovića - antička Narona*, Histria antiqua 19, Pula 2010, 359–377.

Šašel Kos 2005
M. Šašel Kos, *Appian and Illyricum*, Ljubljana 2005.

Šeparović 2003
T. Šeparović, *Metalni nalazi*, u: M. Sanader, *Tilurium I, Istraživanja 1997.- 2001.*, Zagreb 2003, 219–256.

Šeparović, Uroda 2009
T. Šeparović, N. Uroda, *Antička zbirka Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika (izbor),* Split 2009.

Težak-Gregl 1982
T. Težak-Gregl, *Rimske provincijalne fibule iz Arheološke zbirke u Osoru*, u: B. Čečuk, I. Marović, Ž. Rapanić (ur.), *Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju*, Izdanja HADa7, Zagreb 1982, 99–110.

Thill 1969
G. Thill, *Fibeln vom Titelberg aus den Beständen des Luxemburger Museums*, Trierer Zeitschrift 32, Trier 1969, 133–172.

Tončinić 2011
D. Tončinić, *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije*, Split 2011.

Truhelka 1892
Ć. Truhelka, *Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu IV, Sarajevo 1892, 340–365.

Truhelka 1893
Ć. Truhelka, *Zenica und Stolac. Beiträge zur römischen Archäologie Bosniens und der Hercegovina*, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und Hercegovina I, Sarajevo 1893, 273–302.

Truhelka 1914
Ć. Truhelka, *Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u doba prehistoričko*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XXIII, Sarajevo 1914, 43–140.

Vičić 1994
B. Vičić, *Zgodnjerimsko naselje pod Gajskim gričem v Ljubljani. gornji trg 30, Stari trg 17 in 32*, Arheološki vestnik 45, Ljubljana 1994, 25–80.

Vidal 1982
M. Vidal, *Les motifs moulés et figurés de deux fibules à charnière de Vieille-Toulouse (Haute-Garonne),* Revue archéologique de Narbonnaise 15, 1982, 223–236.

Wilkes 1969
J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969.

Wilkes 2002
J. J. Wilkes, *A Roman Colony and its People*, u: E. Marin (ur.), *Salonae Longae*, Split, 2002, 87–103.

Zaninović 1980
M. Zaninović, *Područje Neretve kao vojni mostobran rimske antike*, u: Ž. Rapanić (ur.), *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Izdanja HADa 5, Split 1980, 173–180.

Zaninović 1986
M. Zaninović, *Od gradine do kastruma na području Delmata*, u: P. Medović (ur.), *Materijali XXII, Obrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije*, Novi Sad 1986, 163–169.

Zaninović 1996a
M. Zaninović, *Vojni značaj Tilurija u antici*, u: *Od Helena do Hrvata*, Izbor rasprava, Zagreb 1996, 280–291.

Zaninović 1996b
M. Zaninović, *Burnum, castellum – municipium*, u: *Od Helena do Hrvata*, Izbor rasprava, Zagreb 1996, 272–279.

Zaninović 2015
M. Zaninović, *Ilirski ratovi*, Zagreb 2015.

JURE MARGETA, KATJA MARASOVIĆ

INTERDISCIPLINARNA ISTRAŽIVANJA ANTIČKOG URBANOG VODNOG SUSTAVA SALONE

UDK / UDC 904(497.583Solin):628.1"652"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 13. 2. 2020.

Jure Margeta, Katja Marasović
Fakultet građevinarstva, arhitekture i geodezije
Sveučilište u Splitu
Matice hrvatske 15
HR – 21000 Split
katja.marasovic@gradst.hr
jure.margeta@gradst.hr

U sklopu istraživačkog projekta "Antički vodni sustavi grada Salone i Dioklecijanove palače i njihov utjecaj na održivost urbane sredine", koji financira Hrvatska zaklada za znanost, istražen je tijekom 2015. i 2016. godine vodni sustav Salone. Istraživačka grupa koja okuplja arheologe, arhitekte i inženjere građevinarstva obradila je, u okviru mogućnosti, zahvat vode na izvoru Jadra, trasu akvedukta od izvora do grada, distribuciju vode te odvodnju površinskih i otpadnih voda unutar grada. Vodni sustav je izgrđen u I. st. pr. Kr. za Salonu površine 15 ha. Uz stalne dogradnje i prilagodbe gradu koji se širio, on je u II. st. zadovoljavao potrebe grada od 73 ha, a transformacije su se nastavile, prateći urbanistički razvoj grada, sve do prestanka rada vodovoda u VII. stoljeću.

Rad na projektu je obuhvatio proučavanje objavljenih radova, dostupne arhivske građe, izradu topografskih i arheoloških podloga, a provedena su i arheološka istraživanja u okvirima financijskih mogućnosti. Osim toga proučene su klimatske, hidrološke i geološke karakteristike izvora i područja grada, izvorna konfiguracija terena, materijali, tehnologija građenja kanala i vodnih građevina i drugi čimbenici koji su značajni za planiranje, gradnju i rad urbanog vodnog sustava.

Ključne riječi: *antički urbani vodni sustav, Salona, interdisciplinarno istraživanje, Jadro, Kaštelanski zaljev, održivost urbanih sredina*

Uvod

Od 2014. do 2018. godine, na Fakultetu građevinarstva, arhitekture i geodezije Sveučilišta u Splitu, proveden je znanstvenoistraživački projekt pod naslovom „Antički vodni sustavi grada Salone i Dioklecijanove palače i njihov utjecaj na održivost urbane sredine" koji je financirala Hrvatska zaklada za znanost. Cilj projekta je bio rekonstrukcija urbanog vodnog sustava Salone i Dioklecijanove palače te analiza održivosti tih sustava i njihov utjecaj na održivost življenja u urbanim sredinama. Na projektu je sudjelovao interdisciplinarni tim stručnjaka koji se sastojao od inženjera građevinarstva, arhitekata i arheologa.

Povod za provedbu ovakvog tipa istraživanja su trenutno stanje i problemi vezani za održivost življenja u modernim urbanim sredinama. Voda, energija i hrana su ključni elementi potrebni za održanje i unaprjeđenje življenja na nekom prostoru. Istovremeno očuvanje prirodnih ekosustava je važno za jačanje okolišnih usluga koje direktno ili indirektno podržavaju življenje na nekom prostoru. Dobar primjer je širi prostor Salone, od Trogira do Stobreča, na kojem značajke okoliša podržavaju održivo življenje tisućama godina. Život na nekom prostoru stalno generira potrebe u odnosu na okoliš i njegove resurse (voda, hrana, energija), odnosno stvara pritisak

na okoliš, kroz rast broja stanovnika, urbanizaciju, korištenje resursa itd. Posljedice su promjene stanja okoliša i smanjenje njegovog opskrbnog kapaciteta te time stvaranje povratnog negativnog utjecaja okoliša na čovjeka. Da bi preživio na nekom prostoru čovjek gradi cijeli niz *fizikalnih kapitala* kao što su objekti stanovanja, prometna infrastruktura, vodna infrastruktura (vodoopskrba i odvodnja voda), zaštita od voda, luke te zaštitni objekti i drugo. Uz to čovjek i društvo razvijaju ljudske, političke, financijske, društvene, i druge nematerijalne kapitale nužne za organizaciju življenja na nekom prostoru. Svi raspoloživi kapitali zajedno s raspoloživim prirodnim kapitalima se integriraju u urbanom sustavu kako bi se osiguralo održivo življenje.

Predmet našeg istraživanja je grad Salona i Dioklecijanova palača, preciznije razvoj antičke urbane vodne infrastrukture, vodovoda i odvodnje voda, i analiza njihovog utjecaja na održivost življenja u tim sredinama. Vodna infrastruktura Salone je u periodu od I. st. pr. Kr. do VII. st. uspješno funkcionirala i podržavala življenje dok grad nije porušen u provalama Slavena i Avara. Iz toga proizlazi da je urbani vodni sustav kvalitetno planiran, građen, održavan i organiziran te da je preživio razne društvene promjene kao i klimatske promjene koje su se događale u tom periodu.

Danas smo ponovo suočeni s problemima održivosti življenja u sve većim urbanim sredinama i sa sve većim prijetnjama koje stvaraju klimatske promjene i promjene u prirodnom okolišu koji je sve više ugrožen. Problem nije samo lokalnog karaktera, kao što je uništenje i onečišćenje lokalnih resursa, ekosustava i okoliša (urbanizacija, sječa šuma, intenzivna poljoprivreda, izlov riba i divljači, itd.), već je i globalan kroz promjenu klime i sve veću globalnu potražnju koja rezultira potrošnjom resursa. Da bi se umanjila ranjivost i ojačala otpornost na klimatske promjene poduzima se cijeli niz mjera koje uključuju i jačanje urbane vodne infrastrukture.

U pronalaženju mogućih rješenja logično se upitati kako su se civilizacije u prošlosti nosile s ovim i sličnim problemima, koja su rješenja primjenjivali te da li se nešto od te prakse može koristiti i danas? Klimatske promjene su se uvijek događale i uvijek su utjecale na održivost čovjeka i civilizacija. Razlika je u tome što su klimatske promjene u prošlosti bile isključivo uzrokovane prirodnim procesima, prije svega promjenom insolacije i posljedicama erupcije velikih vulkana, a ne djelovanjem čovjeka kao što je to slučaj u postindustrijskom razdoblju.

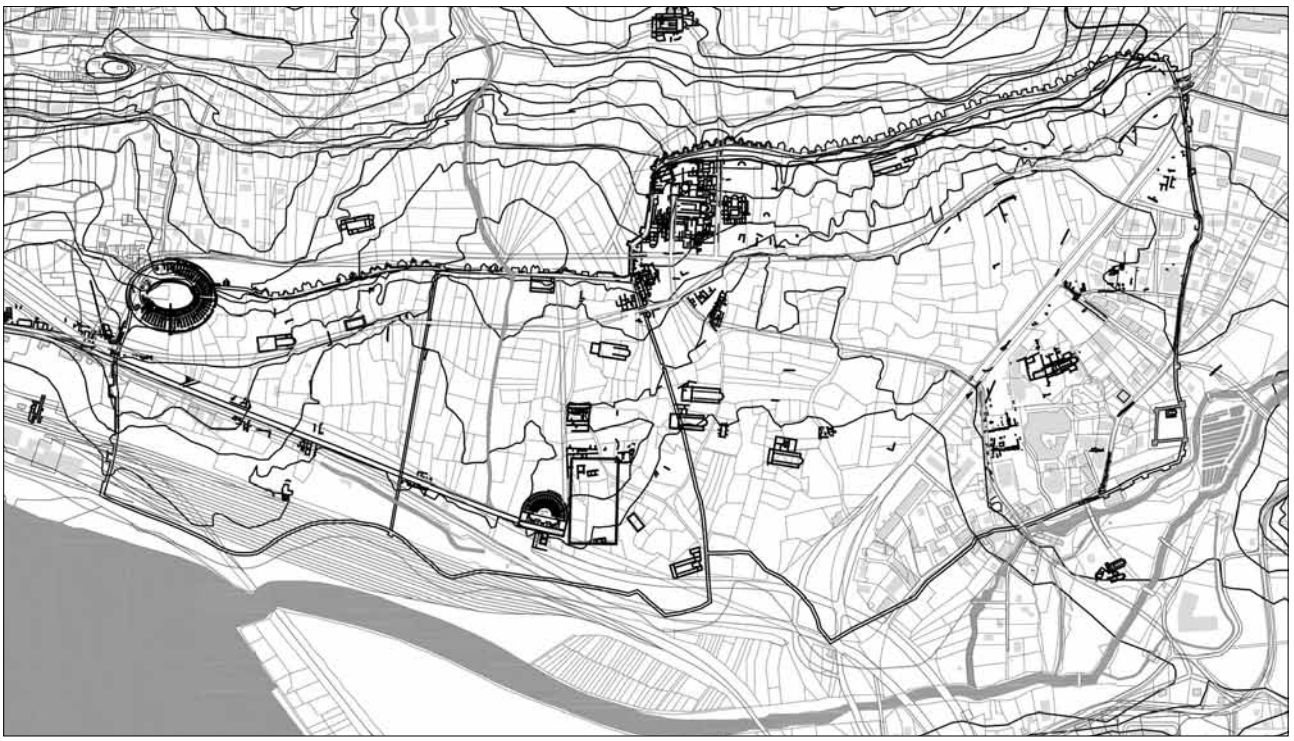
U istraživačkom projektu je proučena samo urbana vodna infrastruktura, odnosno urbana vodoopskrba i odvodnja voda i njen utjecaj na stanovništvo, urbanu sredinu i okoliš. Ostali materijalni i nematerijalni kapitali nužni za održivo življenje na ovom prostoru nisu detaljnije istraživani. Ovdje se prezentiraju rezultati dvogodišnjeg istraživanja vodne infrastrukture Salone.

Istraživanje urbane vodne infrastrukture Salone

Da bi se mogao rekonstruirati vodni sustav Salone potrebno je proučiti urbanizam i prirodne značajke šireg prostora. Voda je uvijek bila važni čimbenik u razvoju urbanih sredina pa i Salone. Plinje stariji je rekao „*voda stvara grad*". Prije nego se formira grad potrebno je osigurati vodoopskrbu. U mnogim slučajevima točna lokacija grada je rezultat tehničkih mogućnosti za transport vode. To vrijedi i za Salonu. Voda je nužna za opskrbu stanovništva pitkom vodom, proizvodnju hrane, industriju, osiguravanje higijenskih uvjeta u urbanim sredinama, te za komunikaciju i trgovinu, odnosno kao plovni put. Na razvoj Salone najveći utjecaje je imao izvor rijeke Jadro velikog opskrbnog kapaciteta kvalitetne vode za piće sa svojim izuzetno povoljnim energetskim – visinskim položajem.

Povijest i razvoj Salone te njene značajke se već dulje vremena istražuju s različitim intenzitetom. Međutim urbanizam Salone je još uvijek u velikoj mjeri nepoznat (korištenje prostora, raspored ulica) te stoga ne postoji adekvatna podloga za proučavanje urbanog vodnog sustava. Međutim, položaj glavnih građevina: foruma, teatra, amfiteatra, terma i nekih ulica, kao i protezanje gradskih zidina su ipak poznati. Salona se postepeno razvijala i stalno širila, dograđivala i mijenjala kroz dugu povijest od 7 stoljeća. Zbog toga je proučavanje urbanizma Salone posebno složen zadatak.

Kao podloga za proučavanje urbanog vodnog sustava Salone izrađena je nova arheološka karta Salone na kojoj su objedinjeni svi dostupni rezultati dosadašnjih arheoloških istraživanja. (Sl. 1). Naročita pažnja je posvećena utvrđivanju visinskih odnosa na tom prostoru te su u arheološku kartu ucrtane i izohipse na ekvidistanci od 2.5 m. Sjeverni zid istočnog dijela grada (Novog grada iz II. stoljeća) prati izohipsu 20 metara te se na oko 100 metara od sjeveroistočnog ugla grada teren naglo spušta tako da je na mjestu samog ugla razina izvornog terena bila na oko 17 metara. Taj isti sjeverni zid Novog grada

Slika 1. Salona – arheološka karta iz 2015. godine s izohipsama na ekvidistanci 2,5 m (autori).

na zapadnom kraju zaokreće prema jugu te je na mjestu spoja s sjeveroistočnim uglom najstarijeg dijela grada iz I. st pr. Kr. (tzv. *Urbs quadrata*) izvorni teren bio na razini oko 10 m n.m.. Razina terena na položaju Porta Cesarea, 50 metara južnije, je na oko 8 m n.m.. Sjeverni zid starog grada i zapadnog dijela grada prati izohipsu 12.5 m n.m. Razina poda arene u Amfiteatru je na 12 m n.m.. Interesantno je da je izohipsa 2.5 m n.m. duboko povučena u unutrašnjost osim na mjestu foruma i teatra gdje se nalazi na 70 metara od južnog zida starog grada. S obzirom na visinski položaj kanala akvedukta, koji na sjeveroistoku na koti 19.27 m n.m. ulazi u grad, područje unutar zidina Salone koje je moglo biti opskrbljeno tekućom vodom je niže od 19 m n.m. Isto tako raspored i pad ulica je u skladu s padom terena od sjevera prema jugu što je osiguravalo pouzdanu gravitacijsku odvodnju voda svih dijelova grada do mora. Prilikom izgradnje i širenja grada vodilo se računa o svemu kako bi urbani vodni sustav pouzdano funkcionirao i tako podržavao sigurno življenje u gradu.

Prirodne značajke šireg prostora Salone su relativno dobro poznate. To se odnosi na litosferu, hidrosferu i biosferu. Topografske, geološke i hidrogeološke značajke šireg prostora Salone se već dulje vremena istražuju i dobro su dokumentirane. Geološke i hidrogeološke značajke se od antičkih vremena do danas nisu značajnije mijenjale za razliku od topografskih i hidroloških značajki (vodni resursi – rijeke, obale mora, potoci, izvori). Razina mora je stalno rasla tako da su niži priobalni dijelovi grada danas ispod razine mora. Intenzivna urbanizacija u cijelosti je promijenila krajobrazne i hidrološke značajke šireg prostora Salone, a posebno prostora između Salone i izvora Jadro. Na sreću stanje prije ovih promjena je poznato zahvaljujući povijesnim planovima te naročito Austrougarskom katastarskom premjeru iz 1831. godine. Ti su podaci kao i stare fotografije i crteži značajno pomogli u rekonstrukciji terena, a time i rekonstrukciji trase akvedukta od izvora do Salone.

Na hidrološke značajke prostora kao i na biocenozu najviše je utjecala klima. Klima se stalno mijenja, a time temperatura zraka te raspored i količina oborina. Promjene temperature, rasporeda i količina oborina dovode do promjena u ekosustavima i hidrološkim sustavima pa time utječu i na izvor rijeke Jadro. Promjene oborina

utječu na rad urbanog vodnog sustava i sigurnost življenja u urbanim sredinama i njihovom okolišu. Suše mogu uzrokovati nedostatak vode za vodoopskrbu i navodnjavanje dok velike oborine uzrokuju poplave, eroziju zemljišta te gubitak imovine i usjeva. Sve to zajedno može uzrokovati ekonomske i socijalne probleme, nedostatak hrane, pogoršanje zdravstvenog stanja stanovništva, pojavu i širenje bolesti odnosno sigurnosti življenja. Podizanje srednje razine mora je bilo konstantno u cijelom antičkom periodu. Računa se da se od I. stoljeća do danas srednja razina mora na srednjem Jadranu podignula za 1.1 m ± 25 cm.[1] More je sve više prodiralo dublje u kopno te je sve više potapalo obale Salone.

Cijeli antički period se klimatski svrstava u takozvani *Subantlantic period* i to rani *Subantlantic* (900 BC – 175 AD), srednji *Subantlantic* (175 – 750), te kasni *Subantlantic* (od 750 godine). Klimu *Subantlantic* perioda obilježavaju hladnija ljeta i blage kišne zime. Izraz *Atlantic* znači topao i vlažan. Naravno, klima se stalno mijenjala u kraćim vremenskim razdobljima. Promjene su bile različitog intenziteta i učestalosti. U početku rimskog carstva promjene su bile male dok su u periodu kasne antike bile sve češće i sve veće. Najpovoljniji period je bio od početka I. st pr. Kr. do kraja II. st. To je period stabilne i vrlo povoljne tople klime. U tom je periodu nastala Salona i razvila se do najvećeg obujma. Poslije 200. godine do 400. stanje se pogoršavalo. Dolazilo je do naglog i velikog zahlađenja naročito u periodu od 243. do 253. godine te potom naglog zatopljenja. Oborine su se značajno mijenjale u periodu od 250. do 650. godine. Najsušniji period je bio oko 300. godine što je bila posljedica tri od pet velikih erupcija vulkana koje su se dogodile između 235. i 285. godine. Rimsko carstvo je u tom periodu (250. – 290.) bilo suočeno s političkim, vojnim, financijskim i drugim krizama. Od 400. – 600. godine nestabilnost se pojačala. Izmjenjivali su se hladni i topli vremenski periodi te sušni i kišni. Posebno je hladno bilo VI. stoljeće kao posljedica erupcije triju velikih vulkana (536., 540., 547). Od 600. do 800. godine došlo je do stabilizacije klime i manjeg zatopljenja.[2]

Urbani vodni sustavi su se morali stalno prilagođavati promjenama klime, urbane sredine i okoliša, a sve kako bi podržali održivost življenja u gradovima. Prema raspoloživim podacima to prilagođavanje je u slučaju Salone bilo uspješno te se grad održao sve do provale Avara i Slavena u VII. stoljeću. Prema rezultatima istraživanja akvedukt se uglavnom nije mijenjao te je ostao isti tijekom 7 stoljeća rada. Najveće promjene dešavale su se unutar zidina grada. One su bile značajne prvenstveno zbog promjena prostornog rasporeda korisnika voda i potreba odvodnje voda s područja grada. Stalno je trebalo graditi novu vodoopskrbnu raspodjelnu mrežu (rezervoare, cjevovode, fontane) te nove kanale za odvodnju voda iz novih dijelova grada do mora. Grad je složeni metabolizam čije funkcije urbana vodna infrastruktura mora stalno podržavati.

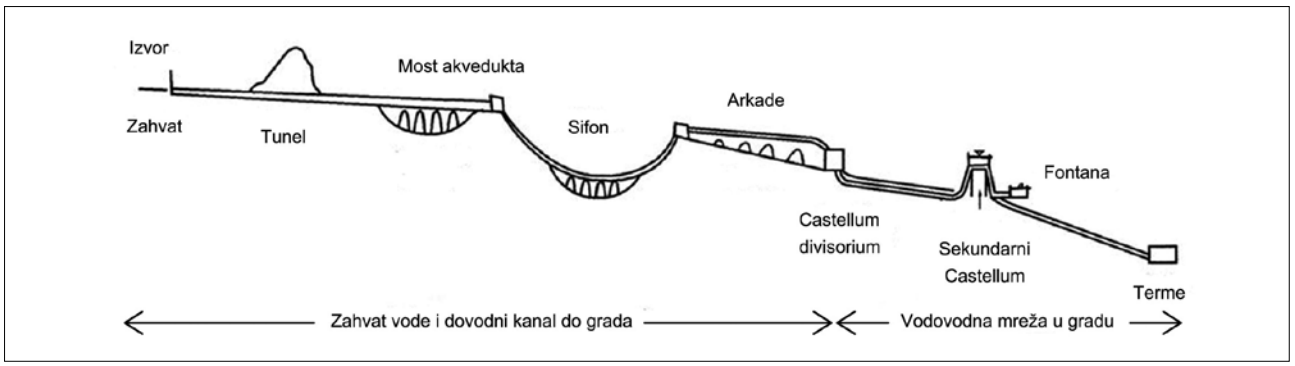
Vodoopskrba i odvodnja voda grada Salone se do sada nije nikad sustavno istraživala. Jedan od razloga je činjenica da vodoopskrbni sustav Salone nije nikada rekonstruiran i stavljen u funkciju poput vodovoda Dioklecijanove palače koji je rekonstruiran krajem XIX. stoljeća i zbog toga u velikoj mjeri sačuvan i poznat. Tijekom pojedinih arheoloških istraživanja otkriveni su dijelovi urbanog vodnog sustava Salone (kanali, cjevovodi, fontane, kupatila), ali oni uglavnom nisu bili predmet većeg interesa istraživača niti je itko od njih pokušao definirati sustav kao tehnološku cjelinu. Carrara je 1846. započeo velika istraživanja u Saloni te je, među ostalim važnim nalazima, pronašao dijelove salonitanskog akvedukta. Don Frane Bulić je na više mjesta zabilježio postojanje kanala Salonitanskog vodovoda. Problematika odvodnje dijela Salone, na širem prostoru episkopalnog sklopa, velikih terma i Porta Cesarea, je najpreciznije opisana u istraživanjima Gerbera.[3] On je pokušao cjelovitije objasniti problematiku voda na obrađenom prostoru i dati širu sliku vodnog sustava i njegovog kapaciteta. Općenito, osim Gerberove studije, vrlo je malo sačuvanih zapisa, skica, fotografija i integralnih tekstova vezanih za ovu tematiku.

Sretna okolnost u istraživanju urbanih vodnih sustava je činjenica da se sustav i njegovi dijelovi dobrim dijelom nalaze dublje ispod terena te su stoga uglavnom sačuvani. Stanje kanala salonitanskog akvedukta od izvora Jadra do grada je na žalost mnogo nepovoljnije zbog brojnih tupinoloma i nekontrolirane urbanizacije koji su ga u velikoj mjeri uništili. U sklopu istraživačkog projekta 2014. i 2015. godine su obavljena arheološka istraživanja na temelju kojih su definirani trasa i karakte-

[1] Faivre *et al.* 2013, str. 172.

[2] McCormick 2012.

[3] Gerber 1917.

Slika 2. Osnovni koncept antičkog vodoopskrbnog sustava (https://ancientwatertechnologies.com/2013/01/13/hydraulic-devices/).

ristike akvedukta. Osim toga, arheološkim iskopavanjima u Saloni prikupljene su nove informacije o sustavu vodoopskrbe i odvodnje unutar zidina grada. Obavljena ograničena arheološka iskopavanja zajedno s raspoloživim informacijama su omogućili da se pokuša definirati osnovni koncept urbanog vodnog sustava Salone i način gradnje sustava.

URBANI VODNI SUSTAV SALONE

Urbani vodni sustav Salone ima uobičajene značajke urbanih vodnih sustava rimskih gradova. Sastoji se od dva osnovna podsustava: (a) vodoopskrbnog sustava i (b) sustava odvodnje otpadnih i oborinskih voda. Ova dva podsustava su međusobno dijelom funkcionalno povezana jer vode iz vodoopskrbnog sustava, koje se koriste za razne namjene unutar urbanih sredina, većim dijelom završavaju u sustavu odvodnje zajedno sa svim neiskorištenom vodama. Podsustav odvodnje oborinskih/površinskih voda s područja urbane sredine nije direktno funkcionalno povezan s ostalim sustavima jer su to vode koje se javljaju povremeno za vrijeme oborina. Upotrjebljene vode trajno otječu odvodnim sustavom dok oborinske samo za vrijeme oborina. Svaka je uređena urbana sredina, pa i Salona, imala takve sustave jer oni osiguravaju zdrav i ugodan život.

Vodovod

Na temelju natpisa na olovnim cijevima C.JUL.AN.X.,[4] *Iulius Eucarpus i C. Iulius Xantus*[5] raniji istraživači datiraju Salonitanski vodovod u vrijeme neposredno nakon što je u I. st. pr. Kr. Salona dobila status kolonije.[6] Smatra se da je akvedukt prestao funkcionirati u VII. stoljeću, nakon što je oštećen za vrijeme opsade grada.[7] Urbani vodni sustav Salone je planiran i građen u skladu s uobičajenom praksom antičkih gradova. Sustav se tijekom vremena dograđivao i širio u skladu s potrebama i razvojem tehnologije građenja, ali je osnovni koncept i dalje ostao nepromijenjen.

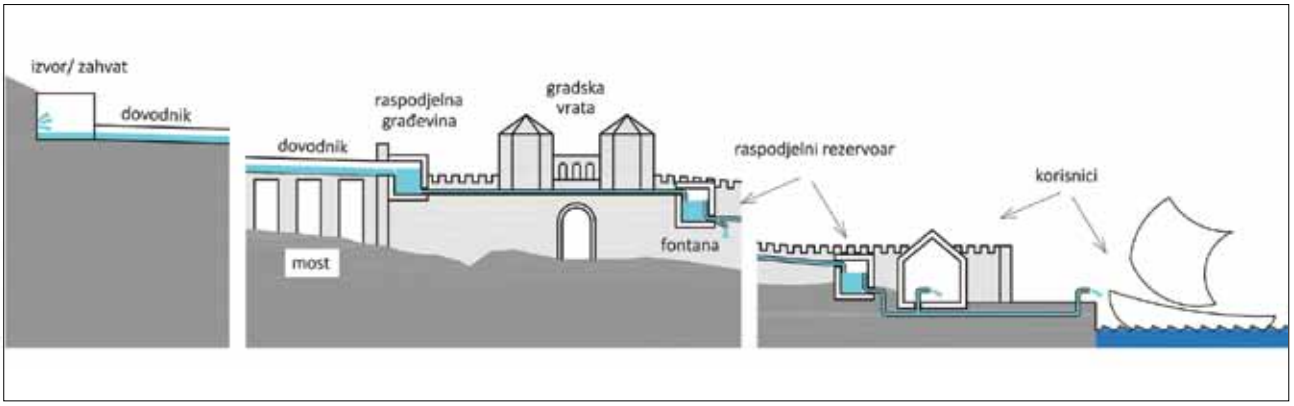
Rimski vodoopskrbni sustav je tehnološki relativno jednostavan. (Sl. 2) Vodovod za svoj rad koristi silu teže, odnosno gravitacijsko tečenje. Voda se zahvaća na izvoru, potom kanalima transportira do područja opskrbe/grada gdje se ulijeva u raspodjelni rezervoar/ *„castellum divisiorum"*. Iz te građevine, koja se nalazi na najvišoj koti vodoopskrbne mreže, voda se tlačnim cijevima transportira do manjih rezervoara/vodosprema koji se nalaze na nižim kotama (3 – 5 m) iz kojih se voda tlačnim cijevi-

[4] Carrara 1991, str. 125; Cijev je pronađena 1842. u blizini sjevernih vrata. *„Ako je Julije Cezar, koji je primio poruku o pokoravanju Delmata 45. godine prije Krista, u znak zahvalnosti je vrlo vjerojatno dao koloniji Saloni naslov Julia, vodovod i shodno tome fortifikacije bi morale biti iz tog razdoblja."*.

[5] Gerber 1917, 139, CIL III 3217 1, 2 Julius Eucarpus i 3217, 3 C. Julius Xan(thus).

[6] Abramić 1991, str. 42; Kähler 1991, str. 230.

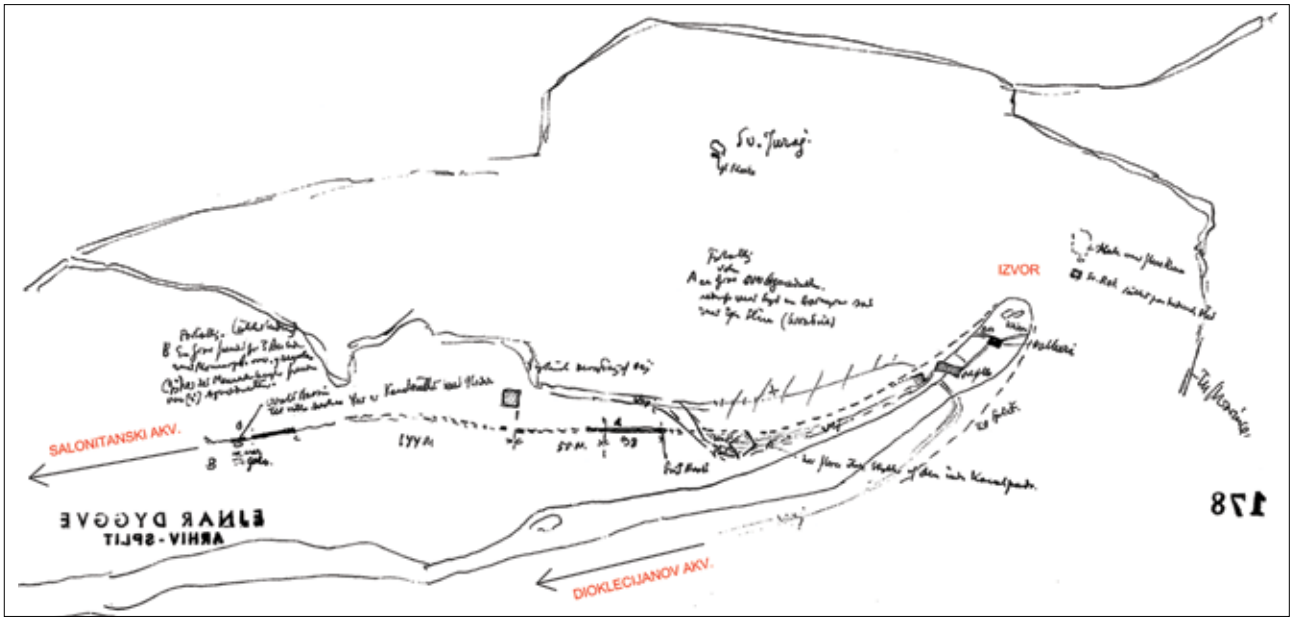
[7] Novak 2005, str. 42

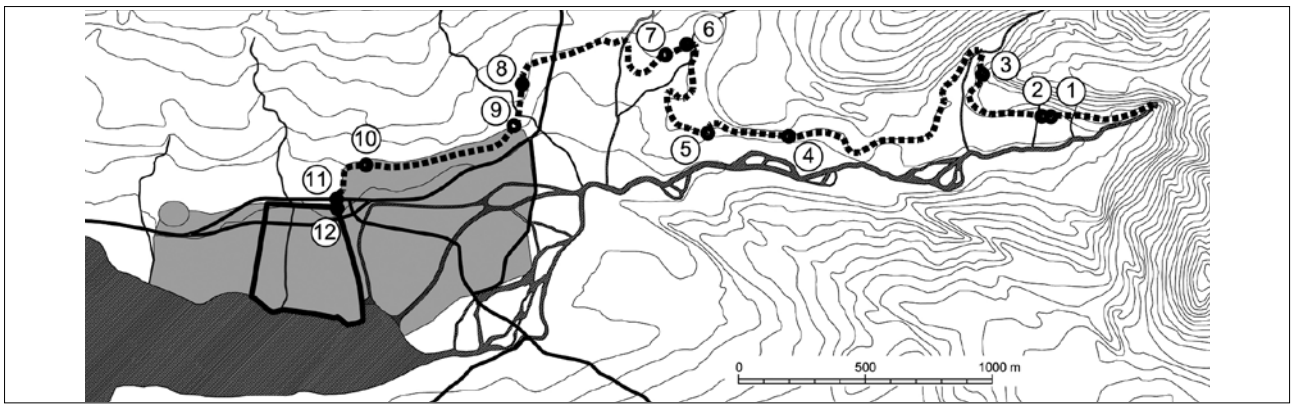

Slika 3. Koncept vodoopskrbnog sustava Salone (autori).

ma transportira odvojeno do mjesta korištenja (fontane, kupatila, latrine, privatni korisnici, itd.) te jednom većom cijevi do slijedećeg rezervoara/vodospreme koji ima razinu vode nižu od prethodnog. Atmosferski tlak na razini vode generira protok do drugog rezervoara s nižom razinom vode i tako redom do slijedećeg rezervoara i najnižeg područja opskrbe vodom. Rezervoari su imali funkciju postepenog smanjenja tlaka u tlačnom sustavu/cijevima i distribucije vode korisnicima koji se nalaze u blizini lokacije samog rezervoara. Uglavnom je svaki pojedinačni korisnik imao vlastitu cijev povezanu s rezervoarom. Oni su plaćali korištenje vode prema profilu cijevi/priključka na rezervoar. Stanovnici, koji nisu imali dovod vode u vlastitoj kući, uzimali su vodu na javnim česmama kroz koje je stalno tekla voda i otjecala u kanalizaciju. Terme su, kao najveći potrošači vode, uglavnom bile opremljene vlastitim rezervoarima radi osiguranja dovoljnih količina vode u periodima rada. Iskorištene vode su se prelijevale u javni sustav odvodnje voda. Voda je stoga trajno protjecala od izvora kroz vodovod do izljevnih mjesta gdje se višak voda prelijevao u kanalizaciju. Prelijevane vode je osiguravalo ispiranje kanala otpadnih voda i time dobre sanitarne uvjete življenja u gradu. Takvo rješenje je povoljno i za protupožarnu za-

Slika 4. Sačuvani dijelovi kanala Salonitanskog akvedukta na Majdanu, (Arhiv Dyggve).

Slika5. Trasa Salonitanskog akvedukta s položajem sondi (prema Marasović *et al.* 2016).

štitu jer je voda za gašenje požara uvijek bila dostupna u bazenima fontana.

Osnovni koncept antičkog vodoopskrbnog sustava je primijenjen u vodoopskrbi Salone. Voda se zahvaćala na izvoru Jadro na razini od oko 33 m n.m. te se gravitacijskim kanalom transportirala do Salone gdje se ulijevala u raspodjelni rezervoar. Iz raspodjelnog rezervoara voda je otjecala tlačnim olovnim cijevima u niže rezervoare iz kojih se olovnim cijevima odvodila do pojedinih korisnika – fontana te tako redom do najnižih opskrbnih zona grada (Sl. 3).

Zahvat vode vodovoda Salone na izvoru Jadra nije sačuvan. Godine 1908., gradnjom kanala koji je napajao hidroelektranu Vrilo, uništeno je prvih 200 m Salonitanskog akvedukta, a da pri tome nisu dokumentirani sačuvani dijelovi.[8] Intenzivni razvoj cementne industrije na području Majdana početkom XIX stoljeća dodatno je uništilo stotine metara akvedukta. Kanal je zabilježen samo na ponekim mjestima te se podaci o tome mogu naći u objavljenim i neobjavljenim radovima ranijih istraživača Salone (Carrara, Gerber, Bulić, Dygve) (Sl. 4). Mnoge tada istražene lokacije na žalost nisu detaljno elaborirane niti su geodetski snimljene tako da je ostao nepoznat njihov točan položaj u prostoru kao i visinski položaj kanala. Poslijeratna urbanizacija desne obale Jadra, na prostoru od Majdana do Solina, dodatno je uništila akvedukt, a da su pri tome samo u nekim slučajevima obavljena arheološka istraživanja.[9]

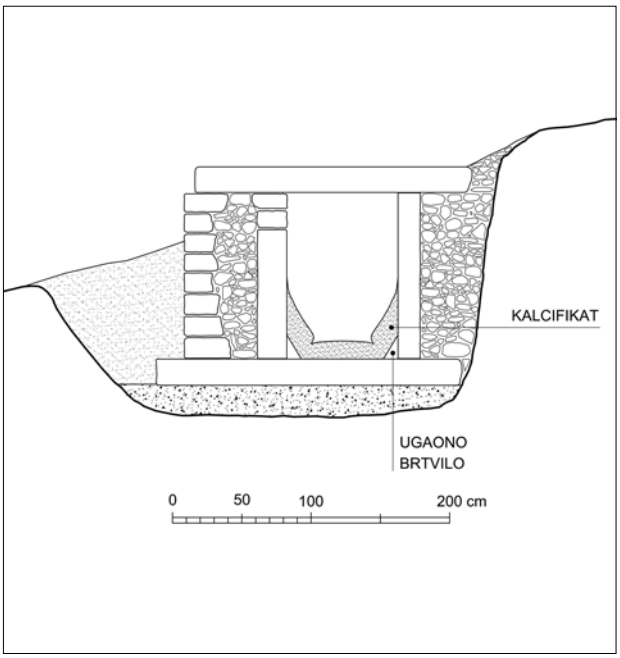
U sklopu istraživačkog projekta 2015. godine se pristupilo istraživanju trase akvedukta. Prvi korak u tom procesu je bio izrada topografske karte u mjerilu 1:1000 sa slojnicama izvornog i današnjeg terena koja je bila temelj za sva istraživanja i prezentiranje nalaza. Najprije su u kartu unesena mjesta nalaza kanala svih ranijih istraživača. Nakon toga se pristupilo terenskim istraživanjima: čišćenju te geodetskom i arhitektonskom snimanju sedam poznatih i dostupnih dijelova antičkog kanala i to: na tri mjesta unutar Salone, jedan na Bilankuši (na sjeveroistočnom uglu Salone), dva u dolini potoka Kamenica te jedan na južnoj padini Glavica, zapadno od tvornice cementa. Na taj su način dobiveni precizni tlocrtni i visinski podaci o sačuvanim dijelovima kanala. Oni su omogućili da se nacrta pretpostavljena trasa Salonitanskog vodovoda i to na način da kanal u prosječnom padu od oko 0,25%[10] prati konfiguraciju terena. Uz pomoć karte s pretpostavljenom trasom i GPS-a izvršeno je rekognosciranje terena te je kanal pronađen na još četiri mjesta i to: s istočne strane potoka Žakulić, na južnom obronku Pozirala i na dva mjesta na Majdanu, zapadno od Hidrocentrale.[11] Time je definirana trasa salonitanskog akvedukta od izvora do sjeveroistočnog ugla najstarije jezgre Salone (*Urbs quadrata*). Na trasi kanala za sada nisu pronađene neke posebne građevine kao što su sifoni, mostovi ili tuneli, osim kratkog mosta pred samim ulazom u Stari grad. Izvedba je bila jednostavna, jeftina i učinkovita (Sl. 5).

[8] Bulić 1911.

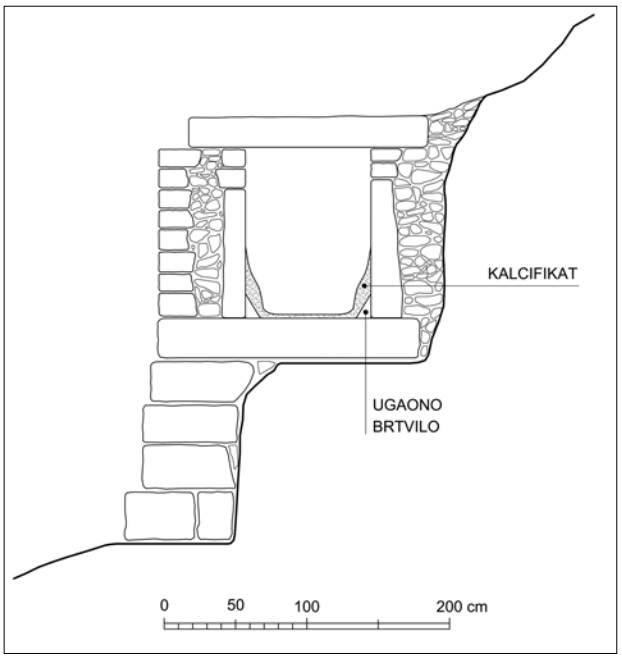
[9] Neka arheološka istraživanja je proveo Konzervatorski odjel u Splitu.

[10] Vitruvius 1997, str. 166. „*Ako se voda vodi kanalima, neka gradnja bude što čvršća i neka kanal ima pad najmanje od četvrtine stope na stotinu stopa*."

[11] Marasović *et al.* 2016.

Slika 6a. Poprečni presjek kanala na blagoj kosini (autori).

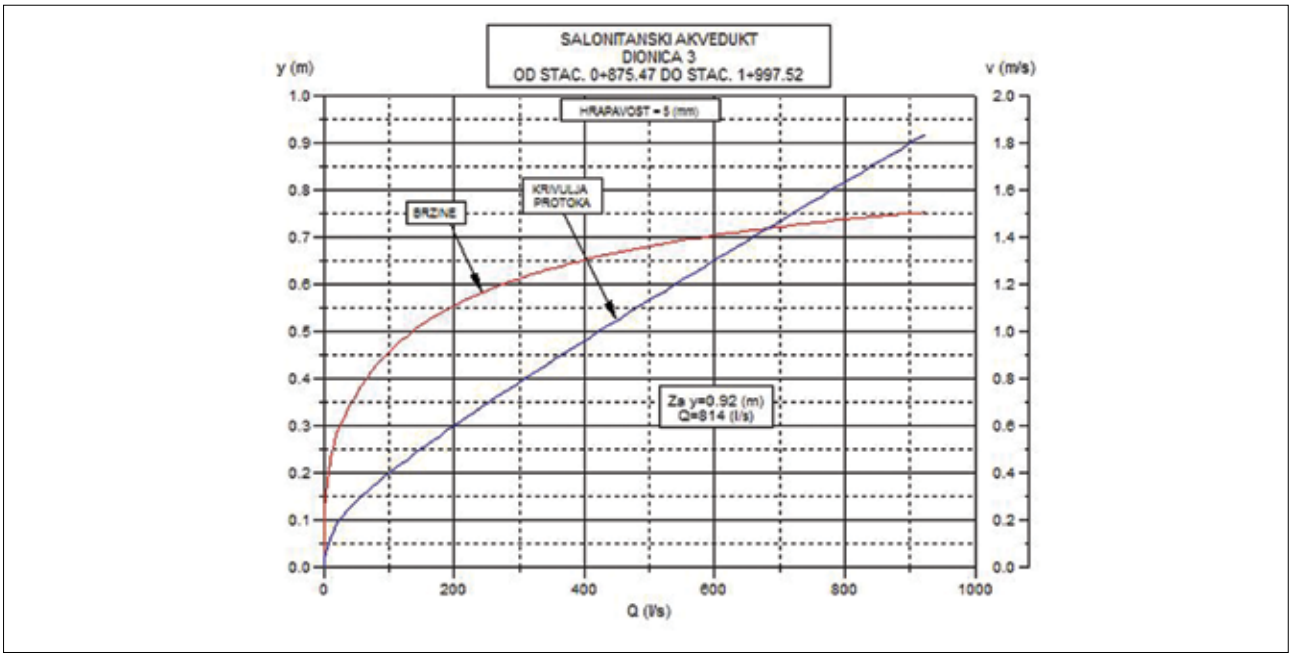
Slika 6b. Poprečni presjek kanala na strmim dionicama terena građen na potpornom zidu (autori).

Kanal salonitanskog akvedukta strogo prati konfiguraciju terena. Ukupna dužina kanala je 4879 m, Krivudanje je značajno tako da je trasa oko 54 % duža od zračne udaljenosti početne i krajnje točke (3238 m).[12] Da se akvedukt gradio kraćom trasom, na mostovima i u tunelima, energetski potencijal vodoopskrbnog sustava bi bio veći, ali bi radovi i troškovi gradnje bili znatno veći i složeniji. Očito da su planeri procijenili da im ostvareni energetski potencijal vodovoda omogućava izgradnju i moguće širenje grada Salone.

Kanal je građen od velikih kamenih ploča različitih dimenzija, težine od 600 do 3600 kg, a takav je kanal najjednostavnije i najsigurnije graditi plitko ispod prirodnog terena. Pokrovne i podne ploče su uglavnom bile debele od 20 – 25 cm, duge 150 – 250 cm i široke od 50 – 100 cm. Bočne kamene ploče su bile debele oko 15 – 23 cm, visoke oko 80 – 100 cm te duge od 50 – 250 cm. Kanal je građen jednostavnom tehnologijom (Sl. 6). Na poravnato dno iskopanog rova ili zasjeka terena postavljene su podne kamene ploče vodeći računa da fuge među njima budu minimalne. Na nekim mjestima dno je prije polaganja podnih ploča zaravnato smjesom vapnenog morta i kamenog agregata. Na podne su se ploče postavljale bočne, također s minimalnom fugom, koje su se s vanjske strane stabilizirane zidom od priklesanog kamena manjeg formata tvoreći zajedno bočni zid kanala ukupne debljine od 60 do 80 cm. Kako su ploče rijetko sezale do vrha kanala iznad njih se zidao zid od priklesanog kamena do potrebne visine. Donji su se uglovi kanala, zbog zaštite od mogućeg curenja, žbukali vodonepropusnim mortom formirajući ugaono brtvilo trokutastog presjeka. Nakon što je kanal bio dovršen rov izvan kanala se zatrpavao materijalom iz iskopa. Na zaravnate bočne zidove su se postavljale velike pokrovne kamene ploče koje su ih stabilizirale. Fuge između pokrovnih ploča su se žbukale vodonepropusnom žbukom kako bi se spriječilo onečišćenje kanala. Na pojedinim dionicama, gdje je teren strm, najprije je sagrađen potporni zid iznad kojeg je sagrađen kanal. (Sl. 6b). Na dijelu trese zapadno od potoka Žakulić, gdje je kanal položen na debeli sloj zemlje slabije nosivosti, kanal je građen od tanjih ploča. Na tom je mjestu cijeli protočni dio kanala žbukan vodonepropusnom žbukom.

Dimenzije kanala variraju od 60 do 80 cm u širini, te 72 do 120 cm u visini. Standardna dimenzija kanala je 60x120 cm što je bila uobičajena veličina za kanale akve-

[12] Marasović *et al.* 2016.

Slika 7. Krivulja protoke i brzine vode u funkciji visine vode u kanalu za pad I = 0,26 % (autori).

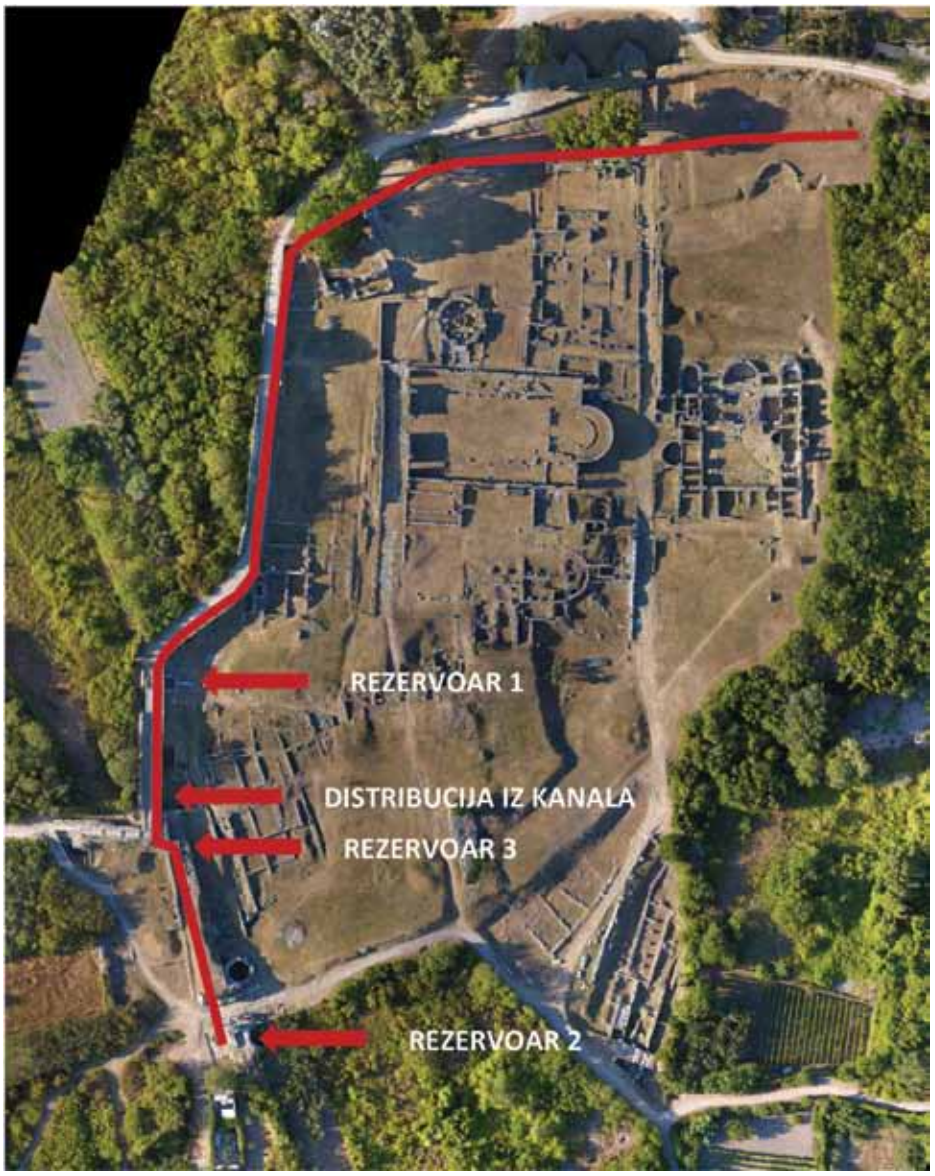
dukta, a visina protočnog dijela je maksimalno oko 90 cm. Ova veličina kanala je dovoljna za kretanje ljudi koji su ulazili u kanal radi održavanja. U kanale se ulazilo kroz revizijska okna dimenzija 60 na 60 cm koja su se prema rimskoj praksi obično nalazila na svakih 71 metar *(odgovara 2 actus=240 pedes)*.[13]

Kapacitet kanala je oko 450 l/s za visinu punjenja od oko 50 cm, s time da se većim punjenjem kanala moglo postići dotjecanje većih količina vode (Sl. 7). Dnevne količine koje su dotjecale u Salonu su bile oko 0,45 m^3 x 86.400s = 38.880 m^3/dan, što je po današnjim normama od 150 l/stan/dan dovoljno za opskrbu oko 259.200 stanovnika. Naravno, tehnologija modernih vodoopskrbnih sustava je drugačija jer se bazira na dnevnom izravnanju voda i kontroliranoj potrošnji tako da ove brojke treba shvatiti okvirno. Rimski vodovodni sustavi su bili protočni i potrošnjom se uglavnom nije upravljalo te je zato prosječno trebalo znatno više vode po glavi stanovnika.

[13] Vitruvius 1997.

Distribucija vode unutar grada

Rekonstrukcija vodovodne mreže unutar grada Salone je najveći izazov i nepoznanica. Vodovodna mreža, raspored sekundarnih rezervoara i njima pripadajućih olovnih tlačnih cjevovoda se mijenjala kako se mijenjao urbanizam grada. Svaki novi dio grada je trebalo opskrbiti vodom za fontane, kućanstva, terme i industriju. Raspored fontana, termi, javnih latrina i drugih korisnika vode je određivao mjesto gdje voda treba dotjecati. S druge strane energetski potencijal glavnog dovodnog kanala unutar granica grada (19 – 14 m n.m.) je osiguravao potencijalnu energiju za kretanje vode od dovodnog kanala do mjesta istjecanja. Znači da se grad nije moga širiti iznad kanala već samo ispod kanala do mora, lijevo i desno shodno potrebama i mogućnosti gradnje. S obzirom da se grad od stare jezgre širio na zapad i istok bilo je nužno duž dovodnog kanala na području grada graditi više raspodjelnih rezervoara koji su bili početni element lokalne vodovodne mreže pojedinog kvartova/dijela grada. U blizini Porta Cesarea sačuvala su se dva takva raspodjelna rezervoara, nazire se postojanje trećega, a sačuvao se i detalj uzimanja vode izravno iz kanala (Sl. 8).

Slika 8. Trasa kanala akvedukta i položaj vodorazdjelnih građevina sjeverno od Porta Cesarea (autori).

Rezervoar 1 dimenzija 259 na 268 cm visine 264 cm sačuvao se 80 metara sjeverno od Porta Cesarea. Sagrađen je tik uz istočni zid akvedukta prije ulaza u Stari grad (Sl. 9). Kota dna rezervoara je na +13.23 m n.m., a razina kanala akvedukta koji ju je punio je na oko +15,70 m n.m. Najniža kota okolnog terena je na oko 13 m n.m.. Pod mu je pokriven mozaikom od većih keramičkih tesera, a zidovi su ožbukani vodonepropusnom žbukom. Zidovi širine 90 cm su izvana građeni velikim kamenim blokovima lokalnog sivog vapnenca iste vrste kojom je građen i akvedukt te se može zaključiti da je istovremen s njim tj. da datira iz I. stoljeća pr. Kr. Zidovi su s vanjske strane prilikom gradnje ojačani s pet kontrafora. Uz visinu punjenja h=2,5 m maksimalni radni volumen mu je iznosio oko 18 m^3. U južnom zidu rezervoara, pri samom podu, nalazi se ispust za vodu promjera cca 12 cm koji je zazidan. Unutar tog otvora pronađeni su ostaci olova cijevi koja se nekada nalazila na tom mjestu. Nije pronađen preljev što je neuobičajeno za rimske rezervoare.

Rezervoar 2 je građen u debljini istočnog zida Starog grada (*Urbs quadrata*) neposredno južno od Porta Ce-

Slika 9. Rezervoar 1 (foto Z. Sunko).

sarea sa stražnje strane Nimfea (Sl. 10). Građen je priklesanom kamenom manjeg formata te je ožbukan vodonepropusnom žbukom. Tlocrtne dimenzije rezervoara su 198 na 296 cm, a najviša visina sačuvanog zida je 148 cm. Razina poda rezervoara je na +11.83 m n.m., a razina kanala akvedukta koji ju je punio je na oko +14 m n.m. Uz visinu punjenja h=1,5 m bruto kapacitet rezervoara je oko 9 m^3. Iz rezervoara je prema zapadu izlazila jedna manja cijev koja je napajala Nimfej, a jedna većeg profila je bila položena u zidani kanal sačuvan u debljini gradskog zida koji se proteže prema jugu. Ona je vjerojatno napajala slijedeći rezervoar na koti nižoj za oko 2 – 4 m. Veličina rezervoara i njegov položaj na kraju zidanog kanala akvedukta ukazuju na mogućnost da je to bio glavni rezervoar vodoopskrbne mreže stare Salone (*„Urbs quadrata“*). Svi ostali nizvodni rezervoari duž obrambenog

Slika 10. Rezervoar 2 iza Nimfeja južno od Porta Cesarea (foto Z. Sunko).

Slika 11a. Kamena ploča s tri otvora u kanalu akvedukta i olovna cijev. Istraživanja 1970-tih godina (prema Rendić-Miočević, 2017).

zida grada su vjerojatno bili značajno manji, od 0,5 m^3 do 1,5 m^3. Naime, to su veličine rezervoara u Pompejima.

U blizini sjeveroistočnog ugla *Urbs quadrata* pronađena je, prilikom arheoloških iskopavanja 1970-tih godina, u bočnom zidu dovodnog kanala, kamena ploča s tri otvora za olovne cijevi. Ona je služila za direktno uzimanje vode iz kanala. Samo je u srednjem otvoru pronađena i olovna cijev[14] (Sl. 11). Sudeći po položaju i pružanju te olovne cijevi ona nije ulazila u Stari grad (*Urbs quadrata*) već je bila položena izvan grada, s vanjske strane njegovog sjevernog zida. Ta je cijev možda napajala Amfiteatar i predgrađe zapadno od Starog grada. Kasnije, vjerojatno kada se grad proširio do amfiteatra, rupe su zatvorene te ih je u kanalu pokrio kalcifikat. Inače, ploča s tri rupe/cijevi se uklapa u poznata pravila projektiranja rimskih vodovoda u kojima je jedna cijev služila za opskrbu javnih fontana, druga za opskrbu javnih termi, a treća za privatne potrebe i industriju.[15]

Na samom sjeveroistočnom uglu Starog grada se naziru ostatci manjeg rezervoara u kojemu se rješava visinska razlika između dovodnog kanala na ulazu u grad na razini od oko 15,50 m n.m. i kanala po istočnom zidu grada na oko 14,00 m n.m.. Prema nekim naznakama[16] iz tog se rezervoara vodom opskrbljivao zapadni dio starog grada, a vjerojatno kasnije i zapadno proširenje grada.

Osim spomenutih rezervoara do sada nisu pronađeni ostali značajniji rezervoari kao ni dijelovi vodovodne mreže. Dobro očuvana olovna cijev vanjskog promjera 8,2 cm je pronađena 2017. u ulici Stjepana Radića unutar istočnog dijela Salone, prilikom arheoloških istraživanja na trasi plinovoda,[17] što potvrđuje pretpostavljeni koncept širenja vodovodne mreže. Prateći smjer pružanja te cijevi prema sjeveru može se pretpostaviti da se razdjelni rezervoar nalazio na mjestu gdje kanal akvedukta ulazi u istočni dio Salone. Nekoliko manjih rezervoara/kamenica nalazi se duž glavnog dovodnika na području Episkopata, a služili su kao sekundarni rezervoari koji su na-

[14] Rendić-Miočević 2017, str. 48.

[15] Vitruvius 1997.

[16] Rendić-Miočević 2017.

[17] Arheološki radove je provela tvrtka Kaukal d.o.o Split.

Slika 11b. Kamena ploča s tri otvora u kanalu akvedukta i olovna cijev. Istraživanja 2016. godine (foto Z. Sunko).

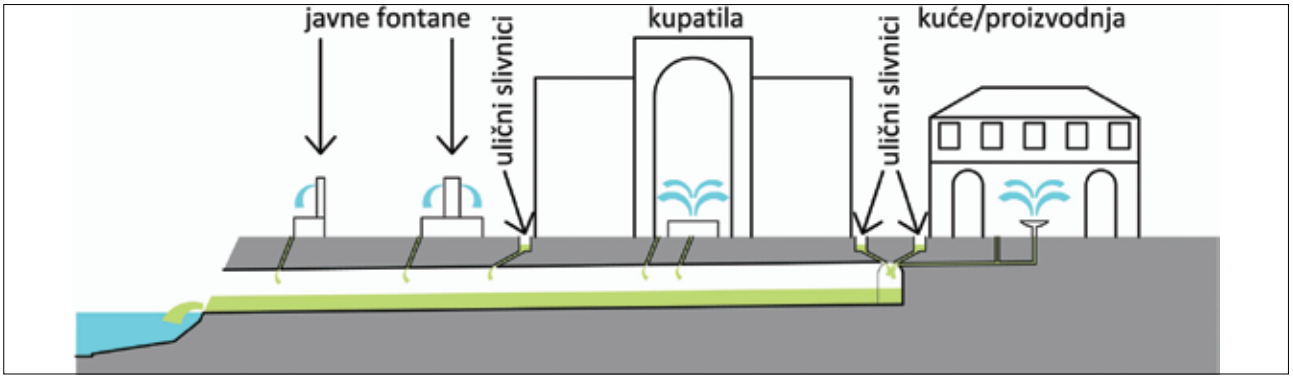
knadno napravljeni i nisu originalno rješenje vodovodne mreže. To se atraktivno područje grada tijekom vremena značajno mijenjalo pa time i njegov vodni sustav, vodoopskrba i odvodnja. To se dobro vidi na fotografijama iskopavanja krstionice gdje se vidi olovna cijev (Sl. 12).

Kako bi se dobila cjelovita slika vodoopskrbne mreže unutar Salone potrebno je mnogo toga još istražiti.

Na temelju rezultata dosadašnjih istraživanja se može zaključiti da se sustav stalno dograđivao prateći razvitak grada te je bio sve složeniji i zahtjevniji za upravljanje. Kako se grad širio sve je više bilo rezervoara i izlijevanih mjesta što je trebalo usklađivati kako bi svi dijelovi grada dobili dovoljne količine vode.

Slika 12. Nalaz olovne cijevi u podu krstionice (Arhiv Dyggve).

Slika 13. Koncept odvodnje vode rimskih gradova (prema Marasović *et al.* 2014, str. 240).

Odvodnja

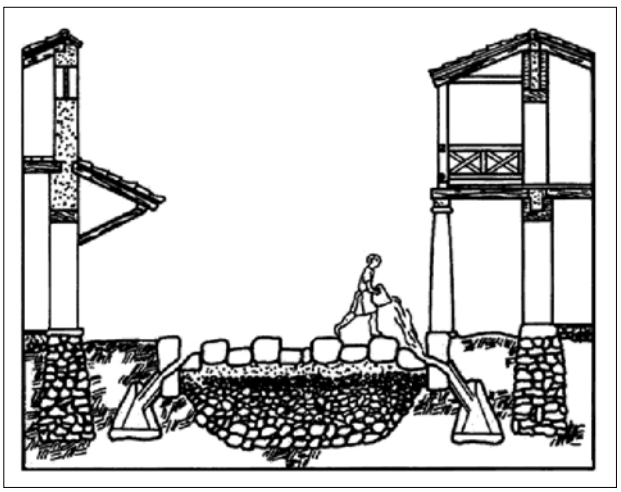
Sustav odvodnje otpadnih i oborinskih voda s područja grada Salone se razvijao prateći razvoj grada i sustava njegove vodoopskrbe. Topografske značajke Salone omogućuju brzu gravitacijsku odvodnju voda unutar grada do mora koje je bilo prijemnik svih voda. Teren pada sa sjevera prema jugu pa se može očekivati da je to i smjer pružanja glavnih odvodnih kanala. S obzirom na veliku dužinu Salone iz II. stoljeća od 1,5 km može se pretpostaviti postojanje više glavnih odvodnih kanala od sjevera prema jugu i time više zasebnih paralelnih podsustava odvodnje voda. Dosadašnji rezultati istraživanja dokazuju da sustav odvodnje voda Salone nije građen kao jedinstveni sustav.

Glavni sustav odvodnje pojedinih dijelova grada se integrira i sa sustavom odvodnje vanjski površinskih i podzemnih voda koje dotječu prema gradu. U tom smislu cijeli prostor Salone je tlocrtno visinski oblikovan tako da se površinske vode s područja grada što učinkovitije sakupe i upuste u mrežu podzemnih kanala kojima je voda otjecala do mora. Vode s krovova su se dijelom sakupljale u vertikalne odvodne cijevi i odvodile dalje u odvodni sustav (uglavnom s viših krovnih površina), a dijelom su se direktno na pojedinim mjestima (uglavnom s nižih krovnih površina i nadstrešnica) slijevale na ulice ili trgove i zajedno s drugim površinskim vodama tog prostora otjecale u slivnike i dalje u podzemne kanale (Sl. 13). Vode s ulica i trgova usmjeravale su se nagibima i rigolima prema slivnicima (Sl. 14), a dio voda je otjecao ulicama u pravcu mora što se u pravilu događalo u periodima intenzivnih oborina.

Sustav odvodnje je po tipu izvedbe mješoviti jer se sve vode koje se javljaju na području grada: otpadne i oborinske odvode s jednim kanalskim sustavom. Sustav je u cjelini gravitacijski.

U sušnom periodu kanalima je otjecala upotrijebljena voda, odnosno voda iz domaćinstava, javnih kupatila, fontana i drugih izljevnih mjesta. Fekalne vode su se također upuštale u kanale na određenim mjestima kroz otvore namijenjene za te svrhe te priključnim kanalima iz javnih WC – latrina (Sl. 15). U skladu s takovim tipom odvodnje ukupna dnevna količina voda koja je u

Slika 14. Uobičajeni koncept odvodnje oborinskih voda rimskih ulica (http://www.romanaqueducts.info/picturedictionary/pd_onderwerpen/wastewater1.htm).

Slika 15. Latrina antičkog sklopa na Majdanu (Arhiv Dyggve).

Slika 16. Fontana i slivnik za odvodnju voda koje su se prelijevale i prolijevale oko fontane (foto Z. Sunko).

sušnom periodu otjecala s područja grada do mora je ukupna voda iz akvedukta umanjena za oko 10 % voda koje su se gubile u okolišu – atmosferi. Preljevne vode iz vodoopskrbnog sustava su se kontinuirano upuštale u kanalizaciju i tako osiguravale ispiranje nečistoća i dobre zdravstvene uvjete u gradu (Sl. 16). Sve upotrijebljene vode su završavale u obalnom moru na više lokacija.

Najveće količine voda koje otječu s područja grada su oborinske vode, a najmanje upotrjebljene – vode iz vodovoda. Oborinske vode koje je grad površine od 73 ha mogao stvarati uz prosječni intenzitet od 150 l/s/ha i koeficijent otjecanja od 0,6 iznose 6,57 m^3/s. Radi se o velikim količinama vode za čiju odvodnju u cjelini trebaju jako veliki kanali. Da bi se količine smanjile i time veličine odvodnih kanala nužno je smanjiti – podijeliti sliv odvodnje. Zato se odvodnja gradila s više zasebnih manjih paralelnih slivova. Isto tako ne treba zaboraviti da na rubove grada, zidine, dotječu vode s okolnog terena. Na primjer, sa sjevera dolazi i stalni potok Kapljuč. Vode su se mogle skrenuti oko grada ili propustiti kroz grad

Slika 17. Lokalitet Pet mostova, prirodna jaruga premoštena mostom na pet lukova u I. st. pr. Kr. (foto Z. Sunko).

do mora. Te vode su za vrijeme kiša značajno povećavale ukupne količine vode koje su protjecale gradom od sjevera prema moru. Stoga se procjenjuje se da su u vrijeme kiša kroz grad protjecale količine od oko 10 m^3/s, a što je radi usporedbe prosječni godišnji protok rijeke Jadro. Za antičke graditelje je to sigurno bio veliki izazov.

Najveći izazov u odvodnji grada je najvjerojatnije bio istočni dio grada koji je imao najveću površinu. Veliki sliv – sustav odvodnje voda se nalazi istočno od starog grada na lokalitetu Pet mostova. Ovaj sustav je najvjerojatnije sakupljao veliki dio voda koje su dotjecale sa sjevera (Sl. 17).

Kako je već rečeno, kroz Staru Salonu je prolazio potok Kapljuč. Može se pretpostaviti da je on bio kanaliziran i iskorišten za odvodnju glavnine voda s područja stare Salone. Kratkotrajna i ograničena istraživanja u sklopu istraživačkog projekta 2015. – 2016. nisu potvrdila takvu pretpostavku. Naime, za sada nije utvrđen izvorni visinski položaj potoka, njegove dimenzije i pad, niti postojanje priključnih kanala s njegove lijeve i desne strane. Zapadno od Foruma istražen je odvodni kanala presjeka 60/110 cm koji se vjerojatno sa zapadne strane teatra ulijevao u potok Kapljuč ili se direktno ulijevao u more (Sl. 18).

Urbanizacija je stalno utjecala na sustav odvodnje. Stalnim dogradnjama i interpolacijama unutar zidina grada mijenjao se koeficijent odvodnje, a time i količine voda. Rimski kanali su uglavnom zbog praktičnosti izgradnje i održavanja uglavnom imali veće dimenzije tako da sve te promjene vjerojatno nisu značajnije utjecale na stanje u gradu. Međutim, klima je imala najveći prirodni utjecaj na rad odvodnog sustava. Klima se tijekom 7 stoljeća stalno mijenjala pa time i količine i intenzitet kiše. Kako je to utjecalo na sustav odvodnje i život u gradu tek treba istražiti.

Zaključak

Urbani vodni sustav Salone nije do sada cjelovito i sustavno istraživan. U okvirima raspoloživog vremena i sredstava istraživačkog projekta „Antički vodni sustavi grada Salone i Dioklecijanove palače i njihov utjecaj na održivost urbane sredine" nastojalo se dobiti što potpuniju sliku o značajkama sustava.

U slučaju Salone uzrečica da „voda oblikuje grad" u cijelosti vrijedi. Grad je po svemu sudeći u najvećoj mjeri oblikovala voda, slatka voda za piće (izvor Jadro), voda za potrebe poljoprivrede i ribarstva (delta rijeke Jadro)

Slika 18a-b. Odvodni kanal zapadno od Foruma. (foto Z. Sunko, presjek autori).

te more kao luka i plovni put. Voda je pružala i dobru zaštitu grada i lakšu obranu kao i opskrbu. Zbog toga je grad morao imati dobro uređeni urbani vodni sustav. Sustav se stalno mijenjao kako je starost – entropija sustava rasla i kako se mijenjao prirodni i urbani okoliš. U skladu s time mijenjala se i održivost sustava. Urbani vodoopskrbni sustav je otvoreni sustav i time podložan svim vanjskim djelovanjima i promjenama. Klima je glavni generator prirodnih promjena dok je urbanizam glavni generator promjena u sustavu raspodjele vode i odvodnje voda s područja grada. Grad se mijenjao pod utjecajem političkih, socio – ekonomskih i drugih promjena u Dalmaciji te šire u samom carstvu.

Na području Salone se nalaze ostaci vodoopskrbnog sustava koji se razvijao 7 stoljeća tako da bi se u novim istraživanjima mogli pronaći njegovi dijelovi (cijevi, ventili, spojni komadi, i drugo) iz različitih vremenskih razdoblja, odnosno različite tehnološke razine izrade. To je jedinstvena situacija koja omogućava sustavno i vrijedno istraživanje razvoja antičke vodne tehnologije. Temeljem kratkih i ograničenih istraživanja u sklopu istraživačkog projekta 2015. – 2106. definiran je mogući koncept urbanog vodnog sustava i njegove značajke. To su tek početne pretpostavke koje daljim istraživanima treba razvijati i unaprjeđivati. Preduvjet za učinkovito daljnje istraživanje i detaljniju rekonstrukciju urbanog vodnog sustava je rekonstrukcija urbanizma Salone.

JURE MARGETA, KATJA MARASOVIĆ

INTERDISCIPLINARY STUDY OF THE ROMAN URBAN WATER SISTEM OF SALONA

(Summary)

From 2014 until 2018, at the Faculty of Civil Engineering, Architecture and Geodesy of the University of Split, the project "Roman Water Systems of Salona and the Diocletian's Palace and their Impact on the Sustainability of the Urban Environment" was carried out by an interdisciplinary team of archaeologists, architects and civil engineers. During 2015 and 2016, the main elements of the Salona water system were analised: water intake structure at the Jadro river spring, route and characteristics of the aqueduct canal from the source to the city, water distribution and wastewater evacuation within the city. The water system was built in the 1st century BC for the city of 15 ha. With constant additions and adaptations to the expanding city, in 2nd century it met the needs of the city of 73 ha. The transformations continued, following the urban development of the city, until the cessation of water supply in the 7th century.

In the case of Salona, the proverb "water shapes the city" is entirely valid. The city was mostly shaped by water, fresh drinking water (Jadro spring), water for agriculture and fishing (Jadro river delta) and the sea as a port and waterway. The water also provided good protection for the city and easier defense as well as supply to the city. Therefore, the city had to have a well-regulated urban water system that adapted to the development of the city. Climate is the main generator of natural change while urbanism is the main generator of the transformation of the urban water system. And the city was constantly changing under the influence of political and socio - economic changes in Dalmatia and beyond in the empire itself.

In the area of the ancient Salona, the remains of a water supply system that developed over 7 centuries have been preserved, which allows us to research the evolution of ancient water technology. Based on short and limited research within the research project 2015 - 2106, the basic concept of the urban water system of Salona and its features were defined. A prerequisite for further research and a more detailed reconstruction of the urban water system is the reconstruction of the urbanistic structure of ancient Salona.

Prijevod: Marko Domljanović

LITERATURA

Abramić 1991
M. Abramić, *O povijesti Salone*, u: *Antička Salona*, Nenad Cambi (ur.), Split 1991, 39–46.

Babić 1991
I. Babić, *Prostor između Trogira i Splita*, Kaštel Novi 1991.

Bulić 1911
F. Bulić, *Trovamenti riguardanti l'acquedotto urbano di Salona*, Bullettino di archeologia e storia dalmata, XXXIV, Split 1911, 66–68.

Carrara 1991
F. Carrara, *Topografija i iskapanja Salone*, u: *Antička Salona*, Nenad Cambi (ur.), Split 1991, 99–192.

Gerber 1917
W. Gerber, *Forschungen in Salona I*, Wien 1917.

Faivre *et al.* 2013
S. Faivre, T. Bakran-Petricioli, N. Horvatinčić, A. Sironić, *Distinct phases of relative sea level changes in the central Adriatic during the last 1500 years — influence of climatic variations?* Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology 369, 163–174.

Marasović et al. 2014
K. Marasović, S. Perojević, J. Margeta, *Antička kanalizacija Dioklecijanove palače u Splitu*, Građevinar 66, Zagreb 2014, 237–249.

Marasović et al. 2016
K. Marasović, S. Perojević, J. Margeta, M. Katić, D. Bojanić, *Istraživanje salonitanskog akvedukta 2014. – 2015,*. Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku 109, Split 2016, 129–154.

McCormick 2012
M. McCormick, M. Ulf Buntgen, M. A. Cane, E. R. Cook, K. Harper, P. J. Huybers, T. Litt, *Climate Change during and after the Roman Empire: Reconstructing the Past from Scientific and Historical Evidence*, Journal of Interdisciplinary History 43 (2), 2012, 169–220.

Novak 2005
G. Novak, *Povijest Splita*, Split 2005.

Rendić-Miočević 2017
A. Rendić-Miočević, *Arheološka istraživanja na spoju gradskih bedema sjeverno od Porta Caesarea u Solinu (1970. – 1973.)*, Tusculum 10, Solin 2017, 37–55.

Vitruvius 1997
M. Vitruvius Pollio, *De archtitectura libri decem*, M. Lopac (pr.), Zagreb 1997.

ZRINKA BULJEVIĆ

SALONITANSKO STAKLENO POSUĐE PUHANO U KALUP

UDK / UDC 904(497.583Solin):748”652”
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 17. 1. 2019.

Zrinka Buljević
Arheološki muzej u Splitu
Zrinsko-Frankopanska 25
HR – 21000 Split
zrinka.buljevic@armus.hr

Puhanje stakla u kalup podrazumijeva puhanje vrućeg staklenog mjehura u kalup s dekoracijom u negativu. Tom tehnikom je proizvedeno najviše posuđa u 1. st. Puhanje u kalup se uglavnom drži sirijko-palestinskim izumom, no to se zbog brojnih zapadnih nalaza preispituje. Proizvodnja stakla puhanog u kalup jenjava do kasne antike kada se obnavlja. Puhanje stakla u kalup ili argenti modo celare*, prema Pliniju (Nat. Hist. 36.193) je jedna od tri tehnike po kojima je Sidon bio glasovito staklarsko središte, a kojom se imitiralo luksuzno metalno, srebreno, dakle iskucavano i urezivano posuđe. Višedijelni su, potom i dvodijelni, vjerojatno uglavnom glineni i gipsani, ali i kameni, drveni i limeni kalupi iz 1. st. izrađeni preko srebrene ili staklene posude, odnosno arhetipa. Salonitansko je staklo puhano u kalup uglavnom importirano u razdoblju od 2. četvrtine 1. st. do 5. st. po. Kr. Čuva se u Arheološkom muzeju u Splitu. Među salonitanskim kozmetičkim posuđem nađen je ulomak balzamarija s prikazom maski, ovoidna bočica, grozdoliki balzamarij s listovima vinove loze i košarom, tri datuljasta balzamarija, tri bikefalomorfna balzamarija tijela u obliku Meduzinih glava, te četiri bikefalomorfna balzamarija u obliku glava sličnih lica uokvirenih globularnom kosom. Salonitanska je i bikefalomorfna boca s dva slična lica. Među ostalim posuđem za pohranu i transport puhanim u kalup sačuvana su tri dna boca kvadratnog presjeka tijela, te kalup za dno salonitanskih boca pravokutnog presjeka tijela.*

Ključne riječi: *Salona, staklo, puhanje u kalup*

Puhanje stakla u kalup podrazumijeva puhanje vrućeg staklenog mjehura u kalup s dekoracijom u negativu. Tom tehnikom je proizvedeno najviše posuđa u 1. st. Puhanje u kalup se uglavnom drži sirijko-palestinskim izumom,[1] no to se zbog brojnih zapadnih nalaza preispituje.[2] Komercijalno puhanje stakla u kalup počelo je vjerojatno na istočnom Mediteranu u Augustovo doba, a na zapadu u kasno Tiberijevo, odnosno u Klaudijevo doba. U modi je do kraja flavijevskog doba (69. – 96. god.) kada ga na zapadu istiskuje fasetirano stolno posuđe. Na istoku se staklo i dalje puhalo u kalup, iako u manjem opsegu. Općenito uzevši proizvodnja stakla puhanog u kalup jenjava do kasne antike kada se obnavlja.[3] Puhanje stakla u kalup ili *argenti modo celare*, prema Pliniju (Nat. Hist. 36.193) je jedna od tri tehnike po kojima je Sidon bio glasovito staklarsko središte, a kojom se

[1] Stern 2004, str. 112–114; Stern 2008, str. 538–539.

[2] Price 1991, str. 71–72.

[3] Price 1991, str. 64; Stern 1995, str. 45–48; 185–200; 201–246; 247–269; Fleming 1999, str. 37–42; Stern 2001, str. 41–42; Stern 2004, str. 112–114; Stern 2008, str. 538–539; Stern 2010; Antonaras 2012, str. 24–26.

Slika 1. AMS-G-1402, kat. br. 1 (foto Tonći Seser, viši fotograf AMS).

imitiralo luksuzno metalno, srebreno, dakle iskucavano i urezivano posuđe.[4] Višedijelni su, potom i dvodijelni, vjerojatno uglavnom glineni i gipsani, ali i kameni, drveni i limeni kalupi iz 1. st. izrađeni preko srebrene ili staklene posude, odnosno arhetipa. Posuđe se na taj način lako moglo kopirati, što se ipak nije zloupotrebljavalo. Dijelovi kalupa su bili čvrsto povezani kako bi se staklena posuda mogla napuhati a da staklo ne iscuri, te se brzo izvaditi neoštećena, a zbog karakteristike stakla koje se, za razliku od keramike, ne stišće u kalupu, odnosno stišće se kasnije, nakon vađenja iz kalupa, tijekom hlađenja. Višedijelnost kalupa očituje se šavovima ili grebenima na stijenkama i dnima posuda. Zbog vrućine i pritiska stakla tijekom puhanja kalupi su se trošili pa su često morali biti obnavljani i popravljani.[5]

Najranije bočice puhane u kalup napravljene su od neprozirnog stakla, uglavnom bijelog što daje veću izražajnost reljefu. Prozirno tamnomodro staklo puhano u kalup bilo je u modi dvadesetih godina 1. st. Stakleno posuđe puhano u kalup bilo je uglavnom djelomično prozirno do prozirno smeđe ili modrozeleno, dakle u bojama nastalim reguliranjem količine kisika u pećima za proizvodnju sirovine, a ne dodavanjem metalnih oksida.[6] Staklena smjesa je, naime, ako joj se ne dodaju specifični metalni oksidi (za koloriranje, odnosno dekoloriranje) ili se ne mijenjaju uvijeti tjekom izradbe u peći, zbog određenog udjela željeza prozirno modričastozelena. Neprozirnost i smanjena prozirnost ranog stakla je rezultat niskih temperatura taljenja što omogućuju mikroskopskim zračnim mjehurićima da ostanu u staklu dok se hladi. Prvo je staklo kolorirano u primarnim radionicama, odnosno u radionicama za proizvodnju sirovine, a u Plinijevo doba i u sekundarnim radionicama, odnosno u radionicama u kojima se staklo oblikovalo.[7]

Salonitansko se staklo puhano u kalup datira u rasponu od 2. četvrtine 1. st. do 5. st.

Među salonitanskim kozmetičkim posuđem nađen je ulomak balzamarija s prikazom maski (sl. 1, kat. br. 1), ovoidna bočica (sl. 2, kat. br. 2), grozdoliki balzamarij s listovima vinove loze i košarom (sl. 4, kat. br. 3), tri datuljasta balzamarija (sl. 5–7, kat. br. 4–6), tri bikefalomorfna balzamarija tijela u obliku Meduzinih glava (sl. 8–10, kat. br. 7–9), te četiri bikefalomorfna balzamarija u obliku glava sličnih lica uokvirenih globularnom kosom (sl. 11–14, kat. br. 10–13).

Salonitanska je i bikefalomorfna boca s dva slična lica (sl. 15, kat. br. 14). Među ostalim salonitanskim posuđem za pohranu i transport sačuvana su tri dna boca kvadratnog presjeka tijela (sl. 16–18, kat. br. 15–17), te kalup za dno boca pravokutnog presjeka tijela (sl. 19, kat. br. 18).

Ulomak balzamarija s prikazom maski

Nismo našli izravnu analogiju ovom tipu balzamarija s prikazom maski (sl. 1, kat. br. 1). Najbliskiji su mu prikazi na rijetkim, heksagonalnim i kvadrigonalnim bočicama tipa Maska. Vjerojatno je istočnomediteranskog podrijetla iz 2. četvrtine 1. st.[8] ili nešto kasnije.[9]

[4] Argenti modo celare = urezivati kao srebro. Slično se nerazumijevanje tehnike zrcali u Marcijalovoj pjesmi iz 86. god. (Epigr. 14.94) *audacis plebeia toreumata vitri* = plebejci su urezivali čaše od čvrstog stakla.: Stern 2007, str. 359–362.

[5] Stern 1995, str. 28–30, 45–48, 65–67; Stern 2008, str. 539.

[6] Stern 2001, str. 42.

[7] Stern 2008, str. 526–529; o dodatcima vidi Freestone 2008, str. 92–94; Antonaras 2012, str. 6; Stern 2012, str. 43.

[8] Stern 1995, str. 74–75, 79–80, kat. br. 41, 42.

[9] Whitehouse 2001, kat. br. 508.

Slika 2. AMS-G-1467, kat. br. 2 (foto Tonći Seser, viši fotograf AMS).

Ovoidna bočica

Mjesta nalaza ovoidnih bočica upućuju na istočnomediteransku, sirijsko-palestinsku proizvodnju, kao i na razvijenu trgovinu ili drugo proizvodno središte na zapadnom Mediteranu.[10] Čini se da su bile proizvođene za masovno tržište.[11] Neke ovoidne bočice imaju jednu, no uglavnom imaju dvije ručice, a bez obzira na to pripadaju istom tipu,[12] moguće i istoj seriji bočica.[13] Prema Stern taj je tip posuđa minijaturna verzija velikih amfora puhanih u kalup, poput Enionove u Ermitaž muzeju u Sankt Petersburgu.[14] U Arheološkom se muzeju u Splitu, uz salonitansku bočicu s jednom ručicom (sl. 2, kat. br. 2), čuva ista takva bočica s nepoznatog dalmatinskog lokaliteta, prozirnog svjetloljubičastog stakla s dvije nasuprotne ručice od prozirnog zelenog stakla (sl. 3).[15]

Osim navedenih iz Dalmacije potječe još takvih bočica s viticama u pojasu između dva friza jezičaka: šest sa zadarskog područja[16] i četrdesettri iz Budve.[17]

[10] Stern 1995, str. 152, bilj. 6 i 7; dodajmo navedenom popisu radova: Whitehouse 2001, kat. br. 512; Israeli 2003, str. 135–136, kat. br. 144 i 145; Antonaras 2010, str. 245, sl. 1. 6; Van den Dries 2010, str. 47, sl. 4.

[11] Israeli 2003, str. 135, br. 144–45.

[12] Stern 1995, str. 30, kat. br. 55–58, bilj. 2 i 3.

[13] Stern 1995, kat. br. 55 i 56.

[14] Stern 1995, str. 152, 4; Lightfoot 2014, kat. br. 3.

[15] Inv. br. G-1837, vis. 7,2 cm, pr. tijela 4,55 cm.

[16] Stern 1995, 152, bilj. 7b–g; u Muranu (s jednom ručicom): Ravagnan 1994, kat. br. 322; Fadić, Štefanac 2010, 292–294, kat. br. 15; Casagrande 2016, 58, sl. 2c; Štefanac 2017b, 104–105, sl. 3. 7; Fadić, Štefanac 2017, 74–75, kat. br. 50, T. XVII, sl. 24; Argyruntum (s dvije ručice): Fadić 2006a, kat. br. 137; Fadić, Štefanac 2017, 113–115, kat. br. 72, T. XXVIII; Zadar (četiri bočice, s dvije ručice); Fadić, Štefanac 2017, 113–115, kat. br. 78–71, T. XXVIII, sl. 34.

[17] Leljak 2013, s dvije ručice: kat. br. 137–139; Marković 2012, 221: sve potječu iz grobova spaljenih pokojnika; s dvije ručice: T. 58. 14 i 15, T. 59. 4, 8 i 15, T. 61. 6, T. 65. 2, 3 i 21, T. 77. 8, 16, 20 i 21, T. 79. 13 i 14, T. 89. 3 i 5, T. 95. 9, 10 i 13, T. 100. 11 i 12, T. 105. 25, T. 109. 9 i 10, T. 113. 5; bočice s jednom ručicom: T. 49. 5, T. 59. 10, T. 63. 7 i 8, T. 78. 14, T. 89. 18, T. 95. 2, T. 97. 16, T. 102. 15, T. 108. 7, T. 113. 2; Veličković 1976, 169–170, sl. 16–18; Cermanović-Kuzmanović 1976, 175–176, T. I. 1 i 2, Lazar 2017, 100, sl. 4, 5.

Slika 3. AMS-G-1837, bilj. 29 (foto Tonći Seser, viši fotograf AMS).

Slika 4. AMS-G-1885, kat. br. 3 (foto Tonći Seser, viši fotograf AMS).

Salonitanska je bočica vjerojatno sirijsko-palestinski proizvod 1. st., puhana poput većine, ako ne i svih serija ovog tipa u dvodijelni kalup s dva vertikalna odjeljka, s tragom kontinuiranog šava preko nasuprotnih strana tijela i dna bočice. Rubovi kalupa nisu pomno poravnati pa vrčić nije stabilan. Vrat je slobodno puhan.[18]

[18] Stern 1995, str. 30, 152, kat. br. 55, MTC (mold construction type) VIII, odnosno u MCT VIII O. MTC VIII je tip kalupa uglavnom rađen od gline i rabljen za male recipijente od početka 1. moguće do kraja 2. st. Sirijsko-palestinskog je, moguće sidonskog podrijetla, nađen na zapadu i istoku Rimskog Carstva.

Grozdoliki balzamarij s listovima vinove loze i košarom

U staklenoj je urni, u G1 nekropole u splitskom predjelu Lora, među ostalim prilozima, nađen grozdoliki balzamarij (sl. 4, kat. br 3). Puhan je u dvodijelni kalup s dva vertikalna odjeljka, s tragom kontinuiranog šava preko bočnih strana tijela i dna posude. Vrat mu je slobodno puhan.[19] Jedini je takav balzamarij na području rimske provincije Dalmacije s analogijama iz Pompeja i Akvileje,[20] Ampuriasa i Tarragone,[21] Knossosa[22] i Bahreina.[23] Taj se tip balzamarija od prozirnog i neprozirnog stakla različitih boja, kojemu nije utvrđena radionica, ali pripada najranijoj seriji uglavnom mediteranskih grozdolikih balzamarija,[24] datira u 2. pol. 1. st.[25]

Datuljasti balzamariji

Datuljasti balzamariji[26] su najčešći oblik stakla puhanog u kalup u 1. st. Oblikom, a najčešće i bojom imitiraju izgled zrele datulje. Najčešće su od stakla smeđe nijanse. Rjeđi su primjerci od modrog, zelenog, purpurnog i naizgled crnog stakla. Plauzibilna je hipoteza prema kojoj naturalistički izgled većina datuljastih bočica duguje kalupima modeliranim od gline ili gipsa preko pravog voća koje bi se uklonilo spaljivanjem. Te su se bočice počele proizvoditi kratko prije sredine 1. st., pa možda sve do početka 2. st. Najranija datirana bočica potječe iz Triera (Augusta Treverorum), iz groba datirana u Klaudijevo doba (41. – 54. god.).[27] Dvije trećine poznatih datuljastih bočica pronađeno je na Bliskom Istoku, a ostale po istočnom Mediteranu i na Zapadu.[28] Široka distribucija upućuje na produkciju u staklarskim radionicama, ili u jednoj od njih, na sirijsko-palestinskoj obali, moguće u jednom od glasovitih feničkih staklarskih središta; Fenikija je u 1. st. bila poznata kako po staklu puhanom u kalup, tako i po datuljinim palmama. Te su bočice malih dimenzija i uskog vrata dizajnirane kao spremnici mirisnih ulja ili lijekova. Nađene su uglavnom u grobovima, često u paru (kao primjerice u Scupiju), a prema kontekstu u Knossosu i Akvileji u ženskim grobovima. Rimskim običajem darivanja datulja, simbola slatkoće, može se objasniti velika popularnost datuljastih bočica širom Carstva. Stern pretpostavlja da su te bočice napunjene slatkim datuljinim uljem mogle biti prikladan dar u nekim prigodama, primjerice za Novu Godinu. U Dalmaciji je, uz tri (sl. 5–7, kat. br. 4–6), odnosno četiri[29]

Slika 5. AMS-G-89, kat. br. 4 (foto Tonći Seser, viši fotograf AMS).

[19] Stern 1995, str. 30, MCT VIII L.

[20] Isings 1957, str. 94, forma 78e; Calvi 1968, str. 103, T. 17. 2 (Pompeji, Aquileia); De Tommaso 1990, str. 88, skupina/tip 79; Mandruzzato, Marcante 2007, str. 15, kat. br. 22.

[21] Moirin, Arveiller 2010, str. 215, bilj. 4 i 5.

[22] Carington Smith 1982, str. 280–281, kat. br. 69, sl. 6. 69, T. 39j.

[23] Moirin, Arveiller 2010, str. 215, bilj. 8, sl. 2.

[24] Moirin, Arveiller 2010, str. 215.

[25] Moirin, Arveiller 2010, str. 215; Stern 1995, str. 180, kat. br. 109, 110.

[26] Stern 1995, str. 91–94, kat. br. 84–107; kako su prilično čvrste mogle su se puniti i rabiti dugo nakon konzumacije originalnog sadržaja. One iz grobova datiranih oko sredine 2. st. (Belo u Španjolskoj) i u 2. pol. 2. st. (Aquileia) prema Stern predstavljaju obiteljsku baštinu. Nekoliko ih je preživjelih ili ponovo otkrivenih priloženo u grobove iz 4. st. (Krefeld-Gellup, Germania) i 5. st. (Samaria, Izrael).

[27] Goethert-Polaschek 1977, str. 96, forma 68, kat. br. 453, T. 5. 55e, T. 48

[28] Dodajmo popisanima u tekstu i analogijama: Whitehouse 2001, kat. br. 519–521; Israeli 2003, str. 135–136, kat. br. 150 i 151; Fontaine, Roussel-Ode 2010, str. 191, sl. 12. 93–96, T. 9. 93–97; Foy 2010a, str. 212–214, sl. 6; Antonaras 2010, str. 246, sl. 1. 8.

[29] Uz ovdje katalogizirane (kat. br. 4–6) izgleda da se jedan salonitanski primjerak čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu: Damevski 1976, str. 65, T. IX.5 – cfr. Fadić, Eterović 2016, bilj. 27.

Slika 6. AMS-G-1492, kat. br. 5 (foto Tonći Seser, viši fotograf AMS).

Slika 7. AMS-G-88, kat. br. 6 (foto Tonći Seser, viši fotograf AMS).

salonitanska, poznato sedam datuljastih balzamarija iz Budve,[30] pet ili šest s zadarskog područja,[31] te dva iz Vida (Narona), od kojih jedan iz Groba liječnika.[32]

Jedan je salonitanski balzamarij (sl. 5, kat. br. 4) od prozirnog gotovo bezbojnog i stakla svjetloljubičaste nijanse, a druga dva su od prozirnog stakla jantarne boje (sl. 6 i 7, kat. br. 5 i 6). Puhani su u dvodijelne kalupe s dva vertikalna odjeljka, s tragom kontinuiranog šava preko bočnih strana tijela i dna posude. Vrat im je slobodno puhan.[33] Šav je na balzamariju (sl. 5, kat. br. 4) skriven u naborima tijela, a ističe se na vratu, dok se kod druga dva jasno vidi na tijelu. Držimo da su datuljasti balzamariji u Salonu uvezeni s Istoka u razdoblju sred. 1. – poč. 2. st.

Bikefalomorfno salonitansko posuđe

Kefalomorfno stakleno posuđe (vrčevi, boce, aribali, čaše) imitira starije srodne oblike od drugih materijala što možda odražava zanimanje za antikvitete karakteristično za Augustovo doba (27. g. pr. Kr. – 14. g. po. Kr.). Monokefalomorfni vrčevi i boce s jednom ručkom, najvjerojatnije istočnomediteranskog podrijetla, najraniji su datirani oblici rimskog kefalomorfnog posuđa potvrđeni u keramici i staklu, u Augustovo doba, odnosno u doba oko Augustove smrti. Staklene čaše bez ručice iz Pompeja su kontekstom nalaza najranije datiran tip kefalomorfnog posuđa, datiran, dakako, u vrijeme prije erupcije Vezuva, dakle prije 79. g. Za razliku od čaša koje su uvijek monokefalne, boce se javljaju i u bikefalnom

[30] Marković 2012, str. 221, T. 50.15, T. 76.11, T. 89.10, T. 114.10, T. 115.3 i 4; Leljak 2013, kat. br. 136.

[31] Raknić 1968, str. 214, T. II. 2; Damevski 1976, 65, T. IX.5 – cfr. Fadić, Eterović 2016, bilj. 27; Ravagnan 1994, str. 50–51, kat. br. 60–63; Fadić 1998, str. 82; Perović 2009, str. 185, sl. 1; Casagrande 2016, str. 51–52, sl. 2g ; Fadić, Eterović 2016, kat. br. 1–5; Fadić, Štefanac 2017, 130, sl. 38, 39.

[32] Buljević 2003, prozirno staklo svjetloljubičaste nijanse: kat. br. 3, T. I: grješkom objavljen kao salonitanski: Fadić 1998, kat. br. 44; Buljević 2003, prozirno jantarno staklo s unutrašnjim bijelim slojem: kat. br. 55, T. V: pronađen u Grobu liječnika datiranom u Klaudijevo-Neronovo doba, odnosno od sredine 1. do početka 2. st. po. Kr.; Buljević 2007a, str. 169–172, sl. 8 i 9.

[33] Stern 1995, str. 30, MTC VIII.

formatu, dakle s dvije na zatiljku spojene nasuprotne glave, kao i u polikefalnom formatu.

Bikefalomorfno stakleno posuđe prvi se put proizvodi u 2. pol. 1. st. po. Kr., kada je datirana boca tipa Meduza (inače pretežno istočnomediteranski tip), moguće italski proizvod kao i drugo staklo iz istog groba u Vigorovei (sjeverna Italija). Tijela kefalomorfnog staklenog posuđa uglavnom tvore glave božanstava i mitoloških stvorenja počam od Meduze, popularne na Istoku i Zapadu, cijenjene zbog apotropejskog značaja, potom Dionisa i bucmaste djece – možda Dionisa ili Erosa koji su često prikazivani kao djeca, a uobičajeni su na istočnom Mediteranu. Druga skupina što ju tvore glave neobičnih, negroidnih ili grotesknih lica potom lica običnih ljudi, muškaraca zastupljenija je u Italiji i sjeverozapadnoj Europi. Kefalomorfno posuđe je, dakle, u 1. st. moguće proizvođeno u sirijsko-palestinskim i italskim radionicama, da bi se u 2. i 3. st. proizvodnja koncentrirala na istočnom Mediteranu, uglavnom na sirijsko-palestinskoj obali, gdje se, čini se, gasi sredinom 4. st. Od sredine 3. st. kefalomorfne boce su uobičajen proizvod sjeverozapadnih europskih radionica, od kojih je središnja bila kölnska. Tijekom 4. st. Germanija i Galija bile su glavni proizvođači kefalomorfnih staklenih boca. Kefalomorfne staklene boce otkrivene su u Rimu u kontekstu 5. st., ali još nisu utvrđeni vrijeme i mjesto njihove proizvodnje.[34]

Slika 8. AMS-G-1337, kat. br. 7 (foto Tonći Seser, viši fotograf AMS).

Bikefalomorfni balzamariji tipa Meduza

Tri su salonitanska bikefalomorfna balzamarija tipa Meduze (sl. 8–10, kat. br. 7–9). Dijelom rastaljen balzamarij (sl. 8, kat. br. 7), držimo, ukazuje na činjenicu da je gorio na posmrtnoj lomači, a ne na mogućnost lokalne proizvodnje.[35] Prema Stern najranije datirana, u 2. pol. 1. st., rimskodobna bikefalomorfna boca tipa Meduze nađena je u sjevernoj Italiji, u Vigorovei, u grobu s staklenim posuđem moguće proizvedenim u Italiji, što navodi na zaključak da su takve bikefalomorfne boce izrađivane i na Zapadu, a ne samo na istočnom Mediteranu, gdje su i ostale popularne tijekom 2. st.[36] Dalmatinski, odnosno salonitanski balzamariji tipa Meduze imaju tijelo u obliku glava dviju sličnih zavodljivih Meduza prema helenističkom uzoru znanom kao Meduza Rondanini i prema Stern pripadaju tipu moguće italskog podrijetla što ga u 2. st. datira bočica od neprozirno bijelog stakla iz grobnice u Portorecanati kod Ancone u Italiji.[37] Dva su balzamarija od neprozirno bijelog stakla (sl. 8 i 9, kat. br. 7 i 8), a jedan je (sl. 10, kat. br. 9) od poluprozirnog stakla smeđe ili jantarne boje. Obodi i gornji dijelovi vrata balzamarija su oblikovani dok su još bili u kalupu. Obodi na kraju cilindričnih vratova su im izvučeni prema vani, pa gore, pa savijeni prema unutra. Puhani su u kalupe s dva vertikalna odjeljka od kojih svaki oblikuje dio dna na kojemu je ravni šav. [38]

U Dalmaciji je, u Enoni, nađen još jedan takav balzamarij, od prozirnog modrog stakla datiran u 2. pol. 1. st., ili prva desetljeća 2. st.[39]

[34] Stern 1995, str. 201–203.

[35] Buljević 2001, str. 517–518.

[36] Stern 1995, str. 206–208, sl. 86, tip C; Zampieri 1998, str. 27–28, kat. br. 5.

[37] Stern 1995, str. 208, sl. 88, tip B.

[38] Stern 1995, str. 30, 204, MCT VIII.

[39] Fadić, Štefanac 2014, 382–383, sl. 4, kat. br. 9, T. V; Fadić, Štefanac 2017, 40–43, kat. br. 10, sl. 8.

Slika 9. AMS-G-1894, kat. br. 8 (foto Tonći Seser, viši fotograf AMS).

Slika 10. AMS-G-1895, kat. br. 9 (foto Tonći Seser, viši fotograf AMS).

Slika 11. AMS-G-61, kat. br. 10 (foto Tonći Seser, viši fotograf AMS).

Bikefalomorfni balzamariji tipa Globularna kosa

Četiri su salonitanska balzamarija tipa Globularna kosa (sl. 11–14, kat. br. 10–13) što se datiraju u 3. – početak 5. st.[40] Istočnomediteranski su proizvod raprostranjen diljem Mediterana i Jadrana.[41] Ti se balzamariji razlikuju od onih u prethodnoj skupini oblikom tijela koje oblikuju dva slična lica uglavnom punašnih obraza, dječačkih ili mladenačkih obilježja, uokvirena kovrčavom kosom složenom od niza globula, te prirodnom bojom prozirnog stakla zelene nijanse i mjehurastom strukturom stijenki. Balzamarij pod kat. br. 10 (sl. 11), za razliku od ostalih, oblikuju idealizirana lica, možda Meduze, što je također karakteristika tipa;[42] za razliku od ostalih koji su od stakla zelene nijanse taj je od stakla modričastozelene nijanse što upućuje na različite radionice. Za ulomak balzamarija (sl. 14, kat. br. 13) pretpostavljamo bikefaliju zbog dimenzija sačuvanog lica. Riječ je o balzamarijima iz 3. st., istočnomediteranskog, vjerojatno sirijsko-palestinskog podrijetla, na što upućuje i pretpostavka da dječačka lica pripadaju Erosu, grčom bogu ljubavi, ili Dionisu, grčkom bogu vina, koji su često prikazivani kao djeca, a tijekom 2. i 3. st. štovani upravo na sirijsko-palestinskom području.[43] Sudeći prema zapadnim i egipatskim nalazima moguća je kasnija datacija, u početak 5. st., egipatska proizvodnja tipa na što ukazuje zelena boja stakla, te, obzirom na moguće kršćansku simboliku otisaka na nekim dnima (sl. 12. 4, kat. br. 11), viđenje prikaza kao Dobrog pastira, stoga interpretacija bočice, spremnika svetog ulja ili vode, kao hodočasničkog suvenira, pri čemu bi njihova distribucija trasirala hodočasničke rute od Egipta diljem Mediterana.[44] Obodi i gornji dijelovi vrata balzamarija (sl. 11 i 12, kad. br. 10 i 11) su vjerojatno oblikovani dok su još bili u kalupu.

[40] Analogije: Isings 1957, forma 78b; Stern 1995, str. 210–212, Treće stoljeće, tip A, kat. br. 149–156; Arveiller-Dulong, Nenna 2005, str. 360, 452, kat. br. 1080, 1081, 1287, T. 117; Antonaras 2010, str. 252, sl. 2. 18, sl. 17, br. 6; Foy 2010b; Antonaras 2012, kat. br. 89.

[41] Foy 2010b.

[42] Stern 1995, kat. br. 152.

[43] Stern 1995, str. 210–212, Treće stoljeće, tip A, kat. br. 149–156

[44] Arveiller-Dulong, Nenna 2005, str. 360, 452, kat. br. 1080, 1081, 1287, T. 117; Foy 2010b, str. 266.

Slika 12. AMS-G-1044, kat. br. 11 (foto Tonći Seser, viši fotograf AMS).

Obodi na kraju cilindričnih vratova su im izvučeni prema vani, pa gore, pa savijeni prema unutra. Puhani su u kalupe s dva vertikalna odjeljka otvorenog dna, dakle dna bez šavova i sl.[45] Dno jednog salonitanskog balzamarija (sl. 12. 4, kat. br. 11), međutim, nosi oznaku ω, kao i balzamarij iz Arlesa.[46] Iz rimske provincije Dalmacije potječu još balzamarij iz ninske nekropole,[47] iz zadarske nekropole,[48] te jedan iz Jajca u Bosni i Hercegovini što je nađen u kasnoantičkom grobu datiran u 4. st.[49]

[45] Stern 1995, str. 30, 204: MCT IX je vjerojatno izrađivan uglavnom od gline ili gipsa, razvijen nakon kraja 1. st., rabljen za izradu kefalomorfnog posuđa od ranog 3. do kasnog 4. st.

[46] Foy 2010b, str. 266, sl. 4. 7. 7b, oznake na dnima sačuvane su na još četiri bočice.

[47] Ravagnan 1994, 46, kat. br. 64; Fadić, Štefanac 2014, 384–385, sl. 5, kat. br. 12, T. VI; Casagrande 2016, 53, sl. 1b; Fadić, Štefanac 2017, 46–49, kat. br. 12, T. IX.

[48] Fadić, Štefanac 2014, 384–385, kat. br. 11, T. VI; Fadić, Štefanac 2017, 46–49, kat. br. 13, sl. 10, T. X.

[49] Paškvalin 1976, str. 115–116, kat. br. 29, T. V. 1.

Slika 13. AMS-G-63, kat. br. 12 (foto Tonći Seser, viši fotograf AMS).

Slika 14. AMS-G-309, kat. br. 13 (foto Tonći Seser, viši fotograf AMS).

Bikefalomorfna boca

Iz Salone potječe i bikefalomorfna boca s dva slična lica (sl. 15, kat. br. 14). Zbog vijenca na jednoj glavi s grozdovima držimo da je riječ o Dionisu, odnosno o Antinoju prikazanom poput Dionisa.[50] Nepoznata nam je analogija za drugu glavu. Obzirom da je riječ o bikefalomorfnoj boci većih dimenzija, da lica uokviruje valovita a ne globularna kosa karakterističnija za 3. st., ovu bocu, moguće zapadni, rimski proizvod, datiramo u 4. – 5. st.[51] Postrani šavovi između glava i na vratu znak su puhanja u dvodijelni kalup otvorenog dna.[52] Donekle srodna joj dalmatinska boca iz Japre u Bosni i Hercegovini ima vidljivo suženje ispod polovice vrata koji se ljevkasto širi, a završava ravnim obodom.[53] Čini se da je monokefalna, kosa je s prednje strane valovita, a sa stražnje strane u plitkim nepravilnim vertikalnim pramenovima, vidljiv je vijenac preko čela što, uz suženje vrata u donjoj polo-

[50] Cfr. Stern 1995, str. 209–210, Drugo stoljeće, tip E; kat. br. 148 datiran u 1. pol. 3. st. (sve monokefalno posuđe).

[51] Isings 1957, forma 78b; Stern 1995, str. 212–215, Peto stoljeće, tip A, sl. 101: Lungotevere Testaccio, Rim.

[52] Vjerojatno MCT IX

[53] Paškvalin 1976, str. 115, T. VI. 4.

Slika 15. AMS-G-60, kat. br. 14 (foto Tonći Seser, viši fotograf AMS).

vici, ukazuje na srodnost s toledskom istočnomediteranskom bocom s tijelom u obliku muške glave, što moguće prikazuje Antinoja kao Dionisa, iz 1. pol. 3. st.[54]

Boce kvadratnog i pravokutnog presjeka tijela

Za pohranu i transport su se, između ostalih, rabile boce kvadratnog i pravokutnog presjeka tijela. Osim što su čest grobni prilog valja spomenuti i sekundarnu uporabu tih boca kao urni. Navodimo ove dvije skupine jer u Saloni nisu pronađeni srodni trokutasti i poligonalni primjerci. Uglavnom im je pridružena jedna široka kutna vrpčasta glatka ili rebrima profilirana, odnosno rebrasta ručica od ramena do ispod oboda, a pravokutnima i dvije takve ručice. Imaju savijen obod, horizontalnog ili dijagonalnog profila, izvučen vani, pa gore, prema unutra i zaravnjen (obodi mogu biti savijeni prema dolje pa prema gore, pa ponekad još i prema vani, ali takvi nisu pronađeni u Saloni), cilindričan vrat često s tragovima obrade u dnu, horizontalno rame, ravno tijelo četverokutnog presjeka, ravno ili konkavno dno uglavnom s reljefnim uresima, oznakama radionice ili proizvođača. Uglavnom su od prirodno zelenkastog ili modričastog stakla. Tijelo i dno su puhani u višedijelne kalupe, pri čemu su dna kalupa uglavnom bila od čvrstog, trajnog materijala, keramike ili kamena, a stijenke od isušena drva otpornog na toplinu; neki su primjerci mogli biti slobodno puhani pa zaravnjeni na mramornoj ili željeznoj radnoj plohi ispred peći. Boce kvadratnog presjeka su nađene diljem Rimskog Carstva, a osobito su česte u zapadnim provincijama. Najranije datirani primjerci, iz Augustovog ili Tiberijevog doba, su iz Magdalensberga, potom oni iz Kaludijevog doba iz Hofheima i Colchestera, no uobičajeni su u zadnjoj četvrtini 1. – 2. st., a poznati su i primjerci iz 4. st. Boce pravokutnog presjeka datirane su od flavijevskog do severskog doba, a najčešće su u antoninsko doba.[55] U takvim i srodnim bocama i

[54] Stern 1995, str. 230–232, kat. br. 148.

[55] Boce kvadratnog presjeka: Isings 1957, str. 63–67, forma 50a, 50b; Charlesworth 1966; Welker 1974, str. 67–78, forma 13a; Goethert-Polaschek 1977, forma 114, 119; Czurda-Ruth 1979, str. 131–136, br. 1020–1022; Welker 1985, str. 29–32, forma 13a; Scatozza Höricht 1986, str. 43–48, 80–81, forma 24; Biaggio Simona 1991, str. 177–185, 10.2.2.; Cool, Price 1995, str. 179–199; Bonnet Borel 1997, str. 51–52, AV V 140; Whitehouse 1997, kat. br. 322; Price, Cottam 1998, str. 194–198; Rottloff 1999; Lazar 2003, str. 149–156, 6.3.1. – 6.3.2; Amrein, Nenna 2006; Sánchez de Prado 2006; Follmann-Schulz 2011. Boce pravokutnog presjeka: Isings 1957, 108, forma 90; Price, Cottam 1998, str. 200–202; Taborelli, Mennella 1999.

vrčevima, spremnicima za kućnu uporabu i transport, rijetko su nađeni ostatci sadržaja. Analize ostataka ukazuju na ulje ili uljne supstancije, a spekulacije o tomu da su boce sadržavale vino potiču nalazi i prikazi tih boca zajedno sa stolnim posuđem.[56]

Boce kvadratnog presjeka tijela

Iz provincije Dalmacije, s područja današnje Hrvatske, potječe dvjestodvanaest boca kvadratnog presjeka s otiscima na dnu.[57] Najviše, vjerojatno više od dvjesto takvih boca glatkog dna, potječe sa zadarskog područja,[58] dvije iz nekropole u Bakru (Volcera),[59] dvije su s brodoloma datiranog u početak 2. st. kod otočića Sv. Petra nedaleko od Ilovika.[60] K tomu je poznato nekoliko primjeraka iz Budve (Butua).[61] Srodna staklena boca nađena je u kasnoantičkom zidanom grobu u Donjim Vrtočama kod Bosanskog Petrovca što je datiran fibulom u 4. st.[62]

Navedenima pridružujemo ulomke dvaju boca glatkog dna iz Salone,[63] te ulomak iz Garduna (Tilurium).[64] Pored spomenutih boca glatkog dna iz Salone potječu različito urešeni ulomci tri dna; analogije za kat. br. 15 (sl. 16) i 16 (sl. 17) nisu brojne ali ih ima, a nismo ih našli za kat. br. 17 (sl. 18). To što nismo našli analognog dna onom pod kat. br. 17 (sl. 18), a obzirom na činjenicu da je riječ o jedinom takvom dnu nađenom i u Saloni, ne daje nam puno materijala za razmišljanje niti o proizvodnji niti o trgovini. Bez obzira na mnoštvo varijanti dna urešenih koncentričnim rebrima salonitanskom dnu pod kat. br. 15 (sl. 16) analogne smo našli tek na dvije boce s crnomorske obale,[65] što moguće ukazuju na određenu trgovačku vezu Salone i Istoka u 2. pol. 2. – 3. st., te na boci s iberskog poluotoka,[66] što moguće ukazuje na veze Salone i Zapada ili barem trasira distribucijsku rutu takvih boca. Blizak mu je i otisak ole nađene u grobu datiranom 200. g. u Eschweilet-Laurenzberg-Lürken.[67] Osim analogna uresa dna boce kvadratnog presjeka s neupisanom četverolisnom ili četverolatičnom rozetom iz Aserije[68] i iz Zadra[69] salonitanskom dnu pod kat. br. 16 (sl. 17) uočavamo najveći broj analognih uresa na drugačijem tipu posude, na dnima lokalno proizvedenih osmerokutnih pseudo Merkur bočica, na dvije iz Zadra (Iader) i tri iz Starigrada (Argyruntum),[70] te na Merkur bočici iz Bakra (Volcera).[71] Obzirom na navedeno ostavljamo otvorenom mogućnost radioničke veze u proizvodnji ta dva oblika, a time i lokalnu proizvodnju boca kvadratnog presjeka s neupisanom četverolisnom ili četverolatičnom rozetom u 2. pol. 2. – 3. st. što je datacija koju do-

Slika 16. AMS-51304, kat. br. 15 (foto Tonći Seser, viši fotograf AMS).

[56] Biaggio Simona 1991, str. 178; Roffia 1993, str. 149; Rottloff 1999, str. 48–49, sl. 16; Masseroli 1998, str. 43, bilj. 28–34, sl. 5–7.

[57] Fadić, Štefanac 2012a, kat. br. 1–221, iz Dalmacije nisu kat. br. 4, 49, 50, 73, 74, 186, 206, 207 i 219; donosimo samo zadnju objavu.

[58] Gluščević 1990, str. 149, kat. br. 27, T. 29. 27, kat. br. 24, T. 30. 24; Ravagnan 1994, kat. br. 268–280; Fadić 1998, str. 87, kat. br. 115–119, 121–122; tu je riječ o dvadesetak boca. Perović (Perović 2013) spominje oko 400 boca kvadratnog tijela u Muzeju antičkog stakla u Zadru, međutim ne spominje koliko ih je s glatkim dnima.

[59] Lazar 2008, T. 8. 2 i 3.

[60] Orlić 1982, str. 157, sl. 7; Radić Rossi 2012, str. 31–32, sl. 17.

[61] Nije nam poznat izgled dna: Cermanović-Kuzmanović 1976, str. 176, T. II. 4; Veličković 1976, str. 169, sl. 12–14.

[62] Paškvalin 1976, str. 117, T. II. 2.

[63] Buljević 2016a, kat. br. 856–858.

[64] Buljević 2016a, kat. br. 859.

[65] Nenna 2006, T. 2, MN-G 13 (gruzijska nekropola u Samtavro); T. 3, MN-RU 31 (ruski Tanaïs).

[66] Cruz 2011, P-CAR 088 (Braga u Portugalu).

[67] Follmann-Schulz 2006, T. 11, D-BN 42.

[68] Fadić 1988, str. 39, T. 9. 3, kat. br. 122; Buljević 2011, str. 179, CRO-SP 7; Fadić, Štefanac 2012a, str. 17, kat. br. 174, T. XXVIII. Napomenimo da je ures u negativu, a ne reljefno ispupčen kao ostali.

[69] Fadić, Štefanac 2012a, str. 17, kat. br. 173, T. XXVIII.

[70] Fadić 2006, kat. br. 76–78; Lazar 2006a, T. 4, CRO 33; Fadić 2011, str. 340, sl. 3. 9, T. 4. 27–31; Fadić, Štefanac 2012a, str. 26–29, kat. br. 266–270, T. XLV; Fadić, Štefanac 2012b, str. 208.

[71] Lazar 2008, str. 82, T. 16. 1; Fadić, Štefanac 2012a, kat. br. 249, T. XLIII.

Slika 17. AMS-44213, kat. br. 16
(foto Tonći Seser, viši fotograf AMS).

Slika 18. AMS-G-787, kat. br. 17
(foto Tonći Seser, viši fotograf AMS).

datno potvrđuje nalaz atenske ole s analognim uresom,[72] kao i boce iz Eretrije.[73] Nalaz takvih boca iz Augsburga[74] i Saintesa,[75] te iz Eretrije ukazuje na određene kontakte Salone, Dalmacije sa Zapadom i Istokom. Napomenimo da su u Ptuju (Poetovio) također proizvođene boce s otiskom rozete na dnu, no rozeta je višelatična i upisana.[76]

Boce pravokutnog presjeka tijela

Nalazi boca pravokutnog presjeka tijela su rijetki u odnosu na boce kvadratnog presjeka tijela. Riječ je o zapadnom tipu boce. Iz Dalmacije potječu boce malih dimenzija iz Bakra (Volcera) s uresom pet koncentričnih kružnica na dnu,[77] iz Podgrađa (Asseria) s rešetkastim uresom na dnu,[78] te iz Cresa (Crepsa) s pet koncentričnih kružnica na dnu;[79] pretpostavlja se da su sjevernoitalski proizvodi, moguće akvilejske radionice, vjerojatno kraja 1. – početka 2. st.[80] Iz Dalmacije, iz Starigrada (Argyruntum) potječe boca velikih dimenzija s vijencem i grančicom na dnu,[81] te ona iz Budve (Butua);[82] obe su nađene kao urne, pretpostavlja se da su sjevernoitalski proizvodi, moguće akvilejske radionice iz 2. st.[83] Vjerojatno su iz Italije dovezene u Dalmaciju morskim putem.[84] Općenito se drži da su se boce pravokutnoga presjeka tijela proizvodile u zapadnim radionicama Rimskoga Carstva. Najistočniji je nalaz pravokutnih dna u Dura Europosu.[85]

U Saloni nema nalaza boca pravokutnog presjeka tijela, no s Jugoistočne salonitanske nekropole, potječe mramorni kalup za dna pravokutnih boca s natpisom staklara i prikazom gladijatora (sl. 19, kat. br. 18).[86] Prvo se pretpostavljalo da je kalup rabljen za otiskivanje kruhova distribuiranih u salonitanskom amfiteatru, pri čemu bi, u natpisu naveden Miscenije Amplijat bio vlasnik

[72] Stern 2006, str. 406, T. 2, GR-AthAg 11.

[73] Antonaras et al. 2011, str. 222, GR-ERE 6, T. 3.

[74] Rottloff 2006, str. 148, T. 17, D-RA 56.

[75] Foy 2011, F-CAR 297.

[76] Lazar 2003, str. 230, T. 1. 6–8.

[77] Lazar 2008, str. 72–73, T. 9. 2; Nenna 2011, CRO 55; Fadić, Štefanac 2012a, kat. br. 278, T. XLVIII.

[78] Buljević 2011, str. 180, CRO-SP 18; Fadić, Štefanac 2012a, str. 30–32, kat. br. 280, T. XLVIII.

[79] Lazar 2006a, str. 274, CRO 18; Fadić, Štefanac 2012a, str. 30–32, kat. br. 279, T. XLVIII.

[80] Fadić, Štefanac 2012a, str. 30–32.

[81] Lazar 2006a, str. 274, CRO 17; Fadić, Štefanac 2012a, str. 30–32, sl. 15, kat. br. 276, T. XLVII.

[82] Nije nam poznat izgled dna: Veličković 1976, str. 166–167, T. I. 1.

[83] Fadić, Štefanac 2012a, str. 30.

[84] Taborelli, Mennella 1999, str. 17.

[85] Clairmont 1963, kat. br. 641–643.

[86] Buljević 2011, str. 181–183, CRO-M 1.

Slika 19. AMS-A-826, kat. br. 18 (foto Tonći Seser, viši fotograf AMS).

pekare,[87] zatim da su u kalupu izrađivane metalne pločice kao uspomena na igre što ih je donator Miscenije priredio u salonitanskom amfiteatru.[88] Danas držimo da je riječ o kalupu za izradbu dna staklenih boca[89] oblikom i prizorom, ako ne i sadržajem, najsličnijih bocama iz Linza (Lentia) u Austriji s kraja 1. i 1. pol. 2. st.,[90] dnu boce iz Ribnice (Romula) u Sloveniji[91] i boci iz Rumunjske[92] s natpisom staklarice Sentije Sekunde koja je djelovala u Akvileji, u 2. pol. 1. st., prema Stern u 1. pol. 2. st.,[93] te boci iz Acquija (Aquae Statiellae), sada u Scaldasolu (Pavia), u zbirci Strada, s prikazima gladijatora na dnu, datiranoj u kraj 1. st., a što je možda sadržavala ulje za atlete.[94] Kao i na bocama s natpisom akvilejske staklarice i na salonitanskom proizvodu (kalupu, boci) stoji ime proizvođača, staklara u nominativu s glagolom *fecit*. Ono što je, naime, Sentia Secunda u Akvileji, Miscenius Ampliatus je *facit* u Saloni. Često se, naime, raspravlja o imenima na bocama kao brandu staklenog proizvoda, odnosno sadržaja. Nema, međutim, arheološkog dokaza o prodaji staklenih prizmatičnih boca sa specifičnim sadržajem, što bi bilo za očekivati ukoliko se žig na dnu odnosi na sadržaj. U Herkulaneju, u trgovini porušenoj 79. god. uslijed erupcije Vezuva, nađena je serija staklenog posuđa spremna za prodaju, a među njima jedna boca četvrtastog presjeka. (Na dnu je herkulanejske boce žig s imenom Publius Gessius Ampliatus, u genitivu.)[95] Osim toga dno pune boce se ne čini prikladnim mjestom za žig

[87] BASD 1884, str. 165–166, br. 34, Catal. d. Mostra archaeol. 1911, str. 48.

[88] Dyggve 1933, str. 90, 95, sl. 48; Sanader 2001, str. 27, 28.

[89] Buljević 2004a.

[90] Glöckner 2006, str. 190, AUS 68, 69, T. 6, 7.

[91] Lazar 2006b, str. 246–247, SI 67, T. 3; Lazar 2016, str. 26–27, sl. 2.

[92] Stern 2015, bilj. 2.

[93] Stern 1993; Stern 1995, 69; Stern 1999, str. 457, bilj. 68, sl. 23–25; u najnovijem radu drži da je djelovala u 1. pol. 2. st.: Stern 2015, str. 215.

[94] Roberti, Tamassia 1964, str. 13, 14, 50, kat. br. XI. 1, T. VII, gore; Gasparetto 1973, str. 34, sl. 19.

[95] Scatozza Höricht 1986, str. 46, 80–81, forma 24, T. XXX, kat. br. 93, E-2362; o imenima (nekad) u nominativu (možda proizvođač), te (nekad) u genitivu (možda vlasnik radionice) vidi: Rottloff 1999, str. 47; Stern 1999, str. 468–469, 471; Stern 2004, str. 115; Stern 2015, str. 216–217; o firmiranom dalmatinskom, mahom liburnskom posuđu, te o boci iz Resnika s imenom Aleksandra na grčkom u genitivu vidi: Buljević 2009, str. 42, 44, sl. 4; Fadić, Štefanac 2012a, str. 18–23, 32–36, 41–44, sl. 5, 7, 8, 17, 18, T. XXXIII–XXXV, XLI, XLIX, L, LII; Fadić, Štefanac 2012b.

s referencama na sadržaj, osobito ako je boca spakirana za transport u košaru ili kutiju; vjerojatnije su podatci o sadržaju bili na naknadno dodanim etiketama. Isto je tako malo vjerojatno da je ime na dnu označavalo poduzetnika – vlasnika radionice. Mala količina raznolikog firmiranog posuđa je pokazatelj neovisnih poduzetnika – staklara.[96] Miscenije Amplijat je, dakle, napravio staklene boce punjene uljem za pobjednike u areni.[97] Na to upućuju palmine grane bočno od gladijatora, te prikaz na dnu srodne boce kvadratičnog presjeka, iz Caerswsa, na kojem je uz gladijatora prikazan lovorov vijenac, a za koju se pretpostavlja mediteransko radioničko podrijetlo.[98] Jedan ulomak koji gotovo sigurno pripada dnu četvrtaste boce od svjetlozelenog stakla s gladijatorom nađen je u Montepulcianu (Siena). Sada se nalazi u Perugi, u zbirci Vita Manke.[99]

Obzirom na Miscenijev[100] kognomen, Ampliat,[101] možemo pretpostaviti da je bio oslobođenik,[102] a slijedeći Hirschfeldovo tumačenje onog *Salonas* u zadnjem redu natpisa, da je moguće bio Salonitanac.[103] Tako u Saloni, u kojoj je otkrivena staklarska radionica,[104] uz Pashazija[105] otkrivamo još jednog staklara – Miscenija. Salonitanski amfiteatar, uz koji pak ne vezujemo Miscenijevu djelatnost nego proizvode, izgrađen je u 2. polovici 2. st., oko 170. g, u vrijeme cara Marka Aurelija (161. – 180. god.), ali vjerojatno na mjestu ranije, skromnije građevine iste namjene.[106] Nemamo, dakle, čvrstih oslonaca za dataciju salonitanskoga kalupa. Čak je i ime obrtnika, *Miscenius Ampliatus*, uobičajeno u principatu. Poznato nam je mjesto nalaza kalupa, ali bez specifičnih pokazatelja. Kalup je, naime, nađen na području salonitanske Jugoistočne nekropole na kojoj se sahranjivalo od 1. do 4. st. Grobni prilog? Vjerojatno. S obzirom na iznesene činjenice, možemo zaključiti da kalup potječe iz zadnje četvrtine 1. st. ili iz 2. st.

To je jedini dosad poznat (pronađen, uočen) kalup za dna pravokutnih boca i to onih rijetkih, s figuralnim prikazima, prikazima gladijatora, iz mediteranskih radionica, od kojih je jedna vjerojatno bila u Saloni.

Premda se pretpostavlja lokalna, regionalna proizvodnja stakla u južnoliburnskim radionicama,[107] odnosno u salonitanskoj,[108] a na temelju istog pokazatelja, brojnosti homogenih nalaza i lošije izradbe,[109] moguće i u Budvi (Butua),[110] za to nema potvrde u arheološkim nalazima ranorimskih staklarskih radionica u Dalmaciji. Jedino je u današnjem Solinu, antičkoj Saloni, sjeverno od kurije na zapadnom dijelu foruma, nađena radionica. Nije precizno utvrđen početak i vrijeme uporabe staklarske peći no pretpostavku o kasnoantičkoj dataciji osnažuje činjenica da je radionica u početku služila lijevanju metala, te njezin smještaj u blizini javnog objekta koji je morao biti izvan funkcije.[111] Nađena je i kasnoantička staklarska radionica u Duklji (Doclea),[112] no u to doba u sastavu Prevalitane. I doklejska je radionica prvotno metaluruška i locirana u nekoć gradskom središtu, na položaju kapitolinskog hrama. Takav smještaj radionica ukazuje na politički, vjerski i gospodarski uvjetovane urbanističke mjene. Rimske su radionice, naime, smještane na periferna, nenaseljena područja, zbog opće kvalitete života i smanjenja rizika od požara. U kasnoj

[96] Stern 2015, str. 215–217; drugačije mišljenje, o proizvođačici sadržaja, vidi u: Masseroli 1998, str. 44; Taborelli, Mennella 1999, str. 23–25.

[97] Coleman 2006, str. 145–147; Epigram 17: praemia cum laudem ferret, at hic pateram.

[98] Price 2011, str. 19, GB-CAR.009, T. 4.

[99] Gasparetto 1973, str. 34, sl. 20.

[100] *Miscenius* ili *Mescenius* gentilno je ime italskoga podrijetla. *Mescenius* je poznatiji oblik toga imena. U razdoblju principata javlja se u Dalmaciji, u Saloni i Naroni: Alföldy 1969, str. 99.

[101] *Ampliatus* je kognomen rasprostranjen svagdje i u svim razdobljima Carstva. Često ga nose robovi: Alföldy 1969, str. 148; Buškariol 1988, str. 275, bilj. 12.

[102] U Saloni je potvrđena liberta Ampliata: Alföldy 1969, str. 148.

[103] CIL III, 8831; Hirschfeld, Schneider 1885, str. 16, br. 25.

[104] Clairmont, Gozenbach 1975; Buljević 2002, str. 389, 390.

[105] Inv. br. 28B: CIL III, 9542; BASD 1884, str. 69, br. 26; Leclercq 1950; Egger 1926, str. 99, n. 208; Cambi 1976, str. 148, bilj. 55; Buljević 2002, str. 389.

[106] Dyggve 1933, str. 33–150; Cambi 1979a.

[107] Fadić 2002.

[108] Buljević 2002, str. 389; Buljević 2016a.

[109] Biaggio Simona 1991, str. 284.

[110] Buljević 2016a, ovoidne urne i ovoidne bočice puhane u kalup.

[111] Auth 1975, str. 147; Clairmont, Gonzenbach 1975, str. 58– 63, bilj. 37–41, T. 4, 8, sl. 30–36, C6–7, D6–7; 230, kat. br. 21, T. 64; Cambi ukazuje na nalaze ostataka oblikovanja stakla pomoću kalupa na lokalitetu Ilinac, istočno od navedene radionice: Cambi 1976, str. 148, bilj. 54.

[112] Živanović 2014.

je antici uobičajen njihov smještaj u napuštenim javnim gradskim objektima, prostorima, dakle perifernim, te u radioničkim četvrtima.[113] Istaknimo ovdje nalaz sarkofaga, na starokršćanskom salonitanskom groblju na Manastirinama, s imenom staklara Paschazija ili Pascazija.[114] Sami su staklari i staklarice,[115] kao i drugi rimski obrtnici, pripadali najnižoj društvenoj klasi. Neki su bili oslobođenici, drugi slobodni građani, neki su, kao Enion na istoku ili kasnije Frontin na zapadu, moguće bili poduzetnici. Njihova su imena, ponekad i nazivi mjesta njihova podrijetla ili djelovanja, uglavnom poznata s epigrafskih spomenika, odnosno s nadgrobnih natpisa, posuđa, kalupa, svjetiljke.[116] Tako su u Saloni ostavili traga staklari Miscenije Amplijat (sl. 19, kat. br. 18) na kalupu za boce i Paschazije na nadgrobnom natpisu,[117] a Enion u Gardunu (Tilurium), kao i drugdje, na posuđu.[118] Jedini dokaz proizvodnje stakla puhanog u kalup u Saloni je upravo nalaz kalupa za dna staklenih boca s imenom staklara Miscenija Amplijata (sl. 19, kat. br. 18).

Ostalo staklo puhano u kalup u Salonu je uvezeno, najvjerojatnije je dovoženo brodovima, što sugerira položaj Salone, kao i činjenica poznata iz Dioklecijanovog Edikta o najvišim cijenama, da je maritimni transport bio jeftiniji i sigurniji od kopnenog. Stakleno je posuđe, pakirano omatanjem slamom ili papirusom i transportirano u slamnatim košarama, odnosno drvenim sanducima, u pravilu bilo samo manji dio brodskog tereta, tako da nekad nije jasno je li riječ o teretu ili privatnom vlasništvu člana posade ili putnika, a u svakom slučaju riječ je o komadima sirovine ili o luksuznom, rijetko o utilitarnom posuđu.[119] Tijekom 1. st. staklom se trgovalo na velike udaljenosti iz raznih istočnih i zapadnih proizvodnih središta, što potvrđuju nalazi bočica pod kat. br. 1–6, a od 2. st. na manje udaljenosti iz obližnjih provincija, što moguće potvrđuju italski proizvodi pod kat. br. 7–9, 14, i regionalnih proizvodnih središta, što potvrđuje dalmatinski proizvod pod kat. br. 16, te nesumnjivo salonitanski kalup pod kat. br. 18. Po svoj prilici staklo se prodavalo u dućanima zajedno sa srodnim keramičkim proizvodima i u dućanima gdje se proizvodio i sadržaj, te u okviru same radionice stakla, ako je bila na povoljnoj lokaciji.[120] U Dalmaciji još nije ubicirana radionica, pa tako ni dućan, lokalnih, odnosno regionalnih proizvoda.

Katalog

Ulomak balzamarija s prikazom maski

Datacija: vjerojatno 2. četvrtina 1. st.

Analogije: Scatozza Höricht 1986, 52, forma 34; Lightfoot 1987; Roffia 1993, 70, kat. br. 44; Stern 1995, 74–75, 79–80, kat. br. 41, 42; Whitehouse 2001, kat. br. 508; Israeli 2003, kat. br. 141; Buljević 2016a, kat. br. 868, T. 40. 868.

1. Salona, kupljeno 1904. god.; AMS-G-1402; sl. 1

Ulomak konveksne stijenke vjerojatno balzamarija, od bijelog neprozirnog stakla, sačuvani su djelovi prikaza dvaju ljudskih glava, od kojih jedna ima kratku, a druga dužu kosu, između figura je okomita razdjelnica, thyrsos?, a ispod prema dnu i iznad na ramenu horizontalne raščlanjene razdjelinice nejasnog uzorka; slijepljen od tri ulomka.

Sač. vis. 4,3 cm, sač. šir. 4,4 cm.

Objavljeno: Buljević 2016a, kat. br. 868, T. 40. 868.

Ovoidna bočica

Datacija: 1. st.

Analogije: Stern 1995, 152–153, kat. br. 55 i 56; Whitehouse 2001, kat. br. 512; Israeli 2003, 135–136, kat. br. 144 i 145.

2. Salona, Zapadna nekropola, Hortus Metrodori, iz urne, 1910. god.; AMS-G-1467; sl. 2

Bočica od prozirnog stakla ljubičaste boje, ovoidnog tijela, cilindričnog vrata s horizontalno izvučenim pa prema unutra savijenim obodom; dvokraka ručica aplicirana je

[113] Antonaras 2012, str. 10, bilj. 79, 80; vidi napomenu o centralnom smještaju ranijih radionica u Stern 2014, str. 721.

[114] [+A]RCA PASC[(H)ASI]/O VITRIARIO: Buljević 2009, str. 40, sl. 2. 14.

[115] Stern 2015.

[116] Stern 1995, str. 69–74; Stern 1999, str. 456–460; Stern 2004, str. 78; Antonaras 2012, str. 3–4.

[117] [+A]RCA PASC[(H)ASI]/O VITRIARIO: Buljević 2009, str. 40, sl. 2. 14.

[118] O dalmatinskim tragovima staklara: Buljević 2009; Buljević 2012a; Buljević 2014, te Fadić, Štefanac 2012a.

[119] Stern 1999, str. 467, 472–476; Antonaras 2012, str. 4–5.

[120] Stern 1999, str. 470–472; Stern 2004, str. 102–105; Antonaras 2012, str. 5.

od ramena do oboda iznad kojeg se savija; ovoidno tijelo s gornjim frizom od dvadesttri vertikalna jezičca oblih završetaka i dvadesetosam jezičaca oblih završetaka u frizu s donje strane središnjeg pojasa floralne vitice između dva horizontalna rebra; obli završetci su usmjereni prema središnjem pojasu.

Vis. 8 cm, vis. recipijenta 7,7 cm, pr. oboda 3,1 cm, pr. tijela 4,5 cm.

Objavljeno: Bulić 1910, 57; Protić, Žanić Protić 1984, 54, sl. 37; Fadić 1998, 86, kat. br. 106; Buljević 2016a, kat. br. 870, T. 41. 870.

Grozdoliki balzamarij
s listovima vinove loze i košarom

Datacija: 2. polovica 1. st.

Analogije: Isings 1957, 94, forma 78e; Calvi 1968, 103, T. 17. 2; De Tommaso 1990, 88, grupa/tip 79; Stern 1995, 180, kat. br. 109, 110; Moirin, Arveiller 2010, 215, sl. 1 i 2.

3. Split, nekropola u Lori, G1, 1965. god.; AMS-G-1885; sl. 4

Grozdoliki balzamarij od tamnomodrog prozirnog stakla; vrat završava ljevkastim obodom s rubom savijenim prema unutra; tijelo čini trodijelni grozd okruglog grožđa s listovima vinove loze što vise s ramena na dvije strane; u samom donjem dijelu, ispod grožđa, romboidni ures, prikaz košare.

Vis. 7,6 cm, vis. tijela 4,8 cm, pr. tijela 4,44 cm, pr. oboda 2,34 cm, pr. dna 2,16 cm.

Objavljeno: Buljević 2007a, 175–176, sl. 14.1; Buljević 2007b, 19, kat. br. 20a; Moirin, Arveiller 2010, sl. 1; Buljević 2010, 86, G1, T. 1, sl. 3; Buljević 2012b, 198, sl. 1; Buljević 2016a, kat. br. 871, T. 41. 871.

Datuljasti balzamariji

Datacija: sredina 1. – početak 2. st.

Analogije: Isings 1957, forma 78d; De Tommaso 1990, tip 77; Stern 1995, 91–94, kat. br. 84–107; Whitehouse 2001, 207–208, kat. br. 519–521; Mandruzzato, Marcante 2007, 15, kat. br. 25–30; Antonaras 2012, kat. br. 80–82.

4. Salona; AMS-G-89; sl. 5

Bočica od prozirnog stakla svjetloljubičaste nijanse i gotovo bezbojnog stakla, u obliku datulje, s valovitim rebrima do kratkoga širokog vrata, od oboda do ramena je stakleni trag kalupa, nepravilan obod je izvučen vani pa prstenasto savijen prema unutra; oštećeno dno.

Vis. 7,2 cm, pr. oboda 2,2 cm.

Objavljeno: Buljević 2002, 393, 2a, kat. br. 2, sl. 2, T. I. 2; Buljević 2004b, 83, sl. 1. 2; Buljević 2016a, kat. br. 873, T. 41. 873.

5. Salona, dar Bulimbasića, 1920. god.;
AMS-G-1492; sl. 6

Bočica od prozirnog stakla jantarne boje, u obliku datulje, s valovitim rebrima do relativno kratkog uskog vrata, nepravilan obod je izvučen vani pa savijen prema unutra.

Vis. 9,2 cm, pr. oboda 1,5 cm.

Objavljeno: Bulić 1920, br. 7; Fadić 1998, 82, kat. br. 43; Buljević 2002, 393, 2a, kat. br. 3, sl. 3; Buljević 2004b, 83; Buljević 2016a, kat. br. 874, T. 41. 874; Fadić, Eterović 2016, sl. 2, bilj. 36.

6. Salona; AMS-G-88; sl. 7

Bočica od prozirnog stakla jantarne boje, s bijelim slojem na unutrašnjoj strani oboda, u obliku datulje, s valovitim rebrima do kratkoga nepravilnog vrata, nepravilan obod je izvučen vani pa savijen prema unutra; nedostaje dio dna, napuknuto tijelo s rupama u stijenki.

Sačuvana vis. 7,8 cm, pr. oboda 2 cm.

Objavljeno: Buljević 2007a, 169–172, sl. 7; Buljević 2016a, kat. br. 875, T. 41. 875.

Bikefalomorfni balzamariji
tijela u obliku Meduzinih glava

Datacija: 2. st.

Analogije: Isings 1957, forma 78b; Mercando 1974, 320: Portorecanati, grob 167; Goethert-Polaschek 1977, forma 158, kat. br. 1531, T. 79: Trier; Stern 1995, 208, Drugo stoljeće, tip B, sl. 88.

7. Salona, kupljeno 1899. god.; AMS-G-1337; sl. 8

Deformirani balzamarij od neprozirno bijelog stakla, na tijelu je vidljivo jedno krilce Meduzine glave, kovrčave su kose razdijeljene po sredini, oči, nos, otvor jedne nosnice, usta, obrazi, brada, ispod koje se sastaju dvije zmije kojima se je jedan kraj u vidljiv u visini ušiju, naglašeno kružno dno i prijelaz u cilindrični vrat što završava izvučenim pa prema unutra savijenim obodom.

Duž. 6,3 cm, pr. dna 1,8 cm.

Objavljeno: Buljević 2001, kat. br. 1; Buljević 2007a, 173, sl. 11; Buljević 2016a, kat. br. 876, T. 41. 876.

8. Salona; AMS-G-1894; sl. 9

Balzamarij od neprozirnog bijelog stakla, tijelo oblikuju glave gotovo identičnih Meduza, na tjemenu se jedno krilce vidi drugo naslućuje, kovrčave kose su razdijeljene po sredini i uokviruju nisko čelo, oči, podočnjake, obraze, nos s otvorima nosnica, usnice, istaknutu bradu ispod koje se sastaju dvije zmije što izlaze iz kose, a jedan im je kraj vidljiv u visini ušiju, naglašeno kružno dno i horizontalnim linijama prijelaz u cilindrični vrat što završava izvučenim pa prema unutra savijenim obodom.

Vis. 7,7 cm, pr. oboda 2,4 cm, pr. dna 2,2 cm.

Objavljeno: Buljević 2001, kat. br. 2; Buljević 2007a, 173, sl. 12; Buljević 2016a, kat. br. 877, T. 41. 877.

9. Vjerojatno Salona (G-62); AMS-G-1895; sl. 10

Balzamarij od poluprozirnog stakla smeđe ili jantarne boje, tijelo oblikuju glave gotovo identičnih Meduza, na tjemenu se vide krilca, kovrčave kose su razdijeljene po sredini i uokviruju nisko čelo, oči, nos, usnice, istaknutu bradu ispod koje se sastaju dvije zmije što izlaze iz kose, a jedan im je kraj vidljiv u visini ušiju, naglašeno kružno dno i prijelaz u cilindrični vrat što završava izvučenim pa prema unutra savijenim obodom.

Vis. 7,6 cm, pr. oboda 1,8 cm, pr. dna 2,2 cm.

Objavljeno: Buljević 2001, kat. br. 3; Buljević 2007a, 173, sl. 13; Buljević 2016a, kat. br. 878, T. 41. 878.

Bikefalomorfni balzamariji
tijela u obliku lica s globularnom kosom

Datacija: 3. – 1. pol. 5. st.

Analogije: Analogije: Isings 1957, forma 78b; Stern 1995, 210–212, Treće stoljeće, tip A, kat. br. 149–156; Arveiller-Dulong, Nenna 2005, 360, 452, kat. br. 1080, 1081, 1287, T. 117; Antonaras 2010, 252, sl. 2. 18, sl. 17, br. 6; Foy 2010b; Antonaras 2012, kat. br. 89.

10. Salona; AMS-G-61; sl. 11

Balzamarij od prozirnog zelenomodrog stakla s uočljivim tragom kalupa na spojevima, u kosama, dvaju glava, bikefalomorfno tijelo oblikuju gotovo identična lica, možda Meduza, uokvirena kosama počešljanim u guste grozdolike uvojke, na širokom licu ističu se ne osobito dobro izvedeni detalji: nisko čelo, oči, nos, otvori nosnica, usnice i istaknuta brada, stisnut je prijelaz iz tijela u kratki vrat što se širi prema horizontalno izvučenom pa prema unutra savijenom i zaravnjenom obodu, široko zaravnjeno, blago konveksno, trapezoidno dno.

Vis. 8,05 cm, pr. oboda 3,2 cm, pr. dna 3,5 cm.

Objavljeno: Buljević 2001, kat. br. 4.

11. Kaštel Stari, kupljeno 1888. god.;
AMS-G-1044; sl. 12

Balzamarij od prozirnog zelenog stakla s tragom kalupa u kosama, bikefalomorfno tijelo oblikuju bucmasta lica s naznačenim očima, nosom i usnama uokvirena grozdolikim kosama, prijelaz u vrat je sužen, nepravilni dugi vrat završava ljevkastim obodom prema unutra savijenog ruba, zaravnjeno dno s otiskom omege ili četveropoda.

Vis. 9,5 cm, pr. oboda 3,6cm.

Objavljeno: Fadić 1998, 83–84, kat. br. 58; Buljević 2001, kat. br. 5; Buljević 2002, 393–394, kat. br. 6.

12. Salona; AMS-G-63; sl. 13

Balzamariju od prozirnog zelenkastog stakla bifekefalomorfno tijelo oblikuju bucmasta lica s naznačenim očima, nosom i usnama uokvirena kosama počešljanim u guste grozdolike uvojke, zaravnjeno dno; nedostaje gornja trećina tijela, vrat i obod.

Sačuvana vis. 4,45 cm, pr. dna 3,95 cm.

Objavljeno: Buljević 2001, kat. br. 6; Buljević 2002, 393–394, kat. br. 4.

13. Salona; AMS-G-309; sl. 14

Ulomak bucmastog lica s naznačenim očima, nosom i usnama lica i ravnog dna bikefalomorfnog balzamarija od prozirnog zelenožutog stakla; nedostaje veći dio balzamarija.

Sačuvana vis. 3,2 cm, deb. dna 3,5 mm.

Objavljeno: Buljević 2001, kat. br. 7; Buljević 2002, 393–394, kat. br. 5.

Bikefalomorfna boca tijela u obliku dva slična lica

Datacija: 4 – 5. st.

Analogije: Isings 1957, forma 78b; Stern 1995, 212–215, Peto stoljeće, tip A, sl. 101: Lungotevere Testaccio, Rim.

14. Salona; AMS-G-60; sl. 15

Boci od prozirnog zelenog stakla bikefalomorfno tijelo oblikuju dva gotovo identična ovalna lica koja uokviruju valovite, od lica i preko ušiju začešljane kose razdijeljene po sredini, lica karakteriziraju oble obrve što se nastavljaju u pravilan nos s nosnicama, velike bademaste oči s gornjim i donjim kapkom, šarenicom i udubljenom zjenicom, male mesnate usne, ispupčena bradica s dijagonalnim prijelazom u konični vrat boce, glave razlikuju

ukrasi, na niskom čelu jedne je bršljanov vijenac s vrpcom preko čela, sa srcolikim listom s lijeve i desne strane lica i s po grozdolikom skupinom bobica ispod oba uha, a na tjemenu druge je široka vrpca stisnuta po sredini, dijadema (?), stoga se kosa vidi samo u dijelu preko ušiju, tragovi kalupa između glava i na vratu, dno je ovalno, glatko, blago konkavno; nedostaje vrat s obodom.

Vis. 9,7 cm, pr. dna 5,5 cm.

Objavljeno: Von Saldern 1964, kat. br. 9.

Dno boce kvadratnog presjeka s otiskom koncentričnih krugova

Datacija: 2. pol. 2. – 1. pol. 3. st.

Analogije: Nenna 2006, T. 2, MN-G 13; T. 3, MN-RU 31; Cruz 2011, P-CAR 088.

15. Salona, Gospe od Otoka, Dyggve; AMS-51304; sl. 16

Dio dna boce kvadratnog presjeka, od prozirnog stakla modričaste nijanse; na konkavnom dnu je otisnut geometrijski ures: četiri koncentrične kružnice, jedna koncentrična kružnica u sačuvanom kutu.

Šir. 9,6 cm.

Objavljeno: Buljević 2011, 180, CRO-SP 12, T. 4; Fadić, Štefanac 2012a, kat. br. 51, T. VIII; Buljević 2016a, kat. br. 861, T. 40. 861.

Dno boce kvadratnog presjeka s otiskom rozete

Datacija: 2. pol. 2. – 3. st.

Analogije: Asseria: Fadić 1988, 39, T. 9. 3, kat. br. 122; Buljević 2011, CRO-SP 7; Fadić, Štefanac 2012a, 17, kat. br. 174, T. XXVIII; Augsburg: Rottloff 2006, 148, T. 17, D-RA 56; Foy 2011, F-CAR 297; Antonaras et al. 2011, 222, GR-ERE 6, T. 3; osmerokutne pseudo Merkur bočice: Zadar (Iader) i Starigrad (Argyruntum): Fadić, Štefanac 2012a, 26–29, kat. br. 266–270, T. XLV; kvadratična staklenka, ola: Atena: Stern 2006, 406, T. 2, GR-AthAg 11.

16. Salona, lokalitet Jadranka, Sonda 24, 29. 4. 1957. god; AMS-44213; sl. 17

Dio dna boce kvadratnog presjeka, od prozirnog stakla zelene nijanse; na konkavnom dnu su otisnuti dijelovi četiri radijalne latice.

Šir. 8,4 cm.

Objavljeno: Buljević 2011, 180, CRO-SP 16, T. 4; Fadić, Štefanac 2012a, kat. br. 175, T. XXVIII; Buljević 2016a, kat. br. 862, T. 40. 862.

Dno boce kvadratnog presjeka s otiskom romba s lukovima

Datacija: 1. – 3. st.

Analogije: Isings 1957, 63–67, forma 50b.

17. Salona; AMS-G-787; sl. 18

Dio dna boce kvadratnog presjeka, od prozirnog stakla zelenkaste nijanse; na konkavnom dnu je otisnuta kružnica u središnjem rombu na čijim je stranicama dvostruki luk u većem luku.

Šir. 7,4 cm.

Objavljeno: Buljević 2011, 180, CRO-SP 14, T. 4; Fadić, Štefanac 2012a, kat. br. 141, T. XXIV; Buljević 2016a, kat. br. 863, T. 40. 863.

Kalup za dno boce pravokutnog presjeka

Datacija: 4. četvrtina 1. – 2. st.

Analogije: Boce: Isings 1957, 108, forma 90; boca iz zbirke Strada: Gasparetto 1973, 34, sl. 19; Roberti, Tamassia 1964, 13, 14, 50, kat. br. XI. 1, T. VII, gore; boce s natpisom Sentije Sekunde: Glöckner 2006, 190, AUS 68, 69, T. 6, 7; Lazar 2006b, 246–247, SI 67, T. 3.

18. Salona, na položaju *Pod Japirkovim kućama*, na području Jugoistočne nekropole, 1884. god.; AMS-A-826; sl. 19

Kalup je od bijeloga mramora s urezanim prikazom gladijatora i natpisom u negativu: MISCENIVS/AMPLIATVS/FACIT/SALONAS. Na bokovima su natpisnoga polja gladijatori. Na pozitivu s lijeve strane natpisnoga polja trački je gladijator (*thraex*) s vizir kacigom (*galea*), četvrtastim štitom (*parmula*), zaštitnim rukavom na desnom laktu (*manica*), zakrivljenim mačem u desnoj ruci (*sica*) te štitnicima nogu (*ocreae*); s desne strane natpisa je gladijator *murmillo* s vizir kacigom (*galea*), štitom (*scutum*), zaštitnim rukavom na lijevom laktu (*manica*), kratkim mačem (*gladius*) u lijevoj ruci te štitnicima nogu (*ocreae*). Bočno od njih palmine su grane kao simboli pobjede. Cijeli prizor je uokviren, a na kutovima su kružne rupice. Prizor je na ispupčenom pravokutnom polju, uglačan kao i rubni dijelovi u podnožju za uglavljivanje vertikalnih stijenki. Ostali dijelovi kamenoga kalupa koji imaju oblik nepravilnog pravokutnika grubo su obrađeni, a uglačani donji rub kalupa te urez u obliku slova V vjerojatno ukazuju na drugačiju, prije primarnu nego sekundarnu, uporabu kamenoga bloka.

Dimenzije stranica kalupa su 27 cm x 21 cm, dimenzije stranica polja s reljefima i natpisom su 21,8 cm x 11,5

cm, ukupna debljina kalupa je 6,5 cm, a debljina samoga reljefnog polja 1 cm.

Objavljeno: CIL III, 8831; BASD 1884, 165–166, br. 34; Hirschfeld, Schneider 1885, 16, br. 25; Catal. d. Mostra archaeol. 1911, 48; Dyggve 1933, 89–90, 95, br. 32, sl. 44, 48; Cambi 1979b; Sanader 2001, 26–29, br. III; Buljević 2004a; Buljević 2005, 98, sl. 7; Buljević 2007a, 164–165, sl. 1; Buljević 2009, 40–42, sl. 3.15; Buljević 2011, 181–183, CRO-M 1; Buljević 2016a, kat. br. 864, T. 40. 864; Buljević 2016b, kat. br. 3.8; Buljević 2017, kat. br. 3.8; Pastor 2016; Pastor 2017.

KRATICE

BASD 1884
Bullettino di archeologia e storia Dalmata 7, Split 1884.

CIL III
Corpus Inscriptionum Latinarum, III, Supl.

HAD
Hrvatsko arheološko društvo

IZVORI

C. Plinius Secundus, *Naturalis Historia*, *XXXVI* Naturae lapidum – skraćeno Plin., *N.H. XXXVI*

ZRINKA BULJEVIĆ

MOULD-BLOWN GLASS FROM SALONA

(Summary)

The mould-blowing of glass involves the blowing of a hot glass bubble into a mould with a recessed ornament in it. Most of the vessels dated to the 1st century were made by this technique. Mold blowing is generally believed to have been a Syrian-Palestinian innovation, but the numerous finds in the west have led to a reconsideration of this view. In the west it remained in fashion until the end of the Flavian era (69-96 AD), when it was pushed aside by faceted tableware. In the east, glass continued to be blown into moulds well into the 3rd century. In general terms, production of mould-blown glass waned until Late Antiquity, when it was revived. Mould-blowing, or "*argenti modo celare*," according to Pliny (Nat. Hist. 36.193), was one of the three techniques which made Sidon famous as a glass-making centre, and which imitated luxury metal, i.e., embossed and engraved vessels.

The mould-blown glass from Salona has been dated over a range from the second quarter of the 1st century to the 5th century AD. The cosmetic containers found at Salona include an atypical fragment of a balsamarium with an image of a masque, a small ovoid bottle, a balsamarium shaped like a grape bunch with grape leaves and a basket, three date-shaped balsamaria, three bicephalomorphic balsamaria with bodies shaped like a Medusa head, and four bicephalomorphic balsamaria shaped like heads with similar faces framed by globular hair. A bicephalomorphic bottle with two similar faces is also from Salona. Among the remaining Salona mould-blown glassware used for storage and transport, there are three bases of square-shaped bottles, and a mould for a bottle base for a rectangular bottle. We maintain that two types of vessels, square bottles with an uninscribed rosette and rectangular bottles were produced in Dalmatia, i.e., in Salona.

Prijevod: autorica

LITERATURA

Alföldy 1969
G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg 1969.

Amrein, Nenna 2006
H. Amrein, M.-D. Nenna, *Inventaire des moules destiné à la fabrication des contenats de verre,* u: D. Foy, M.-D. Nenna, (ur.), *Corpus des signatures et marques sur verres antiques*, Volume – 2, Aix-en-Provence – Lyon 2006, 491–502.

Antonaras 2012
A. Antonaras, *Fire and sand. Ancient Glass in the Princeton University Art Museum,* Princeton University Art Museum Series, distributed by Yale University Press. New Haven and London, 2012.

Antonaras 2010
A. Antonaras, *Roman and Early Christian Mould-Blown Vessels from Thessaloniki and its Region, from the 1st to the 5th Century AD,* u: Chantal Fontaine-Hodiamont, (ur.), *D'Ennion au Val Saint-Lambert. Le verre soufflé-moulé. Actes des 23e Rencontres del'Association française pour l'Archéologie du Verre,* Scientia Artis 5, Institut royal du Patrimoine artistique, Bruxelles 2010, 241–259.

Antonaras et al. 2011
A. Ch. Antonaras, N. Coutsinas, B. Demierre Prikhodkine, Chr. Schauer, *Marques sur verre découvertes en Grèce: addenda (Thessalonique, Corinthe, Itanos, Érétrie, Olympie et Lousoi,* u: D. Foy, M-D. Nenna, (ur.), *Corpus des signatures et marques sur verres antiques*, Volume – 3, Aix-en-Provence – Lyon 2011, 219–237.

Arveiller-Dulong, Nenna 2005
V. Arveiller-Dulong, M.-D. Nenna, *Les verres aniques du Musee du Louvre, II,* Paris 2005.

Auth 1976
H.S. Auth, *Ancient Glass at the Newark Museum,* Newark, New Jersey 1976.

Auth 1975
H.S. Auth, *Roman Glass,* u: C.W. Clairmont (ur.), *Excavations at Salona, Yugoslavia (1969 – 1972),* Park Ridge, New Jersey 1975, 145–175.

Biaggio Simona 1991
S. Biaggio Simona, *I vetri romani provenienti dalle terre dell' atuale Cantone Ticino,* Locarno 1991.

Bonnet Borel 1997
F. Bonnet Borel, *Le verre d'époque romaine à Avenches – Aventicum, Typologie générale,* Avenches 1997.

Bulić 1920
F. Bulić, *Popis umjetničkih predmeta, nabavljenih od Arheološkog muzeja u Splitu godine 1920,* Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 43, 1920, 210.

Bulić 1910
F. Bulić, *Escavi nella necropoli antica pagana di Salona detta Hortus Metrodori negli anni 1909 e 1910,* Bullettino di archeologia e storia Dalmata 33, 1910, 3–66.

Buljević 2017
Z. Buljević, *kat. br. 3.8, 3.9, 3.10, 6.1,* u: M. Milella, S. Pastor, L. Ungaro, A. Giovanni, (ur.), *Made in Roma and Aquileia. Marchi di produzione e di possesso nella società antica,* Gangemi Editore, 2017, 105–106, 118–119.

Buljević 2016a
Z. Buljević, *Ranorimsko salonitansko i tilurijsko stakleno posuđe u kontekstu nalaza staklenog posuđa s područja provincije Dalmacije,* doktorska disertacija, Zagreb, Filozofski fakultet, 11. 07. 2016.

Buljević 2016b
Z. Buljević, *kat. br. 3.8, 3.9, 3.10, 6.1,* u: M. Milella, S. Pastor, L. Ungaro, (ur.), *Made in Roma. Marchi di produzione e di possesso nella società antica,* Gangemi Editore, Roma 2016, 105–106, 118–119.

Buljević 2014
Z. Buljević, *Ennion and Aristeas Glassware Found in the Roman Province of Dalmatia,* u: Ch.S. Lightfoot, *Ennion: Master of Roman Glass*, New York 2014, 61–67.

Buljević 2012a
Z. Buljević, *Tragovi Eniona i Aristeje u rimskoj provinciji Dalmaciji. Traces of Ennion and Aristeas in the Roman Province of Dalmatia,* u: Z. Buljević, (ur.), *Tragovi Eniona i Aristeje u rimskoj provinciji Dalmaciji. Traces of Ennion and Aristeas in the Roman Province of Dalmatia,* Split 2012, 2–19.

Buljević 2012b
Z. Buljević, *Glass from the Lora Cemetery at Split,* u: D. Ignatiadou, A. Antonaras, (ur.), Annales du 18e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre, Thessaloniki 2009, Thessaloniki 2012, 197–205.

Buljević 2011
Z. Buljević, *Imprints on the bottoms of glass bottles from Dalmatia held in the Archaeological Museum in Split,* u: D. Foy, M-D. Nenna, (ur.), *Corpus des signatures et marques sur verres antiques*, Volume – 3, Aix-en-Provence – Lyon 2011, 179–195.

Buljević 2010
Z. Buljević, *Rimskodobna nekropola u splitskoj Lori. The Roman-era necropolis in Lora, Split,* Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku 103, Split 2010, 81–190.

Buljević 2009
Z. Buljević, *Traces of Glassmakers in the Roman Province of Dalmatia,* Quaderni Friuliani di Archeologia XIX, 2009, 35–50.

Buljević 2007a
Z. Buljević, *Novità sul vetro soffiato a stampo della Dalmazia con alcuni paralleli italici,* u: M. Buora, (ur.), *Convegno, Le regioni di Aquileia e Spalato in epoca Romana, Castello di Udine, 4 aprile 2006,* Treviso 2007, 163–184.

Buljević 2007b
Z. Buljević, u: Z. Buljević, (ur.), *Split u Arheološkom muzeju u Splitu*, Split 2007, 19–21, kat. br. 20, 21.

Buljević 2005
Z. Buljević, *Tragovi staklara u rimskoj provinciji Dalmaciji,* Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku 98, 2005, 93–106.

Buljević 2004a
Z. Buljević, *Salonitanski kalup s prikazom gladijatora. Salona mold with image of gladiators,* Opuscula archaeologica 28, 2004, 193–202.

Buljević 2004b
Z. Buljević, *Stakleni balzamariji iz Salone,* u: I. Lazar, (ur.), *Drobci antičnega stekla. Fragments of Ancient Glass,* Annales Mediterranea, Koper 2004, 81–94.

Buljević 2003
Z. Buljević, *Naronitansko staklo,* u: E. Marin, (ur.), *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve*, Izdanja HAD-a 22, Zagreb – Metković – Split 2003, 85–117.

Buljević 2002
Z. Buljević, *Stakleni balzamariji,* u: E. Marin, (ur.), *Longae Salonae*, Split 2002, 383–454.

Buljević 2001
Z. Buljević, *Kefalomorfni balzamariji iz Arheološkog muzeja u Splitu,* Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 93, 2001, 517–540.

Buškariol 1988
F. Buškariol, *Pregled arheološke topografije Salone,* Mogućnosti, br. 3 – 4, Split 1988, 274–287.

Calvi 1968
M. C. Calvi, *I vetri romani del Museo di Aquileia,* Aquileia 1968.

Cambi 1979a
N. Cambi, *Amfiteatar u Saloni,* u: D. Rnjak, (ur.), *Antički teatar na tlu Jugoslavije,* Novi Sad 1979, kat. br. 505.

Cambi 1979b
N. Cambi, *Kalup za izlivanje natpisa,* u: D. Rnjak, (ur.), *Antički teatar na tlu Jugoslavije,* Novi Sad 1979, kat. br. 557.

Cambi 1976
N. Cambi, *Neki kasnoantički predmeti od stakla s figuralnim prikazima u Arheološkom muzeju u Splitu,* Arheološki vestnik 25, 1976, 139–157.

Carington Smith 1982
J. Carington Smith, *A Roman Chamber Tomb on the South-East Slopes of Monasteriaki Kephala, Knossos,* The Annual of the British School at Athens 77, London 1982, 255–293.

Casagrande 2016
C. Casagrande, *La collezione di vetri antichi del Museo di San Donato di Zara al Museo Vetrario di Murano: aggiornamenti su alcuni vetri dalmati soffiati a stampo,* u: A. Larese, A. Menegazzi, (ur.), *Trasparenze Adriatiche. La valorizzazione dei vetri archeologici: alcuni casi di studio,* Atti del Convegno, Padova, 26-27 novembre 2013, Padova 2016, 49–61.

Catal. d. Mostra archaeol. 1911
Catalogo della Mostra archaeologica nelle Terme di Diocleziano, Bergamo 1911.

Cermanović-Kuzmanović 1976
A. Cermanović-Kuzmanović, *Pregled i razvitak rimskog stakla u Crnoj Gori,* Arheološki vestnik 25, 1976, 175–190.

Charlesworth 1966
D. Charlesworth, *Roman Square Bottles,* Journal of Glass Studies 8, 1966, 26–40.

Clairmont, Gonzenbach 1975
C.W. Clairmont, V. Von Gonzenbach 1975, *The Excavations. The Workshop Area*, u: C.W. Clairmont, *Excavations at Salona, Yugoslavia (1969 – 1972),* Park Ridge, New Jersey 1975, 56–63.

Clairmont 1963
C.W. Clairmont, *The Excavations at Dura Europos. Final Report IV. Part V. The Glass Vessels,* New Haven. Dura-Europos publications 1963.

Coleman 2006
K.M. Coleman, (ur.), *Martial: Liber Spectaculorum*, Oxford University Press, New York 2006.

Cool, Price 1995
H.E.M Cool, J. Price, *Roman vessel glass from excavations in Colchester, 1971–85,* Colchester Archaeological Report 8, Colchester 1995.

Cruz 2011
M. da Cruz, *Marques sur verre découvertes au Portugal : addenda,* u: D. Foy, M-D. Nenna, (ur.), *Corpus des signatures et marques sur verres antiques*, Volume – 3, Aix-en-Provence – Lyon 2011, 215–217.

Czurda-Ruth 1979
B. Czurda-Ruth, *Die römischen Gläser vom Magdalensberg*, Klagenfurt 1979.

Damevski 1976
V. Damevski, *Pregled tipova staklenog posuđa iz italskih, galskih, mediteranskih i porajnskih radionica na području Hrvatske u doba Rimskog Carstva,* Arheološki vestnik 25, 1976, 62–87.

De Tommaso 1990
G. de Tommaso, *Ampullae vitreae. Contenitori in vetro di unguenti e sostanze aromatiche dell'Italia romana (I. sec. a.C. – III. sec. d.C.),* Archaeologica 94, Roma 1990.

Dyggve 1933
E. Dyggve, *L'Amphithéâtre*, Recherches à Salone, II, Copenhague 1933, 33–150.

Egger 1926
R. Egger, *Der altchristliche Friedhof Manastirine, Nach dem Materiale Fr. Bulić'*, Forschungen in Salona II, Wien 1926.

Fadić 2011
I. Fadić, *Pseudo Merkur bočice s područja Liburnije – proizvodi staklarske radionice. Pseudo Mercury bottles – products of local glass workshop,* u: G. Lipovac Vrkljan, I. Radić Rossi, B. Šiljeg, (ur.), *Rimske keramičarske i staklarske radionice. Proizvodnja i trgovina na jadranskom prostoru,* Zbornik I. međunarodnog arheološkog kolokvija, Crikvenica, 23. – 24. listopada 2008., Crikvenica 2011, 333–359.

Fadić 2006
I. Fadić, *Argyruntum u odsjaju antičkog stakla,* Zadar 2006.

Fadić 2002
I. Fadić, *Antičke staklarske radionice u Liburniji,* Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 30. Sarajevo – Frankfurt am Main – Berlin – Heidelberg, 385–405.

Fadić 1998
I. Fadić, *Il vetro,* u: R. Pellati, (ur.), *Trasparenze imperiali. Vetri romani dalla Croazia,* Milano 1998, 73–238.

Fadić 1988
I. Fadić, *Antičko staklo Asserije iz Arheološkog muzeja u Splitu,* u: J. Medini, (ur.), *Benkovački kraj kroz vjekove,* Zbornik 2, Benkovac 1988, 27–70.

Fadić 1982
I. Fadić, *Tipologija i kronologija rimskog stakla iz Arheološke zbirke u Osoru,* u: Ž. Rapanić, (ur.), *Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju,* Izdanja HAD-a 7, Zagreb 1982, 111–135.

Fadić, Eterović 2016
I. Fadić, A. Eterović, *Staklene bočice oblika datulja sa zadarskog prostora,* Archaeologia Adriatica 9, Zadar 2015, 109–126.

Fadić, Štefanac 2017
I. Fadić, B. Štefanac, *Reljefno staklo. Staklo puhano u kalup iz antičke Liburnije, Relief glass. Mold-blown glass from ancient Liburnia,* Zadar 2017.

Fadić, Štefanac 2014
I. Fadić, B. Štefanac, *Reljefno dekorirane staklene boce i bočice iz antičke Liburnije,* u: G. Lipovac Vrkljan, B. Šiljeg, I. Ožanić Roguljić, A. Konestra, *Rimske keramičarske i staklarske radionice. Proizvodnja i trgovina na jadranskom prostoru,* Zbornik II. međunarodnog arheološkog kolokvija, Crikvenica 28. – 29. listopada 2011., Crikvenica 2014, 377–404.

Fadić, Štefanac 2012a
I. Fadić, B. Štefanac, *Rimsko staklo Hrvatske. Radionički reljefni žigovi. Roman Glass in Croatia. Workshop Relief Stamps,* Zadar 2012.

Fadić, Štefanac 2012b
I. Fadić, B. Štefanac, *Workshop stamps on square bottles from the Zadar region,* D. Ignatiadou, A. Antonaras, (ur.), *Annales du 18e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre*, Thessaloniki 2009, Thessaloniki 2012, 206–210.

Fadić, Štefanac 2010
I. Fadić, B. Štefanac, *Reljefno ornamentirani vrčići sirijske staklarske produkcije s područja južne Liburnije,* Asseria 8, 2010, 275–350.

Fleming 1999
S.J. Fleming, *Roman Glass. Reflections on Cultural Change*, Philadelphia 1999.

Follmann-Schulz 2011
A.-B. Follmann-Schulz, *Moules de bouteilles carrées découvertes à Bonn,* u: D. Foy, M-D. Nenna, (ur.), *Corpus des signatures et marques sur verres antiques*, Volume – 3, Aix-en-Provence – Lyon 2011, 155–169.

Follmann-Schulz 2006
A.-B. Follmann-Schulz, *Römische Gläser mit Buchstabenmarken im Rheinischen Landesmuseum Bonn,* u: D. Foy, M.-D. Nenna, (ur.), *Corpus des signatures et marques sur verres antiques*, Volume - 2, Aix-en-Provence – Lyon 2006, 81–109.

Fontaine, Roussel-Ode 2010
S. Fontaine, J. Roussel-Ode, *Vases soufflés-moulés du Haut-Empire trouvés en Narbnonnaise,* u: Chantal Fontaine-Hodiamont, (ur.), *D'Ennion au Val Saint-Lambert. Le verre soufflé-moulé. Actes des 23e Rencontres del'Association française pour l'Archéologie du Verre,* Scientia Artis 5, Institut royal du Patrimoine artistique, Bruxelles 2010, 177–203.

Foy 2011
D. Foy, *Signatures et marques sur verres antiques trouvés en France. Second addenda,* u: D. Foy, M-D. Nenna, (ur.), *Corpus des signatures et marques sur verres antiques*, Volume – 3, Aix-en-Provence – Lyon 2011, 83–138.

Foy 2010a
D. Foy, *Deux nouvelles attestations de verres antiques soufflés dans un moule, en Tunisie,* u: Chantal Fontaine-Hodiamont, (ur.), *D'Ennion au Val Saint-Lambert. Le verre soufflé-mo-*

ulé. Actes des 23e Rencontres del'Association française pour l'Archéologie du Verre, Scientia Artis 5, Institut royal du Patrimoine artistique, Bruxelles 2010, 211–214.

Foy 2010b
D. Foy, *Fioles bicéphales de la fin de l'antiquité en Narbonnaise,* u: Chantal Fontaine-Hodiamont, (ur.), *D'Ennion au Val Saint-Lambert. Le verre soufflé-moulé. Actes des 23e Rencontres del'Association française pour l'Archéologie du Verre,* Scientia Artis 5, Institut royal du Patrimoine artistique, Bruxelles 2010, 261–266.

Foy 1977–1980
D. Foy, *Notes sur quelques découvertes de verres dans le Sud Est de la France,* Bulletin de l' Association Internationale pour l'Histoire du Verre, Liège 1977–1980, 212–217.

Freestone 2008
I. Freestone, *Pliny on Roman glassmaking,* u: M. Martinón-Torres, T. Rehren, (ur.), *Archaeology, History and Science: Integrating approaches to Ancient Materials,* Walnut Creek, CA: Left Coast Press 2008, 77–100.

Gasparetto 1973
A. Gasparetto, *Un frammento di coppetta romana circense del Museo di Murano,* Bollettino dei Musei Civici Veneziani 3/4, 1973, 23–38.

Glöckner 2006
G. Glöckner, *Signs, inscriptions, and other designs on Roman glass vessels in Austria,* u: D. Foy, M.-D. Nenna, (ur.), *Corpus des signatures et marques sur verres antiques*, Volume – 2, Aix-en-Provence – Lyon 2006, 187–208.

Gluščević 1990
S. Gluščević, *Rimska nekropola u Kajskoj ulici,* Diadora 12, 1990, 107–194.

Goethert-Polaschek 1977
K. Goethert-Polaschek, *Katalog der römischen Gläser des Rheinischen Landesmuseums Trier*, Mainz am Rhein 1977.

Hirschfeld, Schneider 1885
O. Hirschfeld, R. Schneider, *Bericht über eine Reise Dalmatien,* Archaeologisch–epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn 9, 1885, 1–84.

Isings 1957
C. Isings, *Roman glass from dated finds*, Groningen – Djakarta 1957.

Israeli 2003
Y. Israeli, *Ancient Glass in the Israel Museum. The Eliahu Dobkin Collection and Other Gifts,* Jerusalem 2003.

Jadrić-Kučan 2014
I. Jadrić-Kučan, *Ulomak staklene bočice s reljefnim prikazom glave Meduze,* u: G. Lipovac Vrkljan, B. Šiljeg, I. Ožanić Roguljić, A. Konestra, *Rimske keramičarske i staklarske radionice. Proizvodnja i trgovina na jadranskom prostoru,* Zbornik II. međunarodnog arheološkog kolokvija, Crikvenica 28. – 29. listopada 2011., Crikvenica 2014, 351–356.

Lazar 2017
I. Lazar, *The Roman necropolis of Budva (Montenegro) and its mold-blown glass assemblage*, u: S. Wolf, A. de Pury-Gysel, (ur.), *Annales du 20e Congres de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre, Fribourg / Romont, 7–11 septembre 2015,* Romont 2017, 98–102.

Lazar 2016
I. Lazar, *Intorno all'Adriatico: tracce della produzione e del commercio dei vetri tra le sponde adriatiche,* u: A. Larese, A. Menegazzi, (ur.), *Trasparenze Adriatiche. La valorizzazione dei vetri archeologici: alcuni casi di studio,* Atti del Convegno, Padova, 26–27 novembre 2013, Padova 2016, 23–33.

Lazar 2008
I. Lazar*, Staklo iz rimske nekropole u Bakru. The Glass from the Roman Cemetry in Bakar*, u: Z. Gregl, I. Lazar, *Bakar – Staklo iz rimske nekropole. Bakar – The Glass from the Roman Cemetry*, Zagreb 2008, 49–99.

Lazar 2006a
I. Lazar, *Base marks on the glass vessels in Croatia: Catalogue,* u: D. Foy, M.-D. Nenna, (ur.), *Corpus des signatures et marques sur verres antiques*, Volume – 2, Aix-en-Provence – Lyon 2006, 273–282.

Lazar 2006b
I. Lazar, *Base marks on glass vessels found on the territory of modern Slovenia: commentary and catalogue,* u: D. Foy, M.-D. Nenna, (ur.), *Corpus des signatures et marques sur verres antiques*, Volume – 2, Aix-en-Provence – Lyon 2006, 245–271.

Lazar 2003
I. Lazar, *Rimsko steklo Slovenije. The Roman Glass of Slovenia,* Ljubljana 2003.

Leclercq 1950
H. Leclercq, *Vitrier,* u: F. Cabrol, H. Leclercq, (ur.), *Dictionnaire d' archéologie chrétienne et de liturgie* XV. 1. 2, Paris, 3133.

Leljak 2013
M. Leljak, *kat. br. 136, 138, 139,* u: J. Balen, A. Galić, M. Gašparović, Z. Gregl, T. Lukšić, L. Ratković Bukovčan, *Transparentna ljepota, Staklo iz hrvatskih muzeja od pretpovijesti do srednjeg vijeka*, Zagreb 2013.

Lightfoot 2014
Ch.S. Lightfoot, *Ennion: Master of Roman Glass*, New York 2014.

Lightfoot 1987
C.S. Lightfoot, *A Group of Early Roman Mold-blown Flasks from the West,* Journal of Glass Studies 29, 1987, 11–21.

Mandruzzato, Marcante 2007
L. Mandruzzato, A. Marcante, *Vetri Antichi del Museo Archeologico Nazionale di Aquileia. Balsamari, olle e pissidi*, Corpus delle Collezioni del Vetro in Friuli Venezia Giulia 3, Trieste 2007.

Marković 2012
Č. Marković, *Antička Budva. Nekropole. Istraživanja 1980–1981,* Podgorica 2012.

Masseroli 1998
S. Masseroli, *Analisi di una forma vitrea: la bottiglia Isings 50 nella Cisalpina Romana,* u: *Il vetro dell'anichità all'età conteporanea: aspetti tecnologici, funzionali e commerciali. Atti 2e giornate nazionali di studio. AIHV – Comitato nazionale italiano 14 – 15 Dicembre 1996 Milano*, Milano 1998, 41–49.

Mercando 1974
L. Mercando, *Portorecanati (Macerata), La necropoli romana di Portorecanati,* Notizie degli scavi di antichità 28, Serie 8, 1974, 142–430.

Mikulčić 1976
I. Mikulčić, *Antičko staklo iz Scupi-a i ostali makedonski nalazi,* Arheološki vestnik 25, 1976, 191–210.

Moirin, Arveiller 2010
A. Moirin, V. Arveiller, *Les flacons en forme de grappe de raisin. Essai de typologie,* u: Chantal Fontaine-Hodiamont, (ur.), *D'Ennion au Val Saint-Lambert. Le verre soufflé-moulé. Actes des 23e Rencontres del'Association française pour l'Archéologie du Verre,* Scientia Artis 5, Institut royal du Patrimoine artistique, Bruxelles 2010, 215–228.

Nenna 2011
M.-D. Nenna, *Marques sur verre découvertes en Croatie: addenda,* u: D. Foy, M.-D. Nenna, (ur.), *Corpus des signatures et marques sur verres antiques*, Volume – 3, Aix-en-Provence – Lyon 2011, 197–202.

Nenna 2006
M.-D. Nenna, *Marques sur verre des bords de la mer Noire,* u: D. Foy, M.-D. Nenna, (ur.), *Corpus des signatures et marques sur verres antiques*, Volume – 2, Aix-en-Provence – Lyon 2006, 421–429.

Orlić 1982
M. Orlić, *Podmorsko arheološko nalazište Ilovik,* u: Ž. Rapanić, (ur.), *Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju,* Izdanja HAD-a 7, Zagreb 1982, 153–159.

Pastor 2017
S. Pastor, *Marchiare il vetro,* u: M. Milella, S. Pastor, L. Ungaro, A. Giovanni, (ur.), *Made in Roma and Aquileia. Marchi di produzione e di possesso nella società antica,* Gangemi Editore, Roma 2017, 41–43.

Pastor 2016
S. Pastor, *Marchiare il vetro,* u: M. Milella, S. Pastor, L. Ungaro, (ur.), *Made in Roma. Marchi di produzione e di possesso nella società antica,* Gangemi Editore, Roma 2016, 31–33.

Paškvalin 1976
V. Paškvalin, *Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine,* Arheološki vestnik 25, 1976, 109–138.

Perović 2013
Š. Perović, *Bottiglie a sezione quadrata come strumenti di misurazione,* u: Maria Grazia Diani, Luciana Mandruzzato, (ur.), *Per un corpus dei bolli su vetro in Italia,* Atti delle XIV Giornate Nazionali di Studio (Trento, 16–17 ottobre 2010), Cremona 2013, 123–131.

Perović 2009
Š. Perović, *Tazza di vetro a forma di pigna da Zara,* Quaderni Friuliani di Archeologia XIX, 2009, 185–192.

Price 2011
J. Price, *Mould-blown and impressed designs and names on vessels in Britain,* u: D. Foy, M-D. Nenna, (ur.), *Corpus des signatures et marques sur verres antiques*, Volume – 3, Aix-en-Provence – Lyon 2011, 15–80.

Price 1991
J. Price, *Decorated Moul-Blown Glass Tablewares in the First Century AD,* u: M. Newby, K. Painter, (ur.), *Roman Glass. Two Centuries of Art and Invention*, London 1991, 56–75.

Price, Cottam 1998
J. Price, S. Cottam, *Romano-British Glass Vessels: A Handbook*, York 1998.

Protić, Žanić Protić 1984
G. Protić, J. Žanić Protić, *Izabrani Bulićevi arheološki spomenici,* u: E. Marin, (ur.), *Don Frane Bulić,* Split 1984, 33–66.

Radić Rossi 2012
I. Radić Rossi, *Staklena odiseja / Staklo u opremi i teretu broda. Glass Odissey / Glass in the ship's equipment and cargo,* Zadar 2012.

Raknić 1968
Ž. Raknić, *Nekoliko novih rimskih spaljenih grobova iz Zadra,* Diadora 4, 1968, 211–214.

Ravagnan 1994
G. L. Ravagnan, *Vetri antichi del Museo Vetrario di Murano,* Corpus delle collezioni archeologiche del vetro nel Veneto 1, Venezia 1994.

Roberti, Tamassia 1964
M. M. Roberti, A.M. Tamassia, *Catalogo della mostra dei vetri romani in Lombardia*, Milano 1964.

Roffia 1993
E. Roffia, *I vetri antichi delle civiche raccolte archeologiche di Milano*, Milano 1993.

Rottloff 2006
A. Rottloff, *Bodenmarken auf halbformgeblasenen Gläsern aus Ratien,* u: D. Foy, M.-D. Nenna, (ur.), *Corpus des signatures et marques sur verres antiques*, Volume – 2, Aix-en-Provence – Lyon 2006, 145–185.

Rottloff 1999
A. Rottloff, *Römische Vierkantkrüge,* u: M. J. Klein, (ur.), *Römische Glaskunst und Wandmalerei*, Mainz am Rhein 1999, 41–49.

Sanader 2001
M. Sanader, *...et circenses u Solinu,* Arheološki radovi i rasprave 13, 2001, 17–31.

Sánchez de Prado 2006
M. D. Sánchez de Prado, *Un moule de bouteille carrée à Augustobriga (Cáceres Espagne),* u: D. Foy, M.-D. Nenna, (ur.), *Corpus des signatures et marques sur verres antiques*, Volume – 2, Aix-en-Provence – Lyon 2006, 503–504.

Scatozza Höricht 1986
L. A. Scatozza Höricht, *I vetri romani di Ercolano*, Rim 1986.

Stern 2015
E. M. Stern, *Sentia Secunda snd Sarapodora,* u: I. Lazar, (ur.), Annales du 19e Congrès de'l Association Internationale pour l'Histoire du Verre, Piran, 17–21 September 2012, Koper 2015, 215–221.

Stern 2014
E. M. Stern, *The Princeton University Art Museum collection of ancient glass,* Journal of Roman Archaeology 27, 2014, 720–725.

Stern 2012
E. M. Stern, *Blowing Glass from Chunks Instead of Molten Glass: Archaeological and Literary Evidence,* Journal of Glass Studies 54, 2012, 33–45.

Stern 2010
E. M. Stern, Audacis plebeia toreumata vitri. *Souffler le verre dans des moules,* u: Chantal Fontaine-Hodiamont, (ur.), *D'Ennion au Val Saint-Lambert. Le verre soufflé-moulé. Actes des 23e Rencontres del'Association française pour l'Archéologie du Verre,* Scientia Artis 5, Institut royal du Patrimoine artistique, Bruxelles 2010, 25–37.

Stern 2008
E. M. Stern, *Glass Production*, u: John Peter Oleson, (ur.), *Oxford Handbook of Engineering and Technology in the Classical World*, Oxford University Press 2008, 520–547.

Stern 2007
E. M. Stern, *Ancient Glass in a Philological Context,* Mnemosyne 60, 2007, 341–406.

Stern 2006
E. M. Stern, *Base marks from the American excavations in the Athenian Agora,* u: D. Foy, M.-D. Nenna, (ur.), *Corpus des signatures et marques sur verres antiques*, Volume – 2, Aix-en-Provence – Lyon 2006, 403–411.

Stern 2004
E. M. Stern, *The Glass* Banausoi *of Sidon and Rome,* u: M. Beretta, (ur.), *When Glass Matters. Studies in the History of Science and Art from Graeco-Roman Antiquity to Early Modern Era,* Firenze 2004, 77–120.

Stern 2001
E. M. Stern, *Roman, Byzantine and Early Medieval Glass, 10 BCE. – 700 CE. Ernesto Wolf Collection*, Ostfildern-Ruit 2001.

Stern 1999
E. M. Stern*, Roman Glassblowing in a Cultural Context, A*merican Journal of Archaeology 103/3, 1999, 441–484.

Stern 1995
E. M. Stern, *The Toledo Museum of Art. Roman Mold-blown Glass. The First through Sixth Centuries.* Rome and Toledo 1995.

Stern 1993
E. M. Stern, *Women Glassblowers in the Roman Empire,* American Journal of Archaeology 97/2, 1997, 338.

Štefanac 2017
B. Štefanac, *Mold-blown glass from the Roman province of Dalmatia,* u: S. Wolf, A. de Pury-Gysel, (ur.), *Annales du 20e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre*, Fribourg / Romont, 7–11 septembre 2015, Romont 2017, 103–108.

Štefanac 2014
B. Štefanac, *Stakleni aribali iz Jadera. Glass aryballoi from Jader,* Archaeologia adriatica 7, 2014, 163–198.

Taborelli, Mennella 1999
L. Taborelli, G. Mennella, *Un contenitore in vetro per il trasporto e la conservazione: l'Isings 90, sottotipo „grande",* Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria XCIX, XLVII della Nuova Serie, 1999, 7–25.

Van den Dries 2010
François M.A. Van den Dries, *Some Notes on the Technique of Moulding for Roman Glassblowing. Some Experiments with Making and Using Roman Mould Reconstructions,* u: Chantal Fontaine-Hodiamont, (ur.), *D'Ennion au Val Saint-Lambert. Le verre soufflé-moulé. Actes des 23e Rencontres del'Association française pour l'Archéologie du Verre,* Scientia Artis 5, Institut royal du Patrimoine artistique, Bruxelles 2010, 45–62.

Veličković 1976
M. Veličković, *Tipologija i hronologija rimskog stakla iz Budve u zbirci Narodnog muzeja u Beogradu,* Arheološki vestnik 25, 1976, 165–174.

Von Saldern 1964
A. von Saldern, *Ancient Glass in Split,* Journal of Glass Studies 6, 42–46.

Zampieri 1998
G. Zampieri, *Vetri antichi del Museo Civico Archeologico di Padova,* Corpus delle Collezioni Archeologiche del Vetro nel Veneto 3, Venezia 1998.

Živanović 2014
M. Živanović, *Zanatske radionice kasnoantičke Dokleje,* Podgorica 2014.

Welker 1985
E. Welker, *Die römischen Gläser von Nida-Heddernheim II,* Schriften des Frankfurter Museums für Vor- und Frühgeschichte VIII, Frankfurt am Main 1985.

Welker 1974
E. Welker, *Die römischen Gläser von Nida-Heddernheim*, Schriften des Frankfurter Museums für Vor- und Frühgeschichte III, Frankfurt am Main 1974.

Whitehouse 2001
D. Whitehouse, *Roman Glass in The Corning Museum of Glass,* Volume Two, Corning, New York 2001.

Whitehouse 1997
D. Whitehouse, *Roman Glass in The Corning Museum of Glass,* Volume One, Corning, New York 1997.

TOMISLAV JERONČIĆ, ANDREJA NAĐANDER

ZAŠTITNO ARHEOLOŠKO ISTRAŽIVANJE NA PROSTORU *URBS ORIENTALIS* ANTIČKE SALONE U ULICI STJEPANA RADIĆA U SOLINU

UDK / UDC 902.2(497.583Solin):711.4"652"
Prethodno priopćenje
Primljeno: 13. 2. 2019.

Tomislav Jerončić
Arheorad j.d.o.o.
Dubrovačka 19
HR – 21000 Split
tomi.jero@gmail.com

Andreja Nađander
Kaukal d.o.o.
Fra Luje Maruna 1
HR – 21000 Split
anadjande@gmail.com

Tijekom 2016. i 2017. godine su, u sklopu gradnje plinovodnog sustava, vršena arheološka istraživanja duž Ulice Stjepana Radića u centru Solina. Iskopni kanal se pruža u duljini od 800 m od sjeveroistočnog ulaza u antičku Salonu (Porta Andetria) prema jugozapadu do državne ceste D8, gdje se pružaju južni bedemi Salone. Istraživanjima je otkriveno nekoliko građevnih cjelina antičkog grada te veća količina pokretnih arheoloških nalaza.

Ključne riječi: Porta Andetria, Salona; Urbs orientalis, *Ulica Stjepana Radića, plinovod, zaštitna arheološka istraživanja*

Tvrtka za arheološka istraživanja Kaukal d.o.o. iz Splita je u periodu od listopada 2016. do ožujka 2017. provodila arheološka istraživanja duž Ulice Stjepana Radića u Solinu. Istraživanja su prethodila postavljanju plinovodne cijevi na dionici Klis – Solin, a sve u sklopu izgradnje i postavljanja plinsko-distribucijskog sustava Splitsko-dalmatinske županije.

Budući da se predmetna dionica pruža kroz lokalitet antičke Salone, ukazala se potreba za izvođenjem arheološkog nadzora nad radovima zemljanog iskopa. Tijekom arheološkog nadzora uočeni su pokretni nalazi i arheološke strukture, radi čega su izvršena zaštitna arheološka istraživanja unutar prostora same antičke Salone, prvenstveno kako bi se istražili i dokumentirali arheološki ostaci te da bi se sukladno rezultatima istraživanja odredilo daljnje postupanje pri postavljanju plinovodne cijevi.

Trasa plinsko-distribucijskog sustava pruža se čitavom duljinom ″stare″ Kliške ceste (koja se sjeverno od križanja sa ulicom Put Majdana naziva Ulica kneza Trpimira), povezujući plinsku mjerno-redukcijsku stanicu Dugopolje sa prostorom Splita, Solina i Kaštela. Tijekom

Slika 1. Prikaz trase plinovoda i područja istraživanja (plavo) unutar označenog antičkog bedema Salone (crveno) (izvor: google; priredio: Tomislav Jerončić).

arheološkog nadzora strojnog iskopa kanala za polaganje plinske cijevi na predjelima Klis, Rupotine i Rižinice nisu uočeni nikakvi arheološki nalazi, jer strojni iskop nije dosezao dubine na kojima bi se nalazile eventualne arheološke strukture. Tome prvenstveno doprinosi konfiguracija južne padine Kozjaka zbog čije strmine je omogućena erozija flišne podloge. Intenzitet erozije je, između ostalog, uvjetovao debljinu pedoloških slojeva na pojedinim mjestima, što je prvenstveno vidljivo na predjelu Rižinica gdje su pojedine arheološke strukture dugotrajnim djelovanjem erozije zatrpane pedološkim slojevima fliša debljine do nekoliko metara.

Predmetna zaštitna arheološka istraživanja su vršena na južnoj dionici "stare" Kliške ceste, od križanja Kliške ceste sa ulicama Put Majdana i Ulica don Frane Bulića pa prema jugu. Odavde prema jugu kliška cesta se naziva Ulica Stjepana Radića. Upravo na ovom mjestu se nalazi sjeveroistočni ulaz u antički grad Salonu (*Porta Andetria*) inkorporiran u gradske bedeme. Istražena trasa se pruža odavde prema jugu, odnosno jugozapadu, do 800-tinjak metara udaljenog položaja na kojem Radićevu ulicu presijeca državna cesta D8 (Ivana Pavla II).

Duljina ukupno istražene dionice jest preko 800 metara. Širina rova u južnom dijelu istraženog rova bila je oko 1,8 – 2,20 m, dok je u sjevernijim dionicama isti proširen na širinu od otprilike 2,2 do 2,5 m te je ukupna istražena površina oko 1900 m^2. Prosječna dubina iskopa iznosila je od 0,60 do 2,50 m dubine (na pojedinim mjestima i preko 3 metra). Pravac iskopne površine bio je označen stacionažama, a zbog lakšeg pozicioniranja i dokumentiranja pronađenih arheoloških struktura, pozicionirani su numerirani kvadranti na svakih deset metara duljine samog iskopnog rova.

Na bočnim profilima kanala iskopanog u cesti, registrirani su slojevi vezani uz gradnju suvremene prometnice (posteljica, tamponski i nosivi sloj ceste). Mjestimično je antička arhitektura sačuvana do razine podloge suvremene ceste, dok je ipak na većem dijelu istražene dionice sloj podloge ceste ukopan u slojevima kasnoantičke nivelacije i negacije antičke arhitekture. U pojedinim slučajevima se suvremena prometnica sa svojom podlogom direktno naslanja na pedološke slojeve kamene litice ili tupine.

Slika 2. Pogled na sjeverni dio trase s vidljivim ostacima istočnog bedema (pogled prema jugoistoku) (foto: Tomislav Jerončić).

Slika 3. Zračna fotografija s vidljivim ostacima istočnog bedema unutar istraživanog kanala (foto Tomislav Jerončić).

Arheološko istraživanje je obuhvatilo nekoliko funkcionalnih cjelina antičkog grada Salone čiji se urbani razvoj može pratiti kroz nekoliko razvojnih faza. Tako je istraženo nekoliko faza izgradnje i obnove pojedinih dijelova obrambenog bedema, pripadajućih sjeveroistočnih gradskih vrata te obrambene kule. Južnije su registrirani zidovi i podnice različitih objekata vjerojatno stambenog, obrtničkog, termalnog i javnog karaktera, kao i pojedini infrastrukturni elementi poput ceste i uređene obale rijeke. Pokretni arheološki nalazi (ako se zanemare recentni nalazi iz recentnih slojeva) uglavnom pripadaju antičkom razdoblju; od 1. do 6. stoljeća.

Slika 4. Pogled na apsidu termalnog kompleksa (pogled prema sjeveru) (foto: Ante Radovčić).

Na najsjevernijem kraju istražene trase, na predjelu Bilankuša, otkriveni su ostaci sjeveroistočnih gradskih vrata (*Porta Andetria*), kroz koja prolazi glavna gradska prometnica *decumanus maximus* te dalje prema sjeveroistoku vodi preko kliškog prijevoja prema antičkom Andetriju (Muć). Tijekom prethodnih istraživanja oko Porta Andetria, F. Carrara je u 19. st. otkrio zapadni dio ulaznog kompleksa, dok je istraživanjima tijekom 2001. i 2002. g. ispod istočnog traka suvremenog kolnika Radićeve ulice otkriven istočni dio vrata oivičen dvjema kulama sa prizmatičnim pojačanjima.[1]

Trasa ovogodišnjih istraživanja prolazi zapadnim trakom suvremene prometnice te tako pruža uvid u oblik ulaznog kompleksa na dijelu koji je dosad nedostajao.

Prvobitna izgradnja ovog ulaznog kompleksa *Porta Andetria* se može datirati u 170. godinu, u vrijeme vladavine Marka Aurelija, kada se grade i zidine koje opasavaju istočni prigradski prostor Salone. Tada se naime, višestruko povećava prostor antičke Salone prema istoku i zapadu (*Urbs orientalis* i *Urbs occidentalis*). Sudeći po prethodno pronađenom natpisu Teodozija II. i Valentinijana III. na prostoru sjeveroistočnog ulaza i gotovo istovjetnom natpisu pronađenom pored *Porta suburbia*, početkom 5. stoljeća se obnavljaju i dograđuju gradske zidine i kule. Bedemi su možda mogli biti obnavljani i u vrijeme vladavine Dioklecijana za kojeg se smatra da je u potpunosti obnovio Salonu.[2]

Porta Andetria se sastoji od četiri kule od kojih su dvije naslonjene na sami bedem, dok su dvije izvučene oko 6 m od linije bedema te su dograđene prizmatičnim pojačanjima, zatvarajući tako unutrašnje obrambeno predvorje ulaznih vrata koje se ponekad u literaturi naziva *propugnakul*. Otkriven je zid koji povezuje sjeveroistočnu i sjeverozapadnu kulu te dio jugozapadne kule. Oko 5,5 m južnije, uz vanjsko lice bedema nalazi se četvrtasta obrambena kula pretpostavljenih dimenzija cca 8 x 8 m. Ova je kula vjerojatno služila za zaštitu vanjskog dijela ulaza u grad. Sjeverno vanjsko lice je dograđeno masivnim pravilnim kamenim blokovima koji su originalno bili ugrađeni u sami bedem; to je vidljivo na dva donja reda kamena, dok su kasnije tijekom obnove blokovi gornjih redova samo naslonjeni na vanjsko lice bedema. Tome je vjerojatno tako jer je uslijed rušenja kula destabilizirala i sami bedem, što se ovakvim načinom gradnje naknadno željelo izbjeći.

[1] Jeličić-Radonić 1998, str. 5–34; Jeličić-Radonić, Pereža 2010, str. 167–203.

[2] Jeličić-Radonić 1998, str. 5–34.

Slika 5. Pogled na ostatke stambenog kompleksa (pogled prema jugozapadu) (foto: Tomislav Jerončić).

Debljina samog bedema na ovom mjestu doseže gotovo 4 m (3.9 m); građen je od relativno pravilnog, klesanog kamenja na unutarnjem i vanjskom licu između kojih je prostor ispunjen nepravilnijim kamenjem različitih dimenzija. Osim bedema, sve uočene kamene strukture su građene uz upotrebu vezivnog sredstva u vidu vapnenog morta.

Sa unutarnje strane gradskih bedema uočeni su i četvrtasti kontrafori međusobno udaljeni oko 2 m. Prostor između kontrafora je zazidan naknadno tijekom faze dogradnje i obnove te je na taj način dosegnuta širina bedema od spomenuta 4 m.

Dalje prema jugozapadu, unutar kanala iskopanog do 3 metra dubine od asfaltne površine ceste, nisu uočene nikakve strukture osim recentnog nasipa. Zbog rahle konzistencije nasutog materijala i male zadane širine kanala, nije bilo moguće vršiti dublji iskop. Tek 80-ak metara jugozapadnije od južne četvrtaste bedemske kule, pruža se kompleks objekata koji se pružaju daljnjih 80-ak metara prema jugozapadu. Ovdje je registrirano desetak antičkih zidova sa pripadajućim podnicama. Unutar ovog kompleksa pronađena je i potpuno očuvana olovna cijev kojom je distribuirana voda u smjeru jugoistoka. U neposrednoj blizini je krajem 19. st. pronađena mramorna skulptura Venere Victrix koji se danas nalazi u Arheološkom muzeju. Za ovu se skulpturu smatra da je pripadala hramu čije ostatke je djelomično istražio Dyggve 1931. godine, a koji su otkriveni u neposrednoj blizini ulaznog kompleksa *Porta Andetria*, odnosno kompleksa objekata registriranih 80-ak metara jugozapadnije.[3]

Unutar preostalih 500-tinjak metara istraženog kanala u smjeru jugozapada istražen je veći broj antičkih zidova, temelja zidova i pripadajućih podnica koji su s obzirom na položaj, način gradnje i pronađene pokretne arheološke nalaze podijeljeni u nekoliko zasebnih građevnih cjelina:

termalni kompleks, stambeni kompleks, radno-gospodarski kompleks, strukture vezane uz obalu riječnog rukavca Jadra, antička cesta te grobovi.

Termalni kompleks sačinjavaju podnice i zidovi sačuvani u visini od 0.20 – 0.50 m, zidovi su građeni u tehnici opus incertum te je na pojedinim strukturama sačuvana vodonepropusna žbuka. Iako je zbog ograničene širine iskopa teško točno ustanoviti obujam objekata, vidljivo je da su prošli kroz više faza gradnje koje će se utvrditi proučavanjem nalaza i stratigrafskih odnosa. Prethodnim istraživanjima u neposrednoj blizini (1979. g.) 50

[3] Jeličić-Radonić 1998, str. 5–28.

Slika 6. Pogled na ostatke antičke ceste (pogled prema jugu) (foto: Marin Kraljev).

m istočnije i jugoistočnije od naše trase pronađeni su ostatci također objekata koji se vezuju uz terme.[4] Moguće je da su zbog dostupnosti vode u istočnom dijelu Salone bogati stanovnici unutar svojih obiteljskih kuća posjedovali manje termalne komplekse.

Stambeni i radno-gospodarski kompleks se sastoji od ostataka zidova pravokutnog tlocrta unutar kojih su se nalazile žbukane podnice. Prostorije su orijentirane SI-JZ i u skladu su s rasterom postojećih objekata. Zidovi su također građeni u tehnici opus incertum te osim ulomaka kamena među građevnim materijalom nalaze se ulomci spolija, tegula i amfora. U neposrednoj blizini nalaze se ukopi ukopani u kompaktnu žutu glinu zapunjeni velikom količinom kamenog materijala s nalazima ulomaka kamenih posuda za vodu i dolija većih dimenzija ukopanih u zemlju neposredno uz jame. Osim ukopa pronađeni su i objekti plitkih temelja manje nosive moći, vjerojatno dio gospodarskih objekata.

Strukture uz tok rijeke Jadro se prvenstveno odnose na niz masivnih kamenih ploča uočenih u 52. kvadrantu sastavljen od 9 ploča u dužini od 8 m i širini od 1,20 m orijentacije SI-JZ. U arheološkom nadzoru nad rekonstrukcijom ceste pronađeno je dokumentirano dodatnih 8 ploča s istim obilježjima. Slične ploče dokumentirane su u više navrata u istraživanjima te su dio pretpostavke o postojanju riječnog rukavca kroz istočnu Salonu. Budući da su 17 m južnije (54 kv.) u iskopnom rovu uočene slične ploče, njih 4 u nizu slične orijentacije, moguće je da prvi niz ploča čini lijevu obalu, a drugi niz ploča čini desnu obalu rukavca. Između njih dokumentirani su većinom slojevi pijeska pomiješanih sa ulomcima kamena i sedre. Uz drugi niz ploča nalazio se zid orijentacije sjever – jug koji je možda podupirao zidnu konstrukciju sagrađenu i ojačanu zbog skretanja toka rijeke prema zapadu. Slične lučne konstrukcije pronađene su u prethodnim istraživanjima istočno od predmetne trase.[5]

Antička cesta je evidentirana u vidu masivnih kamenih ploča gusto složenih u nekoliko redova na sloj finijeg pijeska. Pronađene u dužini od 10 m (sjever jug) i širini od 4 m (istok zapad). Iste ploče pronađene su istraživanjima 2001. g., 5 m istočnije i vjerojatno čine dio antičke ulice koja kreće od Porta Cesarea preko 5 mostova prema istoku te na mala gradska vrata u jugoistočnom traktu gradskih zidina. Nakon izlaza iz grada račvala se u dva kraka, jedan za Epetion i drugi za Aspalathos. Ploče su na svome istočnom dijelu oštećene prilikom prethod-

[4] Oreb 1979.

[5] Jeličić-Radonić 2006, str. 43–54, Mardešić 2003, str. 75–82.

nog iskopa oborinsko cjevovodne mreže koja je prolazila sredinom prometnice.[6]

Na dijelu rova od 64 do 80 kvadranta prilikom istraživanja bilo je prisutno intenzivno procjeđivanje podzemnih voda zbog blizine mora i manje nadmorske visine. Time je otežan iskop i dokumentiranje te time dubina iskopa nije prelazila 1,5 m relativne dubine.

Osim zidova i struktura na lokalitetu su pronađena dva **groba** s ljudskim ostacima. Prvi grob se nalazio uz apsidalnu strukturu unutar termalnog kompleksa. Ljudski ostaci bili su okruženi jednostavnom pravokutnom konstrukcijom od kamena. Kostur je bio položen na leđa, orijentacije SI-JZ gdje je glava na jugozapadu. Uz kosturne ostatke nije bilo priloga. Drugi grob se nalazio nešto južnije ukopan u žutu glinu bez grobne konstrukcije. Kosturni ostaci nalaze se na jugozapadnom dijelu groba. Kostur se nalazi položen na leđa s donjim ekstremitetima uz glavu. Orijentacija grobne jame je SI-JZ te također nema priloga. Kosturni ostaci su trenutno podvrgnuti analizi pa će nakon rezultata analize biti smješteni unutar vremenskog razdoblja kojem pripadaju.

Premosni rov

Budući da je prema projektu zadana dubina iskopa za plinovodne cijevi unutar trase trebala biti oko 1,40 m od postojeće hodne površine, a sama arhitektura se nalazila na pojedinim dionicama neposredno ispod cestovne stabilizacije odlukom Konzervatorskog odjela u Splitu između 32. i 56. kvadranta zbog nedovoljne dubine iskopa nije dozvoljeno postavljanje cjevovoda plinovodnog ni oborinskog sustava. Na toj dionici investitor je uz pomoć izvođača izveo premosni kanal odnosno spajanje na već postojeći oborinski odvodni cjevovod koji se nalazio 1,5 m istočno od iskopne površine. Premosni rov je izveden od stacionaže 0+560 do 0+300 u dužini od 260 m i širini od 1,20 m . Dubina iskopa premosnog rova iznosila je u prosjeku 1,7 m. Iskop premosnog kanala vršio se uz nadzor arheologa te su sve uočene strukture dokumentirane te nalazi sakupljeni i registrirani u odgovarajućim popisima. U skladu s metodologijom arheološkog dokumentiranja dokumentirani su bočni profili duž cijelog premosnog rova.

[6] Mardešić 2003, str.75–82.

TOMISLAV JERONČIĆ, ANDREJA NAĐANDER

RESCUE EXCAVATIONS AT ANCIENT SALONA'S URBS ORIENTALIS IN STJEPAN RADIĆ STREET IN SOLIN

(Summary)

Archaeological excavations in Stjepan Radić Street in Solin were conducted in a trench 800 meters long and 2-2.5 meters wide.

The excavations encompassed several functional units of the eastern part of the ancient city of Salona (*Urbs orientalis*) whose urban development can be traced through several phases. At the northern end of the trench, in the area known as Bilankuša, several phases of construction and reconstruction of a bulwark, northeastern city gates (*Porta Andetria*) which were incorporated into the bulwark and a defensive tower have been defined. The initial construction of the *Porta Andetria* complex can be dated back to the year 170, i.e. to the time of Marcus Aurelius, when Salona is experiencing a significant expansion and when walls are being erected around the city's eastern and western suburban areas.

Further towards the southwest, from the area known as Jazinac to the point at which the two tracks of Stjepan Radić Street part, numerous immobile archaeological finds have been registered, including walls, foundations and footings belonging to different objects. The objects were probably of residential, merchant, thermal and public nature, and a part of the discovered structures such as apsidal rooms, mosaic floors and the remains of hypocaust substructures allow us to assume the existence of more representative objects, both private and public in nature.

Along with the aforementioned ones, other infrastructural elements such as roads and quays have been found. Registered geological relations confirm that in the area of eastern Salona there existed multiple waterways. The network of waterways gradually changed, which affected the eastern part of the city from an urbanistic perspective, as well as the function and the method of construction of individual objects.

Mobile archaeological findings (if we ignore the recent findings from recent layers of levees and devastations) mostly belong to antiquity: from the first to sixth century AD, with findings from the late antiquity being the most numerous group among them.

Prijevod: Marko Domljanović

LITERATURA

Jeličić-Radonić 1998
J. Jeličić-Radonić, *Nova istraživanja gradskih zidina Salone*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, vol. 37, br. 1, 1998, 5–34.

Jeličić-Radonić 2006
J. Jeličić-Radonić, *Salona, the Urbs orientalis*, Hortus Artium Medievalum, vol. 12, 2006, 43–54.

Jeličić-Radonić, Pereža 2010
J. Jeličić-Radonić i D. Pereža, *Topografija antičke Salone (II) Istraživači Salone u XIX. stoljeću* Tusculum, vol. 3, br. 1, 2010, 167–203.

Jeličić-Radonić 2011
J. Jeličić-Radonić, *Hram Dioklecijanova doba kod Porta Andetria u Saloni*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, vol. 42, br. 1, 2011, 5–28.

Mardešić 2003
J. Mardešić, *Salona i Salon*, Histria antiqua 10, 2003, 75–82

Oreb 1979
F. Oreb, *Solin centar, istraživanja 1979*, Arheološki muzej u Splitu, Zavod za zaštitu spomenika Kulture–Split, Split, 1979.

MIRJANA SANADER, DOMAGOJ TONČINIĆ, MIRNA VUKOV

DVA NEOBJAVLJENA ANTIČKA SPOMENIKA S OTOKA BRAČA

UDK / UDC 904:726.1>210.7Brač)
904:726.8>(210.7Brač)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 8. 6. 2018.

Mirjana Sanader
Domagoj Tončinić
Mirna Vukov
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za arheologiju
Ivana Lučića 3
HR – 10 000 Zagreb
msanader@ffzg.hr
dtoncinic@ffzg.unizg.hr
mvukov@ffzg.hr

U radu se obrađuju dva antička spomenika nedavno pronađena na otoku Braču na lokalitetu Plate. Riječ je o rimskom zavjetnom žrtveniku posvećenom bogu Herkulu te o kamenoj urni ukrašenoj reljefnim prikazom. U splitskom Arheološkom muzeju čuva se još nekoliko antičkih spomenika koji su početkom 20 st., kako svjedoče muzejski arhivi, pronađeni na spomenutom lokalitetu. Ovaj rad ima dva cilja: prvi je arheološka analiza do sada neobjavljenog zavjetnog žrtvenika i kamene urne, a drugi je istraživanje eventualnog zajedničkog konteksta ranije pronađenih spomenika i novih nalaza.

Ključne riječi: *Dalmacija, Brač, antika, zavjetni žrtvenik, urna*

Početkom 2017. godine profesoricu M. Sanader s Katedre za antičku provincijalnu i ranokršćansku arheologiju Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu posjetio je jedan student s otoka Brača. Došao je uz dogovor s gospodinom Perom Babarovićem koji je u svojem vinogradu pronašao žrtvenik i urnu čije je fotografije student i donio. Nakon uvida u fotografije student je zamoljen da prenese poruku vlasniku spomenika da s prof. Sanader stupi u kontakt putem e-maila. Tijekom korespondencije dogovoreno je da suradnici Katedre posjete gospodina, dokumentiraju spomenike i obiđu mjesto nalaza. U srpnju 2017. god. D. Tončinić i M. Vukov otputovali su u Splitsku na Braču gdje ih je primio gosp. Babarović i gdje su obavili sve predradnje za analizu i predstavljanje spomenika stručnoj javnosti.[2]

[1] * Ovaj rad je financirala Hrvatska zaklada za znanost projektom 6505 *Between the Danube and the Mediterranean. Exploring the role of Roman military in the mobility of people and goods in Croatia during the Roman Era* (RoMiCRO).

[2] Ovom prilikom još jednom ljubazno zahvaljujemo gosp. P. Babaroviću na mogućnosti obrade i objave urne i žrtvenika. Također zahvaljujemo i na ugodnom danu koji smo s njim i njegovom obitelji proveli u njihovom domu i obilasku nalazišta na otoku Braču.

Slika 1. Pozicija pronalaska spomenika – otok Brač, kamenolom Plate (preuzeto s Google Earth).

Spomenici koje ćemo predstaviti u ovom radu pronađeni su na k.č.zem. 635, k.o. Splitska, s koordinatama položaja (WGS84) Lat: 43.36649627, Long: 16.60041862. S obzirom na neistraženost lokacije ne možemo biti sigurni je li je navedena pozicija bila i realni kontekst ovih spomenika. Vinograd u kojem su pronađeni spomenici nalazi se uz sam kamenolom Plate u kojem su i danas sačuvani tragovi vađenja kamena (Sl. 1).

U razgovoru s gosp. Babarovićem saznali smo kako je na istom položaju njegov pokojni otac pronašao reljef boga Merkura i dva sarkofaga. Reljef se danas nalazi u Arheološkom muzeju u Splitu (A-2780).[3] Sarkofazi su, prema usmenoj predaji gosp. Babarovića, prodani don Frani Buliću, međutim nismo im ušli u trag niti u Arheološkom muzeju u Splitu ni u Muzeju otoka Brača u Škripu. Jedini pisani trag koji imamo o njima je iz knjige Petra Šimunovića u kojoj piše da se „u ogradi M. Babarovića u Platima nalazi rimski sarkofag".[4] U kamenolomu Plate pronađeni su i žrtvenici Herkulu (*CIL* 03, 10107) i Jupiteru (*CIL* 03, 10108), kao i dva žrtvenika bez natpisa[5].

Prije nego se posvetimo analizi urne i zavjetnog žrtvenika podsjetimo se da otok Brač spominju antički izvori (*Ps.Scyl. 23;Polib. I,196; Ant. Irin. 519,4;Tab. Peut. IV, B 1; Anon Rav. 5, 24; BHS 39, 1645 – 1711*) od kojih izdvajamo Plinijevu (*NH III,152*) rečenicu koja kaže da se otok zove *Brattia* i da se na njemu uzgajaju koze.[6] Osim u stočarstvu, značaj otoka očituje se i u kvalitetnom kamenu koji se od rimskog vremena bere u kamenolomima Plate, Rasohe i Stražišće.[7] Na otoku su provedena arheološka iskopavanja, zaštitna i sustavna, a zabilježeni su i poneki slučajni pokretni nalazi.[8] Iako su na otoku ustanovljene brojne rustične vile još uvijek nemamo saznanja o nekom većem naselju.[9]

[3] Bulić 1900, str. 18; CIL 03, 15098; lupa 24913; EDCS-32700962.

[4] Šimunović 1987, str. 143.

[5] Matić 2018, kat. br. 1.1.6–7.

[6] *Contra Tragurium Bova et capris laudata Brattia.*

[7] Cambi 2013.

[8] Jelinčić 2005a, str. 121–132; Jelinčić, Perinić Muratović 2010, str. 177–216; Jelinčić Vučković 2011, str. 127–149.

[9] Kilić-Matić 2004, str. 91–109; Jelinčić 2005b.

Rimske urne

Treba reći kako su rani Rimljani vjerovali da ljudsku smrt nadživi duša koja odlazi u podzemni svijet u kojem biva bestjelesnom sjenom (spirit). Nakon smrti ritualno su spaljivali pokojnike pa u slučaju da su se tjelesni ostaci pokojnika zatrpali u jamu u kojoj su i kremirani, govorimo o bustumu. O tome nas je izvijestio Verije Flak (*De verborum significatu*. 32, 7–11).[10] Flak navodi i da se lomača s koje se odnose ostaci pokojnika da bi se pokopali na nekom drugom mjestu zove *ustrina*. U tom su se slučaju kremirani ostaci pokojnika pohranjivali u različite posude koje nazivamo skupnim imenom urne.[11]

Rimske su urne mogle biti izrađene od različitog materijala, najčešće od gline i stakla, ali i od različitih vrsta kamena, olova i bronce. U neke od njih su se ostaci pokojnika stavljali najprije u manju posudu, najčešće staklenu, koja bi se potom umetnula u urnu. Međutim, ostaci pokojnika mogli su se pohranjivati i u najrazličitije posude svakodnevne upotrebe kao što je bilo keramičko i stakleno kuhinjsko posuđe. Pohranjivali su se i u drvene sandučiće, korpe od pruća, u vreće od lana ili neke druge tkanine i kože.[12]

U rimsko doba urne su se postavljale u grobove, grobnice ili kolumbarije na nekropolama. Kolumbariji su bile građevine u kojima se mogao pohraniti naročito veliki broj urni. Jedan od njih nalazi se u *Parco degli Scipioni* izvan rimskih zidina. Na tom mjestu je Pomponije Hilo za svoje robove dao izgraditi kolumbarij, koji je i danas vrlo dobro sačuvan.[13] Nekropole su, kako je to nalagao zakon Dvanaest tabli (*Lex XII,10,1*), morale biti smještene izvan grada.[14] Ovaj se zakon provodio i kada se u Carstvu promijenio način pokapanja pokojnika, odnosno kada je inhumacija zamijenila incineraciju. To se počelo događati od sredine drugog stoljeća da bi već u drugoj polovici trećeg stoljeća postupak incineracije bio potpuno potisnut.[15]

U ovom kontekstu zanimljiva je jedna kamena urna iz Solina (*CIL* 03, 08759) u kojoj su bili pohranjeni kremirani ostaci signifera Torentija, a koju stručnjaci datiraju vrlo kasno i to u 4. i 5. stoljeće.[16]

Vezano uz pohranu kremiranih ostataka pokojnika u literaturi nailazimo i na pojam osuarij odnosno osarij koji je nastao od latinske riječi za kost. U osuarije se pohranjivao i pepeo, odnosno cjelokupni ostaci kremiranog pokojnika. Rimljani su i sami koristili izraz osuarij o čemu svjedoči nekoliko (5) grobnih spomenika na kojima se spominje da su pokojnikovi ostaci smješteni u osuariju.[17] Među ovim epigrafskim spomenicima naročito se ističe nedavno pronađeni Krestov osuarij iz Rima.[18] Ova zanimljiva mramorna pravokutna posuda (29x45 cm) s poklopcem (29x14 cm) ispisana je na više strana. Tekst na poklopcu govori o tome da su u njemu (osuariju) sadržani posmrtni ostaci Kresta (*Cresto*), Areskuzije (*Arescusa*) i Primigenija (*Primigenio*).[19] Uz ovaj spomenik se dobro uklapa definicija E. Diez, koja ju je napisala u analizi osuarija iz Ptuja, da su oni specifična i homogena grupa pogrebnih spomenika za ostatke više pokojnika.[20] Međutim, činjenica je da se u literaturi ponekad koristi pojam osuarij u značenju urne.[21]

[10] *Bustum ... proprie dicitur locus, in quo mortuus est combustus et sepultus ...; ubi vero combustus quis tantummodo, alibi vero est sepultus, is locus (ab urendo) ustrina vocatur* ... Nadalje, Flak navodi da se lomača s koje se odnose ostaci pokojnika i pokapaju na nekom drugom mjestu zove *ustrina*. Za terminologiju rimskih paljevinskih grobova vidi: Bechert 1980, str. 253–258.

[11] Pohranjivanje kremiranih ljudskih ostataka poznato je od najranijih vremena ljudske povijesti.

[12] Sudeći po oblicima sačuvanih kamenih urni koje imitiraju korpe i vreće čini nam se da one ne prikazuju samo omiljene predmete pokojnika/ce nego da prikazuju i načine pohrane kremiranih ostataka. Slijedom tog razmišljanja čini se da četvrtaste kamene urne podsjećaju na drvene sandučiće.

[13] Borbonu 2014.

[14] Zakon koji je zapisan na desetoj tabli i koji glasi: *Hominem mortuum' inquit lex in XII ' in urbe ne sepelito neve urito* (Umrlog se ne smije pokopati ni zapaliti u gradu) prenio je Ciceron u djelu *De legibus* (II,58). http://www.thelatinlibrary.com/cicero/leg.shtml Vidi i: Dyck 2004, str. 400–401.

[15] Zabrana pokapanja izvan grada počinje se ne poštovati u kasnoj antici. Vidi: Blaizot et al. 2007, str. 305–321.

[16] Marin 2010, str. 123.

[17] AE 2001,01032, EDCS-23900867; CIL 06,22003, EDCS-13200290; CIL 6, 38408a, EDCS-22600279; CIL 11, 03495, EDCS-22500702; EDCS-70200003.

[18] Ovaj do sada nepoznati, ali vrlo dobro sačuvan i ispisan osuarij zaplijenjen je 2013. god. od strane talijanske financijske policije u jednoj vili u blizini Rima. Vidi: Gregori, Bianchini 2016, str. 1–17.

[19] *Ossarium Chresti, Primigeni, Arescusaes.*

[20] Diez 1948, str. 151–174. vidi i: Djurić 2001, str. 117–129.

[21] O tome najbolje svjedoče radovi na njemačkom jeziku koji su analizirali rimske kamene urne iz Poetovija. Autori te kamene, četvrtaste urne nazivaju *Aschenkisten* (kutijama za pepeo), ali i *ossuaria*. Vidi: Pochmarski 2014, str. 353–366; 2015, str. 212–225. I. Šarić slavne japodske četvrtaste, kamene urne naziva osuarijima, kako je to predložio D. Rendić-Miočević. Vidi: Rendić-Miočević 1983, str. 1–14.

Slika 2. Reljefna urna pronađena u kamenolomu Plate na Braču (foto M. Vukov, dig. obrada M. Vuković).

Na ovom mjestu potrebno se osvrnuti i na običaj Židova koji nisu nikad prihvatili incineraciju, a koji su, nakon što bi tijelo istrunulo, skupljali kosti pokojnika koje bi potom u sekundarnom pokapanju polagali u posude koje također nazivamo osuarijima. Taj je običaj bio rasprostranjen na Istoku, a Židovi su ga, kako se misli, počeli masovno upražnjavati početkom prvog stoljeća da bi nakon 70. god. taj običaj polako nestao. Među brojnim sačuvanim židovskim osuarijima spomenimo Jakovljev osuarij koji je izazvao najviše pažnje i to ne samo stručne javnosti.[22] Razlog tome je aramejski tekst koji je na njemu ispisan, a koji glasi: *Jakov, sin Josipa, brat Isusa*. Ovaj natpis je nakon prve objave 2002. god. izazvao neviđenu znanstvenu raspravu. Razlog leži u činjenici što bi njegova autentičnost i adekvatna interpretacija predstavljala i arheološki dokaz postojanja Isusa Krista.[23]

Urne iz svih povijesnih razdoblja su jedan od najčešćih arheoloških nalaza pa ih je tako i u Hrvatskoj pronađen veliki broj. Kako je dokumentirano u stručnoj literaturi rimske urne pronađene su gotovo u svakoj objavljenoj nekropoli s paljevinskim grobovima. Postoji nekoliko

[22] Jakovljev osuarij je u privatnom vlasništvu, a navodno je pronađen u Silwanu ili na području Kidron Valley u okolici Jeruzalema.

[23] Paleografičari Andre Lemaire sa Sorbonne i Ada Yardeni s Hebrew University of Jerusalem smatraju natpis: *Ya'akov bar Yosef akhui di Yeshua* autentičnim. Vidi: Shanks 2012. Skeptici se koriste argumentom učestalosti imena Isus kao i slučajnim podudaranjem imena oca (Josip) i brata (Jakov). Vidi: Byrne, McNary Zak 2009, str. 19–30.

radova koji su posvećeni analizi rimskih urna, među kojima se ističe rad Z. Gregla, koji je pisao i o oblicima urni pronađenima u Hrvatskoj.[24]

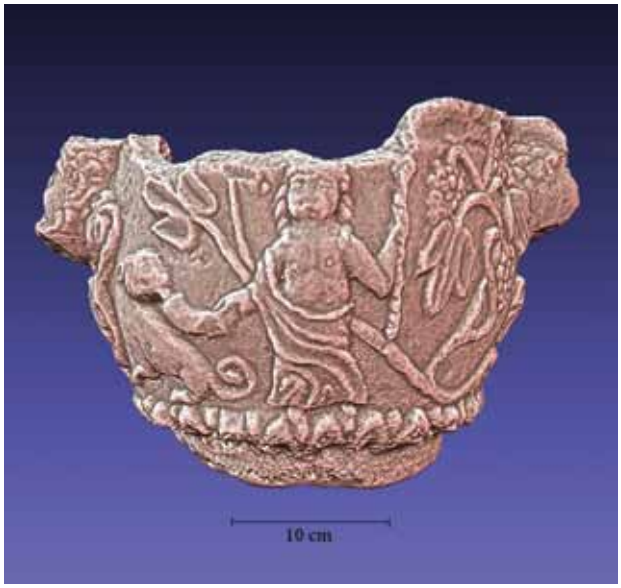
Urna s lokaliteta Plate

Polukružna urna s antropomorfnim ručkama (visina 27 cm, promjer 30 cm), o kojoj je riječ u ovom radu, pripada tipu rimskih kamenih urni potpuno ukrašenih reljefom. S obzirom na to da nema natpis ne možemo znati kome je bila namijenjena. Pronađena je bez poklopca te je uz rubove otvora s obje strane djelomično oštećena. Oštećenja ukazuju na nasilno otvaranje s obzirom na to da je poklopac s urnom izvorno morao biti spojen željeznim klanfama. Urna je do nas dospjela potpuno prazna i po površini znatno izlizana pa se može pretpostaviti da se njeno nasilno otvaranje dogodilo mnogo prije nego ju je pronašao sadašnji vlasnik.

Urna (sl. 2) je imala dvije velike antropomorfne ručke, a stajala je na okruglom, glatkom i niskom postolju. Poviše postolja nalazio se ukrasni porub sastavljen od ukrasa vegetabilnog, lisnatog oblika. Ova je urna potpuna ukrašena reljefom koji prikazuje ljudske i životinjske likove kao i vegetabilne ukrase.

Između ručki na jednoj je strani prikazan ljudski lik koji ima preko desne ruke labavo prebačen hiton (sl. 3). On mu prekriva desnu ispruženu ruku i donji dio tijela. Figura ima dugačku kosu čiji uvojci sežu do ramena. Urna je na mjestu njegovog tjemena oštećena pa se ne može znati da li je imao kakav ukras na glavi. U lijevoj ruci drži ukrašeni kratki štap, a u desnoj ispruženoj ruci kornukopij. Sadržajem kornukopija hrani panteru koja čuči na stražnjim nogama. Pantera koja ima dugačak savijeni rep, okrenuta je u suprotnom smjeru od središnje figure ali je zabacila glavu prema izvoru hrane. Pozadinu ove scene ukrašavaju isprepletene grane, listovi i plodovi vinove loze koji obavijaju cijelu posudu.

Druga strana urne je još više oštećena pa je od muške figure koja je na njoj prikazana vidljivo samo nago tijelo, ali ne i njegova ramena i glava. Prikazana osoba ima lagano savijene noge, kao u nekom plesnom koraku, a napola ispruženim rukama je uhvatio po jednu granu loze.

Slika 3. Prikaz Dioniza na reljefnoj urni pronađenoj u kamenolomu Plate na Braču (foto M. Vukov, dig. obrada M. Vuković).

S njegove lijeve strane se nalazi prikaz rebrastog kantarosa s ručkama iz kojeg izlaze dvije trsove grane. Upravo su ove grane one koje obavijaju cijelu urnu i čine vegetabilni ukras urne. Ručke ove urne oblikovane su kao ljudske glave. Jedna od glava je bolje sačuvana pa se može vidjeti da se radi o bradatom muškarcu s mnogo kovrčave kose. Ručke posuda u obliku muške glave, muške glave s rogovima, glava različitih životinja i teatarskih maski je bilo često. Kako su bile oblikovane ručke ove urne nije moguće znati.

Atribucija prikazanih likova s urne bila je djelomično otežana zbog istrošenosti njene površine kao i uništenih rubova urne, međutim, analizu je donekle olakšalo korištenje 3D snimki.[25] Na urni je nedvojbeno prikazan mlađahni Dioniz. Ima dugačke uvojke koji mu padaju na ramena, a ako je oko glave nosio trsov vijenac nije moguće, zbog oštećenosti, vidjeti. Dioniz u jednoj ruci drži svoj uobičajeni atribut tirs, a u drugoj ruci kornukopij kojim hrani panteru koja se na prikazima gotovo uvijek pojavljuje u njegovom društvu. Iako Dioniz obično u ruci drži vinsku zdjelicu na bračkom spomeniku ju je zamijenio kornukopij. S obzirom na to da je takav prikaz poznat s

[24] Šarić 1975, str. 57–74; Gregl 1988, str. 54–59; Sanader, 2001, str. 17–33; Pedišić, Zaninović 2007, str. 7–13; Gregl 2009; Domić Kunić, Radman-Livaja 2009, str. 67–106.

[25] Vidi sliku 2 i 3.

jedne kameje koja se čuva u Nacionalnoj biblioteci u Parizu u ovom slučaju nije riječ o jedinstvenom prikazu.[26]

Muška osoba sa suprotne strane urne je potpuno gola, ne vide joj se ramena i glava, a u rukama čvrsto drži po jedan trs. Da li je majstor prikazujući ovoga muškarca povijenih nogu htio prikazati jednog od veseljaka iz Dionizove pratnje kako veselo i opijeno pleše držeći se za vinovu lozu možemo samo pretpostaviti.

Odabir ovog mita za grobnu urnu nije neobičan jer su Rimljani nerijetko posezali za ovakvim prikazima na svojim grobnim spomenicima.[27] Prikazi Dionizovog sretnog svijeta i njegove vesele družbe (*thiasos*) sadrže u sebi duboku nadu u sretan život u podzemnom svijetu. Premda autor ove urne nije bio prvorazredni umjetnik s italskog poluotoka, nego provincijalni majstor iz Dalmacije, možda baš s otoka Brača, on je bio Rimljanin, poznavao je rimske pogrebne rituale, ritus kremacije kao i *thiasos* kao poželjni dekorativno-simbolički element grobnih spomenika. Iako su reljefne kamene urne ukrašene reljefima dobro poznate, pogotovo one iz rimskih radionica, kombinacija ikonografije i forme ove urna s Brača je, po našem mišljenju, jedan upečatljivi proizvod rimske umjetnosti, odnosno njezine provincijalne komponente te kao takva zaslužuje biti objavljena i prikazana javnosti.

Žrtvenik s lokaliteta Plate

Žrtvenik pronađen na navedenom položaju pravokutnog je oblika (visina 51,5 cm, širina 36,5 cm, debljina 37,5 cm) te je izrađen od kamena vapnenca. Baza se sastoji od ravne plinte zakošene prema tijelu i natpisnom polju spomenika. Krunište započinje profilacijom iznad koje se nalazi ravna greda (*fascia*). Vrh kruništa je ravan i bez akroterija. Stražnja, bočne te gornja strana spomenika zaravnate su grubim udarcima klesarskog dlijeta, odnosno ne pokazuju elemente ukrašavanja.

Natpis uklesan u tri retka nalazi se unutar neuokvirenog natpisnog polja. Slova su kvalitetno klesana kvadratnom kapitalom, s najvećom visinom slova od 3 cm. Riječi su odvojene rastavnim znakom u obliku trokuta (*triangulum distinguens*), a u ligaturi stoje slova HERC i AV u prvom retku.

Slika 4. Žrtvenik Herkulu pronađen u kamenolomu Plate na Braču (foto M. Vukov, dig. obrada M. Vuković).

Natpis glasi:

HERC AVG SAC
P PARIDIAN
VS L V S

Predložena restitucija natpisa glasi:

Herc(uli) Aug(usto) sac(rum) / P(ublius) Paridan/us l(ibens) v(otum) s(olvit)

(Herkulu Uzvišenom posvećeno, Publije Paridijan, rado ispunio zavjet)

Dakle, analizom žrtvenika moguće je iščitati da je isti u čast Herkula Augusta dao podignuti *Paridianus*. Riječ je o imenu grčkog podrijetla, izvedenom od imena grčkog heroja Parisa.[28] Dativu imena nadodan je sufiks *–anus*, što je prema Alfödyu karakteristično za razdoblje kasnog principata.[29]

[26] *Bacchus Cameo 78*, Médailles et Antiques de la Bibliothèque nationale de France.

[27] Walde 1990, str. 299–320.

[28] Solin 2003, str. 556.

[29] Alföd y 1969, str. 366.

Ime Paridijan još nije zabilježeno na natpisima u Dalmaciji, a u Carstvu je poznat s dva natpisa iz Rima i jednog grafita na opeci iz Germanije Superior.[30] Riječ je o imenu kojeg nalazimo u obliku kognomena među oslobođenicima ili osobnog imena među robovima.

Na području Hrvatske do sada je pronađen 21 Herkulov žrtvenik od kojih tri potječu s područja nekadašnje italske X. regije, 14 s područja rimske provincije Dalmacije te četiri s područja rimske provincije Panonije.[31]

Ovaj žrtvenik još je jedan u nizu spomenika koji potvrđuje pojavu i rasprostranjenost Herkulova kulta na otoku Braču. Kada ga pribrojimo do sada poznatim Herkulovim spomenicima s otoka Brača, dobijemo brojku od šest spomenika. Žrtvenik pronađen u kamenolomu Plate posvetio je Valerije Valerijan (*CIL* 03, 10107), vojnik koji je nadgledao vađenje kamena za potrebe izgradnje kapitela u termama cara Licinijana u Sirmiju. Drugi žrtvenik pronađen je u kamenolomu Stražišće, a posvetio ga je Alnije Obultorinije (*CIL* 03, 3092). Nenad Cambi je posljednji redak natpisa na ovom žrtveniku pročitao kao *deter(minavit)* što znači omeđiti sveto područje ritualom, gdje bi navedeno indiciralo kultni prostor, sličan onom iz kamenoloma Rasohe.[32] Upravo se u kamenolomu Rasohe nalazi najpoznatiji Herkulov spomenik s Brača, gdje je riječ o reljefu uklesanom u živoj stijeni. U reljefu je isklesan nagi Herkul s njegovim simbolima – kožom nemejskog lava, jabukama Hesperida i toljagom. Ovaj spomenik u živoj stijeni predstavlja kultni reljef jednog svetišta u krajoliku. Takva svetišta u krajoliku nisu nepoznanica u Dalmaciji, gdje je pronađeno više sličnih svetišta Silvanu, Mitri i Dioskurima.[33] Dva reljefa s prikazom Herkula pronađena su i u blizini kamenoloma Rasohe i Stražišće, prilikom gradnje ceste Splitska – Škrip.[34]

Zanimljiva je činjenica da su svi navedeni spomenici pronađeni u okolici Škripa, kao i da su vezani uz kamenolome koji su zabilježeni na ovom položaju. Herkulova snaga je bila uzor radnicima u kamenolomima, što i nije neuobičajeno s obzirom na to da se Herkul i u drugim dijelovima Carstva pojavljuje kao zaštitnik kamenara.[35] Istovjetan slučaj zabilježen je i kod dva žrtvenika posvećena Herkulu koja su pronađena u kamenolomima Seget i Kučićeva kava na brdu sv. Ilija kod Trogira.[36]

Uključujući prethodno navedene žrtvenike s posvetom Herkulu, na Braču su pronađeni zavjetni žrtvenici podignuti različitim rimskim te jedan žrtvenik istočnjačkom bogu Mitri. Riječ je o ukupno 16 zavjetnih žrtvenika koji su pronađeni u Donjem Humcu, Platama, Postiri, Pučišćima, Škripu, Splitskoj i Stražišću. Od toga ih je najviše, njih četiri, posvećeno Jupiteru, tri Herkulu, dva Liberu te po jedan žrtvenik Asklepiju, mjesnom Geniju, Mitri, Veneri, Nimfama i nepoznatom božanstvu.[37] Dva žrtvenika ne sadrže natpis.[38] Ovdje obrađeni kameni spomenici živo su svjedočanstvo bogate i nedovoljno poznate antičke baštine otoka Brača. Oni ujedno upućuju na to da se u budućnosti možemo nadati novim nalazima i lokalitetima.

[30] Ime je navedeno na dva natpisa iz Rima: *CIL* 06, 10576 i *CIL* 06, 15186, te na opeci s grafitom pronađenoj na lokalitetu Josenmatt kod Wettswila u Gornjoj Germaniji. Speidel 1996, str. 193–194.

[31] Vidi: Sanader 1994; Vukov 2018.

[32] Cambi 2013, str. 10.

[33] Cambi 2013, str. 8–9.

[34] Kirigin 1979, str. 135–138.

[35] Mayer 1894; Cambi 2013, str. 16.

[36] Jeličić 1981, str. 98–100; Maršić 2007, str. 111–128.

[37] Jupiteru: *CIL* 03, 14333,5, *CIL* 03, 15099, *CIL* 03, 10108, Kirigin 1979, str. 129–134, br. 1, T.XI.1; Liberu: *CIL* 03, 10101=3094, *CIL* 03, 3093=10100; Herkulu: *CIL* 03, 3092, *CIL* 03, 10107; Asklepiju: Kirigin 1979, str. 135, br. 2, T.XI,2; mjesnom Geniju: *CIL* 03, 2533; Mitri: *CIL* 03, 3095=10102; Veneri: Jelinčić, Perinić Muratović 2010, str. 198–213, sl. 7–8; Nimfama: *CIL* 03, 3096; nepoznatom božanstvu: Faber, Nikolanci 1985, T IV., sl. 2.

[38] Matić 2018, kat. br. 1.1.6–7.

MIRJANA SANADER, DOMAGOJ TONČINIĆ,
MIRNA VUKOV

TWO NEW MONUMENTS FROM ANTIQUITY FROM THE ISLAND OF BRAČ

(Summary)

The paper features the results of an analysis of two stone monuments from Antiquity that were recently found at the site Plate on the island of Brač. The monuments were found in a private vineyard located next to the Plate quarry, where traces of stone extraction are still preserved today. At the beginning of the century, a relief of Mercury and two sarcophagi were found in the same vineyard, which indicates the importance and archaeological potential of this micro location. The first newly found monument is a stone semicircular urn with anthropomorphic handles, which is completely decorated with a relief depicting human and animal figures as well as vegetable ornaments. The relief depicts young god Dionysus holding a thyrsus in one hand and a cornucopia with which he feeds the panther in the other hand. The male person on the opposite side of the urn is completely naked, his shoulders and head are not preserved, and he is holding a vine firmly in his hands. The background of these scenes is adorned with intertwined branches, leaves and fruits of the vine that envelop the entire urn. The depictions of Dionysus' happy world and his cheerful company (thiasos) contain a deep hope for a happy life in the underworld and as such are not unusual motifs on the Roman tombstones. The second monument found at the site Plate is an unadorned limestone altar dedicated to Hercules Augustus by Paridianus. This altar is another in a series of monuments that confirms the presence of the cult of Hercules on the island of Brač. It is interesting to note that all these monuments were found in the vicinity of Škrip, as well as that they are related to the quarries that were recorded at this location. Hercules' power was a role model for quarry workers, which is not uncommon given that Hercules also appears in other parts of the Empire as a protector of stonemasons. These new discoveries enhance the knowledge of the rich and insufficiently known ancient heritage of the island of Brač.

Prijevod: autori

LITERATURA

Alföldy 1969
G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg 1969.

Bechert 1980
T. Bechert, *Zur Terminologie provinzialrömischer Brandgräber*, Archäologisches Korrespondenzblatt 10, Mainz 1980, 253–258.

Blaizot et al. 2007
F. Blaizot, V. Bel, Ch. Bonnet, Y. Deberge, A. Wittmann, S. Barberan, L. Trenoj, *Inhumation and cremation in roman Gaule: Continuity or discintinuity of the burial practices*, u: A. Faber, P. Fasold, M. Struck, M. Witteyer (ur.), *Körpergräber des 1. – 3. Jahrhunderts in der römischen Welt*, Frankfurt 2007, 305–321.

Borbonu 2014
D. Borbonu, *Columbarium Tombs and Collective Identity in Augustan Rome*, Cambridge – New York 2014.

Bryne, McNary Zak 2009
R. Byrne, B. McNary Zak, *Archaeological Context and Controversy: The Bones of James Unpacked*, u: R. Byrne, B. McNary Zak (ur.), *Resurrecting the Brother of Jesus: The James Ossuary Controversy and the Quest for Religious Relics*, Chapel Hill 2009, 19–30.

Bulić 1900
F. Bulić, *Ritrovamenti antichi sull'isola Brazza risguardanti il Palazzo di Diocleziano a Spalato*, Bullettino di archeologia e storia Dalmata, 23, Split 1900, 18–23.

Cambi 2013
N. Cambi, *Herkul na Braču*, Klesarstvo i graditeljstvo 24, Pučišća 2013, 4–19.

Diez 1984
E. Diez, *Die Aschenkisten von Poetovio*, Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes 37, Wien 1948, 151–174.

Djurić 2001
B. Djurić, *Ossuaria Poetovionensia: Their Iconography and Structure*, u: T. Panhuysen (ur.), *Die Maastrichter Akten des 5. Internationalen Kolloquiums über das provinzialrömische Kunstschaffen*, Maastricht 2001, 117–129.

Domić Kunić, Radman-Livaja 2009
A. Domić Kunić, I. Radman-Livaja, *Urna iz Danila u kontekstu društvene elite municipija Ridera*, Arheološki radovi i rasprave 16, Zagreb 2009 67–106.

Dyck 2004
R. Dyck, *A Commentary on Cicero, De Legibus*, Michigan 2004, 400–401.

Faber, Nikolanci 1985
A. Faber, M. Nikolanci, *Škrip na otoku Braču – naselje i spomenici prethistorijskog i antičkog doba*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 2, Zagreb 1985, 1–38.

Gregl 1988
Z. Gregl, *Antike Hausurner aus Kroatien*, Rivista di Archeologia XII, Venezia 1988, 54–59.

Gregl 2009
Z. Gregl, *Oblici rimskih urni u Hrvatskoj* (katalog izložbe), Zagreb 2009.

Gregori, Bianchini 2016
G. L. Gregori, G. Bianchini, *Tra epigrafia, letteratura e filologie. Due inedite meditazioni sulla vita e sulla morte incise sull'ossario di Cresto*, u: M. Dondin-Payre, N. Tran (ur.), *Esclaves et maîtres dans le monde romain. Expressions épigraphiques de leurs relations*, Rome 2016, 141–159.

Jeličić 1981
J. Jeličić, *Heraklov žrtvenik i ostali nalazi u Segetu Donjem kod Trogira*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 75, Split 1981, 97–104.

Jelinčić 2005a
K. Jelinčić, *Rustična vila na Bunjama kod Novog Sela na otoku Braču*, Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku 98, Split 2005, 121–132.

Jelinčić 2005b
K. Jelinčić, *Topografija rustičnih vila na otoku Braču*, magistarski rad na Sveučilištu u Zagrebu 2005.

Jelinčić Vučković 2011
K. Jelinčić Vučković, *Luke kod Škripa na otoku Braču - novi arheološki nalazi*, Archaeologia Adriatica 5, Zadar 2011, 127–149.

Jelinčić, Perinić Muratović 2010
K. Jelinčić, Lj. Perinić Muratović, *Novi arheološki nalazi iz Postira na otoku Braču*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 27, Zagreb 2010, 177–216.

Kilić-Matić 2004
A. Kilić-Matić, *Prilog proučavanju tehnika i struktura gradnje rimskih vila rustika na obali rimske provincije Dalmacije*, Opuscula Archaeologica 28, Zagreb 2004, 91–109.

Kirigin 1979
B. Kirigin, *Nalaz rimskih natpisa i reljefa kod Škripa na otoku Braču*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 72–73, Split 1979, 129–142.

Marin 2010
E. Marin, *Salona IV: Inscriptions de Salone chrétienne, IVe-VIIe siècles*, Rome – Split 2010.

Maršić 2007
D. Maršić, *Novi Heraklov žrtvenik iz Trogira*, Archaeologia Adriatica 1, Zadar 2007, 111–128.

Matić 2018
V. Matić, *Revizija antičke zbirke Muzeja otoka Brača u Škripu*, diplomski rad, Zagreb 2018.

Mayer 1894
E. Mayer, *Hercules Saxanus*, Berlin 1894.

Pedišić, Zaninović 2007
I. Pedišić, M. Zaninović, *Rimska kamena urna iz Ridera – Danila Gornjeg kraj Šibenika*, Arheološki radovi i rasprave 15, Zagreb 2007, 7–13.

Pochmarski 2014
E. Pochmarski, *Die Aschenkisten von Poetovio und Celeia*, Arheološki vestnik 65, Ljubljana 2014, 353–366 .

Pochmarski 2015
E. Pochmarski, *Aschenkisten und Sarkophage aus Poetovio*, u: B. Porod, G. Koiner (ur.), *Römische Sarkophage, Akten des Internationalen Werkstattgesprächs, Graz, 11. – 13. Oktober 2012*, Graz 2015, 212–225.

Rendić-Miočević 1983
D. Rendić-Miočević, *O nekim zanemarenim komponentama kod "japodskih urni"*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 15/1, Zagreb 1983, 1–14.

Sanader 1994
M. Sanader, *O kultu Herkula u Hrvatskoj*, Opuscula Archaeologica 18, Zagreb 1994, 87–114.

Sanader 2001
M. Sanader, *...et circenses u Solinu*, Arheološki radovi i rasprave 13, Zagreb 2001, 17–33.

Shanks 2012
H. Shanks, *"Brother of Jesus" Inscription is Authentic!*, Biblical Archaeology Review 38:4, 2012.

Solin 2003
H. Solin, *Die griechischen Personennamen in Rom: ein Namenbuch: 1*, Berlin 2003.

Speidel 1996
M. A. Speidel, *Ein römischer Ziegel mit Ritzinschrift aus dem Ziegelbrennofen, Archäologie im Kanton Zürich 1993–94*, Berichte der Kantonsarchäologie Zürich 13, Zürich 1996, 193–198.

Šimunović 1987
P. Šimunović, *Vodič otoka Brača*, Zagreb 1987.

Vukov 2018
M. Vukov, *Između tradicije i modifikacije. Rimski zavjetni žrtvenici u Hrvatskoj kao pokazatelji razvoja gospodarstva i društva u provincijama*, doktorski rad, Zagreb 2018.

Walde 1990
E. Walde, *Der Traum vom ewigen Leben, Symbole der Todesüberwindung in der römischen Grabplastik Österreichs, Veröffentlichungen des Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum 70*, Innsbruck 1990, 299–320.

IRENA RADIĆ ROSSI, DAVE RUFF

ROMAN SHIP IN THE AGER OF ANCIENT SALONA: PRELIMINARY RESULTS

UDK / UDC 904(497.583Kaštel Sućurac):656"652"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 13. 2. 2019.

Irena Radić Rossi
University of Zadar
Department of Archaeology
Obala kralja Petra Krešimira IV. 2
HR – 23000 Zadar
irradic@unizd.hr

Dave Ruff
PhD Candidate
Nautical Archaeology Program
Texas A&M University
Mail Stop 4352
College Station TX 77843-4352
daveruff@tamu.edu

The Gulf of Kaštela is a well-defined geographical area between ancient Tragurium and Salona, the capital of the Roman Dalmatia. It is situated north-west of Split on the Eastern Adriatic coast, and holds evidence of a dynamic past. It was densely populated in Roman times, and exploited by a number of economic estates (villae rusticae).

One of them occupied the present-day Trstenik in the Ager Salonitanus, just outside the city walls. Some chance finds in 2002 pointed to the existence of a partly submerged archaeological site, endangered by industrial progress in the gulf. The wooden structures made of poles and planks, a large perforated dolium, and groups of globular amphorae of the Dressel 20 type are what remains of the operative coastal installations of the Roman villa.

A survey in 2006 revealed the presence of a well-preserved ship, filled with rocks and intentionally sunk adjacent to the wooden waterfront, acting probably as a caisson for its reinforcement. The overall length of the preserved part of the hull is about 11m, and the estimated original width about 4m. The original position of the vessel against the wooden wall contributed to the preservation of the ship's lines on the northern half of the hull. On that side, the ship is preserved up to the wale.

Excavation of the ship continued in spring 2015. The paper presents the preliminary results of the underwater excavation, photogrammetric documentation and interpretation of the find.

Keywords: *Salona, Dalmatia, Gulf of Kaštela, Trstenik, villa rustica, scuttled ship, waterfront, wooden structures*

1. Introduction

The Gulf of Kaštela, situated in Central Dalmatia on the Eastern Adriatic coast, is a sheltered area between the city of Trogir (Roman Tragurium) to the west, and the cities of Solin (Roman Salona) and Split (Roman Spalatum) to the east (Fig. 1). Its shallow western part until recently preserved the evidence of probable ancient large-scale salt production.[1] At the eastern end flourished the city of Salona, the capital of the Roman province of Dalmatia. Although little is known about the extension and

[1] Radić Rossi 2008, p. 294; 2009: pp. 494, 496.

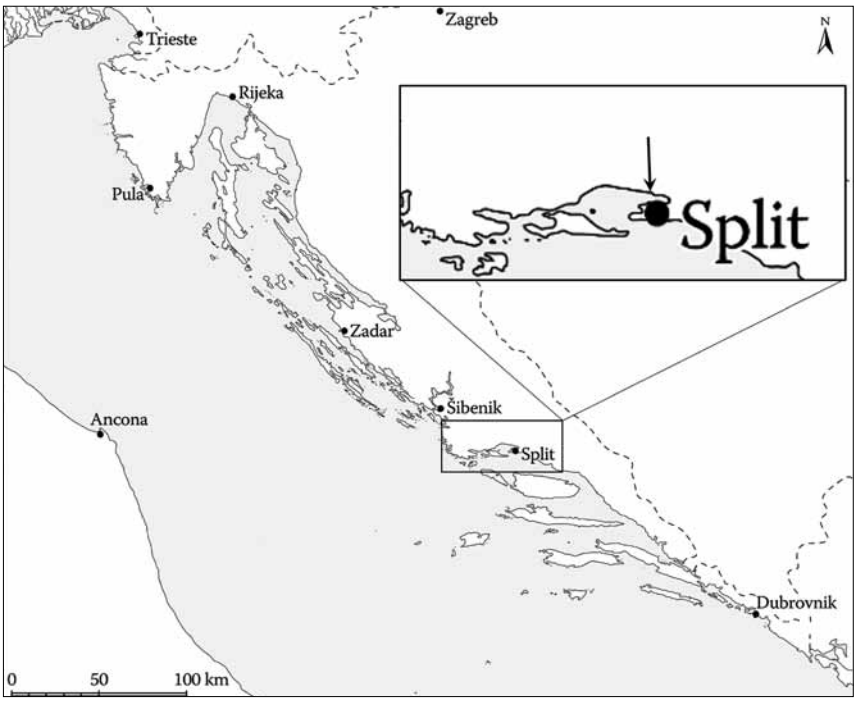

Figure 1. The location of the Gulf of Kaštela, and the site of Trstenik.

organization of *Portus Salonitanus*, it probably occupied large portion of the eastern part of the gulf, between the islet of Barbarinac and the peninsula of Vranjic.[2]

The ancient inhabitants of the area exploited its marine resources, and the two fertile fields of Kaštela and Trogir. In Roman times a number of *villae rusticae* occupied its northern coast, and were situated along the road connecting *Salona* and *Tragurium*.[3]

In medieval times, the seven fortifications (Ital. *castelli*) gave the origin to the present-day towns of Kaštela[4], of which Kaštel Sućurac is at the eastern-most end. The site of Trstenik lies in its eastern part, in *Ager Salonitanus*, in the immediate vicinity of the city walls of the ancient capital. Trstenik exhibits traces of economic activity that likely supported the inhabitants of Salona.

2. The site

The underwater part of the site at Trstenik was officially discovered in 2002,[5] through the detection and excavation of a large perforated dolium, protruding from the muddy sea bottom about 50 m distant from the present-day coast (Fig. 2). As in many other cases, it was soon determined that the local inhabitants knew about the existence of 'the big jars buried in the mud', which had even been mentioned in a modest local journal.[6]

The first rescue campaign, organized that same year, revealed that the dolium was entirely preserved. Initially

[2] The current knowledge on the port of ancient Salona was recently summarized by B. Kirigin (2012).

[3] Babić 1991.

[4] Marasović 2003.

[5] The chance land finds from the same location already pointed to the existence of a Roman villa, but the site was never researched (Cambi 1992). The complex situation in the Gulf of Kaštela, modern industrial development, and ongoing construction activities led to the destruction of many sites in the coastal area. Besides the chance finds, some information can be gathered from recent rescue archaeological campaigns (Šuta 2011; Kamenjarin 2012).

[6] Radić Rossi 2009, p. 490.

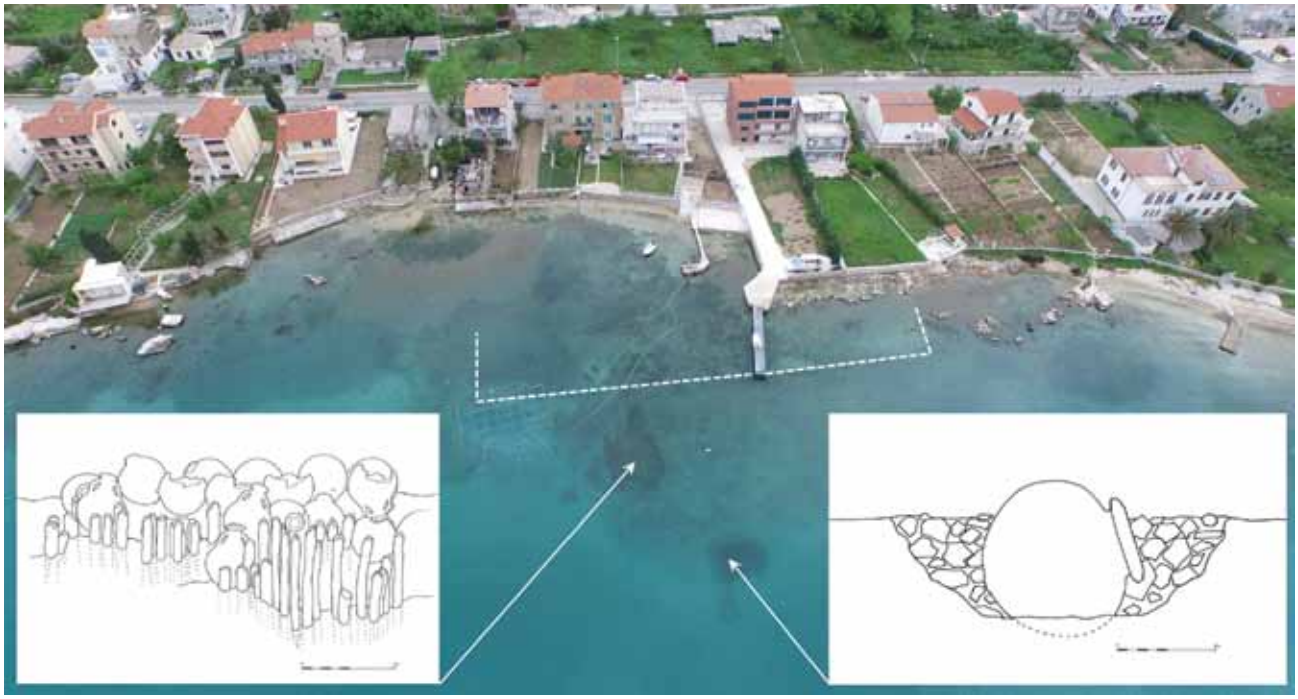

Figure 2. Trstenik site, looking to the north (photo: E. Šilić). Inserts indicate the relative positions of the perforated dolium (right), and the Dressel 20 amphorae trapped by wooden poles. The dotted white line indicates the general orientation of the linear wooden structure. Position of the scuttled ship is marked by the position of the excavation grid.

constructed to store wine,[7] it was later perforated with a series of small irregularly shaped rectangular holes, and its function obviously changed. Based on the other finds in the trench, and in the surface layer of the site, it was possible to conclude that the site once contained at least three such dolia, all of them already repurposed in Roman times (Radić Rossi 2006, 87–89).[8]

What immediately attracted additional attention to the site was the discovery of two groups of globular amphorae of Dressel 20 type, of certain Hispanic origin (Radić Rossi 2008a, pp. 286, 288, 291–292; 2009: pp. 491–492). Although evidence of the maritime transport of such amphorae in the Eastern Adriatic is quite scarce, a similar deposit of Dressel 20 amphorae has been documented at the nearby site of Spinut, just across the Gulf of Kaštela near the northern extent of Split (Cambi 1976; Radić Rossi 2008c).

During several following short-term research campaigns,[9] performed from 2003 to 2006, these Dressel 20 amphorae were studied. The first group of amphorae was quite close to shore, and contained six damaged containers, all of which were excavated and removed for conservation. The second group of amphorae, located near the perforated dolium, included at least 40 vessels, some broken but some entirely preserved, which had accumulated in three layers to an overall height of about 2m. The amphorae were trapped within an ancient wooden piling, consisting of about 45 poles per side (eastern and western), (Fig. 2), while another line of irregularly spaced poles led to a linear wooden structure,

[7] The original use of the perforated dolium found at Trstenik as a container for wine was deduced from the thick layer of pitch in the interior of the container. It is obvious that the pitch was removed from the areas where holes were drilled to support repurposing, likely as a fish or shellfish live well (see Radić Rossi 2006, fig. 16).

[8] On the overview of the sites, and the interpretation of the perforated dolia finds in Dalmatia see Radić Rossi 2008b.

[9] Due to ongoing construction activities, and the dynamic exploitation of the coastal areas of the Gulf, excavation of shallow water sites remains the best way to preserve them for the future. A couple of recent unpleasant examples have demonstrated that known sites are at risk; once a site is destroyed, information is lost forever.

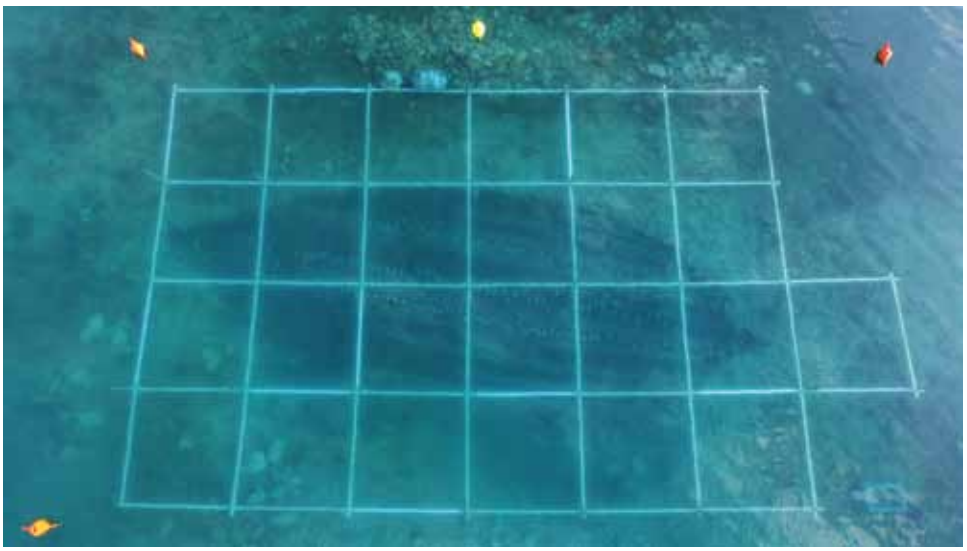

Figure 3 Aerial view of the excavation area. The grid consisted in 25 squares, arranged in a rectangle formed by 6 x 4 squares, with additional square added in the direction of the eastern extremity of the ship (photo: E. Šilić).

constructed parallel to the shore. Ancient planks found in the vicinity suggested the possibility of the existence of a small wooden pier above the operative platform, stabilized and reinforced by the three layers of amphorae. After recovering several amphorae, the remaining finds were left *in situ*, temporarily protected by geotextile, sediment, and an iron mesh.

The preserved part of the linear structure parallel to the shore (Fig. 2) is composed of two layers of longitudinally laid planks, kept in the upright position by wooden poles positioned from both sides. It extends about 50 m, and at the western end changes direction towards the coast. Although the layout of the linear structure strongly resembles the Roman method of constructing saltpan basins, it could also be perceived as the delineation of the waterfront of the Roman villa. The idea of the waterfront is also supported by the discovery of a scuttled ship, which obviously bolstered the integral part of the structure (Radić Rossi 2007).

Based on the performed ^{14}C analysis of the wooden remains, the typology of amphorae, and the recovered finds, it appears that the site was in use from the late 1st c. BC, to the early 3rd c. AD. The future systematic study of the entire repertory of finds will enhance this chronological determination.

3. The ship

The initial recording of the exposed surface remains at the Trstenik site, performed during the 2002 rescue campaign, highlighted the existence of some elements in the north-western part of the site, adjacent to the linear coastal structure (Fig. 2), which had a markedly different appearance from nearby components. Four years later, systematic survey of the same area confirmed the hypothesis of the presence of the hull of a sunken ship.

3.1. Discovery and research

The discovery of the ship in 2006 resulted in the sketch of its outline, visible after the removal of a thin surface layer of fine sediment. The whole northern side of the mortise-and-tenon joined hull, both endposts, the western part of the southern side of the vessel as indicated by the extremities of the frames, and the topmost preserved strakes all combined to indicate a well-preserved ship conserved to a length of about 11m.

The brief 2007 test campaign was designed to estimate the state of preservation of the hull, and to develop a rough order of magnitude for the time and effort needed to systematically research the vessel. It revealed the wooden remains of a vessel with an extremely dense framing pattern, which was filled with large irregular rocks, and intentionally scuttled at the edge of the presumed waterfront (Radić Rossi 2008).

Figure 4. The 2012 excavation campaign. Filling of rocks above the eastern part of the hull (photo: S. Govorčin).

The first three-week research campaign, executed in 2012, uncovered the western part of the wreck. The uncovered section was documented, and then re-covered with geotextile for temporary preservation *in situ*. The ship was found to be in an outstanding state of preservation, attributed to the weight of stones pressing the wooden remains into the seabed. This trapped the fine sediment, which cut off oxygen, sealing the ship from organic decay. A return to Trstenik to complete the excavation became a high priority for future fieldwork.

Due to funding constraints, the next opportunity to return to the site occurred in 2015, through the partnership of the University of Zadar and Texas A&M University. With the support of 2015 Claude Duthuit Grant awarded by the Institute of Nautical Archaeology, the excavation was successfully conducted from April 13th through May 10th 2015.[10] The ship was excavated, sampled,[11] documented, photographed and re-covered for *in situ* preservation. The 2015 work uncovered the previously excavated section, and completed excavation of the rest of the ship. Although the main portion of the hull was fully researched, it is possible that additional broken ship fragments could still be located to the south of the hull, a site area which was not excavated. As the exact function of the scuttled ship in relation to the wooden coastal structure is not clear, additional research at the site would be appropriate.

The 2015 excavation began by removal of the sand bags and geotextile covering the section of the ship excavated in 2012, followed by the installation of an aluminum grid system of 2 x 2m squares over the entire site (Fig. 3). The grid at Trstenik provided a useful reference system, but its most important function was to afford a level, stable surface above the wreck site to facilitate the removal of heavy rocks loaded on the ship before scuttling (Fig. 4), and the employment of water dredges. Divers were able to weigh themselves down with extra weight on land, walk to the wreck site from shore, and work on top of the aluminum grid without concern for maintenance of depth control. When photogrammetry was scheduled, the entire grid could be lifted above the site by four divers, who walked the fully assembled grid away from the ship so that photographs could be made without visual interference from the grid.

At the completion of the excavation, the ship was re-covered with geotextile, sand bags and fine sediment, and may be revisited in the future for additional research.

[10] Additional support was provided by the University of Zadar and the Center for Maritime Archaeology and Conservation of the Texas A&M University. The study of the ship is continuing under the framework of the AdriaS Project (Archaeology of Adriatic Shipbuilding and Seafaring, IP-2014-09-8211), supported by the Croatian Science Foundation.

[11] Four hundred wood samples were taken during the excavation; analysis of the wood species used to build and repair the ship is in progress; great thanks to Nili Liphschitz of the University of Haifa for performing these analyses.

Figure 5. Observations on the hull (photo: B. Vukičević).

A significant constraint was the fact that the ship was not actually disassembled and excavated for detailed study. Thus, numerous diagnostic studies (for example, mapping of the external surface of the hull, a detailed examination of strake joinery, complete 3-dimensional measurement of the keel along its entire length, etc.) were not performed. However, a significant amount of information was extracted through uncovering a wreck, performing observations (Fig. 5), a detailed photogrammetric study of visible components, collecting selected artifacts, and recovering the site to conserve it for future study after analysis of the initial results.

3.2. The hull

The ship rests on its keel, and was scuttled in an east-west orientation, which was very fortuitous for future reconstruction. Based on a significantly sharper endpost curvature at one end, and the location of several discovered artifacts, the ship was interpreted as bow-east; however, the most diagnostic tool for orientation, the mast step, was missing from this ship, apparently salvaged for reuse prior to the ship being scuttled. The port side, which was against the sea wall to the north, was perfectly preserved to the turn of the bilge and to the depth of the ship to the first wale. The starboard side cracked twice due to the weight of the rocks in the ship, which allowed a greater number of strakes to be preserved under the rocks. For this preliminary analysis, the labeling done during the excavation will be utilized to describe the ship components.

3.2.1 The keel and endposts

The preserved structure consists of keel, a sternpost scarfed to the keel under frame 17, and a stem scarfed to the keel between frames 75 and 76.[12] The keel is composed of a single piece of beech (*Fagus sylvatica*), 10–11 cm wide as measured across the inboard dimension for the entire length of the hull. It is 8.7 m long; examination of one section indicated that the garboard strake was rabbeted to the keel, but since the ship was not disassembled, the full extent of joinery of the garboard strake to the keel was not observed.

The preserved portion of the stern post is composed of a single piece of European ash (*Fraxinus excelsior*), 10 cm wide and 1.9 m in length. It is scarfed to the keel below the small center section of frame 17, which is only 25 cm in width, just sufficient to cover the scarf, and the star-

[12] The preserved frame stations were marked with progressive numbers from 11 to 79, starting from the west (stern) side of the hull.

Figure 6. Example of frame notches cut to support mounting a keelson/mast step; note the different frame thicknesses (photo: R. Mosković).

board garboard strake. The scarf was not disassembled for detailed analysis during the excavation.

The preserved portion of the stem is composed of a single piece of field elm (*Ulmus campestris*), 10 cm wide and 1.4 m long. It is scarfed to the keel between frames 75 and 76. It is possible that a small piece of frame 75 did not survive; the gap over the stem-keel scarf between the two pieces of frame 75 is 25 cm wide, very similar to the stern post-keel scarf measurement of the center section of frame 17. This scarf was also not disassembled during the excavation. The stem, while shorter than the sternpost, has significantly sharper curvature, bending almost 30 degrees above the horizontal scarf over its length.

3.2.2 The strakes and wales

There are 11 strakes between the keel and the first wale on each side of the ship. Repairs in the strakes performed using patch tenons were noted throughout the structure, confirming the hypothesis that the ship was scuttled at the end of a longer life at sea. As many portions of the internal hull were thickly coated with pitch, additional repairs may well be detected during a future excavation. Full analysis of the wood used for the strakes is in progress; trees used for strakes include Mediterranean cypress (*Cupressus sempervirens*), Aleppo pine (*Pinus halepensis*), and black pine (*Pinus nigra*). Strake widths varied from 15–22 cm, with many variations from scarfs and repairs. Several strakes appear to extend in one piece for the entire 11 m length of the ship, but most strakes are scarfed at some point, which could have occurred at original construction, or during repair. Measurement of exposed plank thicknesses varied from 2.5–3 cm.

A portion of one wale survived to port, approximately 10 cm wide. Three wales survive to starboard, each approximately 10 cm wide, separated by one 22 cm wide strake. All the wales were constructed from stone pine (*Pinus pinea*).

3.2.3 The framing

The framing pattern for this ship is quite complex. The ship has 69 frames (see note 10) spread across only 11 m of length. Additionally, the framing density of the central part of the ship (frames 21 to 67) is twice the density of the two extremities of the ship (frames 11 to 20 at the stern, and frames 68 to 79 at the bow). At some locations in the central part of the ship, the frames were only 5 cm apart, quite a challenge for excavation and documentation. The framing pattern is not the regular alternation of floor timbers and half-floors, but rather appears to be a jumble of various elements, some of which

Figure 7. The entirely preserved lamp of Loeschcke X / Iványi XVII type (photo: S. Govorčin)

could possibly have been installed at various times over the ship's life. With very few exceptions, each bottom part of the frame extended over the keel; no frames were determined to be actually attached to the keel, but were pegged to the planking after the shell was constructed. Traces of destroyed metal fastenings, used for fixing the stringers to the frames, were also documented, as well as some nails, found out of their original position.

The material used to build the frames varied widely; the most common frame material was Aleppo pine (*Pinus halepensis*), but many other woods were used for frame manufacture, including European ash (*Fraxinus excelsior*), sycamore (*Acer pseudoplatanus*), chestnut (*Castanea sativa*), Turkey oak (*Quercus cerris*), Mediterranean cypress (*Cupressus sempervirens*), field elm (*Ulmus campestris*), and sessile oak (*Quercus petraea*); additionally, two uses of birch (*Betula pendula*), and one use each of walnut (*Juglans regia*), Turkish pine (*Pinus brutia*) and stone pine (*Pinus pinea*) were noted. Analysis of the patterns of framing, wood, and potential repairs over the life of the ship is ongoing.

Virtually all of the frames had a single semicircular limber hole cut over the top of the keel, radius of 2–3 cm. The exceptions include frames at the bow and stern, and several frames which were half-floors and did not extend over the keel (frames 37, 37, and 39). Nine of the frames had some type of notching on top (Fig. 6). These notches varied in thickness and depth; some are likely associated with the (now missing) mast step, but others may have a different purpose. One possibility is that the mast step was replaced or relocated on the ship during its life, or that some of the framing is not original to the ship. Analysis of the notches in relation to the wood species, notch similarities, and other factors is in progress.

3.2.4 The stringers

Parts of five stringers per ship's side survived, some running the length of the ship, but most pieces were fragmented by the scuttling stones and were located throughout the ship. After documenting their position *in situ*, the stringers were removed in order to allow the detailed observation of the framing.

Wood used for stringer construction included Mediterranean cypress (*Cupressus sempervirens*), Aleppo pine (*Pinus halepensis*), and black pine (*Pinus nigra*), the same three tree species that were found in the planking of the ship.

3.3 Artefacts

Because the ship was scuttled, there were not high expectations for artifact recovery. However, an oil lamp in perfect condition was found between two frames, and two coins were also recovered from the ship, with exact identification pending conservation. As the most sensitive find from the chronological point of view, the entirely preserved lamp of Loeschcke X / Iványi XVII type (Loeschcke 1919; Iványi 1935), can be dated to the 1st c. AD, and more precisely in its first half (Fig. 7). Its position in the ship's hold, underneath the heavy stone fill, suggest it is closely tied to the scuttling date of the hull.

Numerous pieces of broken ceramics were recovered, along with animal bone, nutshells, and glass fragments. In total, over 230 artefacts were cataloged and photographed. The study of the recovered material is in progress.

4. Conclusion

Built shell first, with mortise and tenon plank joinery and frames attached to the shell by wooden treenails

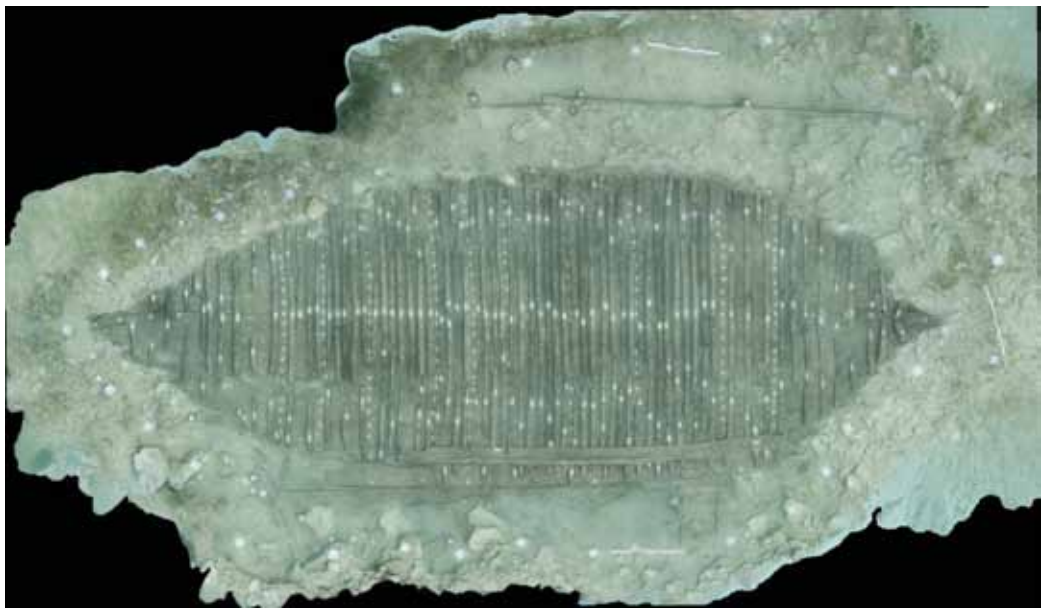

Figure 8. Photogrammetric orthomosaic performed after removal of stringers. North is to the top. The white tags are over the keel, illustrating the additional hull planking preserved to starboard. The sea wall, with wooden support posts, is visible to the north of the ship (K. Yamafune, S. Govorčin).

driven from outside-in, the ship was clearly well-used before it was scuttled. The dense framing pattern and the flat bottom tend to indicate that it was originally a cargo ship (Fig. 8), conceived for transporting heavy cargoes in the shallow coastal areas of the Gulf. Although there is no firm evidence of its original purpose, the intense Roman quarrying activity on the nearby island of Brač, and the ongoing construction activity in the region of *Salona* and *Spalatum* during the presumed lifetime of the ship, indicate that hauling stone is one possible solution. On the other hand, transport of salt, fish-based products, oil and wine could have required equally strong ships, able to load and unload heavy cargo in very shallow environments.

According to the results of the radiocarbon analysis, supported by the date of the completely preserved oil lamp (Fig. 7), the ship sailed at the end of the old, and the beginning of the new era. At the end of its useful life at sea, it was then reused to support the harbor structures of a *villa rustica* at the height of the Roman early Imperial economic boom of the province of Dalmatia, during the first decades of the *Pax Romana*. This ship's ultimate fate mirrors a similar situation found in the bay of Caska on the island of Pag (Boetto, Radić Rossi 2017), where systematic research to date has revealed the presence of at least three scuttled ships, also repurposed to bolster wooden pier structures.

The detailed study and the reconstruction of the Trstenik hull is currently in progress, and will be published as a doctoral dissertation and in other fora.[13] The Trstenik site holds great potential to provide information on the maritime complex that supported Salona and exploited the abundant natural resources of the Gulf of Kaštela during the Early Roman Empire. Future systematic site excavations are crucial to provide additional accurate information on the purpose and organization of the maritime part of this economic complex, and the exact purpose and employment of the scuttled ship.

[13] The Ministry of Culture of the Republic of Croatia, the Municipality and the Museum of Kaštela supported the underwater archaeological research realized in 2002 – 2007, and 2012. The study of the hull found at Trstenik is realized in the framework of the AdriaS (Archaeology of Adriatic Shipbuilding and Seafaring) Project, supported by the Croatian Science Foundation, under the number IP-2014-09-8211.

IRENA RADIĆ ROSSI, DAVE RUFF

RIMSKI BROD U AGERU ANTIČKE SALONE: PRELIMINARNI REZULTATI

(Sažetak)

Podmorsko nalazište na Trsteniku, na istočnom kraju Kaštel Sućurca, uvedeno je u službenu evidenciju kulturnih dobara tek 2002. godine, iako je već mnogo ranije bilo poznato lokalnom stanovništvu.

Riječ je o ostatcima rimskog gospodarskog kompleksa, okvirno datiranoga u 1. st. pr. Kr. – 3. st. po Kr., koji se nalazio u Salonitanskom ageru, u blizini zapadnih gradskih bedema. Kopneni dio nalazišta oštećen je suvremenom izgradnjom, ali su se u podmorju očuvali zanimljivi tragovi priobalnih struktura izrađenih od različitih materijala.

Među ostalim zanimljivim nalazima ističu se ostatci broda koji je vjerojatno bio izgrađen i korišten u 1. st. po Kr., a potom je namjerno potopljen za potrebe učvršćenja konstrukcije operativne obale. Brod je otkriven 2006., preliminarno dokumentiran 2007. i 2012., a istražen 2015. godine. Brod je legao na morsko dno u uspravnom položaju, u cijelosti ispunjen velikim komadima lomljenog kamena namijenjenog učvršćenju operativne obale.

Do današnjih se dana očuvao u dužini od oko 12 i širini od oko 4,5 m, a od elemenata brodske konstrukcije očuvala se kobilica s početnim dijelovima pramčane i krmene statve, dio oplate do treće bokoštitnice, rebra sastavljena od rebrenica ili polurebrenica i rebrenih nastavaka te pet proveza sa svake strane broda.

Prijevod na hrvatski jezik: Irena Radić Rossi

BIBLIOGRAPHY

Babić 1991
I. Babić, *Prostor između Trogira i Splita; Kulturnohistorijska studija*. Zavičajni muzej Kaštela, Kaštel Novi, 1991 (first edition 1984).

Boetto, Radić Rossi 2017
G. Boetto, I. Radić Rossi, Ancient Ships from the Bay of Caska (Island of Pag, Croatia), in J. Litwin (ed.), *Baltic and Beyond, Change and Continuity in shipbuilding, Proceedings of the Fourteenth International Symposium on Boat and Ship Archaeology (ISBSA 14), Gdańsk 2015,* Gdańsk, 2017, 279–288.

Cambi 1976
N. Cambi, *Spanish amphorae found near Split*, Arheološki Vestnik 26, 1976, 115–124.

Cambi 1992
N. Cambi, *Sućurac u antici*, in: Z. Gunjača (ed.*), Kaštel Sućurac od prapovijesti do XX. stoljeća, zbornik znanstvenog skupa*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 1992, 49–61.

Iványi 1935
D. Iványi, *Die Pannonischen lampen: Eine Typologisch-chronologische Übersicht*, [Dissertationes Pannonicae, ser. 2, no. 2], Instituto Numismatico et Archaeologico Universitatis de Petro Pázmány, Budapest 1935.

Kamenjarin 2014
I. Kamenjarin, *Rimskodobna nekropola Krtine u Kaštel Sućurcu* (katalog izložbe), Muzej grada Kaštela, Kaštel Lukšić 2014.

Kirigin 2012
B. Kirigin, *Salona i more / Salona and the Sea*, in: M. Jurković, A. Milošević (eds), *Munuscula in honorem Željko Rapanić*. International Research Center for Late Antiquity and the Middle Ages Motovun, University of Zagreb, Zagreb 2012, 59–85.

Loeschcke 1919
S. Loeschcke, *Lampen aus Vindonissa : ein Beitrag zur Geschichte von Vindonissa und des antiken Beleuchtungswesens*, [Mitteilungen der Antiquarischen Gesellschaft in Zürich, Bd. 27], Antiquarische Gesellschaft in Zürich, Zürich 1919.

Marasović 2003
K. Marasović, Nastanak i razvitak kaštelanskih utvrđenih naselja. *Histria Antiqua* 11, 2003, 511–525.

Radić Rossi 2006
I. Radić Rossi, *Due testimonianze particolari sull'economia marinara nella Dalmazia romana*, in: I. Radić Rossi (ed.), *Archeologia subacquea in Croazia*: Studie e ricerche. Marsilio, Venezia, 2006, 46–57.

Radić Rossi 2007
I. Radić Rossi, *Kaštel Sućurac – Trstenik*, Hrvatski arheološki godišnjak / Croatian Archaeological Yearbook 3 (2006), 2007, 402–404.

Radić Rossi 2008a
I. Radić Rossi, *Recenti scoperte sottomarine nella baia di Kaštela*, in: R. Auriemma (ed.), *Terre di mare; L'archeologia dei paesaggi costieri e le variazioni climatiche.* Università degli studi di Trieste, Trieste 2008, 285–298.

Radić Rossi 2008b
I. Radić Rossi, *I doli forati; Nuove testimonianze dell'economia marinara in Dalmazia*, in: F. Lugli, S. A. Stoppiello, *Atti del III Convegno Nazionale di Etnoarchaeologia, Mondaino, 17–19 marzo 2004*, [BAR International Series 1841]. Archaeopress, Oxford 2008, 214–221.

Radić Rossi 2009a
I. Radić Rossi, *Arheološka baština u podmorju Kaštelanskoga zaljeva / Underwater archaeological heritage of the Gulf of Kaštela*, Archaeologia Adriatica 2/2, 2009, 489–506.

Radić Rossi 2009b
I. Radić Rossi, *Il fenomeno dei dolia fortati lungo il litorale croato*, in: S. Pesavento Mattioli, M.-B. Carre, *Olio e pesce in epoca romana; Produzione e commercio nelle regioni dell'Alto Adriatico*, *Atti del convegno (Padova, 16 febbraio 2007)*, [Antenor Quaderni 15]. Università degli studi di Padova, Padova 2009, 121–132.

Ruff, Radić Rossi 2015
D. Ruff, I. Radić Rossi, *Excavation of an Early Imperial Roman Ship at Trstenik in the Gulf of Kaštela, Croatia*, INA Quarterly 42(4), 2015, 10–17.

Šuta 2011
I. Šuta, *Zaštitna arheološka istraživanja na Brižinama u Kaštel Sućurcu / Rescue archaeology research at Brižine in Kaštel Sućurac*, Kaštelanski zbornik 9, 2011, 109–127.

Wilkes 1972
J. Wilkes, *The Population of Roman Dalmatia*, in: J. Vogt (ed.), *Aufstieg und Niedergang der romischen Welt; Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forchung*. De Gruyter, New York, 1972, 732–766.

DRAŽEN MARŠIĆ, JOSIPA BARAKA PERICA

DIJANA LOVKINJA NA RELJEFU IZ MUZEJA GRADA KAŠTELA

UDK / UDC 069.51:730>(497.583Kaštela)"652"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 24. 12. 2018.

Dražen Maršić
Odjel za arheologiju
Sveučilište u Zadru
drazen.marsic66@gmail.com

Josipa Baraka Perica
Odjel za arheologiju
Sveučilište u Zadru
josipa.baraka@unizd.hr

U Muzeju grada Kaštela čuva se reljef nedostajućeg donjeg dijela na kojemu je mogao stajati i natpis. Izrađen je od lokalnog vapnenca na vrlo rustikalan i gotovo naivan način. Prikazuje ljudski lik u stojećem položaju, s njegove lijeve strane krošnju stabla, a glava s rogovima ispod stabla sugerira kako se na reljefu nalazila i figura jelena. Na temelju specifične ikonografije, prikazanih atributa i dostupnih usporedbi antropomorfni se lik prepoznaje kao božica Dijana / Artemida, prikazana u statuarnom obrascu lovkinje u pokretu, a reljef datira u raspon od kraja 2. do početka 4. st. po Kr.

Ključne riječi: *Dijana, jelen, stablo,* manicata*, Muzej grada Kaštela, kasna antika*

Među rijetkim antičkim spomenicima izloženim u Muzeju grada Kaštela u Kaštel-Sućurcu posebno mjesto ima reljef (sl. 1) pokraj kojeg je u trenutku pisanja ovog rada u vitrini stajala didaskalija "orant" sa znakom upitnika. Upravo je takva didaskalija i rijetko posvjedočeni rustičan izraz učinila reljef predmetom našeg interesa i manjeg istraživanja u kojem smo pokušali dokučiti o kakvom se zapravo prikazu radi. Istraživanje nas je iz kasnoantičkog kršćanskog svijeta odvelo u svijet kasnoantičke poganske realnosti; tzv. orant gotovo je sigurno prikaz Dijane lovkinje. U tekstu koji slijedi primarno želimo argumentirati takvu interpretaciju i pojasniti ukupnu ikonografiju reljefa, bez namjere da uđemo u raspravu o podrijetlu i karakteru Dijanina kulta u provinciji ili donesemo primjere gdje se pojavljuje u zajednici s božanstvima srodnog karaktera (napose Silvanom i Nimfama).

Okolnosti i kontekst nalaza reljefa na žalost nisu poznati. Otkriven je čini se slučajno, na lokalitetu Varoš u blizini kaštela, ali kada se i kako to dogodilo nije poznato. Muzej grada Kaštela preuzeo ga je 2011. godine, prilikom useljenja u Nadbiskupski kaštel.

Riječ je o fragmentu reljefa nekoć oblika okomito izdužene pravokutne ploče s vanjskim ravnim okvirom i

Slika 1. Reljef Dijane lovkinje iz Muzeja grada Kaštela (fotodokumentacija Muzeja grada Kaštela).

unutrašnjom profilacijom koja je izdignuta i zaobljenog presjeka (sl. 1). Sačuvan je gornji dio reljefa, dijagonalno odlomljen od lijevoga ka desnom rubu. U širini i debljini reljef je tako u potpunosti sačuvan, a nedostaje mu donji dio. Širina iznosi 32,5 cm, debljina je ploče 7,6 cm, a maksimalna visina sačuvanog dijela 34 cm. Pretpostavljamo da nedostaje nešto manje od polovice izvornog spomenika. Moguće je da se u donjemu dijelu reljefa, ispod kultne slike, nalazio i posvetni natpis, ali to nije moguće ničim potkrijepiti. Materijal od kojega je reljef izrađen je očito lokalni vapnenac, ali njegovo podrijetlo do daljnjega ostaje nepoznato.

Unutar jednostavne zaobljene profilacije očuvan je do te mjere naivan prikaz izveden plitkim reljefom i graviranjem, da se čini kao da ga je izradila dječja ruka. Ipak se sasvim jasno razabiru tri likovne sastavnice: veći dio ploče zauzima antropomorfni lik u stojećem stavu, sačuvan otprilike do visine koljena, s njegove lijeve gornje strane je prikaz stabla koji se u cijelosti očuvao, a ispod krošnje je glava životinje u desnom profilu s jasno naznačenim okom, parošcima i najmanje jednim, lijevim uhom. Moguće je, ali nije posve sigurno da se vidi trag i drugog uha. Prema izvedbi parožaka i izduženoj njušci nema ni najmanje sumnje da je riječ o jelenu! Lik desnu ruku drži visoko podignutu u visini glave, a za lijevu se uz dosta napora razabire da je spuštena na glavu životinje, otprilike između parožaka. Na obje su ruke jasno, iako nezgrapno naznačeni prsti, dok na podlakticama po nekoliko dubokih ureza predstavlja nabore draperije (po dva su duboka ureza i na ramenima), pa je evidentno da je lik zamišljen u tunici s našivenim dugim rukavima (lat. *manicata, tunica manicata*).[1] Preko tunike je očito prebačen ogrtač, zacijelo pravokutnog kroja (lat. *palla*, grč. *himation*), od kojeg je vidljiv tek dio gusto nabranog odijela provučen i pritegnut preko struka, koji tako ostavlja tijelu slobodu pokreta.[2]

Glava prikazanog lika ima oblik kruga, predimenzioniranog u odnosu na tijelo i prekinutog tek u visini vrata, a detalji lica i kose unutar tako formiranog okvira izvedeni su uglavnom graviranjem. Plastično su izvedeni samo oval glave i pojedini detalji frizure. Zbog izrazito loše egzekucije u ikonografske je pojedinosti nezahvalno ulaziti. Ipak nam se čini da se uz stanovitu dozu opreza može pristupiti njihovu razmatranju. Polukružni urezi iznad čela, organizirani u dva nasuprotna segmenta (poput krilaca), zacijelo su pokušaj prikazivanja valovnica podijeljenih sredinom čela, ali na način da su one formirane od vlasi iznad čela po sredini rastvorene (ili makar spljoštene) i vrhova povezanih na tjemenu, što se pokušalo sugerirati unutrašnjim rubnim urezanim linijama. Polukrug iznad njih sa zrakasto oblikovanom kosom očito je nezgrapan prikaz neke uobičajene ženske frizure, najvjerojatnije s dugačkim pramenovima podignutima i vezanim u široki čvor te ponovno spuštenima prema glavi (*krobylos,* njem. *Scheitelknotenfrisur*),[3] ili možda s velikim i poput vijenca (turbana) postavljenim plete-

[1] Budući da reljef potječe iz latinskog dijela carstva držimo da je za prikazanu odjeću primjerenije koristiti latinske nazive ili im makar treba dati prvenstvo u odnosu na grčke. Pregledno o tunici s dugim rukavima: Bonfante Warren 1973, str. 614, s.v. *tunica*; Schönauer 2001, str. 395, sl. 7 i 9.

[2] Bonfante Warren 1973, str. 607 i d., s.v. *himation*, str. 610, s.v. *pallium*, *palla*; Schönauer 2001, str. 423, sl. 68.

[3] O toj vrsti frizure s izvrsnom analizom grčkih pisanih vrela i skulpturalnom građom od 4. st. pr. Kr. do kraja helenizma: Gkikaki 2011, str. 321 i d. (interpretacija), 402 i d. (katalog spomenika), 410 i d. (table). Frizura s kaštelanskog reljefa manje-više bi odgovarala varijanti prikazanoj na str. 427, crtež Z-SKc-P 1. (ženska glava iz Muzeja lijepih umjetnosti u Bostonu). Za primjere frizure na provincijskim spomenicima Dalmacije usp. Miličević-Bradač 2005, str. 259 i d.

nicama na tjemenu (njem. *Haarkranzfrisur*).[4] U prilog prvoj interpretaciji govorila bi bliskost prikaza na reljefu i modnog izraza jedne glave božice Dijane iz Tilurija (dijelu ansambla o kojemu će kasnije biti riječi),[5] a u prilog drugoj, ipak manje vjerojatnoj, usporedba s jednim vranjičkim fragmentom nadgrobne ploče datiranim u prva desetljeća 4. st., na kojemu je prikazana žena s kosom oblikovanom u prednje kriške kose i vijenac od dvije vidljive pletenice.[6] Bez obzira na tipološku pripadnost frizure, polukrug ispred „zrakastih pramenova" mogao bi eventualno predstavljati pokušaj da se prikaže i dijadem između dva dijela frizure. Detalji lica izradom ne pobuđuju veći interes, niti pripomažu u prepoznavanju lika (sl. 1). Oči imaju bademasti oblik, kapci iznad njih i linija obrva oblikom se u cijelosti prate, uši su kao dva polukruga uparana točno u visini očiju, za nos bi se moglo reći da gotovo ima oblik muškog spolovila, a lice s donje strane zaključuju mala usta, smještena praktički odmah iznad vrata, pa brade gotovo da i nema. Vrijedno je zabilježiti i dvije duboke brazde između obraza i očiju. Zagonetan ostaje polukrug ispod lijevoga uha lika (gledano iz njegove perspektive), kojega nije moguće objasniti.

S lijeve i desne strane glave, do podignute desne ruke i grana stabla, dijelovi su prikaza koje je moguće prepoznati ponajprije temeljem ukupno prezentirane ikonografije. Gledajući prema reljefu, prepoznajemo ih kao tobolac sa strjelicom ili strjelicama na lijevoj i luk na desnoj strani. Da je uistinu riječ o namjeri da se prikažu ta dva atributa, postaje jasno kada ta mjesta usporedimo s dijelom reljefa između krošnje stabla i jelenjih parožaka (sl. 1). Na potonjem je mjestu višak kamena otklesan i formirana je ravna pozadina, pa bi to evidentno trebao biti slučaj i s prostorom iznad lijevoga ramena lika, budući mu je lijeva ruka spuštena, da se tu nije odlučilo prikazati neki predmet, po našem sudu luk. On čak i ima prepoznatljiv zakrivljeni kraj s ravnim unutrašnjim dijelom (rukohvatom). Iz istog je razloga i prostor između glave i desne ruke oblikovan rubnim graviranjem, nakon čega je taj dio u gornjem dijelu dobio oblik trokutastog šiljka, očito aludirajući na vrh strjelice (ili strjelica) koje proviruju iz tobolca.

Slika 2. Kip Dijane Versajske izložen u pariškom Luvru (http://www.theoi.com/Gallery/S6.1.html; 19. 09. 2017.).

Na temelju ukupne ikonografije zaključujemo kako je sigurno riječ o kultnom i zacijelo zavjetnom reljefu božice Dijane (grčke Artemide), gospodarice divlje vegetacije i zvijeri, zaštitnice svih životinja, ali i zaštitnice u lovu, uprizorene u inačici jednog od najpopularnijih statuarnih tipova rimske antike – prikazu Dijane lovkinje u pokretu. Potvrdu popularnosti tipa pružaju nalazi različitog karaktera, od dijelova brončanih kipova, čitavih kipova u kamenu, preko kultnih reljefa u kamenu, do malih brončanih kipića, od kojih ćemo ovom prigodom

[4] U pitanju je tip frizure također grčkoga podrijetla, koji je u rimsko carsko doba karakterističan za početak 4. st. i javlja u više tipoloških varijanti, a najčešće su *Zopfkranzfrisur* ili *Rundflechtfrisur*. Pregledno Schade 2003, str. 53 i d., 95 i d. Za primjere toga tipa frizure na provincijskim spomenicima Dalmacije usp. Maršić, 2014, str. 208 i d.

[5] Važna zapažanja o modnim karakteristikama glave: Cambi 2008, str. 77, bilj. 24, kat. br. 5, sl. 5 gore; Miličević-Bradač 2005, str. 259 i d., sl. 2a–b.

[6] Usp. Maršić 2004, str. 30, br. 5, sl. 4, str. 37, gdje se donosi i starija lit.

navesti samo neke koji potkrjepljuju ponuđenu interpretaciju te potencijalno mogu pripomoći u rekonstrukciji izgubljenog dijela reljefa.

Dijana iz Versaillesa (danas u Muzeju *Louvre* u Parizu) zacijelo je jedan od najpoznatijih rimskodobnih kipova u tom likovnom predlošku, za koji mnogi autori vjeruju da je mramorna kopija iz 1.–2. st. nastala prema izgubljenom (mramornom?) originalu iz kasne klasike, možda nekog atičkog rada iz oko 350./340. pr. Kr., a moguće i djela slavnoga atenskog kipara Leohara (sl. 2).[7] S još jednom izvanrednom replikom iz grada Leptis Magna u Libiji taj je kip dao naziv statuarnom tipu kojeg predstavlja (tzv. Versailles-Leptis Magna tip), odnosno jedan je od njegovih eponimnih primjeraka.[8] Božica kao da lebdi osvajajući prostor, odjevena je u *tunicopallium* (dvostruki dorski *hiton* u rimskoj izvedbi) i ogrtač završno smotan oko struka (*palla / himation*), na nogama nosi sandale, a u kosi joj je dijadem.[9] Desnom rukom poseže za strjelicom u tobolcu ovješenom na leđima i glavom prati taj pokret, a lijeva joj je ruka na glavi jelena kraj lijeve joj noge. Gotovo identičnog oblika glave, frizure, s detaljem dijadema u kosi je i znamenita brončana glava božice iz Ise (Vis), pa se s pravom pretpostavlja da i ona prikazuje Dijanu / Artemidu te da je stajala na brončanom primjerku istoga statuarnog tipa, mada ne nužno s istim pojedinostima prikaza.[10] Dijanin statuarni tip Versailles-Leptis Magna i kaštelanski reljef stavom tijela i nošnjom značajno su usporedivi, naravno uz važnu konstataciju da našem reljefu nedostaje donji dio, što njegovu tipizaciju čini tek djelomice mogućom. Postoje međutim i značajne razlike, a one se ne odnose samo na formu te naivnu i statičnu izvedbu reljefa, nego i pojavu stabla, pa čak i jelena! Treba, naime, spomenuti da je kod Versajske Dijane jelen čini se rekonstruiran bez pouzdanih elemenata, a ni kod kipa iz Leptis Magne u pratnji nije jelen već pas. S druge strane, neke varijante tipa ipak

Slika 3. Reljef Dijane lovkinje iz okolice Imotskog s potpisom majstora Maksimina (foto D. Maršić).

uključuju jelena i formiraju grupu figura; takav je npr. akefalni mramorni kip u otprilike polovici prirodne visine poznat po ostatcima crvene i žućkaste boje na nošnji, danas izložen u Nacionalnom arheološkome muzeju u Ateni, kod kojega kraj lijeve božičine noge stoje i jelen i pas.[11]

U provincijalnoj umjetnosti rimske Dalmacije, a katkada i na lokalno otkrivenim kipovima ili reljefima tzv. „visoke umjetnosti" dvojbenog radioničkog podrijetla, tip Dijane lovkinje u pokretu češće se pojavljuje u statuarnim varijantama s psom kao pratiocem, s jelenom, nekada s obje životinje, bez njih ili s lovinom u rukama, a lijeva ruka božice se nalazi u različitom položaju. Jedan od najljepših primjeraka otkrivenih na našim prostorima

[7] Od razmjerno brojne lit. usp. npr. važne konstatacije kod Lippold 1950, str. 270, T. 98, 2. Atribucija Leoharu počiva isključivo na stilskim kriterijima, bez potvrde u pisanim vrelima.

[8] Pregledno: LIMC II/1, 1984, str. 805 i d., br. 27a–n; II/2, 592–593, Diana 27, 27a, 27d. (Simon – Bauchhenss). U starijoj literaturi taj se tip označavao kao glavni ili tip I. Usp. npr. Marwitz 1967, 50 i d., 53, I. Typus, br. 1–10.

[9] Za *tunicopallium* v. Goldman 2001a, str. 223 i d., fig. 13.7, 13.13–13.15; Schönauer 2001, str. 421–422, sl. 61–63. Za palu i himatij usp. bilj. 2.

[10] Cambi 2002, str. 304 i d., sl. 1–2.

[11] Marwitz 1967, 53, II. Typus, br. 2, sl. 44; LIMC II/1, 1984, str. 807, br. 30c (Simon – Bauchhenss). U digitalnoj bazi *Arachne*, koju vode Njemački arheološki institut i Arheološki institut Sveučilišta Cologne, kip je zaveden pod br. 990 (sa slikom).

Slika 4. Reljef Dijane lovkinje iz Salone s prikazom stabla (foto D. Maršić).

Slika 5. Brončani kipić Dijane lovkinje iz Pituntija (prema D. Maršić 2014, sl. 17).

reljef je Dijane lovkinje iz okolice Imotskog (vjerojatno sela Proložac) datiran u 2. st., koji je izradio i signirao majstor *Maximinus* (sl. 3).[12] Maksiminov reljef također je zavjetnog karaktera i pravokutne forme, božica je prikazana kako desnom rukom poseže za strjelicom u tobolcu, ali joj je u ljevici luk, a kraj lijeve noge čuči pas koji ju pogledava. Maksiminov „potpis" i posvetna formula *D(ianae) A(ugustae) s(acrum)* su oko božičinih nogu, a na dnu reljefa, kao nekoj vrsti stajne trake nalazi se ime dedikanta T. Elija Mesora. Na nedavno objavljenom reljefu salonitanske provenijencije božica je prikazana identične ikonografije, ali je pokret tijela iskazan prirodnije i pun dinamike, što se vidi po snažnom raskoraku, vjerojatno prikazujući Dijanu u naglom okretu nalijevo.[13] Odjeća i vijorenje ogrtača su identični istovrsnim detaljima na Maksiminovu reljefu, ali je luk prikazan s tetivom obavijenom oko lijeve nadlaktice, a ne nategnutom na luk. Moguće je da se do lijeve noge nalazio i lik psa ili neke druge životinje, jer se na tome mjestu jasno zapaža zaobljeni i uglačani povišeni dio reljefa. Drugačije ikonografske razrade je gornji dio drugoga salonitanskog reljefa izvanredne izrade i klasične koncepcije, datiran u 2. stoljeće, koji božicu prikazuje spuštene desne ruke i lijeve u kojoj je luk, očito nakon što je odapela strjelicu, a za našu je raspravu posebice interesantno da se s lijeve strane nalazi i stablo (sl. 4).[14] Zanimljiva ikonografska i prostorna usporedba nameće se i s lijevanim brončanim kipićem iz antičke Podstrane (*Pituntium*), kod kojeg božica desnom rukom poseže za strjelicom iz tobolca, a u spuštenoj lijevoj je luk (sl. 5).[15]

Zanimljivo je da spomenici iz priobalja provincije i njezina neposrednog zaleđa rjeđe prikazuju Dijanu s pra-

[12] Rendić-Miočević 1967, str. 344 i d., T. I.

[13] Cambi 2013, str. 77, sl. 10.

[14] Cambi 2005, str. 109 i d., sl. 161.

[15] Pregledno: Maršić 2014, str. 217 i d., sl. 17.

Slika 6. Reljef Dijane lovkinje iz Halapića kod Glamoča (foto Z. Alajbeg, fototeka FMGG-a).

tećom životinjom, a kada to i čine u pitanju je obično pas. Jelena susrećemo tek na spomenicima s duvanjskog i glamočkog polja, tj. na geografski ograničenom prostoru nekadašnjeg unutrašnjeg delmatskog teritorija. Jedini spomenik na kojemu se, koliko je nama poznato, pojavljuje lik jelena kraj lijeve noge samostalno prikazane Dijane reljef je iz Halapića kod Glamoča koji se može datirati u šire razdoblje od kraja 2. do početka 4. st., a kojemu također nedostaje donji dio (sl. 6).[16] Imamović je u životinjskom liku sačuvanog tijela i odlomljene glave prepoznao košutu, no zbog visine i izgleda rogova pravilnije je govoriti o jelenu.[17] Božica je prikazana u tunikopaliju, ogrtač joj je stegnut remenom tobolca i vijori ispod desne ruke, tu ruku podiže prema tobolcu na leđima, a u lijevoj ruci drži luk. Prizor se odvija unutar polukružno zasvedene niše, umetnute u vanjski pravokutni okvir, pa je vjerojatno riječ o pokušaju da se radnja smjesti u nekakvu spilju ili pripećak. Na drugome reljefu iz Gradca u Halapiću Dijana se pojavljuje u društvu Silvana, ali je preostao samo gornji lijevi ugao bez božičinih nogu (stopala) i većeg dijela lika muškoga boga.[18] Stavom i nošnjom Dijana kao da je preslikana s prethodnog reljefa, a ponovno se ispod luka u lijevoj ruci – tj. između nje i Silvana – zamjećuju rogovi jelena kao pratnje. Ostatak tijela životinje nažalost nije sačuvan. Na temelju debljine ploče i kompozicije D. Rendić-Miočević iznio je mišljenje da su do Silvana mogle biti prikazane i tri nimfe, no to se ipak ne smije uzeti za sigurno. Ako bi se to kojim slučajem pokazalo točnim, reljef bi imao oblik izduženog pravokutnika; u protivnom, moramo ga zamišljati gotovo kvadratnog oblika. Jelena se razmjerno pouzdano može prepoznati i na Dijaninu reljefu iz Karaule u Duvnu (nekadašnjem Županjcu), koji je u trenutku otkrića bio razmjerno dobro očuvan i pravokutnog oblika.[19] S tri strane prizor omeđuje ravan okvir (dijelom postradao na lijevoj strani), koji u donjemu dijelu prelazi u visoko natpisno polje, od kojega je preostao samo završetak zavjetnog teksta *[...]lia l(ibens) p(osuit)*. Dijana je u istom položaju i nošnji kao i u prethodna dva slučaja, ispod luka u lijevoj ruci čuči pas koji podiže glavu, ali se do desne noge nalazi još jedna životinja, pa iako joj je glava odlomljena visoki parošci ispod vijorećeg ogrtača jasno otkrivaju da je posrijedi jelen, najvjerojatnije prikazan u ležećem položaju. Osim na ta tri spomenika, jelen se vjerojatno pojavljuje i na još dva jako izlizana reljefna prikaza čije je prepoznavanje stoga dosta otežano. Jedan od njih također dolazi s Karaule i unutar izduženog pravokutnog polja (kojemu nedostaje gornji dio) nosi likove Dijane (lijevo) i Silvana (desno), snažno odlomljene površine reljefa, a iza njih i likove dviju životinja.[20] Ona iza Dijane pa do ruba reljefa gotovo sigurno pripada nalijevo okrenutom jelenu uspravljene glave, prema kojoj se spušta božičina ruka, a ona uz Silvana nadesno okrenutoj kozi, pri čemu nije sporno

[16] Spomenik je danas izložen u postavu (arheološkoj zbirci) FMGG-a u Livnu, a zaveden je pod inv. br. FMGG-127.

[17] Imamović 1977, str. 332, br. i sl. 39; Petrinec *et. al.* 1999, str. 70–71, br. i sl. 146. Slika reljefa publicirana je i u djelu Rendić-Miočević 1989 (tab. LXXVI, sl. 2), ali je pogrešno dovedena u vezu s reljefom iz Gradca u Halapiću (vidi sljedeću bilj.).

[18] Rendić-Miočević 1955, str. 31–32, tab. V, sl. 4.

[19] Patsch 1904, str. 341, br. 1, sl. 54. Slika spomenika donijeta je i u sabranim djelima D. Rendić-Miočevića „Iliri i antički svijet", ali bez referiranja na raspravu: Rendić-Miočević 1989, tab. LXXVI, sl. 1.

[20] Patsch 1904, str. 342, br. 2, sl. 55.

da su obje životinje zalegle na tlo. Obrisi glave s visokim rogovima mogu se nazrijeti i na amorfnom i snažno izlizanom reljefu iz Busije kod Glamoča, uz mogućnost da se i tu nasuprot Dijani nalazio Silvan.[21] Desna ruka Dijane se ne vidi, ali se može pretpostaviti u podignutom položaju, u lijevoj je ruci luk, a pod njim je stajao jelen. Sve u svemu, tri, a vjerojatno i četiri ili svih pet ovdje spomenutih reljefnih prikaza s prostora Duvna (rimski *Delminium*) i Halapića kod Glamoča (rim. *Salviae*) donose nam zajednicu Dijane i jelena, što pokazuje da se – barem kada je o tom području provincije riječ – radi o relativno standardiziranoj božičinoj ikonografiji. Za primijetiti je da se životinja može nalaziti i lijevo i desno od Dijane (lijevi položaj je neznatno prevladavajući), što zacijelo ovisi o cjelini kompozicije. Treba naglasiti i to da svi reljefi, tamo gdje se taj detalj jasno vidi, prikazuju Dijanu u tunikopaliju bez rukava, a da vijorenje ogrtača uhvaćenog remenom tobolca dodatno sugerira brzinu pokreta tijela koji se inače položajem nogu nije uspijevao adekvatno prikazati.

Kod prevladavajućeg broja prethodno navedenih spomenika desna ruka božice je postojano podignuta i poseže za strjelicom u tobolcu, a lijeva je spuštena ili tek malo gurnuta naprijed i drži luk. Ako zanemarimo versajski kip, koji je vjerojatno također držao luk, jelena nalazimo samo na seriji reljefa s glamočkog i duvanjskog polja, ali je samo u slučaju drugospomenutog spomenika s Karaule božičina ruka spuštena prema glavi životinje. Unatoč tome što se čini kako je pojava jelena u provinciji geografski ograničena, mnogobrojni umjetnički spomenici rimske epohe i antička književna djela jasno pokazuju da su jelen, košuta ili lane motivi uobičajeni u božičinoj ikonografiji, pa tako i u onoj lovkinje u pokretu. Od pisanih vrela najzanimljivije je svakako Arijanovo djelo *Cynegeticus* (iz 2. st. po Kr.) u kojemu pisac daje naputke oko lova na sitnu i krupnu divljač, a u kontekstu lova na jelene među krajevima u kojima se on prakticira spominje i Ilirik (*Cyneg*. 23–24).[22] U raznim medijima likovne umjetnosti Dijana može loviti jelena ili ga držati za glavu, jahati ga ili sjediti na prijestolju kraj kojeg je životinja. Od mnogobrojnih prikaza gdje ga lovi ili drži, na nekima je lijeva ruka božice na glavi jelena baš kao i na kaštelanskom reljefu; takva je primjerice gema od staklene paste u Minhenu datirana u 1. st. pr. Kr. koja vjerojatno prikazuje Dijanu Nemorensis, ukrasni kamen prstena izrađen od karneola u Britanskom Muzeju iz istog vremena i brončana kovanica (AE) iz mjesta Kolossai u Frigiji iskovana u Komodovo doba.[23] Navedenim prikazima zajednička je duga arhaizirana ili klasicistički koncipirana odjeća božice i luk ili neki drugi atribut u desnoj joj ruci. U ovoj bi prigodi željeli skrenuti pozornost i na mramorni polucilindrični žrtvenik otkriven u sklopu akcijskog tropeja kod nekadašnjeg Nikopola (*Nicopolis*) u Grčkoj.[24] Izrađen prvih godina nakon akcijske bitke sačuvani dio spomenika prikazuje povorku deset olimpskih bogova podijeljenu u dvije kolone, na jedan izrazito arhaizirani način. Onu nadesno predvodi Apolon, a iza njega korača Dijana / Artemida koja u lijevoj ruci drži luk, a desnom hvata prednju lijevu nogu jelena propetog na stražnje noge. Od domaćih primjera donekle slične ikonografije najvažnijim svakako držimo Dijanin kip iz Tilurija (danas u Muzeju Franjevačkog samostana u Sinju) datiran u kraj 1. ili početak 2. st., o kojemu su u posljednje vrijeme višekratno raspravljali N. Cambi i M. Miličević-Bradač, ali od kojega su nažalost preostali samo fragmenti (moguće i dvaju kipova).[25] Najzanimljiviji je svakako onaj s polovicom postolja na kojemu je noga u čizmici (grč. *embas, endromis*) kraj koje visi za stražnje noge obješeno lane, sugerirajući da ga je božica vukla lijevom rukom (ostali važniji fragmenti uključuju i akefalnog psa problematične pripadnosti).[26] S pravom je stoga upozoreno da je u pitanju neobična i očito lokalna razrada tipa Dijane lovkinje, koji je božicu moguće prikazivao u trenutku povratka iz lova,[27] vjerojatno kao metaforu svakodnevne lovačke aktivnosti, koja je kao vrlina (*virtus*) posebno mjesto našla u rimskoj imperijalnoj propagandi i umjetnosti od Hadrijanova doba naovamo.[28]

[21] Imamović 1977, str. 332, br. i sl. 38.

[22] Konzultirano je izdanje Dansey 1831, str. 123 i d. Usp. i Miličević-Bradač 2005, str. 267–268.

[23] LIMC II/1, str. 825, br. 221, II/2, str. 612, sl. D 221 (Minhen); II/1, str. 826, br. 225, II/2, str. 612, sl. D 225 (London); II/1, str. 828, br. 263, II/2, str. 615, sl. D 263 (Kolossai) (Simon – Bauchhenss).

[24] Zachos 2007, str. 414 i d., sl. 3–4; 2015, str. 19 sa sl.

[25] Cambi 2002, str. 97, sl. 131; 2005, str. 116, sl. 167; 2008, str. 77–78, 93, kat. br. 5 sa sl. (jedan kip); Miličević-Bradač 2005, str. 259 i d., fig. 1–5; 2009, str. 52 i d., sl. 1–9 (dva kipa).

[26] Za *endromides / embades* usp. Goldman 2001b, str. 123, fig. 6.28–6.29; Schönauer 2001, str. 433, sl. 100–101.

[27] Važna zapažanja: Cambi 2008, str. 77, gdje se razmatra odnos prema najčešćem obrascu Dijane lovkinje u pokretu.

[28] Pregledno: Miličević-Bradač 2005, str. 262 i d. s podatcima iz rimskih vrela i primjerima u likovnoj umjetnosti.

Ikonografija nikopolskog žrtvenika, tilurijskog kipa i ovdje spomenutih zavjetnih reljefa nameće neka veoma važna pitanja, od kojih se dva ne mogu nikako zaobići: je li pas mogao biti prisutan i na kaštelanskom reljefu, i je li jelen možda bio prikazan uspravljen na stražnje noge ili u ležećem položaju? Udaljenost božičinih nogu od unutarnjeg okvira reljefa svakako ostavlja dovoljno prostora i za figuru psa u dnu slikovnog polja, a on se osim toga još prije mogao nalaziti ispred njezinih nogu ili kraj lijeve noge i njuškom uspinjati prema jelenu. U propetog jelena je već teže povjerovati jer nas to neminovno vodi ka zaključku da je reljef bio viši negoli pretpostavljamo, a time i Dijanin lik, međutim, njezin ogrtač jasno pozicionira visinu struka i činjenicu da joj je lik sačuvan otprilike do visine koljena. Po našem sudu ostaje još dovoljno visine do donjega okvira polja samo za jelena s nogama čvrsto na zemlji, možda čak prije zaleglog na tlo (osim ako donji dio tijela nije bio nesrazmjerno produljen). Smjer nabora ogrtača i lom reljefa podno desne ruke božice također sugeriraju zaključak da je ogrtač bio prikazan lebdećeg okrajka, a na nogama su vjerojatno stajale standardne visoke lovačke čizmice (*embades, endromides*).

Dijana je nesumnjivo jedno od najpopularnijih antičkih ženskih božanstava u provinciji Dalmaciji, kako je s pravom istakao D. Rendić-Miočević, „jednako popularna među rimskim kao i među autohtonim ilirskim življem", posebice među Delmatama u čijem je panteonu imala važno mjesto.[29] Prema sačuvanim se spomenicima može zaključiti da je u provinciji bila obično čašćena i prikazivana kao božica lova, a od „lovačkih" statuarnih shema najomiljenija je bila ona koja ju je prikazivala u trenutku dok u brzom pokretu desnicom poseže za strjelicom u tobolcu na leđima. Ta se shema elaborirala na različite načine i stoga su njezini primjeri brojni. Prevladavajući je prikaz božice s naprijed gurnutom lijevom rukom u kojoj je luk, uvijek u kratkoj, za lov prikladnoj odjeći.[30] Ispod luka najčešće se smjestio pas, a na delmatskom području alternativa je jelen. Kaštelanski je reljef ispoštovao gotovo kanonski položaj desne ruke, jedini je primjerak iz priobalja provincije koji prikazuje jelena kao pratnju, a lijeva ruka božice na njegovoj glavi i luk na lijevom ramenu unikatne su pojave i na provincijskoj razini, i u tome leži njegova glavna vrijednost. Zanimljivo je da većina provincijalnih prikaza Dijane lovkinje datira iz 2. st. po Kr. i kasnije, što je odlično pojasnila M. Miličević-Bradač pozivajući se na onodobnu imperijalnu ideologiju i njezin odraz u pisanim vrelima.[31] Kaštelanski reljef s obzirom na pojavu tunike s dugim rukavima teško može biti stariji od kraja istoga stoljeća, ali je vjerojatno i mlađi, te držimo da ga valja okvirno datirati u širi vremenski raspon – od kraja 2. do početka 4. st. po Kr. Za preciznija dataciju od te jednostavno nema dovoljno pouzdanih elemenata. Ako je – kako se slažu D. Rendić-Miočević i Cambi – Maksiminov reljef zanatski gledano jedan od najvrsnijih Dijaninih reljefnih prikaza na širem području provincije, naš je reljef bez ikakve sumnje najprostiji i najnaivniji od svih s kojima se tematski povezuje! Je li nastao u trenutcima pastirske dokolice, nakon sretnog izbavljenja od napada neke divlje životinje ili po povratku iz uspješnog lova zavjetodavca, vjerojatno nećemo nikada doznati.

[29] Rendić-Miočević 1967, str. 344.

[30] On se koristio i za individualne prikaze i za one unutar šire zajednice božanstava, npr. sa Silvanom i Nimfama. Za individualne prikaze bez pratećih životinja ili vegetacije v. reljef iz Bitelića Gornjega kod Sinja (Rendić-Miočević 2006, str. 136, sl. 1), za skupne poznati reljef Dijane i Silvana iz Karakašice također kod Sinja (Miličević-Bradač 2010, str. 62 i d., sl. 19, gdje se donosi i starija lit.).

[31] Miličević-Bradač 2005, str. 264 i d.; 2010, str. 55–56.

DRAŽEN MARŠIĆ, JOSIPA BARAKA PERICA

DIANA CACCIATRICE SUL RILIEVO DEL MUSEO CIVICO DELLA CITTÀ DI KAŠTELA

(Sommario)

Il museo civico della città di Kaštela conserva un rilevo mutilo nella parte inferiore. Il rilevo è realizzato in calcare locale in modo molto rustico e alquanto ingenuo. La figurazione è realizzata tramite un'incisione a bassorilevo ed è talmente semplice che sembra realizzata dalla mano di un bambino. Per lungo periodo non era chiara la sua l'identificazione e si pensava fosse un orante cristiano. Come tale era indicato sulla didascalia nella vetrina del museo.

Comunque, sulla base dell'iconografia, si può concludere che si tratta di un rilevo cultuale e probabilmente votivo della dea Diana (Artemide) qui rappresentata nella variante di una delle più popolari tipologie statuarie delle Antichità Romane: il tipo della Diana cacciatrice in movimento. Sulla base di altri simili rilievi si può inoltre constatare che nella parte inferiore mutila poteva essere ubicata l'iscrizione dedicatoria.

Il rilevo è databile all'arco cronologico compreso tra la fine del secolo II e l'inizio del secolo IV. Si tratta del rilevo di questa tipologia più semplice e più ingenuo tra tutti quelli rinvenuti sul territorio della provincia della *Dalmatia*.

Parole chiave: *Diana cacciatrice, rilevo votivo, rilevo rustico, tarda antichità,* Dalmatia

Prijevod: autori

LITERATURA

Bonfante Warren 1973
L. Bonfante Warren, *Roman Costumes – A Glossary and Some Etruscan Derivations, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, I/4, Berlin – New York 1973, 584–614.

Cambi 2002
N. Cambi, *Glava božice iz Isse (Vis, otok Vis)*, u: *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 24. do 26. rujna 1998. godine u Splitu, Književni krug, Split 2002, 303–310.

Cambi 2002
N. Cambi, *Antika*, Povijest umjetnosti u Hrvatskoj, Zagreb 2002.

Cambi 2005
N. Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Književni krug Split, Split 2005.

Cambi 2008
N. Cambi, *Bilješke o skulpturalnoj baštini*, u: M. Topić (ur.), *Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju*, Sinj 2008, 73–111.

Cambi 2013
N. Cambi, *Romanization of the western Illyricum from religious point of view*, Godišnjak CBI ANUBIH, 42, Sarajevo 2013, 71–88.

Dansey 1813
W. Dansey, *Arrian on Coursing. The Cynegeticus of the Younger Xenophon, Translated from the Greek, with Classical and Practical Annotations, and a Brief Sketch of the Life and Writings of the Author. To Which Is Added an Appendix, Containing Some Account of the Canes Venatici of Classical Antiquity,* London, J. Bohn, 1831.

Gkikaki 2011
M. Gkikaki, *Die weiblichen Frisuren auf den Münzen und in der Großplastik zur Zeit der Klassik und des Hellenismus. Typen und Ikonologie*, Würzburg 2011 (doktorska disertacija u rukopisu).

Goldman 2001
N. Goldman, *Reconstructing Roman Clothing*, u: J. Lynn Sebesta – L. Bonfante (ed.), *The World of Roman Costume* Wisconsin Studies in Classics, The University of Wisconsin Press, 2001, 213–237.

Goldman 2001
N. Goldman, *Roman Footwear*, u: J. Lynn Sebesta – L. Bonfante (ed.), *The World of Roman Costume*, Wisconsin Studies in Classics, The University of Wisconsin Press, 2001, 101–129.

Imamović 1977
E. Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1977.

LIMC
Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, Zürich – München, 1984, II/1, s.v. Diana, 792–855 [tekst], II/2, 587–628 [slike] (E. Simon – G. Bauchhenss)

Lippold 1950
G. Lippold, *Die griechische Plastik*, *Handbuch der Archäologie*, III/1, München 1950 (V. Lieferung).

Maršić 2014
D. Maršić, *Rimske portretne stele iz Vranjica*, Tusculum 4, Solin 2011, 27–42.

Maršić 2014
D. Maršić, *Female fashion on late Antique monuments from Salona (3rd – 4th c. AD)*, *Akti XII. Međunarodnog kolokvija o rimskoj provincijalnoj umjetnosti*, Pula 23. – 28. svibnja 2011. god., Pula 2014, 203–210.

Maršić 2014
D. Maršić, *Antički profil Podstrane i okolice*, u: N. Cambi, J. Matthews (ur.), *Lucije Artorije Kast i legenda o kralju Arturu*, Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Podstrani od 30. ožujka do 2. travnja 2012. Književni krug Split – Ogranak Matice Hrvatske Podstrana, Split 2014, 187–230.

Marwitz 1967
H. Marwitz, *Antiken der Sammlung Hermann Bünemann, München*, *Antike Plastik* VI, Berlin 1967, 29–58.

Miličević-Bradač 2005
M. Miličević-Bradač, *Diana and Fawn*, Akti VIII. Međunarodnog kolokvija o problemima rimskog provincijalnog umjetničkog stvaralaštva, Zagreb 5–8. V. 2003, Zagreb 2005, 259–268.

Miličević-Bradač 2009
M. Miličević-Bradač, *Spomenici božice Dijane iz kolonije Claudia Aequum i logora Tilurium*, Opuscula archaeologica 33, Zagreb 2009, 51–78.

Patsch 1904
K. Patsch*, Prilog topografiji i povjesti Županjca – Delminiuma*, Glasnik zemaljskog muzeja 3, Sarajevo 1904, 339–365.

Petrinec *et. al.* 1999
M. Petrinec – T. Šeparović – B. M. Vrdoljak, *Arheološka zbirka Franjevačkog muzeja u Livnu*, Muzej Hrvatskih arheoloških spomenika, Katalozi i monografije 7, Split 1999.

Rendić-Miočević 2006
A. Rendić-Miočević, *Uz jedan neobjavljeni reljefni prikaz Dijane iz cetinskog kraja*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 99, 2006, 133–143.

Rendić-Miočević 1955
D. Rendić-Miočević, *Ilirske pretstave Silvana na kultnim slikama sa područja Dalmata*, Glasnik zemaljskog muzeja n.s. X, Sarajevo 1955, 5–40.

Rendić-Miočević 1967
D. Rendić-Miočević, *Dva antička signirana reljefa iz radionice majstora Maksimina*, Arheološki radovi i rasprave IV–V, Zagreb 1967, 339–352.

Schade 2003
K. Schade, *Frauen in der Spätantike – Status und Repräsentation. Eine Untersuchung zur römischen und frühbyzantinischen Bildniskunst*, Mainz am Rhein 2003.

Schönauer 2000
S. Schönauer, *Odjeća, obuća i nakit u antičkoj Dalmaciji na spomenicima iz Arheološkog muzeja u Splitu*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 93/2000, Split 2001, 223–515.

Zachos 2007
K. Zachos, Τα γλυπτά του βωμού στο Μνημείο του Οκταβιανού Αυγούστου στη Νικόπολη: Μια πρώτη προσέγγιση, u: K. L. Zachos (ed.), *Nicopolis B. Proceedings of the Second International Nicopolis Symposium*, 11–15 September 2002 Actia Nicopolis Foundation, Preveza 2007, Volume 1, 411–434.

Zachos 2015
K. Zachos, *An Archaeological Guide to Nicopolis. Rambling through the historical, sacred, and civic landscape*, Monuments of Nicopolis 10, Atena 2015.

DANIELA MATETIĆ POLJAK, DOROTI BRAJNOV BOTIĆ

PRILOG POZNAVANJU ANTIČKIH KAPITELA U PRIVATNOM VLASNIŠTVU U KAŠTELIMA

UDK / UDC 904(497.583Kaštela):72.014.6”652”
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 23. 10. 2018.

Daniela Matetić Poljak
Doroti Brajnov Botić
Sveučilište u Splitu
Umjetnička akademija u Splitu
Zagrebačka 3
HR – 21000 Split
daniela.matetic-poljak@umas.hr
doroti@umas.hr

Na području Kaštela nalazi se niz do sada neobjavljenih antičkih kapitela koji su u privatnom vlasništvu kaštelanskih obitelji. U ovom radu provedena je stilsko – tipološka analiza i detaljan opis pet kapitela temeljem čega su stavljeni u širi geografski i vremenski kontekst.

Ključne riječi: *kapiteli, Kaštela, Bijaći, rimska umjetnost, kasna antika*

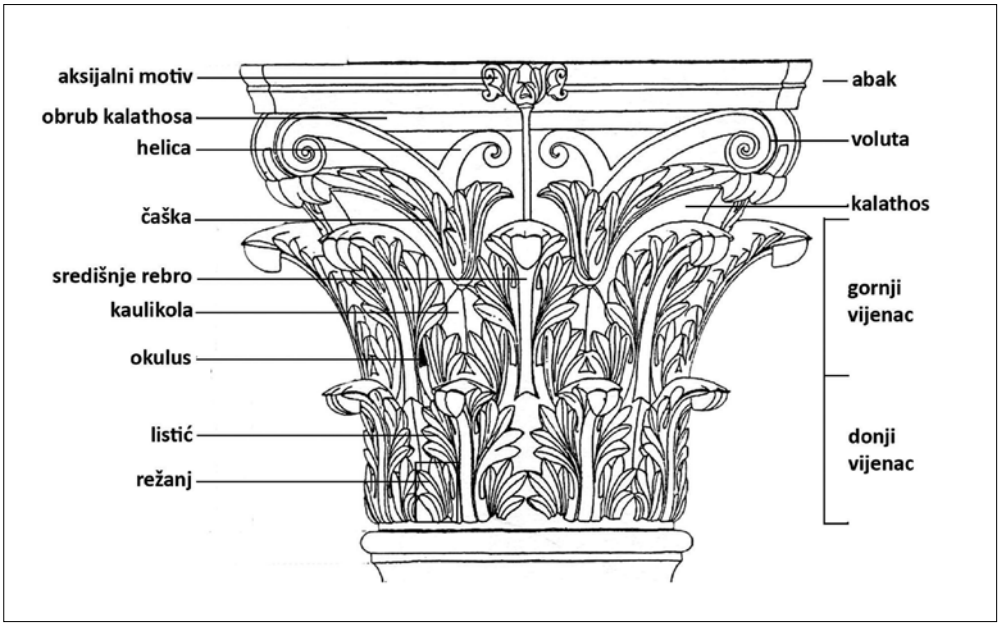
U Kaštel Kambelovcu, Kaštel Starom i Kaštel Štafiliću nalazi se pet neobjavljenih antičkih kapitela. Jedan je kapitel postavljen na javnoj površini (kapitel K1), dok se četiri nalaze u privatnom posjedu.[1] Samo je jedan kapitel izrađen u vapnencu, a ostali su mramorni.

Terminologija korištena u analizi kapitela pojašnjena je na slici 1.[2]

Na zelenoj površini zapadno od kuće Dudan u Kaštel Kambelovcu postavljen je kapitel K 1. (sl. 2a) Kapitel se do prije nekoliko godina nalazio u parku sjeverno od kuće.

[1] Istraživanja objavljena u ovom članku dio su bilateralnog hrvatsko-francuskog znanstvenog projekta Cogito *Importi kapitela maloazijske produkcije carskog razdoblja u provincijama Narbonska Galija i Dalmacija: komparativna studija* kojeg provode Umjetnička akademija u Splitu i Institut de Recherche sur Architecture Antique u Aix-en-Provenceu.

[2] Terminologija na hrvatskom jeziku razrađena je prema uputama Ginouvès 1992, str. 93–98. Kod numeracije listića na režnjevima donji listić označava se brojem jedan, dok se polulistova čaški brojem jedan označava list koji je najbliži vertikalnoj osi stranice kapitela.

Slika 1. Terminologija na hrvatskom jeziku (podloga: E. Hébrard, J. Zeiller, Spalato, Le Palais de Dioclétien, Paris 1912, str, 83.

Radi se o azijatskom korintskom kapitelu. Zbog većih oštećenja nije moguće „iščitati" sve odrednice potrebne za tipološku klasifikaciju.

U donjem registru kapitel je imao dva vijenca, svaki građen od po osam listova. Građa listova oba vijenca sastojala se od središnjeg rebra, dva para režnjeva i vrha.

Kod listova donjeg vijenca odsječena je čitava visina donjeg režnja. Podjelu gornjeg režnja na listiće zbog jakih oštećenja nije moguće razaznati, kao ni to jesu li ili ne homologni listići susjednih listova dolazili u kontakt.

U gornjem vijencu donji režanj listova reduciran je na glatki listić koji je s homologim susjednog lista povezan lučnim bridom *kalathosa* (tzv. *motivo a corna*).[3] Pojedini listići aritkulirani su plitkom nervaturom. Gornji režanj podijeljen je na četiri listića. Prvi listići većinom dolaze u kontakt s homolognim susjednog lista. S listićima donjeg režnja i lučnim obodom omeđuju izdubljeni nepravilni peterokut (koji između pojedinih listova može biti otvoren). Rebro listova je plosnato, u donjem dijelu omeđeno dubokim užljebom – nervaturom koja se spušta na *kalathos* između vrhova listova donjeg vijenca.

Okulusi između superponiranih režnjeva su u obliku tzv. zakrivljene kapi. U obradi listova stvara se jak *chiaro-scuro* kontrast između izdubljenih i ispupčenih formi.

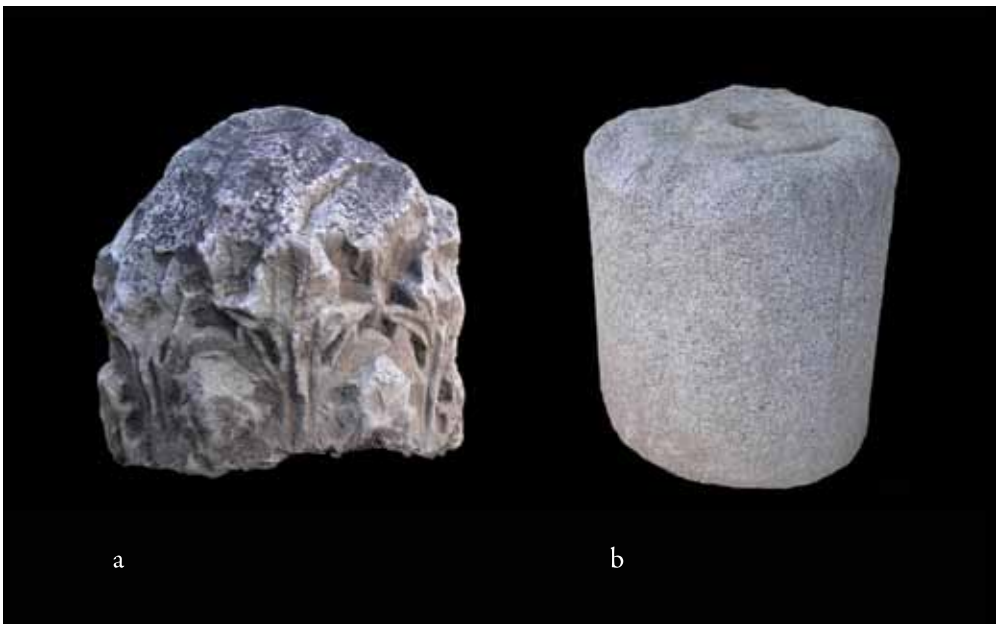
Gornji registar zauzimale su niske prizmatične kaulikole i čaške koje su (sudeći prema prema sačuvanom dijelu) bile dvodijelne. Budući da je gornji registar iznad baza čaški uništen, nije moguće utvrditi jesu li čaške nosile po par helica i voluta (što bi kapitel ubrajalo u skupinu normal kapitela) ili samo volute (što bi ga ubrajalo u slobodne kapitele).[4]

Zbog nemogućnosti određivanja druge dvije važne tipološke determinante – odnosa susjednih listova u donjem i gornjem vijencu, te utvrđivanja postojanja parova helica i/ili voluta, nije moguće utvrditi tip kojemu kapitel pripada, niti precizirati njegovu dataciju.

Pored kapitela K1 postavljen je ulomak trupa stupa izrađen od *granito violetto* (*marmor Troadense*, visina ulomka 50 cm). (sl. 2b) Sudeći prema dimenzijama na ležajnoj plohi (diam. 45 cm) moguće je da su trup stupa i kapitel bili dio istog stupa. Tijekom carskog razdoblja zabilježene su učestale kombinacije kapitela i baza izra-

[3] Taj termin kod opisa upotrebljava Pensabene 1986, str. 312, jer ga kontura dvaju listića povezanih lučnim bridom podsjeća na rogove.

[4] Ginouvès 1992, str. 95–96.

Slika 2. a) Kapitel K1; b) ulomak stupa pored kapitela (foto D. Matetić Poljak).

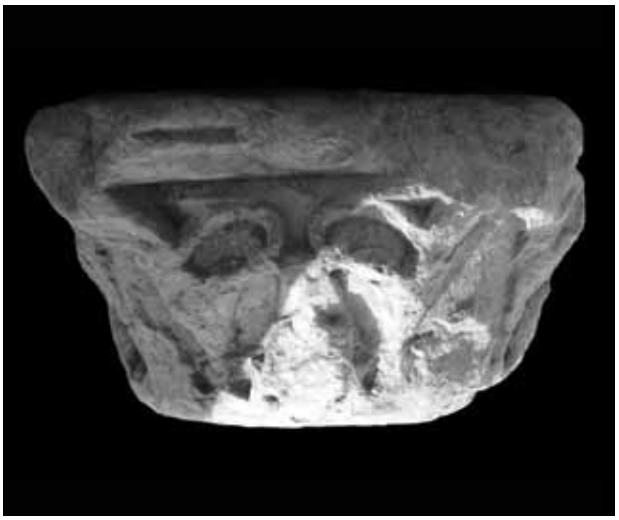
đenih od prokoneškog mramora te trupova stupova izrađenih od *granito violetto*, što ukazuje na visoki stupanj standardizacije produkcije tih elemenata.[5]

Obitelj Dudan je oko 1800. godine u sjevernom dijelu naselja Lippeo podigla palaču koja je nadograđivana u tri navrata. Sa sjeverne strane naselja, preko puta palače podigli su veliki park kao uređeni perivoj u rekreativne svrhe sa, kako navodi don Frane Bego, puteljcima, ukrasnim biljem i bunarom.[6] Do prije nekoliko godina u parku se nalazilo još nekoliko spolija koje danas, nažalost, nisu sačuvane. Na zapadnoj strani palače bio je vrt ograđen velikim zidom. Na tom su mjestu danas postavljeni kapitel i ulomak stupa. Na austrijskoj katastarskoj karti iz 1831. čestica vrta zapisana je pod brojevima 440/1 i 440/2.

Kapitel K2 u posjedu je obitelji Grozdanić u Kaštel Starom. Sačuvan je samo gornji dio kapitela u visini od gornjeg vijenca listova do prihvatne plohe. (sl. 3)

Prema stilizaciji akantusovog lišća i ovaj kapitel pripada azijatskim kapitelima. Građa listova gornjeg vijenca sastoji se od dva para režnjeva i vrha. Donji je režanj kao i kod kapitela K1 reduciran na glatki listić, povezan lučnim bridom s homolognim susjednog lista (*motivo a corna*), dok je gornji bio razdijeljen barem na tri listića. Građu vrha lista zbog oštećenja nije moguće razaznati. Okulusi su u obliku zakrivljene kapi.

Slika 3. Kapitel K2 (foto D. Matetić Poljak).

[5] Pensabene 2013, str. 315, 399; Pensabene *et al.* 2015, str. 311.

[6] Bego 1991, str. 134.

Slika 4. Kapitel K3 (foto D. Matetić Poljak).

Gornji registar zauzima po par kaulikola, čaški, helica i voluta, te glatki jezičac isklesan u osi svake stranice. Kaulikole su malene, reduciranog plasticiteta. Čaške su dvodijelne, sastavljene od dva polulista čiju strukturu nije moguće razaznati zbog oštećenja. Prvi listići unutrašnjeg polulista čaški dolaze u kontakt s glatkim jezičcem. Stabljike helica i voluta izvedene su u obliku blago ukošenih glatkih traka. Helice se savijaju pod obrubom *kalathosa* i završavaju okruglim ispupčenjem (tzv. dugmetom) koje počiva na unutarnjem listiću čaške. Stabljike voluta razvijajući se ne prelaze na abak. Njihove spirale su uništene.

Abak je podijeljen na dva dijela – plasticitetom reducirani cavet i ovolo. Niti jedan aksijalni motiv nije sačuvan.

Budući da je kapitel imao dva vijenca listova, te da se u gornjem registru nalaze kaulikole, čaške, helice i volute, ubraja se u normal kapitele. Nažalost, zbog uništenog donjeg vijenca nije moguće odrediti kojem tipu pripada, pa stoga ni pokušati precizirati dataciju.

U oblikovanju elemenata na kapitelima K1 i K2 uočava se pojednostavljenje formi, te nedosljednosti u oblikovanju detalja, koje su tipične za „serijsku" produkciju prokoneških radionica u punom zamahu izvoza, od doba vladavine dinastije Severa i tijekom 3. stoljeća.[7] Radi se o izvozu dovršenih ili poludovršenih proizvoda, koji uključuju i istočnu jadransku obalu. Na prostoru između Splita i Trogira, pronađeni su i objavljeni pojedini primjerci.[8] Neprecizna izvedba elemenata kod oba kapitela, te reduciranost kaulikola kod K2 mogla bi upućivati na produkciju 3. stoljeća.

[7] Prema kronološkim sistematizacijama (Fischer 1990) i recentnijim nalazima na arheološkim lokalitetima diljem Sredozemlja, u posljednja tri decenija antedatirani su ranije predloženi kronološki okviri proizvodnje azijatskih tipova kapitela. Fischer razlikuje VII tipova kod kojih je jedna od važnih determinanti međusobni odnos listova donjeg vijenca (njihova razdovojenost/doticaj listića donjeg režnja; doticaj listića gornjeg režnja). Prema njegovoj klasifikaciji tijekom 3. stoljeća ponovno se uvode tipovi razrađeni u drugoj polovici 2. stoljeća. Predlaže vremenski okvir za tipove I–V (nekima od njih pripadaju kapiteli K1 i K2) od polovice 2. do polovice 3. stoljeća, iznimno kod tipova VI i VII do kraja stoljeća). Pensabene u novijim radovima slijedi uz manje vremenske odmake Fischerovu sistematizaciju. Kapitele slične dispozicije u gornjem vijencu i u gornjem registru kao kod kapitela K1 i K2 datira (kat. 660–665) u 3. stoljeće, Pensabene 2013.

[8] Matetić Poljak 2009a, sl. 43–45, 47–49, 53–57; Matetić Poljak 2017, sl. 3 E, F; Jeličić, Pereža 2011, kat. 17 i 26; Matetić Poljak, Brajnov Botić 2017, sl. 3–10; 12–13.

Prema riječima vlasnice kuće gospođe Grozdanić kapitel je kupljen zajedno s kućom 1967. godine. U dvorištu kuće, uz kapitel, nalazi se još i kruna bunara s grbom plemićke obitelji Cipiko. Kuća je vidljiva na planu austrijskog katastra iz 1831. godine i označena je brojevima 12 i 13. Pod brojem 12 zapisan je vlasnik Ante Tolić i bilježi se kao ruševina sa štalom, a pod brojem 13 zapisani su nasljednici Bartula Vrtlara, također se navodi kao ruševina.[9] Nije poznato od kada je kapitel na toj lokaciji.

U Kaštel Štafiliću u privatnom se posjedu nalaze tri kapitela (kapitel K3, kapitel K4 i kapitel K5).

Kapitel K3 u vlasništvu je obitelji Deman. (sl. 4) Pripada korinskim azijatskim kapitelima, no oblikovanje pojedinih elemenata razlikuje se od onih na kapitelima K1 i K2. Sudeći prema stiliskim odlikama i materijalu od kojeg je izrađen (bijeli mramor krupnijih kristala s ljubičastim venama), radi se o veoma zanimljivom i vrijednom primjerku.

Donji registar kapitela zauzimaju dva vijenca od po osam listova. Između ležajne plohe i donjeg vijenca umetnuta je tanka uvučena vrpca. Listovi donjeg vijenca građeni su od dva para režnjeva (donji podijeljen na pet, gornji na četiri listića) i vrha (čija se struktura zbog oštećenja ne razabire). Središnje rebro je blago ispupčeno, srednje širine. U donjem dijelu omeđeno je dvama užljebima koji se spuštaju trećim listićem gornjeg režnja, dok ga u gornjem omeđuju dva užljeba koja se spuštaju od vrha lista. Prema tragovima dlijeta na *kalathosu*, vidljivo je da su prva tri listića donjeg režnja bila u kontaktu s homolognim listićima susjednog lista oblikujući pritom superponirane izdubljene geometrijske likove – romb i trokut.

Listovi gornjeg vijenca građeni su od para režnjeva (svaki sastavljen od četiri listića) i vrha (čija građa zbog oštećenja nije čitljiva). Pojavljuju se iznad listova donjeg vijenca na način da nervature listića donjeg režnja i užljeba koji omeđuju središnje rebro započinju na istoj visini. Užljebi se spuštaju od vrha lista. Središnje rebro trokutastog je presjeka s bridom po sredini. Ispupčena forma s bridom spušta se između listova donjeg vijenca sve do visine četvrtog listića donjeg režnja sjedinjujući se s *kalathosom*.

U gornjem vijencu tri prva listića režnjeva u kontaktu s homolognim susjednih listova zatvaraju duboko izdubljen superponiran romb i trokut. Okulusi svih listova razlikuju se od oblika tzv. zakrivljene kapi po tome što imaju pravokutnu bazu. (sl. 6a)

[9] Omašić 2001, str. 768.

Slika 5. Kapitel istočne kolonade Peristila (foto D. Matetić Poljak).

Od elemenata u gornjem registru sačuvano je samo pet kaulikola, četiri ulomka donjeg dijela čaški, između kojih se na dvije stranice sačuvao dio stabljike aksijalnog motiva.

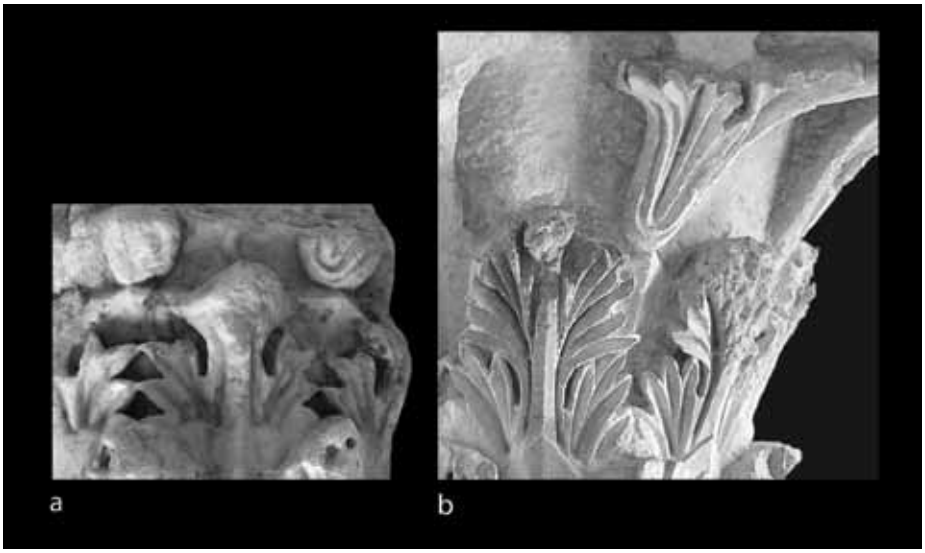
Kaulikole imaju oblik trokutastih glatkih listova oko centimetra debljine, građenih od dvije blago ukošene plohe koje se spajaju po sredini kaulikole tvoreći brid. (sl. 6a)

Dno čaški je zakrivljeno, relativno široko, reduciranog plasticiteta. (sl. 6a) Sačuvale su se dvije nervature od kojih je gornja ima oblik luka.

Stabljika aksijalnog motiva srednje je debljine, valovitog toka. Završava iza vrha lista gornjeg vijenca smještenog u osi stranice kapitela.

Oblikovanje tri elementa povezuje kapitel K3 s korintskim kapitelima i pilastrima izrađenim od vapnenca u Dioklecijanovoj palači: čaške, kaulikole i okulusi. [10] (sl. 5)

[10] Kapiteli Peristila, Vestibula, peritpera i donjeg reda Mauzoleja, anta kapitela Malog hrama, pilastara glavnih vrata Palače, pojedini pilastari oba arhitektonska reda u interijeru Mauzoleja.

Slika 6. Usporedba izvedbe čaški, kaulikola i okulusa na kapitelima a) kapitel K3; b) kapitel istočna kolonada Peristila (foto D. Matetić Poljak).

Baza čaški kod tih je kapitela istog oblika, a lučna nervatura nastaje spajanjem dvije nervature (od kojih se svaka spušta vanjskim listićem oba polulista čaške). (sl. 6b) Plasticitet kaulikola na kapitelima iz palače nešto je reduciraniji, dok su okulusi istog oblika. (sl. 6b)

Shema korintskih kapitela i pilastara izrađenih u vapnencu u palači „dizajnirana" je za nju.[11] Njihova stilizacija predstavlja etapu u razvitku korintskih kapitela u kasnoj antici.[12]

Na žalost, još uvijek su nedovoljno istraženi predlošci koji su poslužili za njenu razradu (za karakterističan oblik listova, čaški). Kapiteli u palači imaju ponešto „suhoparnu" izvedbu, što može biti posljedica rada u lokalnom vapnencu – materijalu u kojem majstori angažirani na gradilištu nisu imali iskustva. Dojam „suhoparnosti" pojačava erozija materijala. Na pojedinim kapitelima vidljiva je raznolikost u oblikovanju nekih elemenata (što otkriva različitost tradicija i „škola" kojima su pojedini majstori pripadali).[13]

Kapitel K3 kvalitetne je izrade koja otkriva majstora za kojeg je mramor bio uobičajeni materijal. Premda se kapitel po građi listova ponešto razlikuje od onih u palači, navedena tri elementa čvrsto ga vezuju uz njih.[14] On je ujedno do sad jedini poznati primjer izrade sheme srodne „dioklecijanovskoj" u mramoru. Izotopska analiza vrste marmora mogla bi ponuditi odgovor na pitanje tradiciju koje „škole" odražava shema kapitela u palači.

Kapitel K3 nastaje u Dioklecijanovo doba ili neposredno nakon njegove vladavine. Vjerojatno potječe iz Dioklecijanove palače ili iz Salone s neke javne građevine koja se tada gradi ili obnavlja.

Gospođa Sara Zdravec, nasljednica obitelji Deman navodi da je kapitel u vlasništvu njihove obitelji nekoliko generacija. Na austrijskom katastru iz 1831. godine na prostoru gdje je danas smješten kapitel zabilježen je dvor pod brojem 51 i navedeno je ime vlasnika Ante Acalija. Čestica na kojoj je danas kuća Deman zapisana je pod brojem 54 i tada je u vlasništvu Filipa Mornara. Navedena je kao dvorište.[15] Kapitel je dakle, mogao tu biti od ranije ili biti prenesen nakon 1831.

Kapitel K4 postavljen je na stupu koji podupire katnu konstrukciju u istočnom dijelu južne zgrade u prizemlju Kaštel Štafilea – Rotonda. (sl. 7a).

[11] Scrinari 1948, 89 tip naziva „Dioklecijanovim tipom".

[12] Matetić Poljak 2009a donosi pregled problematike stilskog razvitka s pregledom ranije literature.

[13] Matetić Poljak 2009b.

[14] Pojedini kapiteli od vapnenca u Palači također pokazuju slična odstupanja u građi listova.

[15] Omašić 2001, str. 789.

Slika 7. a) Kapitel K4 (foto D. Brajnov Botić); b) kapitel iz Škole likovnih umjetnosti u Splitu (foto D. Matetić Poljak)

Prebojan je gustom bijelom bojom zbog čega je umanjena čitljivost detalja izvedbe. Izrađen je u sivom mramoru (prokoneškom?). Donji registar s dva vijenca, svaki od osam listova, zauzima tri četvrtine visine *kalathosa*.

Listovi su bizantske stilizacije tipa *grossgezackten Akanthus*-a (široko nazubljeni akantus). U donjem su vijencu građeni od dva para režnjeva i vrha, u gornjem samo od para režnjeva i vrha. Shema donjeg režnja sastoji se od prvog širokog i glatkog listića, drugog uskog artikuliranog svrdlanom nervaturom i trećeg kratkog listića s klesanom nervaturom čiji se vršak savija prema središnjem rebru i zatvara ovalni okulus. Između dva susjedna lista, izdubljen je romb (prvi i drugi listići omeđuju njegove stranice). No, on je u između većine listova izostao, te se umjesto donjeg listića javlja glatka površina koju omeđuju svrdlane nervature. Gornji režanj ima tri uska listića artikulirana nervaturama. Nervatura drugog lista spušta se do baze kapitela i omeđuje središnje plosnato široko rebro u donjem dijelu. U gornjem je dijelu ono omeđeno parom užljeba koji se spuštaju pod vrhom lista.

Par režnjeva gornjeg vijenca izveden je prema istoj shemi kao i donji režanj listova donjeg vijenca. Strukturu vrhova svih listova nije moguće utvrditi jer su uništeni.

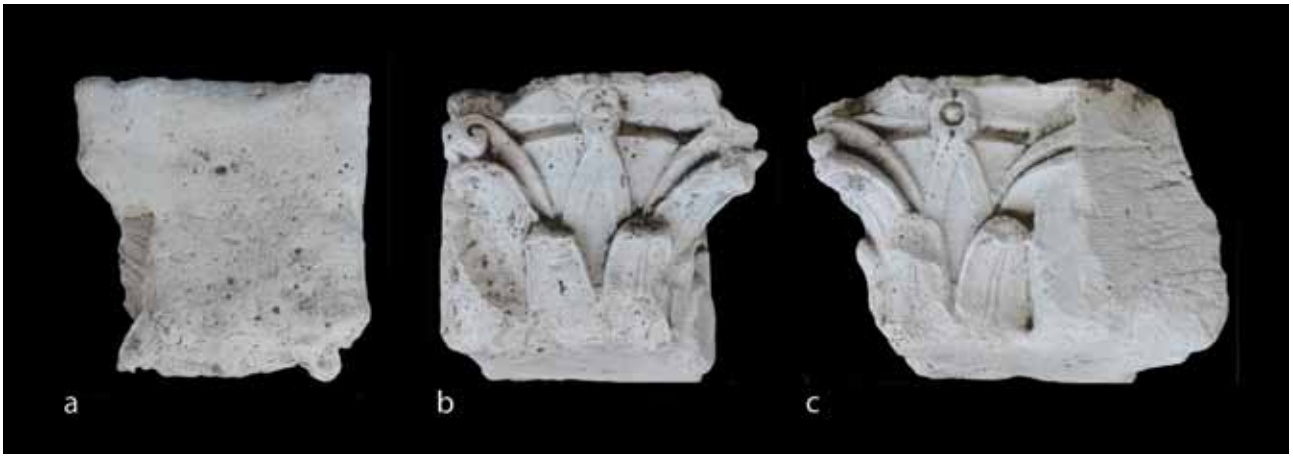
U kontaktu homolognih listića listova oba vijenca formiraju se sljedeći superponirani izdubljeni geometrijski likovi: trapez sferne stranice između dva romba.

Gornji registar zauzimaju kaulikole, čaške i volute. Kaulikole su trokutastog oblika. Čaške se sastoje od dva mala polulista (artikulirana dubokom nervaturom), između kojih je izdubljen ovalni okulus. Plasticitet kaulikola i čaški je reduciran. Od voluta su se sačuvale samo stabljike koje su većim dijelom tekle paralelno s abakom. Profilacija abaka je jednostavna – dvije trake različite širine, odjeljene vodoravnim užljebom. Aksijalni motiv predstavlja četverolatični cvijet od dva para zaobljenih latica (od kojih je gornji veći) na kratkoj plosnatoj širokoj peteljci koja ne prelazi abak.

Tipski identičan primjerak, također izrađen od sivog mramora (prokoneški?) danas se nalazi u Školi likovnih umjetnosti u Splitu (Fausta Vrančića 17). (sl. 7b) U posjed škole došao je nakon Drugog svjetskog rata. Donesen je iz porušene crkve Sv. Petra na Pazaru.[16] Kapitel je većih dimenzija (v. 55 cm; diam. 40 cm) te ne pripada istoj „seriji".

Tip lista koji se javlja na kapitelima odgovara Kautzschovom tipu 4 kojeg naziva *Akanthus mit aufgekrümmten*

[16] Podatak nam je priopćio ravnatelj Škole likovnih umjetnosti gospodin M. Bilankov. Crkva Sv. Petra na Pazaru sagrađena je 1871. i tad su u nju prenesene umjetnine iz stare crkve sv. Petra, Bezić Božanić 1991, str. 131. Vjerojatno se kapitel nalazio u crkvi Sv. Petra Starog, gdje je mogao biti upotrebljen kao spolija. Pregled povijesti crkve Sv. Petra Starog donosi Piteša 2007, str. 110–112.

Slika 8. Kapitel K5: a) ležajna ploha; b, c) stranice kapitela (foto D. Brajnov Botić).

Innenzacken.[17] Tijekom 5. i prve polovice 6. stoljeća apliciran je na različitim tipovim kapitela: tip kapitela s volutama na liru, tip kapitela s volutama na V, kompozitski kapitel i, dakako, korintski. Njihova proizvodnja vezuje se za prokoneške kamenolome i carigradske radionice koje ih izvoze diljem Sredozemlja. Brojni se primjerci nalaze i na Jadranu.[18]

Kod korintskih kapitela razvijen je niz varijanti. Shema s čaškama i kaulikolama u gornjem registru susreće se na kapitelu Portika Teodozija II Svete Sofije u Carigradu,[19] kapitelu iz Cisterne 12 u Carigradu,[20] nekoliko kapitela iz Sv. Marka u Veneciji.[21]

Prema dosadašnjim saznanjima, Kapitel K4 i kapitel iz Škole likovnih umjetnosti u Splitu do sada su jedini poznati primjerci ovog tipa ranobizantskih kapitela na našoj obali. Predlažemo dataciju od polovice 5. do polovice 6. stoljeća.

Prema natpisu koji se nalazi na građevini, Kaštel Štafileo sagrađen je 1508. godine. U najranijoj fazi sastojao se od dvokatne građevine na jugu, namijenjene stanovanju, i dvorišta okruženog obrambenim zidom i kulom na sjeveru.[22] Kaštel Štafileo naznačen je na planu austrijskog katastra iz 1831. pod brojem 244 i zapisan je kao naslj. Agostina Rottonda st. trokatnica, magazin, dvor.[23]

Kapitel se nalazi u istočnom dijelu južne zgrade u prizemlju Kaštela Štafileo – Rotondo. Kako je prethodno navedeno podupire katnu konstrukciju. Vjerojatno je tu postavljen tijekom obnove u 18. ili 19. stoljeću. Zajedno s tijelom stupa, kapitel podupire strop prizemlja. [24] -

Gospodin Mirko Rotondo, jedan od bivših vlasnika i stanovnika Kaštela Rotondo priopćio nam je kako se u njihovoj obitelji spominjalo da je kapitel salonitanskog porijekla.

Kod obitelji Klarić nalazi se kapitel K5.

Radi se o polukapitelu kod kojeg je oblikovana polovica *kalathosa*, dvije stranice abaka nepotpune dužine i jedan rog abaka (sl. 8b,c).

Prema tlocrtu ležajne plohe bloka u kojem je isklesan, polukapitel se nalazio u unutrašnjosti neke građevine u njenom uglu. (sl. 8a)

[17] Kautzsch 1936, str. 53.

[18] Deichmann 1969; *Idem* 1976; Deichmann *et al.* 1981; Pensabene, Guidobaldi 2008. Porečki primjerci kompozitskih kapitela, Vicelja Matijašić 2007; Matejčić, Mustač 2014.

[19] Barsanti, Guigli 2010.

[20] Kautzsch 1936, Taf. 12, 168.

[21] Deichmann *et al.*, kat. 278, 283, 306 i 306.

[22] Marasović 2002, str. 309.

[23] Omašić 2001, str. 795.

[24] Zahvaljujemo gospodinu Ivi Vojnoviću, d.i.a., autoru projekta obnove kaštela Štafileo-Rotondo na pojašnjenju.

Na *kalathosu* se razvijaju dva vijenca listova: u donjem su isklesana četiri lista, u gornjem dva lista i pola trećeg. Njihova dispozicija odgovara građi vijenaca od osam listova u donjem i četiri ugaona lista u gornjem vijencu kod cijelog kapitela. Listovi su glatki, blago povijenog vrha. Artikulirani su jedino tankim plosnatim središnjim rebrom koje se sužava prema vrhu. U donjem vijencu spojeni su do četvrtine ili do trećine njihove visine. Listovi gornjeg vijenca isklesani su iznad listova donjeg, no njihovo se središnje rebro spušta između listova donjeg vijenca sve do ispod njihovih vrhova. Volute i helice pojavljuju se iza listova donjeg vijenca. Stabljike voluta su široke, no tankog presjeka. Razvijajući se ne prelaze na abak. Spirala počiva na listovima gornjeg vijenca. Dugme spirale odijeljeno je svrdlanim užljebom od stabljike. Tri volute imaju spiralni završetak, dok je kod četvrte zbog završetka bloka izvedena samo stabljika. Helice su svedene na trake. Spajaju se na obrubu *kalathosa* pod aksijalnim motivom. Obrub *kalathosa* je ukošen prema unutar. Profilacija abaka sastoji se od caveta i ravne trake. Na obje stranice aksijalni je motiv istog oblika – četverolatični cvijet zaobljenih latica i ispupčenog okruglog tučka. Latice su međusobno odvojene svrdlanim rupicama, dok svrdlana kružnica odvaja vijenac latica od tučka.

Na polukapitelu su (s izuzetkom abaka) vidljivi tragovi obrade martelinom i zubatim dlijetom.

Prema dispoziciji elemenata na *kalathosu*, polukapitel pripada korintizirajućem tipu s dva vijenca glatkih listova (donji od osam, gornji od četiri lista), s volutama i helicama koje se spajaju u osi stranice.[25] Komparativni materijal tipski istovjetne sheme, na žalost nismo uspjeli pronaći, što otežava pokušaje datacije. Na kapitelu je uočljiv stupanj pojednostavljivanja gotovo svih elemenata te profila abaka što bi moglo ukazivati na izvedbu 3. stoljeća. Druga moguća odrednica je uporaba svrdla. Učestala je u oblikovanju elemenata kapitela u flavijevskom razdoblju, te ponovno u doba vladavine Severa. Odjeljivanje stabljike volute od dugmenta na gotovo isti način nalazimo kod jednog kompozitskog kapitela iz Ostije kojeg Pansabene datira u doba Karakaline vladavine.[26] Uzimajući u obzir tendenciju pojednostavljivanja elemenata kombiniranu s umjerenom uporabom svrdla kod oblikovanja gore navedenih elemenata, uz ogradu zbog nedostakta komparativnog materijala, predlažemo dataciju od u doba vladavine Severa do polovice 3. stoljeća. S obzirom na to da je izrađen u vapnencu, kapitel je vjerojatno djelo domaće radionice.

Kapitel je u vlasništvu Miljenka Klarića. Prema svjedočenju članova obitelji, kapitel je sa područja Bijaća donio pokojni Dušan Klarić, otac Miljanka Klarića.

Zaključak

Pet analiziranih kapitela spletom su okolnosti postali privatno vlasništvo kaštelanskih obitelji, zahvaljujući kojima su se i sačuvali. Njihov izvorni arhitektonski i arheološki kontekst nije poznat, niti se može utvrditi sa sigurnošću kada su dospjeli u privatni posjed. Kapiteli K1 i K2 prema stilskim karakteristikama i sačuvanim tipološkim odredincama, pripadaju nekom od učestalih tipova korintskih kapitela koji se vezuju za „serijsku" proizvodnju prokoneških kamenoloma i radionica vezanih uz njih. Izvoze se diljem Sredozemlja (i u regijama koje su imale lak pristup Sredozemlju). Radi se o tipskim shemama nastalim tijekom druge polovice 2. stoljeća, koje se nakon zamaha proizvodnje tijekom razdoblja vladavine Severa, nastavljaju uz manje modifikacije i tijekom 3. stoljeća (ovisno o tipu njihova se gornja granica proizvodnje datira većinom od prve četvrtine do osamdesetih godina 3. stoljeća). Kapitel K4 također se upisuje u „serijsku" produkciju vezanu uz carigradske i prokoneške radionice tijekom druge polovice 5. i prve polovice 6. stoljaća. Sva tri kapitela mogla su u Kaštela biti donesena iz Salone, Splita, Trogira, ili, pak, pronađena na nekom od lokaliteta u Kaštelima. Kapitel K3 predstavlja raritet. Stilski i tipološki srodan je kapitelima izrađenim od vapnenca u Dioklecijanovoj palači i za sada predstavlja jedini poznati primjerak tih stilskih odlika izrađen u mramoru. Njegova izvedba pokazuje koliko su majstori bili spretni u izradi u poznatom materijalu – mramoru (za razliku od suhoparne izrade u lokalnom vapnencu). Za ovaj kapitel bi bilo važno provesti petrografske analize i odrediti o kojem se mramoru radi, kako bi se moglo pobliže odrediti i odakle potječu neke od radionica angažiranih na izradi kapitela u Palači. Zbog tijesne stilske povezanosti s kapitelima u Dioklecijanovoj palači, mišljenja smo da ga treba datirati u tetrarhijsko doba. Vjerojatno potječe iz Dioklecijanove palače ili s neke javne ili sakralne građevine podignute ili obnovljene u Dioklecijanovo doba u Saloni.

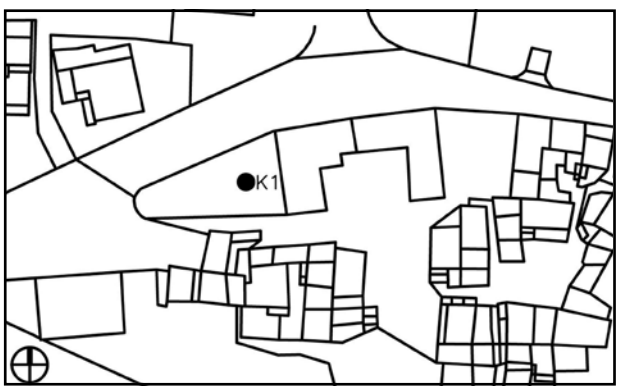
[25] Ronczewski 1923.

[26] Pensabene 1973, Tav. LXXIII, cat. 395.

Korintizirajući kapitel K5 jedini je za kojeg se zna da je donesen s posjeda iz okolice Sv. Marte u Bijaćima. Zbog nedostatka istovrsnog komparativnog materijala, njegova datacija je teže odrediva. Kombinacija pojednostavljivanja oblikovanja pojedinih elemenata na kapitelu i uporabe svrdla u njihovoj izvedbi mogla bi ukazivati na nastanak od početaka severijanske vladavine do polovice 3. stoljeća.

KATALOG

Kapitel K1

Slika 9. Plan Kaštel Kambelovca s lokacijom kapitela K1. (crtež D. Brajnov Botić prema katastarskom planu DGU).

Lokacija: Kaštel Kambelovac, javna površina zapadno od kuće Dudan (k. č. 440/1)
Izvorni kontekst: nepoznat
Dimenzije: sač. v. 48 cm; diam. sač. donjeg dijela 47 cm; pretp. v. kapitela oko 60 cm.
Materijal: sivi mramor (prokoneški?)
Stanje: Vidljiv je veći stupanj oštećenja. U donjem vijencu u potpunosti je odrezan donji režanj listova. Preostali dio listova zbog oštećenja predstavlja ispupčenu formu iskrzane konture. U gornjem vijencu svim listovima je otučen vrh i svi listići gornjeg režnja osim prvoga. Dva lista su gotovo u potpunosti uništena. Gornji registar (s izuzetkom četiri kaulikole i donjeg dijela jedne čaške) i abak u potpunosti su otučeni.
Bibliografija: Neobjavljen.

Kapitel K2

Slika 10. Plan Kaštel Staroga s lokacijom kapitela K2 (crtež D. Brajnov Botić prema katastarskom planu DGU).

Lokacija: Kaštel Stari, dvorište kuće Grozdanić, don Frane Ivasovića 44, (k. č. 1877/1)
Izvroni kontekst: nepoznat
Dimenzije: sač. v. 26 cm; diam. sač. dijela 33 cm; abak v. 6 cm (3,5 cavet, 2,5 ovolo); abak sač. duž. 25 cm; pretp. v. kapitela oko 40 cm.
Materijal: sivi mramor (prokoneški?)
Stanje: Donji vijenac listova je odrezan. U gornjem vijencu vrhovi listova su otučeni (no sačuvana je njihova kontura). Samo se na tri lista raspoznaju okulusi. Jedna čaška je jače oštećena, kod ostalih je sačuvan volumen, no podjela polulistova na listiće se ne razaznaje. Spirale voluta su uništene. Svi rogovi abaka su otučeni, aksijalni motivi oštećeni.
Bibliografija: neobjavljen.

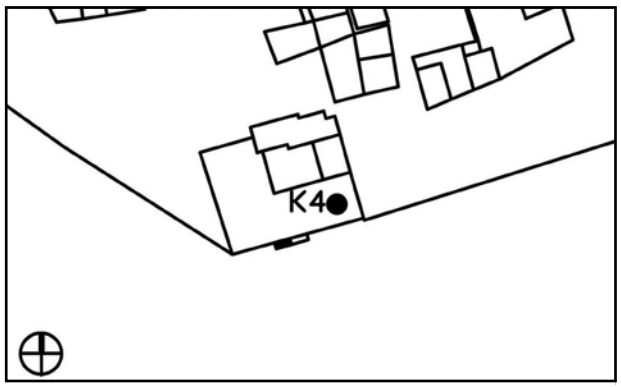
Kapitel K3

Slika 11. Plan Kaštel Štafilića s lokacijom kapitela K3 (crtež D. Brajnov Botić prema katastarskom planu DGU).

Lokacija: Kaštel Štafilić, kuća Deman, Bijaćka ulica 26 (k. č. 2769)
Izvorni kontekst: nepoznat
Dimenzije: v. 53 cm; diam. 38 cm; v. donjeg vijenca 19 cm; v. gornjeg vijenca 31 cm
Materijal: bijeli mramor s ljubičastim venama
Stanje: Jedna stranica kapitela je otklesana. U donjem vijencu sačuvano je šest listova od kojih su tri jače oštećena. U gornjem vijencu dva su lista u potpunosti uništena, a od preostalih šest samo je jedan bolje sačuvan (oštećenog vrha). U gornjem registru sačuvano je pet kaulikola. Kod četiri čaške postoje samo zaobljene baze, ostale čaške su u potpunosti uništene. Na dvije stranice između baza čaški preostao je dio stabljike aksijalnog motiva. Abak je u potpunosti uništen.
Bibliografija: neobjavljen

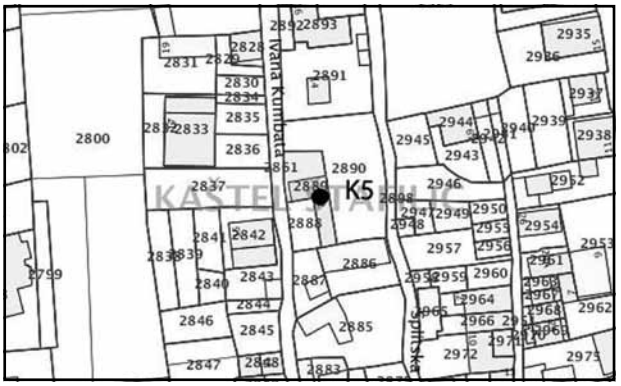
Kapitel K4

Slika 12. Plan Kaštel Štafilića s lokacijom kapitela K4 (crtež D. Brajnov Botić prema katastarskom planu DGU).

Lokacija: Kaštel Štafilić, Kaštel Štafileo – Rotondo, Igrišće 1, (k. č. 3043/1 i 3043/2)
Dimenzije: v. 38 cm; diam. 32; v. donjeg vijenca 10 cm; v. gornjeg vijenca 28 cm; abak v. 4 cm (donja profilacija 1,5 cm; gornja 2,5 cm); abak sač. duž. 42 cm
Izvorni kontekst: nepoznat
Materijal: sivi mramor (prokoneški?)
Stanje: Kapitel je prekriven slojem bijele boje. Kod listova oba vijenca odlomljeni su svi vrhovi listova te oštećeni vršci listića ispod njih. Gornji dio polulistova čaški je odlomljen. Svi uglovi abaka i spirale voluta su uništeni. Kod dva aksijalna motiva parcijalno se raspoznaje kontura, ostali su neraspoznatljivi.
Bibliografija: neobjavljen

Kapitel K5

Slika 13. Plan Kaštel Štafilića s lokacijom kapitela K5 (katastarski plan preuzet sa www. http://www.katastar.hr/dgu/, 01.07.2018.).

Lokacija: Kaštel Štafilić, kuća Klarić, ulica Ivana Kumbata 10, (k. č. 2889)
Izvorni kontekst: Kapitel je u vlasništvu Miljenka Klarića. Prema svjedočenju članova obitelji, kapitel je sa područja Bijaća donio pok. Dušan Klarić otac Miljenka Klarića.
Dimenzije: v. 20 cm; duž. dvije stranice bloka koje se sijeku pod pravim kutem na ležajnoj plohi 24x27 cm, diam. kalathosa 18 cm; v. donjeg vijenca 7 cm; v. gornjeg vijenca 13 cm; abak v. 3,5 cm (cavet 2,5 cm, traka 1 cm); abak duž. 21 cm.
Materijal: vapnenac
Stanje: Vidljiva su manja oštećenja. Listovi donjeg vijenca oštećeni su do trećine visine, svi vrhovi su odlomljeni. Jedan list gornjeg vijenca ima dijelom otučen vrh. Spirala volute i rog abaka nad njom su odlomljeni. Na abaku postoje manja oštećenja na gornjem profilu i aksijalnom motivu.
Bibliografija: neobjavljen

Zahvale

Zahvaljujemo djelatnicima Muzeja grada Kaštela ravnatelju i višem kustosu Ivanu Šuti, višoj kustosici Ivanki Kamenjarin i muzejskoj savjetnici Sanji Acaliji na ustupljenim podatcima. Također zahvaljujemo obiteljima Grozdanić, Zdravec i Klarić što su nam dopustili pristup kapitelima i dali suglasnost za njihovu objavu.

DANIELA MATETIĆ POLJAK,
DOROTI BRAJNOV BOTIĆ

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF PRIVATELY OWNED ANCIENT CAPITALS IN KAŠTELA

(Summary)

The area of Kaštela contains a large number of capitals from the period of antiquity. This paper focuses on five of them, all of which are private possessions belonging to some of the local families. The capitals are located in Kaštel Kambelovac, Kaštel Stari and Kaštel Štafilić. Given that they haven't been published so far, this is the first time a stylistic and typological analysis has been conducted on these capitals and the first time they have been put in a local and temporal context. Capitals K1, K2, K3 and K4 are made of marble and belong to Corinthian capitals produced in Asia Minor in different periods. Capital K5, however, is a composite one and the only one carved out of limestone. It was probably created in a workshop from this area.

In an attempt to determine the typology of capital K1 (located in a public space west of the house belonging to the Dudan family in Kaštel Kambelovac) and capital K2 (Grozdanić family house in Kaštel Stari) it was assessed that, due to the damaged state of the objects, some important typological determinants are missing. Therefore, it is not possible to precisely say to which types these capitals belong. The stylistic features fit those of workshops connected to the quarries around Prokonnesos, which exported finished or semi-finished goods across the Mediterranean. They belong to some of the types created from the mid-second century AD to the last decades of the third century. The tendency to simplify some of the elements suggests that these could date back to the third century.

Capital K3 (Deman family house in Kaštel Štafilić) has stylistic features that tie it to the Corinthian capitals made out of limestone in Diocletian's Palace in Split and their plans are believed to be designed precisely for that project. This represents the only example known so far to be made in marble (white marble with purple veins). It originates either from Diocletian's Palace in Split or from a sacral or public building in Salona that was being built or renovated during the Tetrarchy.

Capital K4 (spolia from Castle Rotondo in Kaštel Štafilić) fits Corinthian capitals with leaves of the *Akanthus mit aufgekrümmten Innenzacken* type from Byzantium, products of Constantinople's and Prokonnesus' workshops which were exported across the Mediterranean during the second half of the 5th and the first half of the 6th century AD. Along with the capital from the Visual Arts School in Split, capital K4 is for now the only capital of this type on our coast.

Capital K5 (Klarić family house, Kaštel Štafilić) is a composite capital with smooth leaves. The lack of any material to which it can be compared makes dating it much more difficult. A combination of simplification the shaping process of certain elements and the use of a drill in their execution could point to the Severan dynasty or to the period leading up to the mid-third century.

Out of the five capitals analyzed, we only know that capital K5 was brought from a property near St. Martha in Bijaći. We do not know the original archaeological or architectural context for any of these capitals, nor do we know exactly when they were brought to their current locations. This problem seems impossible to solve because, although the main import hub in antiquity and late antiquity was Salona, the building for which these capitals were originally made could've been anywhere in the area of Split, Salona, Trogir or Kaštela Bay. The areas of the Split peninsula and Kaštela Bay represent a whole which is easily accessible by sea. Since the period of late antiquity and early Christianity and all the way to the 20th century, capitals are transferred from one locality to another as spolia in their first or second use. The fact that some families have preserved the capitals says that these artifacts are perceived as a part of one's personal heritage. There are probably other valuable specimens in Kaštela Bay that are someone's private possessions.

Prijevod: Marko Domljanović

LITERATURA

Bezić Božanić 1991
N. Bezić Božanić, *Župa svetog Petra na Lučcu u 19. stoljeću*, Kulturna baština 16/21, Split 1991, 131–150.

Bego 1991
F. Bego, *Kaštel Kambelovac, Kaštel Gomilica*, Kaštela 1991.

Barsatni Guilia 2010
C. Barsanti, A. Guilia, *The Sculptures of Ayasofya Musesi in Istanbul. A short Guide*, Istanbul 2010.

Deichmann 1969,
F. W. Deichmann, *Ravenna Geschichte und Monumente*, Wiesbaden 1969.

Deichmann 1976,
F. W. Deichmann, *Ravenna Hauptstadt des spätantikes Abendlands, Kommentar*, 2. Teil, Wiesbaden 1976.

Deichmann *et. al.* 1981
F. W. Deichmann, J. Kramer, U. Peschlow, *Corpus der Kapitelle der Kirche von San Marco zu Venedig*, Wiesbaden 1981.

Fischer 1990
M. L. Fischer, *Das korinthische Kapitell im Alten Israel in der hellenistischen und römischen Periode*, Mainz 1990.

Ginouvès 1992
R. Ginouvès, *Dictionnaire méthodique de l'architecture grecque et romaine. Tome II. Eléments constructifs, supports, couvertures, aménagements intérieurs*, Rome 1992.

Jeličić, Pereža 2011
J. Jeličić Radonić, D. Pereža, *Antičke spolije u solinskim Paraćima*, Tusculum 4, Solin 2011, 43–66.

Kautzsch 1936
R. Kautzsch, *Kapitellstudien*, Berlin–Leipzig 1936.

Marasović 2002
K. Marasović, *Kaštelanski kašteli*, doktorska disertacija, Zagreb, 2002.

Matetić Poljak 2009a
D. Matetić Poljak, *Les chapiteux du Palais de Dioclétien*, u: N. Cambi, J. Belamarić, T. Marasović (ur.), *Dioklecijan, tetrarhija i Dioklecijanova palača o 1700. obljetnici postojanja: Zbornik radova s međunarodnog simpozija održanog od 18. do 22. rujna 2005. u Splitu*, Split 2009, 197–234.

Matetić Poljak 2009b
D. Matetić Poljak, *Le Décor architecutrale du Palais de Dioclétien à Split*, Aix-Marseille Université, Université De Provence, vol. I–III (neobjavljena doktorska disertacija).

Matetić Poljak 2017
D. Matetić Poljak, *Roman and Late Antique capitals spolia in the city of Trogir (Croatia)*, u: P. Pensabene, M. Milella, F. Caprioli (ur.), *Decor. Decorazione e architettura nel mondo romano. Atti del Convegno, Roma 21–24 maggio 2014*, Thiasos Monografie 9, Roma 2017, vol. II, 925–937.

Matetić Poljak, Brajnov Botić 2017
D. Matetić Poljak, D. Brajnov Botić, *Dva azijatska korintska kapitela iz Kaštel Sućurca i Kaštel Staroga*, Kaštelanski zbornik 12, Kaštel Lukšić 2017, 91–108.

Omašić 2001
V. Omašić, *Kaštela od prapovijesti do početka XX. stoljeća*, II dio, Kaštela 2001.

Pensabene 1973
P. Pensabene, *Scavi di Ostia, I capitelli*, vol. VII, Roma 1973.

Pensabene 1986
P. Pensabene, *La decorazione architettonica, l'impiego del marmo e importazione dei manufatti orientali a Roma, in Italia ed in Africa (II–VI d. C.)*, u: A. Giardina (ur.), *Società romana, e impero tardoantico, III, „Le merci, gli insediamenti"*, Bari 1986, 287–429.

Pensabene 1993
P. Pensabene, *Elementi architettonici d'Alessandria e di altri siti egiziani*, Roma 1993.

Pensabene 2013
P. Pensabene, *I marmi nella Roma antica*, Roma 2013.

Pensabene, Guidobaldi 2008
P. Pensabene, C. Giudobaldi, *Reimpiego e importazioni di marmo nell'Adriatico*, Antichità Altoadriatiche LXVI, La cristianizzazione dell'Adriatico, Trieste 2008, 455–490.

Pensabene, *et al.* 2015
P. Pensabene, I.Rodà, J. Á. Domingo, *Production and distribution of Troad granite both public and private*, u: P. Pensabene, E. Gasparini (ur.), ASMOSIA X, Roma 2015, 311–322.

Piteša 2007
A. Piteša, *Predromanički kameni namještaj iz crkve sv. Petra Starog na Lučcu u Splitu*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 100, Split 2007, 105–124.

Ronczewski 1923
K. Ronczewski, *Variantes des chapiteaux romains*, Acta Univeritatis latvensis 8, Riga 1923, 115–171.

Scrinari 1948
V. Scrinari, *Studi particolari nell'ambito del Corpus dei capitelli, I capitelli di Spalato*, Atti del V Convegno Nazionale di Storia del Architettura, Perugia 1948, 87–94.

Vicelja Matijašić 2007
M. Vicelja Matijašić, *Istra i Bizant: neki povijesno-ikonografski aspekti u interpretaciji umjetnosti 6. stoljeća u Istri*, Rijeka 2007.

DIJANA ŽAJA

ZAŠTITNA ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA RIMSKODOBNE NEKROPOLE U KAŠTEL LUKŠIĆU

UDK / UDC 902.2(497.583Kaštel Lukšić):726.8"652"
Prethodno priopćenje
Primljeno: 27. 3. 2019.

Dijana Žaja
Putaljski put 8
HR – 21212 Kaštel Sućurac
dijana_zaja@hotmail.com

Pri radovima na gradnji hotela Štacija, na prostoru nekadašnjeg Željezničkog odmarališta u K. Lukšiću, sredinom 2016. god. slučajno je u profilu iskopa uočen presječen grob pod tegulama. Položaj je dotad bio nepoznat kao arheološki lokalitet. Pristupilo se zaštitnim istraživanjima tijekom kojih je otkriveno ukupno pet grobova, od kojih je jedan djelomično, a jedan u potpunosti uništen bagerom. Riječ je o grobovima s pojedinačnim ukopima, od kojih su tri pod tegulama, jedan pod amforama te jedan uništen, ali sa sačuvanom tegulom s pečatom. Grobovi su orijentirani u smjeru istok-zapad, a očuvanost kostiju je dosta loša zbog kiselosti tla. Riječ je o manjem dijelu groblja koje se vjerojatno prostire na većoj površini. Na temelju malog broja nalaza, groblje se preliminarno može datirati u vrijeme od 2. do 5. st. te će se u ovom radu prezentirati prvi rezultati analize nalaza.

Ključne riječi: *zaštitna istraživanja, Kaštel Lukšić, Željezničko, rimskodobna nekropola, grobovi pod tegulama, grob u amfori*

Prostor današnjih Kaštela u rimsko vrijeme bio je dio salonitanskog agera. Razvoj Salone kao centra provincije Dalmacije i njenog upravnog središta utječe i na razvoj okolnog područja. Osim poljoprivrede i stočarstva koji su se zbog idealnih prilika u Kaštelanskom polju, smještenom između brda Kozjak i mora, razvijali i u ranijim razdobljima, blizinom tako velikog grada razvijale su se i ostale privredne grane i proizvodne djelatnosti. Time se razvijala i trgovina koja je imala dobar oslonac u mreži cesta nastaloj pod upravom namjesnika Dolabele u 1.st. Za prostor Kaštela bitna je cesta koja povezuje Tragurij i Salonu. Ona prema Ivi Babiću[1], što prihvaća i Željko Miletić[2], ide trasom uz obalu, za razliku od trase koja ide današnjom Cestom dr. Franje Tuđmana kako je prikazano i 1908. u Arheologičnoj karti Solina i okolice i kojoj možda više idu u prilog dosad istraženi položaji na području Kaštela.[3]

Krenuvši od istoka, područje Kaštel Sućurca spada pod neposredan utjecaj Salone te tu pronalazimo nekropolu Stačuline – Brižine[4] i više mogućih položaja rustičnih vila poput Sustipana uz more (na mjestu bivše tvornice

[1] Babić 1991, str. 50, bilj. 38.

[2] Miletić 1992–1993, str. 144.

[3] Šuta 2004, str. 100, bilj. 9.

[4] Šuta 2011, str. 109–125.

Slika 1. Stela ugrađena u pročelje stare župne crkve u K. Lukšiću (foto Mario Klaić).

Jugovinil)[5], te rimskodobnu nekropolu Krtine na krajnjem zapadu Kaštel Sućurca[6]. Dalje prema zapadu jedan od antičkih lokaliteta je sv. Kuzma i Damjan u K. Gomilici[7], zatim Rokovsko[8] i Gostinj[9] u K. Lukšiću te sv. Lucija u K. Štafiliću[10] (slika 9).

Na položaju Rokovsko u K. Lukšiću, oko zgrade Pastoralnog centra i trgovine Konzum, istočno od potoka Majurine, pri radovima za gradnju parkirališta uočeni su ostaci keramičkog posuđa i opeka iz antičkog razdoblja. Istraživanjima 2003. dopunila se arheološka slika koja se dotad za taj položaj nazirala samo iz iskaza mještana i povijesnih izvora koji na tom položaju spominju crkvu sv. Roka od koje vjerojatno potječe toponim. Iz četiri tada istražene sonde zabilježen je samo pokretni materijal (npr. kasnoantičke amfore, crvenoglazirana sjevernoafrička zdjela, ulomci tegula od kojih jedna ima pečat Pansiane iz vremena Tiberija), ali bez vidljivih ostataka arhitekture.[11]

Podatke o ostacima arhitekture donosi Pavao Ergovac 1896. na položaju Gostinj, na zemlji Marina Ivasovića. Prema njegovim zabilješkama riječ je o sklopu građevina površine 20x10m sa sačuvane tri prostorije do sačuvane visine zida na nekim mjestima i do 1.4m, ostacima podnog grijanja, pokretnim nalazima poput novca, opeka, crijepova, stakla, željeznih čavala i dr.[12] Dva ulomka arhitrava od vapnenca pronašao je otac M. Ivasovića pri ranijim iskopavanjima.

U djelu "Dalmatia and Montenegro", vol.1 iz 1848. sir Gardner Wilkinson govori i o dijelu svog putovanja od Splita do Trogira gdje prolazi kroz *Rivieru dei Castelli.*[13] Pri zaustavljanju kod kaštela Vitturi spominje da se kod zadnjih kuća na sjeverozapadu sela pronašao stup s natpisom posvećenim Filipu Arapljaninu te ostaci rimske keramike i crijepova. Zanimljivo je da smatra mogućim da je ovaj položaj naselje Siculi za kojeg zna iz povijesnih izvora.[14]

Rimskodobnim nalazima na području K. Lukšića možemo pridružiti i stelu ugrađenu u staru župnu crkvu Uznesenja BDM (slika 1), a koja se uzidana kao spolija nalazi desno od dovratnika glavnog ulaza na zapadu.[15]

Poznat nam je i slučajni nalaz iz mora ispred vile Šoulavy, koji se nalazi oko sto metara istočno od istraženog područja.[16] Riječ je o cjevastom balzamariju cilindričnog tijela (T. 8.2), visine 19 cm, bez vrata, gotovo bezbojnog stakla, za koji je najbliža analogija nalaz iz Salone u zbirci Arheološkog muzeja Split. Porijeklo ove vrste

[5] Kečkemet 1978, str. 26–29.

[6] Kamenjarin 2014.

[7] Oreb 1995, str. 112–115.

[8] Šuta 2004, str. 94–101.

[9] Ergovac 1896.

[10] Šuta 2007, str. 291–308.

[11] Šuta 2004, str. 96.

[12] Ergovac 1896, str. 122–124.

[13] Wilkinson 1848, str. 172, zahvaljujem prof. I. Šuti koji me uputio na ovu knjigu.

[14] Wilkinson 1848, str. 176.

[15] Zahvaljujem višem muzejskom pedagogu Mariu Klaiću na podacima i ustupljenoj fotografiji.

[16] Zahvaljujem roniocu Ivanu Matijaci koji ga je pronašao i ustupio na obradu za ovaj rad.

Slika 2. Zračni snimak nalazišta (foto Ivan Šuta).

Slika 3. Grob 1 u profilu označen crvenim kvadratom (foto Ivan Šuta).

balzamarija pretpostavljalo se Sirija, a datacija je bila neriješena zbog oskudnih i široko datiranih analogija od 1. do 4.stoljeća.[17] Prema zadnjim kronološko-tipološkim obradama, ovaj tip balzamarija spada u ranosrednjovjekovni (6. – 8. st) materijal italskog podrijetla.[18]

Prilog razumijevanju naseljavanja kaštelanskog područja u antičkom razdoblju donosi i slučajno otkriveno groblje sredinom 2016.godine u Kaštel Lukšiću[19]. Poput većine dosad nabrojenih lokaliteta, ni ovaj nije bio od ranije poznat te je dijelom i uništen. Na položaju neka-

[17] Buljević 2002, str. 400, $3k_1$, kat. br. 77, T. III. 77, sl. 77–79; Buljević 2004, str. 85, $3k_1$, sl. 4. 77–79.

[18] Buljević 2016, str. 122, bilj. 365.

[19] Zahvaljujem ravnatelju MGK prof. I.Šuti na dozvoli za objavu ovih istraživanja.

Slika 4. Grob 1, zatvoren (foto Ante Jureškin).

dašnjeg Željezničkog odmarališta, pri uređenju okoliša današnjeg hotela Štacija (slika 2), na obali uz ulicu Šetalište Miljenka i Dobrile u K. Lukšiću, uočen je presječen grob pod tegulama u profilu koji je nastao kao priprema u izradi ogradnog zida hotela (slika 3).[20]

31. 5.–3. 6. 2016. u dogovoru s investitorom trajalo je prvo zaštitno istraživanje ovog položaja. Bagerom je skinut recentniji nasip visine 1.1m te je otvorena sonda duga 3m. Daljnjim ručnim kopom došlo se do tegula prvog groba (T. 2) koje su pravilno postavljene tvoreći oblik krova na dvije vode. Spojevi su žbukani, kao i tegule i imbreksi, a na čeonu tegulu je postavljeno i kamenje. Čeona tegula, dvije sjeverne i jedna južna imale su oznake u obliku polukrugova okrenutih prema zemlji. Prilikom uklanjanja imbreksi i čeona tegula su se raspali na više komada, a za ostale tegule se pokazalo da su na stranici koja ih spaja u formu krova nazubljene tako da se uklapaju jedna u drugu (slika 4 i 7).

Unutrašnjost groba bila je polovično ispunjena zemljom te je prvo uočena lubanja. Ostatak kostura je loše sačuvan, a nedostaju potkoljenice koje su uništene bagerom. Kostur je položen u smjeru zapad-istok s pogledom na istok te s rukama položenim uz tijelo. Nije bilo priloga. Dogovoren je arheološki nadzor s investitorom kod daljnjih radova u južnom dijelu u odnosu gdje je pronađen prvi grob. Od 20. lipnja obavljao se nadzor pri iskopu bagera uz južni ogradni zid, uz cestu, u dužini 10m, i dijela zapadnog ogradnog zida, prema domu, u dužini 7m (slika 5). Bager je zaustavljen kad su na cca 2.5.m od južnog ogradnog zida uočene tegule za koje se pretpostavilo da je novi grob (grob 2). Jedna od tegula ima natpis VESPCAESPAN... (T. 3,2), ali grob nije sačuvan. Na sjevernoj strani sonde uočene su također tegule i imbreksi pa je istraživanje nastavljeno idući dan. Otkrivena su još dva groba pod tegulama te je sjeverna granica sonde pomaknuta kako bi se u potpunosti otkrili. Riječ je o grobovima pod tegulama u formi krova na dvije vode, u smjeru zapad-istok koji su djelomično uništeni bagerom i pregledom znatiželjnika amatera koji nisu bili neočekivani obzirom na položaj lokaliteta u samom centru mjesta.

Konstrukcija groba 3 je djelomično uništena, vidljivo je nešto žbuke, s južne strane i kamen koji je držao tegulu (T. 4). Na jednom ulomku tegule je otisak šape. Unutar

[20] Na ovome mjestu zahvaljujem kolegama: D. Žaniću na crtežima i računalnoj obradi istih i A. Jureškinu na konzervaciji materijala i fotografijama.

Slika 5. Pogled s ulice na nalazište (foto Mario Klaić).

Slika 6. Pogled na amfore iz groba 5 (foto Ante Jureškin).

Slika 7. Nazubljene tegule koje se uklapaju jedna u drugu (foto Ante Jureškin).

groba je bilo dosta zemlje, s jako loše očuvanim kosturom u smjeru zapad-istok, bez priloga.

Konstrukcija groba 4 se sastojala od nazubljenih tegula koje se uklapaju jedna u drugu, pokrivene imbreksima (T. 5). Nije bilo tragova žbuke i kamenja. Iako su većinom tegule bile tamnocrvene boje, ovdje je jedna, jugoistočna, bila žute boje. Istraživanje ovog groba nije obavljeno do kraja istog dana, te je idućeg radnog dana pronađen oštećen. Unutar groba također loše sačuvan kostur, iako bolje od groba 3, orijentacije istok-zapad. Lubanja je smrskana, i kao da je ležala na dijelu tegule. Jedino su u ovom grobu pronađena dva priloga, uz stopala. Jedna keramička posuda u više sitnih dijelova te jedna staklena boca u dijelovima među kojima se prepoznaju vrat i stijenke.

Južnije od ovih grobova je pronađen grob 5 koji je pod amforama, (T. 6), vjerojatno kasnoantičkih oblika (T. 7), također oštećen iskopom bagera (slika 6). Kostur je dječji, položen na leđa u smjeru zapad-istok, s rukama na trbuhu. Kostur bolje očuvan od ostalih, ali i dalje jako loše. Vidljiva su rebra i kralježnica, dok je lubanja bila smrskana.

Prilozi i nalazi

Mali broj istraženih grobova ne dopušta donošenje većih zaključaka, ali potrebno je istaknuti glavninu nalaza. Jedna od tegula, kao što je već spomenuto, iz uništenog groba 2, ima sačuvan pečat. Pečat VESPCAESPAN... nalazi se u pravokutnoj kartuši, dobro čitljiv, a nedostaje mu desni dio natpisa. Natpis ima sačuvane tri ligature (VE, AE, AN) te nema interpunkcijskih oznaka. Pečat pripada razdoblju vladavine cara Vespazijana (69. – 79.).[21]

Naknadnim pregledom materijala utvrđen je još jedan pečat na teguli vjerojatno iz groba 3 koji je za sada nečitak.

Djelomičnom rekonstrukcijom staklene boce koja je pronađena kao prilog u grobu 4 (T. 8.1) ima analogiju u grobu 47 na rimskodobnoj nekropoli Krtine u K. Sućurcu.[22] Riječ je o zelenkastoprozirnoj boci loptastog tijela na kojima su spiralno postavljena rebra. Vrat je cilindričan, širokog oboda blago ljevkastog oblika sa zaobljenim

Slika 8. Uljanica pronađena 1905 (foto Sanja Ivčević).

rubom. Jednaka staklena boca potječe i iz groba 7, s kamenim pločama, na kasnoantičkoj nekropoli Trstenik u Kaštel Sućurcu.[23] Datiraju se od kraja 3. do početka 5. stoljeća.[24]

Drugi prilog u grobu 4 je razmrvljeni vrčić od crvenkaste grube keramike s ravnim dnom te ručkom, a koji je za sad samo djelomično rekonstruiran te nije moguće pobliže pronaći analogiju.

Naknadnim pregledom literature pronađen je podatak iz 1906.[25] o pronalasku groba u Kaštel Lukšiću pri gradnji kuće Antonia Mlikotina 1905.[26] Na dubini od 1.5m pronađen je kostur odrasle osobe. Uz lubanju je bila lucerna crvene boje („di terra rossa") i tanjur u dijelovima („piatto sfondato"). Ovi nalazi su predani Arheološkom muzeju u Splitu Antoniu Petraellu i spremljeni pod brojem „n.823 F c".[27] Bubić u svom radu iz 2012 donosi pod kataloškim brojem 69 opis ove uljanice te dataciju u kasno 4. i prvu trećinu 5. st. (slika 8). U staru inventarnu

[21] Matijašić 1983, tip IX/1, str. 984.

[22] Kamenjarin 2014, inv. br. 1811, str. 82.

[23] Šuta *et al.* 2018, inv.br. 4963, str. 38.

[24] Buljević 1994, kat.br. 6, str. 259, 261.

[25] Bulić 1906.

[26] Današnji hotel Štacija prije je bio poznat kao Željezničko odmaralište, a još prije kao Mlikotina kuća. Na ovim informacijima zahvaljujem gosp. Mariju Klaiću, višem muzejskom pedagogu iz MGK.

[27] Zahvaljujem dr. sc. Sanji Ivčević iz Arheološkog muzeja u Splitu, na pomoći oko pronalaska uljanice, kao i dozvoli za objavljivanjem fotografije iste.

knjigu za mjesto nalaza stoji samo Kaštela.[28] Zahvaljujući ovim istraživanjima i proučavanjem literature mogla se pobliže ubicirati.

Obzirom na mali broj istraženih grobova i pronađenih priloga, po sakupljenim podacima moguće je zasada groblje smjestiti u šire razdoblje 3. do 5. st. Za pretpostaviti je da ovo nisu jedini grobovi na ovoj mikrolokaciji. Blizina mora mogla ih je vremenom uništiti, te prvotna gradnja početkom 20 stoljeća, kako Mlikotine kuće tako i susjednog dječjeg doma. Svakako u budućnosti treba paziti na ovaj lokalitet da se ostaci koji su možda još očuvani ne unište.

[28] Bubić 2012, T. VIII 69.

DIJANA ŽAJA

RESCUE EXCAVATIONS AT AN ANCIENT ROMAN NECROPOLIS IN KAŠTEL LUKŠIĆ

(Summary)

During construction works on Hotel Štacija, located at what was once a resort for Yugoslav Railways' workers in Kaštel Lukšić, several graves were discovered by accident between the hotel and Children's Home Miljenko i Dobrila.

Rescue excavations were then initiated on two occasions. The first grave was under tegulae that formed a gable roof and had imbrices on top of them. It is interesting to note that the side of the tegulae that helps them form the roof is serrated so that they can connect to each other. The skeleton is preserved in a bad condition and in a position that sees it laid down from east to west, while its lower legs were destroyed by the wheel excavator. There were no grave goods.

After the investor's second call, the excavations continued and a destroyed grave with a preserved tegula bearing the seal of Pansiana from the time of Vespasian was found. Graves 3 and 4 were also under tegulae and had a construction similar to that of the first grave with poorly preserved skeletons, also laid down in east-west direction. Only grave 4 produced any goods, and these were placed next to the deceased's feet. The first piece of goods is a glass spherical bottle with spiral ribs dated back to the period between the third and the fifth century AD. The second piece is a smashed pot of coarse reddish clay with a flat bottom and a handle, but this object is in very bad condition and it is not possible to reconstruct it.

Apart from these graves, a grave in an amphora was also found. It had a better preserved child skeleton inside, also in the east-west direction and also without any goods.

A subsequent examination of relevant literature revealed that don Frane Bulić found a tomb with grave goods at this very location. The goods contained, among other things, one oil lamp which is still kept in the Archaeological Museum in Split and dates back to the fourth century and the first third of the fifth century AD.

Considering the fact that only a small number of graves have been excavated and very few grave goods were found, it is at the moment possible to place this cemetery somewhere between the third and the fifth century AD. This location should be kept in mind in the future so as to maybe excavate it in its entirety one day.

Prijevod: Marko Domljanović

LITERATURA

Babić 1991
I. Babić, *Prostor između Trogira i Splita,* Kaštel Novi 1991.

Bubić 2012
V. Bubić, *Kasnoantičke svjetiljke iz Arheološkog muzeja u Splitu,* Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku 105, Split 2012, 117–178.

Bulić 1907
F. Bulić, *Ritrovamenti antichi a Castel Vitturi (Lukšić)*, Bullettino di archeologia e storia dalmata XXIX/1907, Split 1907, 305.

Buljević 1994
Z. Buljević, *Kasnoantičko staklo,* u: E. Marin (ed.), *Salona Christana*, Split 1994, 258–264.

Buljević 2002
Z. Buljević, *Stakleni balzamariji,* u: E. Marin (ed.), *Longae Salonae,* Split 2002, 455 – 467.

Buljević 2004
Z. Buljević, *Stakleni balzamariji iz Salone*, u: *Drobci antičnega stekla. Fragments of Ancient Glass,* Annales Mediterranea, Koper 2004, 81–94.

Buljević 2016
Z. Buljević, *Ranorimsko salonitansko i tilurijsko stakleno posuđe u kontekstu nalaza staklenog posuđa s područja provincije Dalmacije*, doktorski rad, Zagreb 2016.

Ergovac 1896
P. Ergovac, *Opis ruševina rimskog zaselka u Kaštelanskom polju,* Bulletino di archeologia e storia dalmata XIX/1896, 122–126.

Kamenjarin 2014
I. Kamenjarin, *Rimskodobna nekropola Krtine u Kaštel Sućurcu*, Kaštela 2014.

Kečkemet 1978
D. Kečkemet, *Kaštel–Sućurac*, Split 1978.

Matijašić 1983
R. Matijašić, *Cronografia dei bolli laterizi della figulina pansiana nelle regioni adriatiche,* Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité, tome 95, n°2., Rim 1983, 961–995.

Miletić 1993
Ž. Miletić, *Rimske ceste između Jadera, Burnuma i Salone,* Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 32 (19), Zadar 1993, 117–150.

Oreb 1995
F. Oreb, *Obnova crkve sv. Kuzme i Damjana u Kaštel Gomilici*, Obnova baštine 2, Split 1995, 112–115

Šuta 2004
I. Šuta, *Zaštitna arheološka istraživanja lokaliteta u Kaštel Lukšiću i Kaštel Štafiliću,* Obavijesti br. 3, god. XXXVI/2004, Zagreb 2004, 94–101.

Šuta 2007
I. Šuta, *Arheološka istraživanja kod stare masline u Kaštel Štafiliću*, Kaštelanski zbornik 8, Kaštela 2007, 291–308.

Šuta 2011
I. Šuta, *Zaštitna arheološka istraživanja na Brižinama u Kaštel Sućurcu*, Kaštelanski zbornik 9, Kaštela 2011, 109–125.

Šuta et al. 2018
I. Šuta, A. Bralić, *Kaštel Sućurac – Trstenik,* u: *Prošlost pod asfaltom*, Kaštela 2018, 27–43.

Wilkinson 1848
J. G. Wilkinson, *Dalmatia and Montenegro vol.1*, London 1848.

Slika 9. Karta antičkih lokaliteta u Kaštelima (autor: Ivan Šuta).

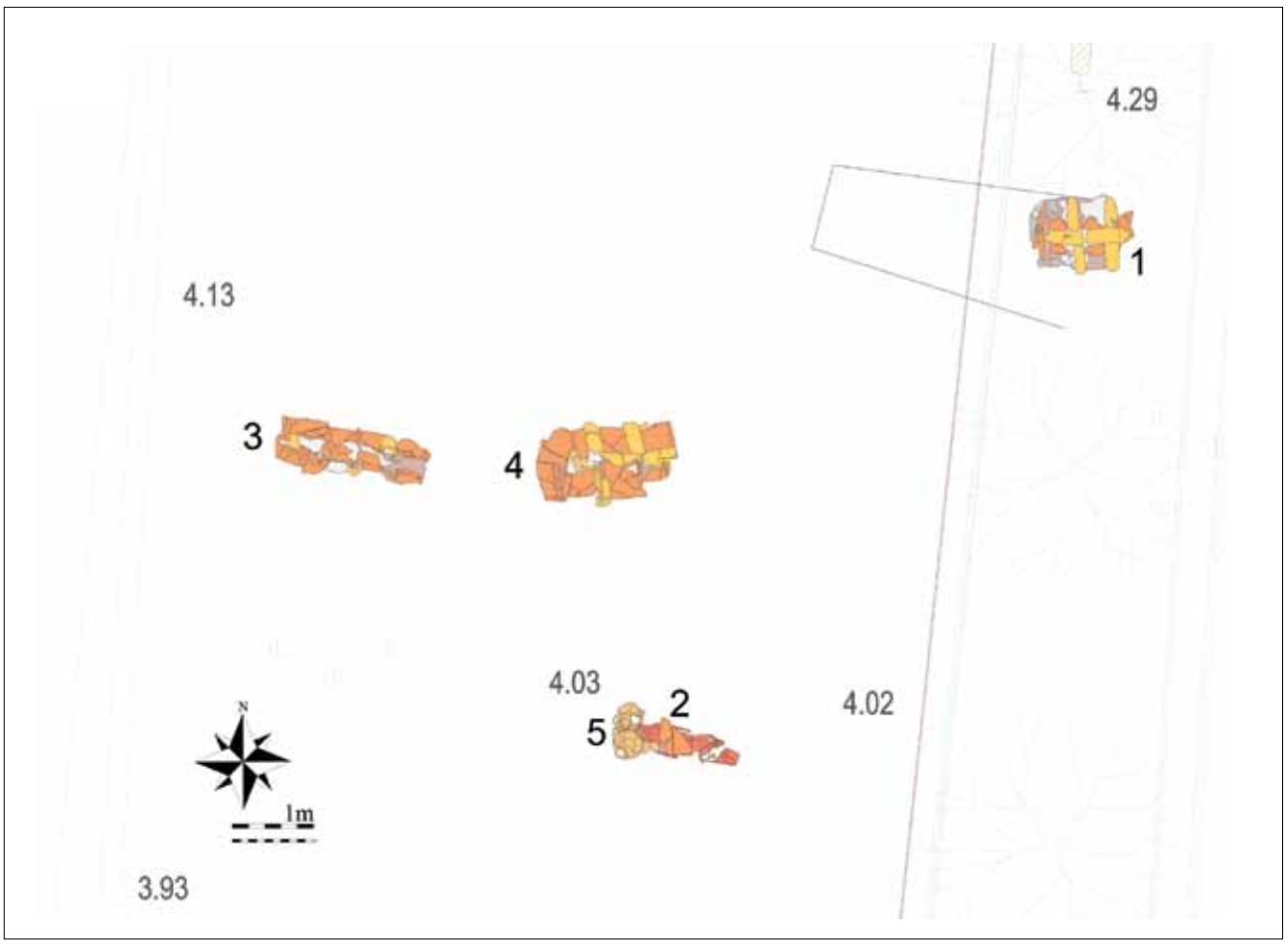
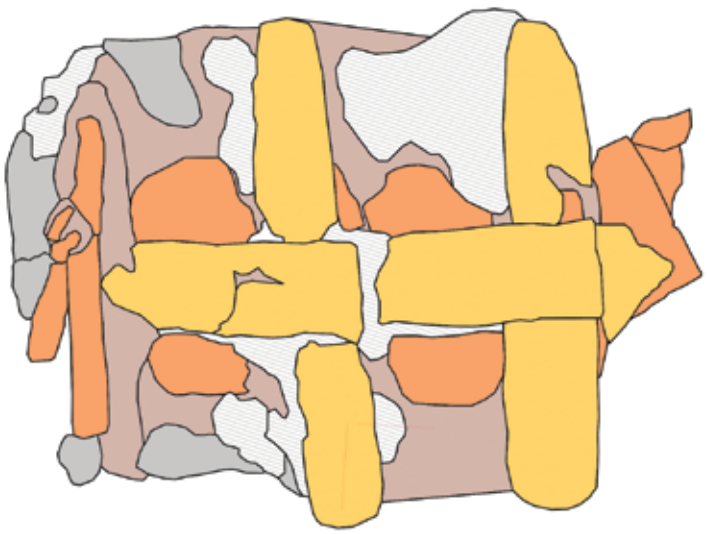

Tabla 1. Tlocrt nalazišta (autor Dominik Žanić).

NAZIV: GROB 1		
DATOTEKA: ŽELJEZNIČKO - TEREN		
SNIMANJE I OBRADA: DOMINIK ŽANIĆ		MUZEJ GRADA KAŠTELA
DATUM: 01.06.2016.	MJERILO: 100:1	

Tabla 2. Grob 1 (autor Dominik Žanić).

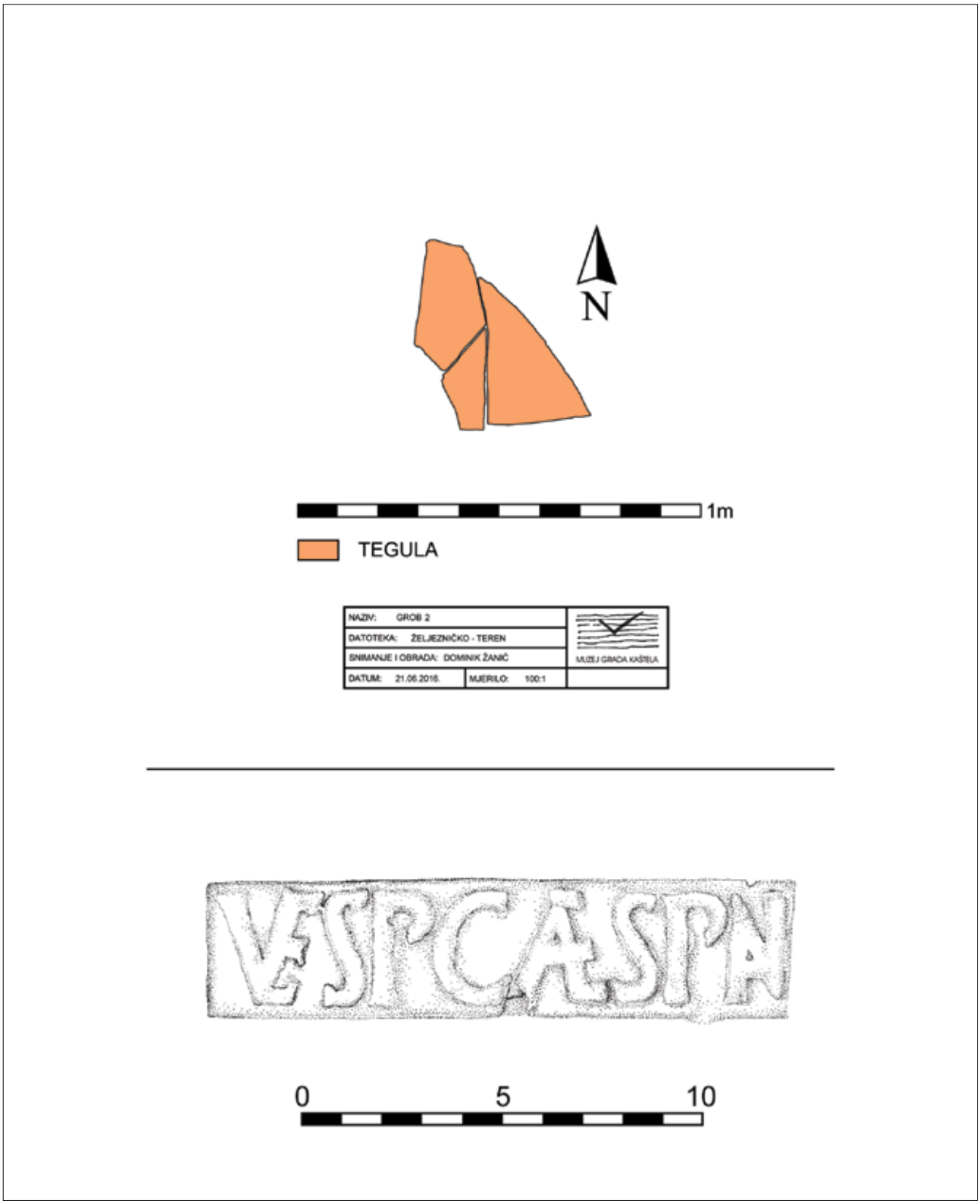

Tabla 3. Grob 2 (autor Dominik Žanić).

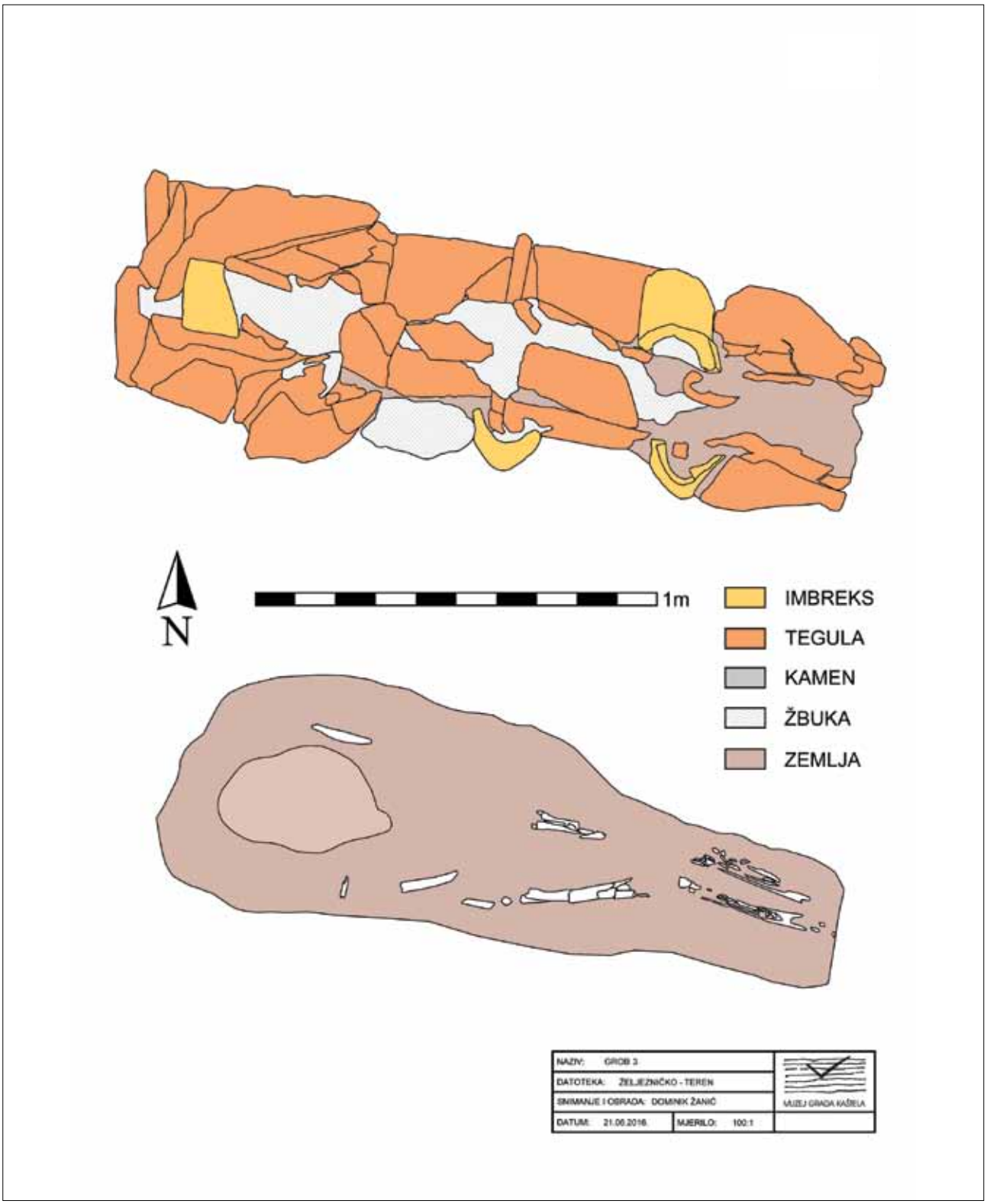

Tabla 4. Grob 3 (autor Dominik Žanić).

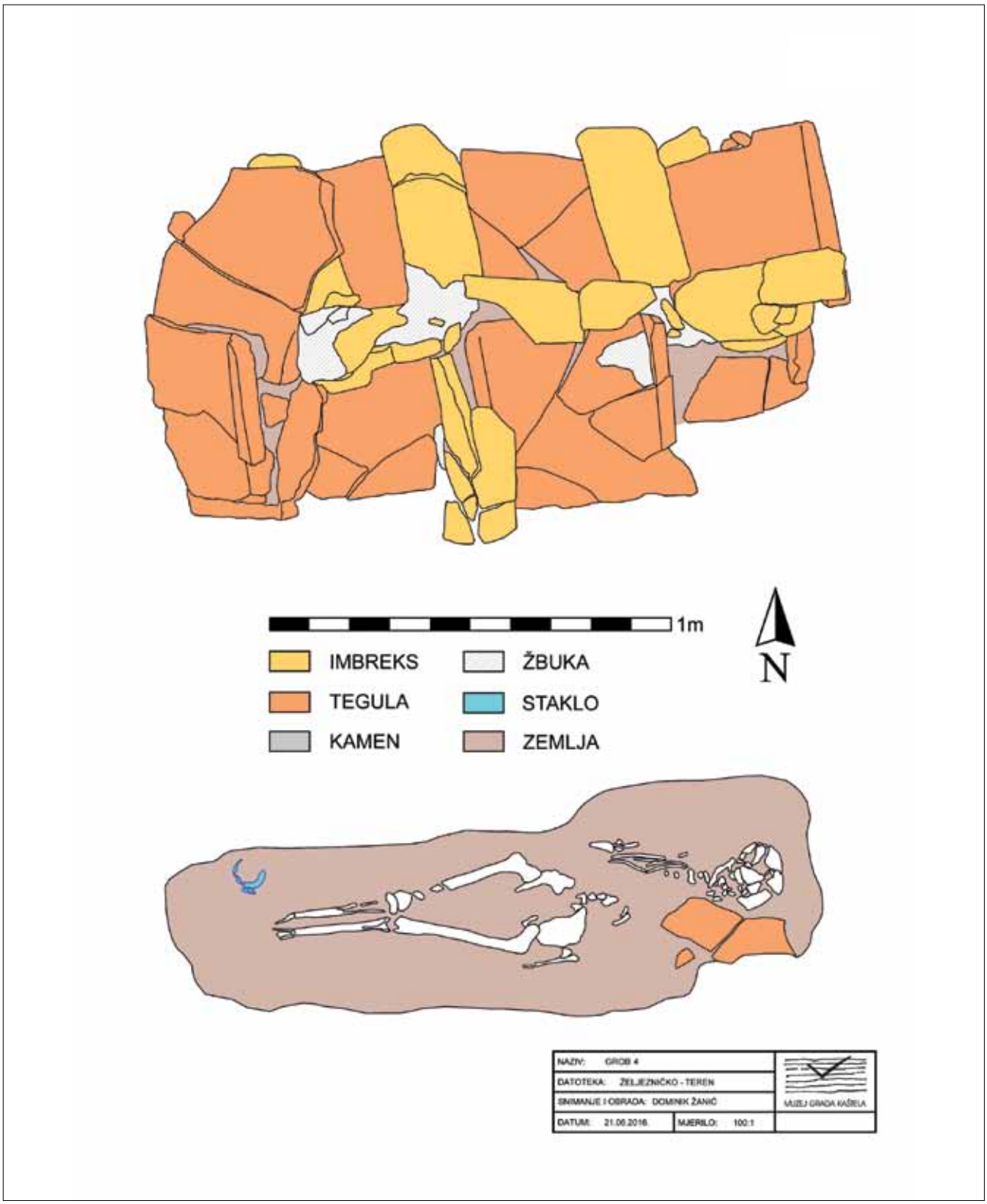

Tabla 5. Grob 4 (autor Dominik Žanić).

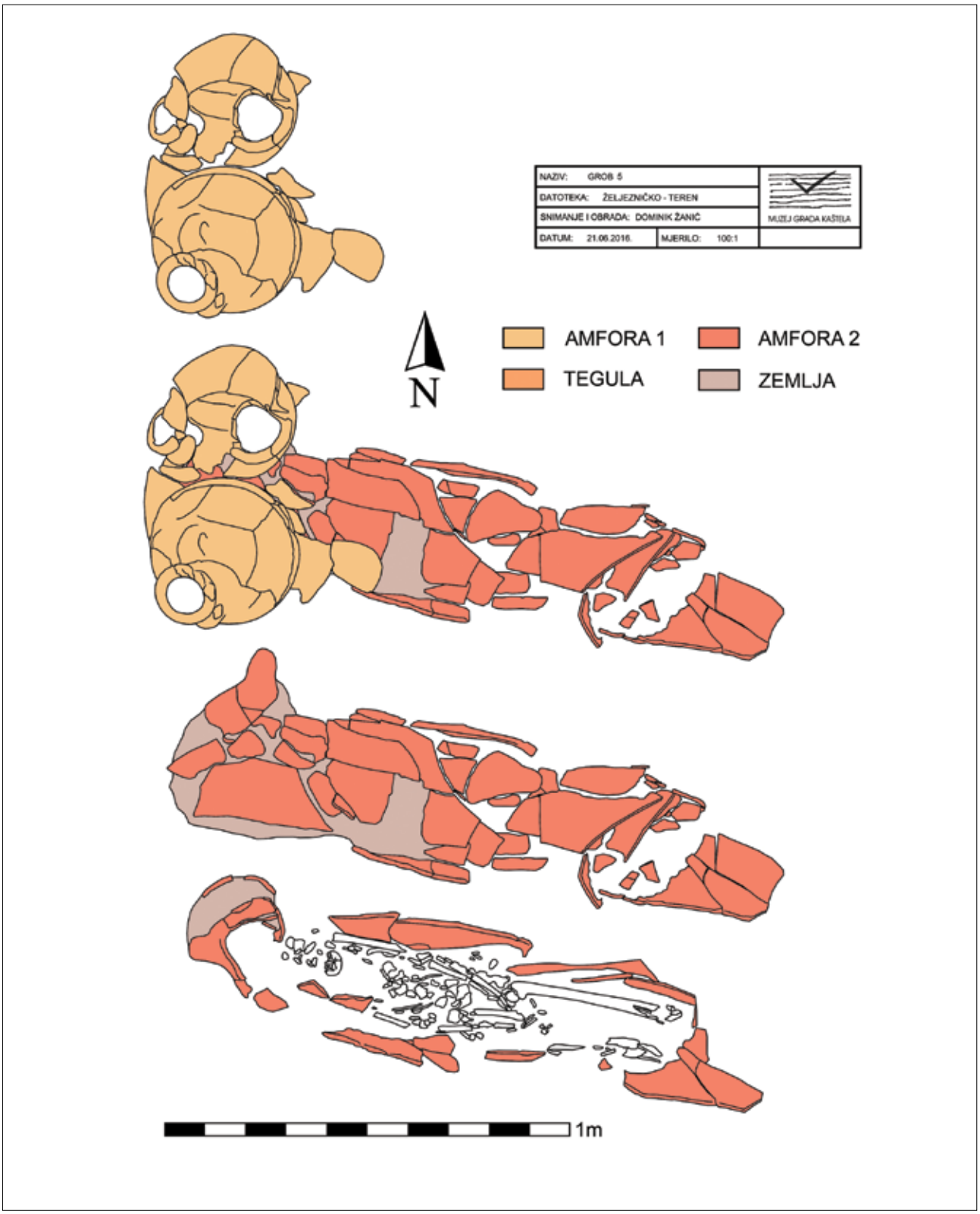

Tabla 6. Grob 5 (autor Dominik Žanić).

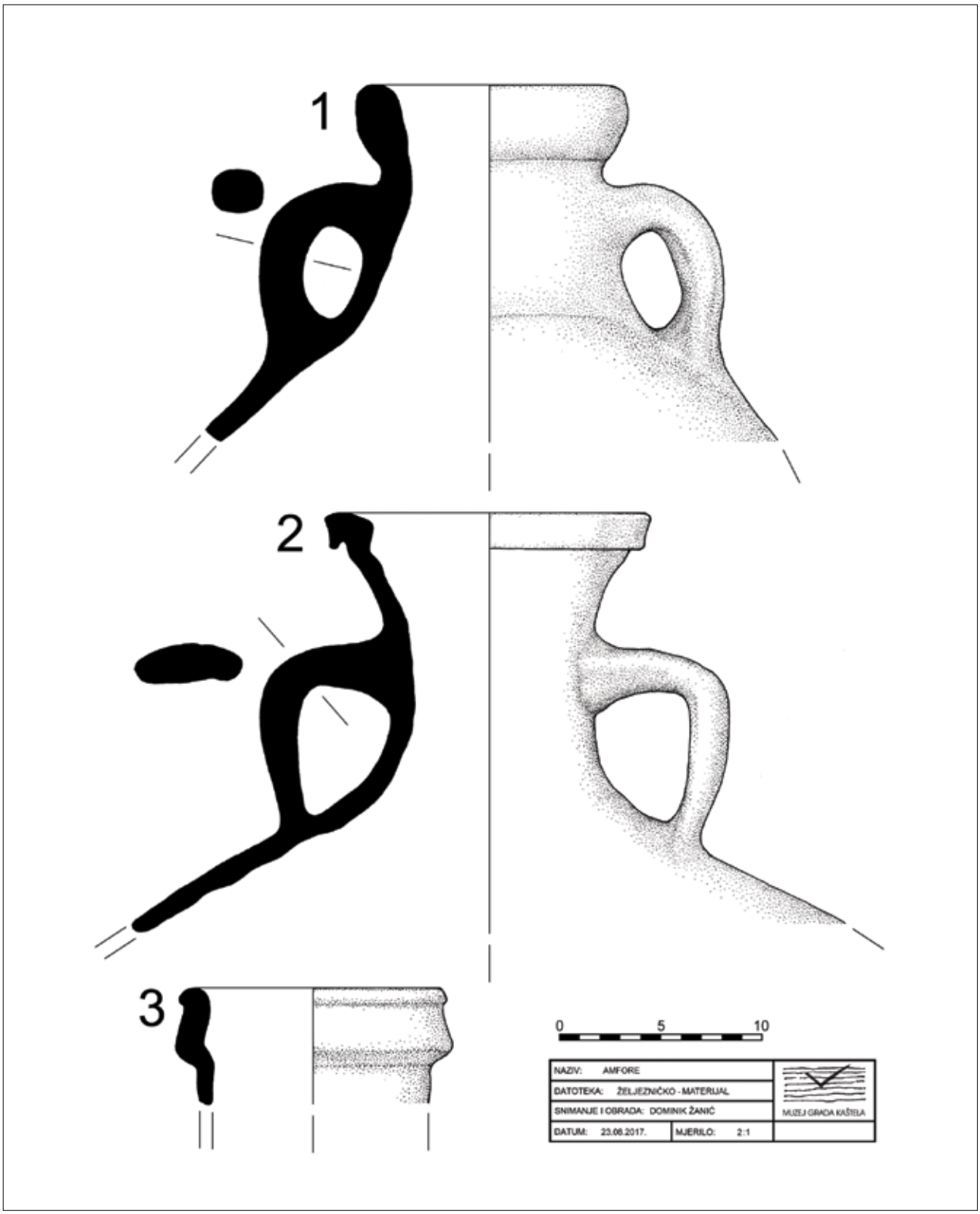

Tabla 7. Amfore iz groba 5 (autor Dominik Žanić).

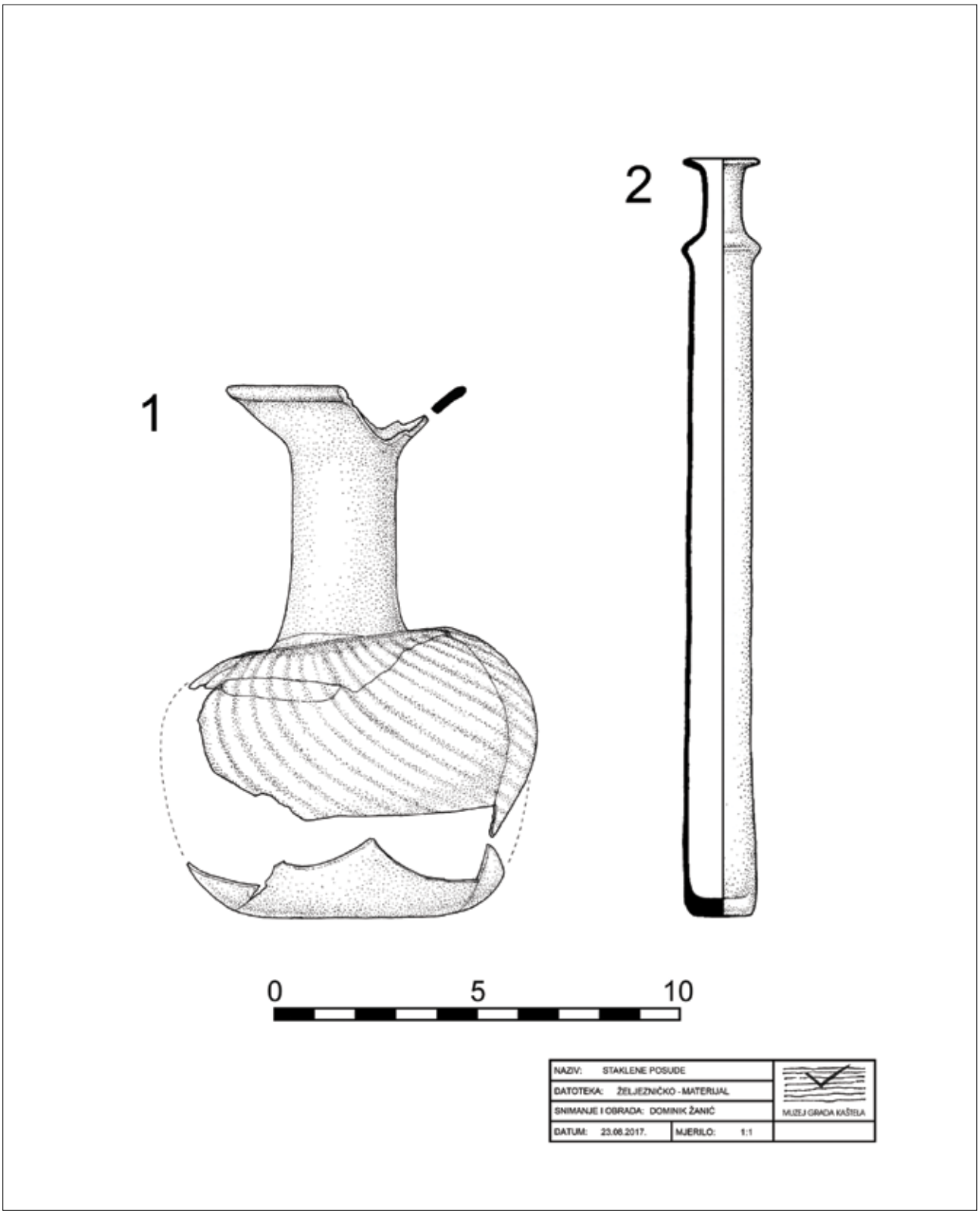

Tabla 8. 1. Staklena boca iz gr. 4, 2. Stakleni balzamarij (autor Dominik Žanić).

DINO DEMICHELI

NEOBJAVLJENI ANTIČKI EPIGRAFSKI SPOMENICI IZ STALNOG POSTAVA MUZEJA GRADA TROGIRA

UDK / UDC 069.51:003.071>(497.583Trogir)"652"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 28. 2. 2019.

Dino Demicheli
Filozofski fakultet u Zagrebu
Odsjek za arheologiju
Ivana Lučića 3
HR – 10000 Zagreb
ddemiche@ffzg.hr

Članak donosi osam neobjavljenih epigrafskih spomenika pronađenih na području Trogira koji su izloženi u stalnome postavu lapidarija Muzeja grada Trogira. Iako se radi o necjelovitim natpisima, za većinu se njih analizom teksta moglo ustanoviti da su pripadali spomenicima sepulkralnog karaktera. Nažalost, za sedam od osam spomenika ne postoji točan podatak kada i gdje su pronađeni, no zna se da je to bilo u razdoblju između dva svjetska rata do 80-ih godina 20. stoljeća. Prema izgledu većine spomenika, čini se da su namjerno bili prerađivani i upotrebljavani kao spoliji, što je gotovo redoviti kontekst pronalaska epigrafskih spomenika u Trogiru. Ovdje opisani spomenici mogu se datirati između 1. i 6. stoljeća, a na njima je sačuvan spomen 10 imena, ali se zna da je bilo spomenuto još barem osam osoba čija imena nisu sačuvana. Dva spomenika čiji su natpisi najvjerojatnije pokazivali najvažnije podatke, nažalost, vrlo su oštećena. Na prvom se spominjala osoba koja je bila dekurion (najvjerojatnije vojni) te svota novaca koja je najvjerojatnije bila prikupljena za neku javnu svrhu. Na drugom se natpisu spominje Jupiterov svećenik i kohorta čije ime nije u potpunosti sačuvano. Ni jedan ni drugi spomenik radi fragmentarnosti ne otkrivaju dovoljno elemenata po kojima bi se mogao rekonstruirati smisao teksta ovih natpisa, odnosno međusobni odnosi informacija koje se na njima raspoznaju.

Ključne riječi: *epigrafski spomenici, antika, Trogir, spoliji.*

U lapidariju stalnog postava Muzeja grada Trogira izložen je 21 epigrafski spomenik koji se može datirati u razdoblje antike. Iako se ne radi o velikoj zbirci, dosad objelodanjeni spomenici objavljivani su u relativno velikome broju članaka.[1] Osim natpisa koji se čuvaju u lapidariju, nekoliko desetaka natpisa (velikom većinom fragmentiranih) čuva se i u muzejskome depou, od kojih su neki objavljeni ili su u procesu objave.[2] Ovdje se donosi preostalih 8 natpisa iz muzejskoga lapidarija, a radi se uglavnom o fragmentima. Kako je to obično dosad bio slučaj s trogirskim epigrafskim spomenicima, i za ove se može s velikom sigurnošću ustanoviti da su bili iskorišteni u sekundarnoj upotrebi. Samo za jednog od ovdje navedenih spomenika znaju se okolnosti pronalaska, dok se za ostale prema obliku ili po ostatcima žbuke može ustanoviti da su nekoć služili kao građevinski materijal. Neprekidan kontinuitet života na području grada koji ne zauzima veliku površinu rezultirao je neprestanim recikliranjem kamene građe. To se posebno odnosi na antičke ulomke koji su svoj novi život započeli najkasnije u kasnoj antici, kada se može vidjeti njihova ponovna upotreba u novome okruženju. Ipak, ni približno vjeran

[1] Rendić-Miočević 1953; Jeličić 1981; Kovačić 1993; Maršić 2004; Miletić 2005; Demicheli 2008; Demicheli 2015a; Demicheli u tisku; Stela Aurelija Anijana (CIL III 2205), izložena u lapidariju GMT, je iz Salone.

[2] Cambi 2008; Kovačić 1995; Demicheli u tisku.

Slika 1. Sarkofag Aurelija (foto Dino Demicheli).

razmjer ovakve graditeljske prakse ne može se ustanoviti jer su sustavna arheološka istraživanja na području Trogira praktički onemogućena. Naime, antički su ostatci gotovo u potpunosti prekriveni srednjovjekovnim i novovjekovnim građevinama pa su arheološka istraživanja uglavnom ograničena na male površine i nisu inicirana samim istraživanjem.[3] Velika je većina spoznaja o urbanizmu antičkog Tragurija došla iz zaštitnih istraživanja, a dodatni problem čini prodiranje morske vode u antičkim slojevima. Tijekom posljednjih nekoliko desetljeća rađena su brojna zaštitna istraživanja u Trogiru, što je rezultiralo iznimno vrijednim arheološkim spoznajama, ponajviše iz razdoblja kasne antike i srednjega vijeka.[4] U nekima su u sekundarnoj upotrebi pronađeni epigrafski spoliji raznih vrsta od kojih valja izdvojiti benediktinski samostan sv. Nikole unutar kojeg su, u raznim razdobljima gradnje, potvrđeni mnogobrojni spoliji koji datiraju od helenističkog do srednjovjekovnog doba.[5]

KATALOG NATPISA

Sarkofag Aurelijâ

Inv. br. 680.
Dimenzije: vis. 65 cm; duž. 217 cm; deb. 14 cm. Veličina slova: 4,7 – 4 cm.

Sačuvana je prednja strana sanduka sarkofaga od vapnenca koja je spojena iz tri ulomka. Nalaz je otkriven u sekundarnoj upotrebi 1982. god. pri istraživanju srednjovjekovne vijećnice i crkve sv. Ivana Krstitelja s benediktinskim samostanom i grobljem. Stranica sarkofaga s natpisom pronađena je prelomljena na tri dijela i služila je najvjerojatnije kao poklopnica srednjovjekovnog groba.[6] Natpisno polje zauzima većinu spomenika, ali ostatak površine stranice prekriven je ukrasima. Od-

[3] Pregled važnijih ostataka u Traguriju helenističkog i rimskog perioda v. Babić 2016, str. 61–75.

[4] Babić 1985; Kovačić 1989; Kovačić 1994, Kovačić 2009, Kovačić 2014.

[5] Kovačić 1988; Kovačić 1994; Kovačić 2014.

[6] Kovačić 1989, 92, sl. 3.

mah ispod tanje obrubne trake s gornje strane uočava se bordura od dviju prepletenih vrpca, motiv u umjetnosti poznat kao *guilloche*, a koji je relativno čest ukrasni uzorak u rimskoj umjetnosti. Tekst natpisa odnosno kvaliteta klesanja slova poprilično odudaraju od ostatka sarkofaga čiji su ukrasi jako lijepo izrađeni. Smatram da se radi o sarkofagu koji je izvorno napravljen u 2. ili u 3. stoljeću, a koji je u 4. stoljeću ponovno upotrijebljen u istu svrhu pri čemu je otučen originalni natpis. Na novom natpisnom polju vide se tragovi za koje smatram da se rade o ostatcima nekadašnjih slova.

Natpis je uklesan u tri retka i glasi:

Aur(elii)
Constantius et [----] arcam
vivi sibi posu[erunt]

Prijevod: *Aureliji Konstancije i [----] sebi su za života postavili sarkofag*.

Sarkofag su za života postavile dvije osobe čiji je gentilicij bio *Aurelius*. Umjesto standardnog pojedinačnog navođenja gentilicija, troslovna se kratica AVR odnosi na dvije osobe, te bi je trebalo pročitati kao *Aur(elii)*, a na takav zaključak navodi i činjenica da je gentilicij uklesan u zasebnom retku. Jedan od ovih Aurelija bio je Konstancije (*Constantius*), dok kognomen druge osobe ne znamo. Naime, sarkofag je odlomljen i nedostaje dio sa slovima imena druge osobe. Nadomješteni bi dio sarkofaga trebao biti barem petnaestak centimetara širi nego što to trenutni dio sugerira, budući da nedostaje minimalno pet slova. To se zaključuje iz zadnje uklesane riječi koja je prema sačuvanome obliku *posu[* trebala izvorno biti uklesana kao *posuerunt* te bi duljina takvog sarkofaga trebala iznositi minimalno 230 cm.

Gentilicij *Aurelius* je nakon 212. god. postao najčešće gentilno ime u Carstvu, a u kasnoj antici ono je i svojevrsna oznaka statusa.[7] Osim što ne znamo identitet druge osobe, ne znamo ni njezin spol, ali i da znamo, ni tada ne bismo bili posve sigurni u njihov međusobni odnos. Što se tiče imena *Constantius*, ime je najčešće potvrđeno u kasnoj antici među kršćanima[8], ponajviše zahvaljujući dvojici careva koji su nosili ovo ime, Konstanciju Kloru, začetniku dinastije od koje su potekli mnogi carevi 4. stoljeća te njegovu unuku, Konstanciju II. (337 – 361). Samo je ime poznato i od ranije, no nije bilo toliko rasprostranjeno.

Riječ *arca*, kojom se ponajviše u kasnoj antici označavao sarkofag, na dalmatinskim (u najvećem broju slučajeva salonitanskim) je natpisima potvrđena stotinjak puta.[9] Kombinacija gentilicija *Aurelius* sa spomenom riječi *arca* na dalmatinskim je natpisima potvrđena 12 puta i to samo u Saloni. Među ovima samo jedan natpis ima izrazite poganske elemente[10], jedan kršćanske[11], dok ih većina ima elemente koji se generalno mogu datirati u 4. stoljeće, odnosno u razdoblje kada je kršćanstvo postalo slobodno ispovijedajuća vjera. Ponovna upotreba antičkih sarkofaga u kasnoj antici nije neuobičajena pojava u Dalmaciji, pogotovo na salonitanskome području. Većina kasnoantičkih natpisa je sa sarkofaga, budući da sarkofag u tome razdoblju postaje osnovna vrsta grobnog spomenika. Upravo radi velike potražnje, ali u isto vrijeme i njihove cijene, ponovno su se iskorištavali antički sarkofazi, a nerijetko bi pritom originalni natpis bio otučen i postavljen novi. Ne samo da je iz tadašnje perspektive takav čin bio ekonomski isplativiji, već bi se negacijom natpisa i ujedno brisali tragovi poganstva. Budući da tekst natpisa nema tipične odlike kršćanske epigrafije, ne može se sa sigurnošću tvrditi da se ovdje radi o kršćanima. Spomenik bi se prema onomastici, slovima, ali i prema činjenici da je nanovo upotrijebljen mogao datirati u 4. stoljeće, vrlo vjerojatno u njegovu prvu polovinu.

Nadgrobni spomenik Felicisima i Antide

Inv. br. 678.
Dimenzije: vis. 56,5 cm; duž. 48 cm; deb. 11,5 cm. Veličina slova: 4,7 cm do 4 cm.

Veći dio nadgrobne ploče (titula) ili stele kojoj nedostaju dijelovi desne i donje strane. S gornje i lijeve strane vidljiva je profilacija izrađena u obliku pravilnog kimatija. Natpis je uklesan u šest redaka:

[7] Keenan 1973; Keenan 1974.

[8] Alföldy 1969, str. 180, *s. v. Constantius*.

[9] Salona IV, str. 37.

[10] ILJug 2102 (Salona).

[11] Salona IV, 233.

Slika 2. Nadgrobni spomenik Felicisima i Antide (foto Dino Demicheli).

Valia Apul[eia] [viva]
sibi posuit e[t ----]
o Felicissim[o coniu=]
gi b(ene) m(erenti) et Au[--- An=]
thidi filiae [pientissi=]
m(a)e qu(a)e vixit a[nnos] [---]

Prijevod: *Valija Apuleja za života je postavila sebi i zaslužnome suprugu [---] Felicisimu i najpobožnijoj kćeri Au[---] Antidi koja je živjela [--] godina.*

Spomenik je za svoga života svome mužu i kćeri podignula Valija Apuleja. Prema ostatku teksta i predloženoj rekonstrukciji na napisu nije bilo podataka o godinama života njezina muža, već samo o kćerinim. Moguće je da je suprug već prije bio umro, a da je zajednički natpis postavila tek nakon kćerine smrti. Slova natpisa su klesana kvadratnom kapitalom i vrlo su ujednačena. Slova M i E u posljednjem retku uklesana su u ligaturi. Ni jedna kombinacija imena na natpisu nije u potpunosti očuvana. Ipak, držim da postoji dovoljno sačuvanih slova da se dva kognomena, *Apuleia* i *Anthis* (gen. *Anthidis*) mogu rekonstruirati prema analogijama s već poznatim imenima. Gentilicij *Valius/Valia* u Dalmaciji nije čest, a poznat je i u varijanti *Vallius/Vallia*.[12] Najbolje je zastupljen u Italiji i zapadnim provincijama.[13] Majčin kognomen *Apuleia* u Dalmaciji je potvrđen svega nekoliko puta[14], no samo je ime po postanku gentilicij *Appuleia* (potvrđen i u grafiji *Apuleius/Apuleia*) te je kao takvo češće potvrđeno nego kao kognomen. Općenito gledajući, ovo je ime kao kognomen najbolje i potvrđeno u Dalmaciji.[15] Kćerin gentilicij započinjao je slovima *Au-*, moguće da je izvorno glasio *Aurelia*, no i druga imena dolaze u obzir pa se ne može napraviti vjerodostojna nadopuna. Smatram da je i očev gentilicij glasio kao i kćerin. Očev kognomen *Felicissimus* potvrđen je posvuda po Carstvu, a javlja se relativno često kao ropsko ime. Kći je bila opisana nekim od pridjeva u superlativu, kao što je to često slučaj na nadgrobnim natpisima 2. i 3. stoljeća, a oblik *pientissimae* samo je jedna mogućnost, dok je u stvarnosti mogla stajati riječ *carissimae*, *piissimae*, *sanctissimae*, možda čak i *infelicissimae*. Natpis pokazuje i odlike vulgarnog latiniteta, što se vidi u zamjenici *que* umjesto *quae* kod pridjeva na *–me* umjesto na *–mae*. Uobičajena posveta bogovima Manima je vjerojatno izostala s natpisa, budući da spomenik podiže osoba koja je navedena kao prva i koja tvrdi da je to za života napravila.

Spomenik bi se prema jeziku i izrazima mogao datirati u 2. ili u 3. stoljeće.

Nadgrobni spomenik ženske osobe (Aurelije?)

Inv. br. 677.

Dimenzije: vis. 57 cm; duž. 48 cm; deb. 10 cm. Veličina slova: 3 cm.

Dio nadgrobnog spomenika od vapnenca otpiljenog s

[12] *Vallius/Vallia*: CIL III 6419; CIL III 13287; ILJug 2208; 2568,4766; *Valius/Valia*: CIL III 6423; CIL III 9943.

[13] Alföldy 1969, str. 133, *s. v. Vallius, Valius*; OPEL vol. 4, str. 146, *s. v. Valius; Vallius*.

[14] CIL III 2448 (Salona); CIL III 9732 (Gardun); CIL III 9840 (Tepljuh).

[15] OPEL, vol. 1, str. 67, *s. v. Appuleius* (C).

Slika 3. Nadgrobni spomenik ženske osobe (Aurelije?) (foto Dino Demicheli).

gornje, lijeve i desne strane čime su odstranjeni i dijelovi natpisa. Na donjem je dijelu vidljiv dio horizontalne profilacije spomenika. Najvjerojatnije se radi o ulomku nadgrobne ploče, dok je manje vjerojatno da je riječ o prednjoj stranici sarkofaga. Površina natpisa ponešto je oštećena i izlizana. Sačuvani dio natpisa uklesan je u šest redaka, a njegova restitucija glasi::

[D(is) M(anibus)]
[Aur(eliae) (?) --------]
compari dulcis[simae]
[me]moriae quae v[ix(it) an(nos)]
[p(lus)] m(inus) XXX Val(erius) Fil+[---]
[uxo]ri incomparab(i)li
nata[e]
[-] Aur(elii) Bellici

Prijevod: *Bogovima Manima. Aureliji (?) [----], družici najslađe uspomene, koja je živjela otprilike 30 godina. Valerije Fil[---] neusporedivoj supruzi, kćeri Aurelija Belika.*

Ako je natpis dobro restituiran, spomenik je postavljen za žensku osobu čije ime ne znamo, ali može se pretpostaviti da joj je gentilicij glasio *Aurelia*. Posveta bogovima Manima također nije sačuvana, ali s obzirom na razdoblje u kojem je spomenik nastao i na koji je način sastavljen, vrlo je velika vjerojatnost da je spomenik započinjao formulom *D(is) M(anibus)*. Kako je navedeno, živjela je otprilike (*plus minus*) 30 godina, a natpis joj je postavio suprug Valerije Fil[---]. Pretpostavljam da je suprugov kognomen izvorno trebao biti uklesan kao *Phil[---]*, a da je radi izgovora glasovne skupine *Phil-* vulgarnolatinskom grafijom pretvoren u *Fil-*. Ima podosta imena koja započinju skupinom *Phil-* stoga bi eventualna rekonstrukcija bila nepouzdana. Prije riječi *incomparab(i)li* vide se slova *-ri*, a od mogućih rodbinskih odnosa u obzir bi došla samo riječ *uxori*. Pridjev koji opisuje pokojnicu uklesan je u sinkopiranom obliku kao *incomparabli*, no teško je sa sigurnošću tvrditi radi li se o vulgarno-latinskoj inačici ili je možda riječ o klesarskoj pogrešci.

Najzanimljiviji je podatak da je na kraju natpisa vizualno vrlo naglašeno da je ova osoba bila i kći (*nata*) Aurelija Belika. Ovakav primjer iskazivanja odnosa između kćeri i oca nije uobičajen, budući da se za kći u velikoj većini slučajeva koristi imenica *filia*. Tko je on bio i zašto je taj podatak trebalo na ovakav način naglašavati, ne znamo, no može se pretpostaviti da se radilo o nekoj važnijoj osobi u društvu. Slijedom pravila o imenovanju ženskih osoba, pokojnica je trebala nositi gentilno ime *Aurelia*, koje je predloženo u restituciji. Čini se da je Aurelije Belik imao i svoje predime, o kojem svjedoči rastavna točka prije gentilicija. Kognomen *Bellicus* dosad je potvrđen u Dalmaciji u ženskome obliku *Bellica*[16], a u Carstvu je poznat više od dvjesto puta. Jedan natpis iz Rima[17] spominje osobu koja se zvala *T. Aurelius Bellicius* i koji je bio pripadnik konjaničke garde. Njegovo bi ime u genitivu glasilo *T. Aureli(i) Bellici(i)*, odnosno moglo se pisati i s jednim *-i* u genitivu. Hipotetski gledano, i ime s tragurijskog natpisa moglo je glasiti kao *Bellicius*, a ne *Bellicus*, no kako je ime *Bellicius* u neusporedivo više slučajeva potvrđeno kao gentilicij, teško da bi se moglo pomisliti da se radi o istoj osobi.

Spomenik bi se prema jezičnim i onomastičkim formulama mogao datirati u 2. pol. 2. ili u 3. stoljeće.

[16] CIL III 6376 (Salona).

[17] CIL VI 3194, *D(is) M(anibus) / T(ito) Aur(elio) Bellicio / eq(uiti) sing(ulari) Aug(usti) / vix(it) ann(os) XLII mil(itavit) / an(nos) XXII Q(uintus) Pude(n)s / her(es) a{d}stante co(n)iu/gi.*

Slika 4. Spomenik (vojnog?) dekuriona (foto Dino Demicheli).

Ulomak natpisa

Inv. br. 671.

Dimenzije: vis. 34,5 cm; duž. 29 cm; deb. 15 cm. Veličina slova: od 6 cm (slovo T u 1. retku) do 2,7 cm (zadnji redak).

Fragment epigrafskog spomenika od vapnenca pronađen je na nepoznatoj lokaciji prije Drugog svjetskog rata, a nakon čega je bio pohranjen u lapidariju ispred crkve sv. Ivana Krstitelja u Trogiru (slika 5).[18] Odatle je premješten u klaustar crkve sv. Dominika, a od 1987. godine je u lapidariju postava Muzeja grada Trogira. Oštećenost fragmenta sa svih strana ne dopušta pouzdanu rekonstrukciju natpisa, ali se može reći da se radi o natpisu na kojem je spomenuta osoba koja je prikupila određeni novčani iznos. Natpis je klesan kapitalom, slova natpisa su pravilna, a njihova se veličina postepeno smanjuje od prvog do petog retka. Interpunkcija u obliku trokuta vidi se nakon S u 2. retku, prije D u 3. retku, nakon riječi *contulit* u 4. sačuvanom retku. Natpis glasi:

[----]tanius
[---]nus
[veteranus? e]x decurio=
[ne alae?-----] contulit
[----]icum HS CCCC

Kako se radi oštećenosti ne može odrediti kako je točno natpis bio pozicioniran niti u kolikoj je mjeri sačuvan, postoje nekoliko mogućnosti njegove interpretacije. Nema jasnih naznaka da je prvi sačuvani redak ujedno bio i prvi redak natpisa, što može značiti da je osoba čijeg se imena ostatci vide može biti postavljač spomenika ili onaj kojemu se postavlja. Prije jasno čitljivih slova gentilnog imena *-anius* vidi se vodoravna hasta, najvjerojatnije od slova T,[19] koje bi se moglo protumačiti ili kao dio gentilicija ili kao kratica predimena *T(itus)*. U tom bi se slučaju osoba stala *Titus Anius [---]nus*, S druge strane, položaj kognomena koji završava na *-nus* možda sugerira da je on bio jedino ime uklesano u drugome retku, što znači da je ova riječ mogla biti pozicionirana centralno. U tom bi slučaju gentilicij završavao na *-tanius*, a moglo se raditi o imenima kao što su: *Atanius*, *Caristanius*, *Conetanius*, *Estanius*, *Istanius*, *Instanius*, *Montanius*, *Nantanius*, *Paestanius*, *Quetanius*, *Sexstanius*, *Stanius*, *Veustanius*, *Vipstanius*. U Dalmaciji su zasad potvrđena imena *Atanius*, *Nantanius*, *Stanius* i *Vestanius*, no to nikako ne znači da je ovo ime moralo biti jedno od navedenih. Natpis daje nekoliko važnih informacija, ali ne mogu se sve pouzdano rastumačiti. Prema tekstu, radi se o počasnom natpisu koji spominje privatnu munificijenciju, odnosno osoba spomenuta na početku natpisa prikupila je svotu novaca koju je dala za javne potrebe ili za izgradnju neke javne građevine. Na natpisu se jasno čita da je on prikupio (*contulit*) svotu novaca koja se može pročitati kao 400 sestercija. Ono što se može sa sigurnošću reći jest to da je ova osoba bila dekurion, odnosno, kako je resti-

[18] Na ustupanju ove fotografije, kao i na ustupanju drugih podataka o spomenicima iz ovog članka zahvaljujem kolegici Lujani Paraman, kustosici Muzeja grada Trogira.

[19] U teoriji, moglo bi biti ostatak i od slova F, no nema traga donjoj vodoravnoj hasti čiji bi se dio morao vidjeti.

Slika 5. Lapidarij ispred crkva sv. Ivana Krstitelja u Trogiru. Spomenik dekuriona je dolje lijevo (Fototeka Konzervatorskog odjela u Splitu).

tuirano, u doba podizanja natpisa bila je bivši dekurion (*ex decurione*). Sintagma *ex decurione* na epigrafskim se spomenicima u Carstvu javlja stotinjak puta, a ono što se može reći jest da ne označava bivšeg dekuriona u smislu gradskog vijećnika nego bivšeg vojnog dekuriona. Zanimljivo je da se među stotinjak natpisa pronađenih u Trogiru još nije pronašao natpis koji bi potvrdio strukturu gradske uprave, a time i status samoga grada u rimskome razdoblju. Spomen dekuriona kao gradskoga vijećnika značio bi municipalni status Tragurija, što bi ustvari bila potvrda informacije s kojom se i inače operira, prvenstveno kada se tumači Plinijev navod da je Tragurij bio grad rimskih građana (*Tragurium civium Romanorum*, Plin. *Nat. Hist*. III, 141)[20].

Vojni dekurioni bili su zapovjednici turme, odnosno dijela ale, koja je konjanička postrojba. U ali služe vojnici koji su peregrini, no zapovjedništvo je sačinjeno od rimskih građana. Alama zapovijedaju prefekti, a standardna ala (*ona quingenaria*) imala je petstotinjak konjanika raspodijeljenih u više turmi s dekurionima na čelu. Najčešće je sintagma *ex decurione* združena s izrazom *veteranus* (ovisno o padežu, mogu doći i oblici *veterani* i *veterano*), a nema sumnje da je na natpisu između kognomena i oznake dekuriona stajala još jedna riječ. Moguće je da je bila navedena i ala u kojoj je bio dekurion, što je pretpostavljeno i na natpisu. U teoriji se ovo mjesto na natpisu može i drugačije pročitati pa se ovakav prijedlog ne može sa sigurnošću uzeti kao posve pouzdana restitucija, no čini se dovoljno plauzibilna. Riječ koja označava dekuriona na natpisu je sačuvana kao *decurio-*, no nije jasno je li bila pokraćena u tom obliku ili je svoj nastavak imala u idućem retku, budući da se u nastavku prostora na spomeniku ne vide tragovi slova N. Ipak, oblik *decurio(ne)* bio bi vrlo neobičan, pa ću pretpostaviti da je riječ imala nastavak, odnosno da je ablativni oblik bio u potpunosti uklesan na natpisu. Je li nastavak bio uklesan u istome ili u idućemu retku, ne znamo, no prema razmacima između slova moglo bi se reći da je ipak bio uklesan u sljedećemu retku. Uz glagol *contulit* (prikupio je) očekivala bi se mnogo veća suma

[20] https://www.thelatinlibrary.com/pliny.nh3.html#141, pristupljeno na dan 12.2.2018.

od 400 sestercija. Svote na drugim natpisima koje dolaze uz oblike *contulit* ili *contulerunt* uglavnom su izražene u tisućama, pa s obzirom da je ovaj natpis na tom mjestu odlomljen, moguće je da se ustvari radilo o 400.000 sestercija. To bi, s druge strane, bio poprilično veliki iznos, te bi gotovo sigurno morao uključivati neke javne radove, izgradnju ili obnovu neke javne građevine. Za što je ova osoba prikupila novčani iznos, nažalost, ne znamo, budući da riječ koja završava na *-icum* ne daje pouzdano rješenje. Ako su tisućice u pitanju, moguće je da se radi o trijemu (*porticum*), no kako se većina ovdje pretpostavljenih podataka ne može potvrditi, smatram da raspravu dalje nema smisla širiti. Slova *-icum* napisana su zajedno te je manje vjerojatno da se radi o riječi koja završava na *-i* nakon koje slijedi prijedlog *cum*.

Natpis bi se mogao prema paleografiji datirati u 1. stoljeće.

Ulomak spomenika (stele?)

Inv. br. 670.
Dimenzije: vis. 102 cm; duž. 31 cm; deb. 14 cm. Veličina slova: 3,9 – 3,6 cm.

Ulomak spomenika kojemu nedostaju dijelovi sa svih strana. Kako je oblik ulomka prilično pravilan, vjerujem da se radi o spomeniku koji je namjernim otklesavanjem sveden na ovakav oblik kako bi bio iskorišten za naknadnu uporabu. Prema izgledu površine gornjeg dijela ove ploče, evidentno je da je ona naknadno otučena, što se vidi nizom ostataka tragova klesarskog dlijeta. U ovom je procesu nestao i gornji dio natpisa, no ne može se znati koliko je redaka otučeno, kao ni to koliko širine i visine nedostaje spomeniku od njegovih izvornih dimenzija. U svakom se slučaju čini da je natpis morao imati dosta teksta. Od njega su preostali dijelovi četiriju redaka koji glase:

[[----------]]
[---- sa]cerdos Iov[is] [-----
[-------]res mil(es) c(ohortis) I F[laviae?-----
[----- supe]rstites et [-----
[------ pos]teris pos[terisque eorum?]

Natpis je pisan kapitalom, slova su uglavnom ujednačena, a ponegdje su uklesani rastavni znakovi u obliku

Slika 6. Ulomak natpisa sa spomenom Jupiterova svećenika i vojnika kohorte (foto Dino Demicheli).

trokuta (u 2. retku iza S, C i I; u 4. retku iza S). Kontekst natpisa nije najjasniji, budući da nedostaje dosta teksta, ali je sigurno da se spominje jedna svećenička dužnost i jedna vojna postrojba. Osoba, ili jedna od osoba koje su bile spomenute na natpisu, bila je svećenik boga Jupitera (*sacerdos Iovis*). Riječ *sacerdos* označava osobu koja izvršava *sacrificium*, odnosno osobu koja ima ovlasti izvršenja žrtvovanja.[21] *Sacerdos* je uopćeni naziv za svećenika koji je mogao biti involviran u državne, lokalne, istočnjačke, pokrajinske i carske kultove.[22] Iako je kult Jupitera kao vrhovnog rimskog božanstva bio najrasprostranjeniji po Carstvu, titula Jupiterova svećenika u formi *sacerdos Iovis* nije mnogo puta zabilježena na epigrafskim spomenicima. Iz natpisa nije vidljivo je li ime Jupitera imalo još kakve dodatke kao što su *Optimus Maximus*, *Dolichenus* ili *Optimus Maximus Dolichenus*. U Dalmaciji je dosad imenica *sacerdos* na natpisima potvrđena tridesetak puta i odnosi se na svećenike službenih, istočnjačkih, carskih i pokrajinskih kultova, a postoje i natpisi koji spominju ovu službu na razini kolonija ili čitave provincije. Izrijekom navedeni Jupiterovi svećenici na natpisima u Dalmaciji pojavljuju se dvaput, i to u oba slučaja radi se o svećenicima kulta Jupitera Dolihenskoga. U jednom je slučaju nadgrobni spomenik svećenika Jupitera Dolihenskoga[23], dok je u drugom slučaju zavjetni žrtvenik Jupiteru Dolihenskome i Kastorima, božanskim blizancima.[24] Postoje i dvije posvete Jupiteru na kojima se spominju svećenici, no za koje se može pretpostaviti da se radi upravo o svećenicima u službi Jupiterova kulta. Jedna od ovih posveta upućena je Jupiteru Dolihenskome i spominje dvojicu svećenika[25], dok je druga postavljena za Jupitera i Herkula.[26] Kult Jupitera Dolihenskoga nastao je na Istoku, u gradu *Doliche*, po kojem je i dobio pridjev. Njegov se kult po Carstvu širio od 2. stoljeća, a svoj je vrhunac imao u vrijeme vladarske dinastije Severa. Već sredinom 3. stoljeća kult nestaje, a sve dalmatinske posvete ovom božanstvu mogu se datirati u drugu polovinu 2. i 1. polovinu 3. stoljeća.

Drugi sačuvani redak natpisa spominje pripadnika vojne jedinice, odnosno I. kohorte. Vjerojatno se slova *–res* prije oznake za vojnika odnose na ostatak imena. Vrlo je izgledno da se radi o kohorti u kojoj bismo trebali očekivati peregrinske vojnike koji su imali po jedno ime pa bi u teoriji ovi ime moglo glasiti npr. *Plares* ili *Teres*. Ime kohorte počinjalo je slovom F te je moguće da se radi o nekoj od kohorata koje su imale počasni naslov *Flavia*. U Dalmaciji se na natpisima spominju *cohors I Flavia Brittonum*[27] i *cohors I Flavia Hispanorum*[28], no one nisu bile stacionirane u Dalmaciji, već su neki njezini pripadnici ondje boravili ili odanle bili podrijetlom. Riječ koja se nakon toga javlja je *superstites*, a označava osobe koje nadžive nekoga tko je komemoriran ovim spomenikom. Prema predloženom čitanju, zadnji redak natpisa spominjao je da je spomenik bio postavljen i potomcima i njihovim potomcima (*posteris posterisque eorum*). Međutim, uza sve pojedinačno rastumačene retke natpisa, navedene je informacije vrlo teško međusobno povezati. U kojem su odnosu svećenik Jupiterova kulta i vojnik I. kohorte? Tko su *superstites*, odnosno preostali, jesu li to vojnici I. kohorte? Naime, ostatak riječi na *-res* prije kratice MIL mogao je biti završetak nekog pridjeva u nominativu množine, što bi navelo da se kratica MIL pročita kao *mil(ites)*, a ne kao *mil(es)*. Riječ *superstites*, koja je u nominativu (ili akuzativu) množine, u padežu se ne slaže s riječju *posteris* koja je u dativu (ili ablativu) množine. U svakom slučaju, smatram da je vrlo teško reći nešto konkretno o smislu ovoga natpisa, budući da fragmentarno sačuvani tekst otkriva vrlo malo podataka koji se međusobno slažu. I oblik slova natpisa donekle je nestandardan, ali podsjeća na nešto raniju klesarsku praksu. Dataciju je nezahvalno temeljiti na paleografiji, a ako se radilo o kohorti koja je podignuta u flavijskom razdoblju, natpis bi se mogao datirati u 2. pol. 1. st. Ako se ne radi o jednoj od flavijskih kohorata, tada bi se natpis samo prema slovima moglo datirati još i ranije.

[21] Delgado 2005, str. 123.

[22] Delgado 2005, str. 123; Giunio 2009, str. 414.

[23] CIL III 8785 (*Salona*), *D(is) M(anibus) / Aurelius Ger/manus Barla/ha sacerdos / I(ovis) O(ptimi) M(aximi) Doli/cheni vivus / sibi posuit et / Syr(a)e coniug*i;

[24] ILJug 764 (Maslovare), *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno) et Castori(bus) / M(arcus) Aur(elius) Flav(u)s s(acerdos) I(ovis) O(ptimi) / M(aximi) D(olicheni) v(otum) s(olvit) l(ibens) l(aetus) m(erito)*.

[25] ILJug 1873 (*Narona*), *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno) s(acrum) / posuerunt sa/cerdotes Fla(vius) / Faladus et Do(mitius) / Apollinaris / pro sa(lute) / Impe(ratoris) Helvi / Pert<i=E>naci(s) et popul(i) / Ro(mani) Iuliae Naronae*.

[26] CIL III 3075 (*Issa*), *Sacerdos Q(uintus) / Baronius Q(uinti) / f(ilius) tem(plum) et aras / Iovi Herc(u)li de / p(ecunia) f(aciendum) c(uravit)*.

[27] CIL III 12759 (Makljenovac).

[28] CIL III 2024 (*Salona*).

Ulomak nadgrobne ploče

Inv. broj: 672.

Dimenzije: vis. 50,5 cm; duž. 35 cm; deb. 14,5 cm. Veličina slova: 5,1 – 4,7 cm; slovo I u 3. retku 6,5 cm.

Desna strana nadgrobne ploče (titula) sastavljena je od tri fragmenta, a prema natpisu čini se da je ovim spomenikom bilo komemorirano nekoliko članova jedne obitelji. Natpisno je polje omeđeno širokom profilacijom u obliku *cyma reversa*. Iza svake riječi vidljivi su rastavni znakovi u obliku trokuta. Slovo I u riječi fratri u 3. retku veće je od ostalih, a na isti je način bilo uklesano isto slovo u istoj riječi u 2. retku, a od kojeg se vidi samo vršak. Natpis je klesan pravilnom kapitalom u četiri retka:

[--------]matri
[-------]do fratri
[------- f]ratri
[------]rimae

Nije sačuvano niti jedno ime u cijelosti, a spomenikom su bile komemorirane najmanje četiri osobe. Kako se ne može odrediti izvorna veličina spomenika, moguće je da je bilo spomenuto i više osoba, a natpis je možda imao još jedan redak koji je bio uklesan samo s lijeve strane. Na to navodi posljednja vidljiva riječ koja se radije može restituirati kao ostatak imena (moguće *Prima*) nego kao pridjev. U tom bi slučaju valjalo očekivati navod u kojem je obiteljskome odnosu ta osoba bila s komemoratorom, budući da je očito da je natpis bio sastavljen na način da je prvo bilo uklesano ime pa onda obiteljski odnos. Stoga je moguće da je između spomena brata iz 3. retka i ženske osobe u 4. retku bila spomenuta još jedna osoba. Ipak, mora se uzeti u obzir još jedna solucija, a ta je da zadnja spomenuta osoba nije bila u krvnome srodstvu s komemoratorom te joj je ime bilo navedeno zajedno s gentilicijem.

Kako je navedeno, nepoznavanje izvornih dimenzija spomenika otežava rekonstrukciju natpisa, ali pretpostavljam da spomenik nije sadržavao podatke o godinama života te da je izvorno stajao na ulazu u grobnu parcelu ili ugrađen u neki veći spomenik nadgrobne arhitekture. U tom bi slučaju valjalo pretpostaviti da je svaka od osoba s natpisa imala svoj pojedinačni natpis, no to se ne može trenutno potvrditi. Spomenik bi po tipu, načinu izrade i paleografiji valjalo datirati u 1. stoljeće.

Slika 7. Ulomak nadgrobne ploče (foto Dino Demicheli).

Ulomak nadgrobnog spomenika muške osobe

Inv. br. 689.
Dimenzije: vis. 26 cm; duž. 42 cm; deb. 16 cm. Veličina slova: 5,8 cm.

Ulomak nadgrobnoga natpisa, odlomljenog sa svih strana. Nije posve jasno o kojem se tipu spomenika radi, moguće sarkofagu, odnosno njegovoj prednjoj strani. Ostatci natpisa vidljivi su u četirima redcima:

[----] Victoria
[coni]ugi karissim[o]
[pos]uit cum qu[o]
[vixit ann(os)] +X [----]

Prijevod: *---------- Viktorija, postavila je najdražem suprugu s kojim je živjela [--] godina.*

Slika 8. Ulomak nadgrobnog spomenika (sarkofaga?) muške osobe (foto Dino Demicheli).

Treba naglasiti da na natpisu nema niti jedne sačuvane riječi koja bi upućivala na padež ili na rod osobe kojoj se postavlja natpis. Na spomeniku su bili spomenuti Viktorija i njezin suprug. Ime *Victoria* posvuda je poznato, a često je među kršćanima.[29] Riječ *karissim[-]* može se pročitati i kao *karissimo* i kao *karissimae*, a isto vrijedi i za zamjenicu *qu[-]* koja se može restituirati i kao *quo* i kao *qua*. Jedina riječ čiji se padežni završetak vidi je *coniugi*, no riječ *coniunx* označava supružnika, odnosno ista riječ označava i muža i ženu. Ipak, razlog zašto je restitucija predložena na ovaj način temeljen je isključivo na poretku riječi. Naime, smatram da je prvo bilo navedeno ime supruga, potom ime supruge Viktorije te da se glagol *posuit* odnosi na nju a ne na njega. Osim toga, uobičajena je praksa navođenja prvo imena pokojnika, a tek onda imena komemoratora. Slova natpisa su veličinom i oblikom ujednačena i pravilna, što i nije previše čest slučaj u razdoblju u kojem je natpis uklesan. Prema slovu G, a posebice prema slovu A, koje ima prelomljenu vodoravnu hastu, natpis bi se mogao datirati u razdoblje 5. ili 6. stoljeća.

[29] Alföldy 1969, str. 327, *s. v. Victoria*.

Ulomak stele

Inv. br. 676.
Dimenzije: vis. 35 cm; duž. 49 cm; deb. 12,5 cm.

Sačuvan je gornji dio stele od vapnenca na kojemu je vidljiv pseudozabat s akroterijima. Unutar pseudozabata prikazan je krug koji je urezima razdijeljen na tri dijela. Akroteriji su ukrašeni polupalmetama. Natpisno je polje odvojeno dvostrukom profilacijom u obliku pravilnog kimatija. Površina spomenika vrlo je hrapava, što je posljedica kalcifikata kojim je obložena. To upućuje na pretpostavku da je ulomak duže vrijeme bio u doticaju s vodom. Prema ostatcima žbuke može se zaključiti da se radi o spoliju uzidanom u arhitekturu na području Trogira u koju je tijekom vremena počela prodirati morska voda.

Spomenik je odlomljen na počeku natpisnog polja, odnosno lom ide preko prvog retka slova, a sam tekst, radi stanja spomenika, nije moguće pročitati. Vide se ostatci desetak slova koja bi se mogla bolje pročitati nakon čišćenja natpisa. Vidljivi ostatci slova mogu se na nekoliko načina čitati te smatram da nema smisla donositi čitanje koje ionako neće dešifrirati vidljive ostatke. Ono što se može kazati je činjenica da se nesumnjivo radi o steli na kojoj nisu vidljivi ostatci formule *D(is) M(anibus)* te bi se temeljem toga natpis vrlo vjerojatno mogao datirati u 1. stoljeće.

Iako se uglavnom radi o fragmentima, ovdje navedeni natpisi ipak su doprinijeli dopuni epigrafskog profila antičkog Tragurija. No, kada se govori o tragurijskim natpisima, uvijek treba imati na umu i činjenicu da se može raditi o spomenicima koji su tijekom povijesti kao građevinski materijal doneseni iz drugih mjesta. Dosad je utvrđeno da je u Trogir epigrafska građa donošena iz Salone i iz Skradina.[30] Trogir je grad koji ima neprekinut kontinuitet naseljavanja od helenističkog razdoblja do danas i kamena se građa stalno iznova reciklirala, što je ponajbolje vidljivo u korištenju kamenog materijala čija primarna uloga nije bila građevinska. Na mnogim se mjestima današnjega Trogira uočavaju spoliji čija se izrada može datirati puno prije građevina u kojima se sada nalaze, a takva je praksa u ovome gradu potvrđena još od kasne antike. Posebno treba biti oprezan prilikom opisivanja spomenika čiji arheološki kontekst nije poznat,

[30] Demicheli 2015b.

Slika 9. Ulomak stele (foto Dino Demicheli).

kao što je to slučaj s većinom ovdje opisanih spomenika. Iako o municipalnome uređenju Tragurija u ranoj i kasnoj antici nema puno epigrafskih podataka, vjerujem da će se i ono potvrditi putem novootkrivenih epigrafskih spolija čiji broj svake godine raste. Pritom su posebno zanimljivi otprije pronađeni neobjavljeni i novootkriveni spoliji kasnoantičkog perioda koji, s obzirom na dobro poznate arheološke potvrde crkvene i ostale kasnoantičke arhitekture, moraju dati i dokaze o stanovništvu i epigrafskoj praksi ovoga razdoblja u Traguriju.[31]

[31] Ovdje posebno ističem fragment nedavno pronađenog kasnoantičkog natpisa na grčkome jeziku.

DINO DEMICHELI

UNPUBLISHED ROMAN EPIGRAPHIC MONUMENTS FROM THE COLLECTION OF THE TROGIR CITY MUSEUM

(Summary)

The article brings eight unpublished epigraphic monuments found in the area of Trogir, which are exhibited in the permanent exhibition in the Trogir City Museum. Although these inscriptions are fragmented, for most of them the analysis of the text showed that they belonged to monuments of a sepulchral character. Unfortunately, for seven of the eight monuments there is no exact information when and where they were found, but it is known that this was in the period between the two World wars until the 80s of the 20th century. According to the appearance of most of the monuments, it seems that they were deliberately reworked and used as spolia, which is an almost regular context of the discovery of epigraphic monuments in Trogir. The monuments described here can be dated between the 1st and 6th centuries, and there are 10 names preserved on them, but it is known that at least eight other persons had been mentioned whose names have not been preserved. Two monuments whose inscriptions most likely showed the most important data were, unfortunately, very damaged. The first (Nr. 4) mentioned a person who was a decurion (most likely a military one) and a sum of money that was probably collected for some public purpose.

The second (Nr. 5) inscription mentions a priest of Jupiter and a cohort whose name has not been fully preserved. Due to their fragmentary nature, neither monument reveals enough elements by which the meaning of the text of these inscriptions could be reconstructed, ie the mutual relations of the information that can be recognized on them.

Although mostly fragments, the inscriptions mentioned here nevertheless contributed to the addition of the epigraphic profile of ancient Tragurium. However, when talking about Tragurian inscriptions, one should always keep in mind the fact that they can be monuments that have been brought from other places as building material throughout history. So far, it has been established that the epigraphic material was brought to Trogir from Salona and Skradin. Trogir is a city that has an uninterrupted continuity of settlement from the Hellenistic period until today and the stone material is constantly recycled, which is best seen in the use of stone material whose primary role was not construction. In many places of today's Trogir, spolia can be seen whose construction can be dated long before the buildings in which they are located now, and such practice in this city has been confirmed since late antiquity. Particular care should be taken when describing monuments whose archaeological context is unknown, as is the case with most of the monuments described here.

Prijevod: autor

KRATICE

CIL
Corpus inscriptionum Latinarum, Berlin.

ILJug
Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia repertae et editae sunt, Ljubljana.

OPEL
Onomasticon provinciarum Europae Latinarum, Wien – Budapest.

PPUD
Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, Split.

VAHD
Vjesnik za arheologiju u historiju dalmatinsku, Split.

LITERATURA

Alföldy 1969
G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatien*, Heidelberg 1969.

Babić 1985
I. Babić, *Starokršćanski ulomci u Trogiru*, PPUD 25, Split 1985, 25–47.

Babić 2016
I. Babić, *Trogir, grad i spomenici*, Split 2016.

Cambi 2008
N. Cambi, *Antički kameni spomenici s područja Hilejskog poluotoka (Bosiljina)*, Vinišćarski zbornik 2, Vinišća 2008, 55–73.

Cambi 2010
N. Cambi, *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Split 2010.

Delgado 2005
J. Delgado, *Priests of Italy and the Latin provinces of the Roman empire,* u: *Thesaurus cultus et rituum antiquorum* vol. V, Los Angeles 2005, 116–139.

Demicheli 2008
D. Demicheli, *Žrtvenik božice Salacije iz Trogira*, Opuscula archaeologica 31, Zagreb 2008, 69–81.

Demicheli 2015a
D. Demicheli, *Što su nam između redaka rekli Petilija Saturnina i Firm? Dva neobjavljena spomenika iz Muzeja grada Trogira*, Klesarstvo i graditeljstvo 23, Pučišća 2015, 37–47.

Demicheli 2015b
D. Demicheli, *Conventus Liburnorum, conventus Scardonitanus*, VAHD 108, Split 2015, 91–108.

Demicheli u tisku
D. Demicheli, *Četrnaest neobjavljenih i revidiranih epigrafskih spomenika iz Dalmacije*, u: Izdanja HAD-a, Zagreb – Šibenik 2020, u tisku.

Giunio 2009
K. Giunio, *Vodeće svećeničke službe i kolegiji grada Rima i rimske provincije Dalmacije – sličnosti i razlike*, Histria antiqua 18/1, Pula 2009, 409–424.

Jeličić 1981
J. Jeličić, *Heraklov žrtvenik i ostali nalazi u Segetu Donjem kod Trogira*, VAHD 75, Split 1981, 97–104.

Keenan 1973
J. G. Keenan, *The names Flavius and Aurelius as the* status designationis *in the later Roman Egypt (part 1)*, ZPE 11, Köln 1973, 33–63.

Keenan 1974
J. G. Keenan, *The names Flavius and Aurelius as the* status designationis *in the later Roman Egypt (part 2)*, ZPE 13, Köln 1974, 283–304.

Kovačić 1988
V. Kovačić, *Sarkofag s likom Ahileja iz Trogira*, PPUD 27, Split 1988, 5–19.

Kovačić 1989
V. Kovačić, *Trogir, urbana istraživanja*, Arheološki pregled 1987, Ljubljana 1989, 91–93.

Kovačić 1993
V. Kovačić, *Prilozi za ranokršćansku topografiju Trogira*, Diadora 15, 291–309.

Kovačić 1994
V. Kovačić, *Porta Dominica i crkva sv. Dujma u Trogiru*, PPUD 34, Split 1994, 51–65.

Kovačić 1995
V. Kovačić, *Zabat s formulom zagovora iz Trogira*, PPUD 35 (Petriciolijev zbornik I), Split 1995, 293–302.

Kovačić 2009
V. Kovačić, *The gradus descensionis in the presbytery of St Lawrence's Cathedral in Trogir*, Hortus artium medievalium 15, Zagreb – Motovun 2009, 63–75.

Kovačić 2014
V. Kovačić, *Riznica urbane arheologije unutar samostanskih zidina*, u: *Benediktinski samostan sv. Nikole u Trogiru: duhovnost i kultura u okrilju Virgines Dei*, Zbornik radova prigodom 950. godišnjice utemeljenja (V. Kovačić, J. Milanović ur.), Trogir 2014, 74–85.

Maršić 2004
D. Maršić, *Rimske portretne stele iz Muzeja grada Trogira*, Opuscula archaeologica 28, Zagreb 2004, 111–146.

Miletić 2005
A. Miletić, *Reljef Herkula Viktora iz antičkog Trogira*, Mogućnosti 10/12, Split 2005, 133–139.

Rendić-Miočević 1953
D. Rendić-Miočević, *Novi epigrafički prilozi ilirskoj onomastici sa teritorije Dalmata*, VAHD LV, Split 1953, 245–255.

MATE PARICA, KRISTINA HORVAT

KAMENOLOMI SV. ILIJE

UDK / UDC 904(497.583Seget):622.35
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 18. 9. 2018.

Mate Parica
Kristina Horvat
Sveučilište u Zadru
Odjel za arheologiju
Obala Petra Krešimira IV, 2
HR – 23000 Zadar
mparica@unizd.hr
k.horvat.zd@gmail.com

U radu se obrađuju kamenolomi podno brda Sv. Ilija. Navode se primjeri različitih tehnika eksploatacije koji ostavljaju tragove alata na preostalim dijelovima stijenske mase. Tragovi na liticama kamenoloma govore o kontinuiranom korištenju ovih kamenoloma više od dva tisućljeća, a dokazana je i gradnja antičkog foruma u Zadru upravo s kamenom koji je vađen na padinama brda Sv.Ilija.

Ključne riječi: *Seget, Sv. Ilija, antički kamenolmi, srednjovjekovni kamenolomi.*

Brdo Sv. Ilija, smješteno 2.5 kilometara sjeverozapadno od Trogira, sadržava bogate naslage arhitektonskog kamena vapnenca, koji je, zasigurno, iskorištavan više od dva tisućljeća. Čak i Plinije naglašava da je Trogir poznat po kvalitetnom mramoru poznatim citatom "*Tragurium civium Romanorum, marmore notum*."[1] Kamenolomi se prostiru na većim površinama južnih i istočnih padina brda Sv. Ilija (Sl. 1.), te sadržavaju ostatke različitih tehnika eksploatacije kamenih blokova. Upravo su različiti sistemi odvajanja blokova od matične stijene zahvalni za proučavanje promjena kamenarskih tehnika, iako je ovako dugotrajna djelatnost zasigurno uzrokovala i određene devastacije.

[1] Plin. Sec., Nat. Hist. III 141.

Slika 1. Zračna fotografija padina Sv. Ilije (foto I. Šuta).

Prostor kamenoloma na padinama Sv. Ilije, Seget, te bliža okolica već su do sada privukli znatnu pažnju znanstvenika. Ovom prigodom valja izdvojiti radove C. Fiskovića[2] i J. Jeličić[3] vezane uz Seget i nalaze iz kamenoloma podno Sv. Ilije, zatim rad D. Maršića o nalazu žrtvenika unutar Kačićeve kave.[4] Radovi S. Piplovića[5] i I. Pažanina[6] detaljno opisuju aktivnosti kamenoloma u novom vijeku, te donose podatke izvozu Segetskog kamena diljem svijeta. Kamenolomi podno Sv. Ilije djelom su obrađeni i u disertaciji M. Parice.[7] 2015. godine, u sklopu programa financiranog od strane Ministarstva kulture Republike Hrvatske, pod nazivom "*Istraživanje prapovijesnog naselja i dokumentiranje arheološke zone Sutilija*", L. Paraman i D. Tresić Pavičić, izvršavaju arheološka istraživanja, te izrađuju opsežnu dokumentaciju zatečenog stanja na cjelokupnom prostoru Sv. Ilije.[8]

Kačičeva kava je kamenolom koji je najdublje penetrirao u stijensku masu Sv. Ilije. Vidljive su različite faze i tehnike eksploatacije. U unutrašnjosti otvorenog kopa jasno se razabiru tragovi pašarina, dok se umjetno stvorene litice kamenoloma uzdižu i preko 20 metara. Stijenska masa je izrazito kompaktna s vrlo rijetkim slojnicama, što omogućuje eksploataciju izrazito velikih blokova kamena.

Izuzetno dobro je očuvan izlazni hodnik kuda su se kameni blokovi prevozili do glavne komunikacije (Sl. 2.). Na prostoru Dalmacije ovakve izlazne hodnike nalazimo još i na lokalitetima; Voluja – Vinišće, te Molat – Bonaster,[9] dok na Sredozemlju valja istaknuti lokalitete: Gölemezli, Turska,[10] Angera, Italija,[11] te Sant Juliá, Španjolska.[12]

Sam prostor Kačićeve kave pokazuje više faza eksploatacije (Sl. 3.). Najdublji dio kamenoloma nešto je niže od izlaznog hodnika, međutim, ovaj najdublji pravokutni dio, zajedno s izlaznom rampom čini jedinstvenu

[2] Fisković 1954–57

[3] Jeličić 1981.

[4] Maršić 2007.

[5] Piplović 1992.

[6] Pažanin 1993.

[7] Parica 2014.

[8] Paraman, Tresić Pavičić 2015.

[9] Parica 2014, str. 28, 92.

[10] Bruno2000, str. 22.

[11] David, de Michele 1999, str. 275.

[12] Gutiérrez Garcia-Moreno 2009, str. 49.

Slika 2. Očuvani izlazni hodnik Kačićeve kave (prema Paraman, Tresić Pavičić 2015, str. 8).

Slika 3. Kačićeva kava s označenim fazama eksploatacije (foto M. Parica).

cjelinu, ujedno i najstariju, antičku fazu kamenoloma. Pomoću pronađenih arheoloških nalaza, ova faza kamenoloma datira se u period I. stoljeća nakon Krista.[13]

Zbog manje eksploatacije u moderno vrijeme, većim dijelom su očišćene otpadne gomile kasnijih faza. Međutim, na nekim mjestima se vidi i otkopani profil otpadnog materijala, koji nam govori o većim aktivnostima nakon što je izvorni antički kamenolom prestao s radom.

[13] Maršić 2007, str. 111.

Slika 4. Ostatci tehnike galerijskog kopa (foto M. Parica).

Na fotografiji su označene faze eksploatacije. Druga faza eksploatacije predstavlja stepenasto izoliranje velikih kamenih segmenata prema sjeverozapadu, tj. prema vrhu brda Sv. Ilije (Sl. 3.). Ovu fazu okvirno možemo datirati u razdoblje kasne antike ili srednjeg vijeka, budući da upravo otpad iz ove faze zasipa izvorni antički kamenolom.

Treća faza vidljiva je tek na nekoliko manjih površina, gdje je korišten eksploziv koji je uništio određene dijelove iz druge faze eksploatacije (Sl. 3.). Posljednja, četvrta faza, podrazumijeva recentno korištenje, te čišćenje otpada iz ranijih faza.

Ostatci ostalih kamenoloma kompleksa Sv. Ilija, protežu se od Kačićeve kave prema sjeveru, do zone koja je obuhvaćena intenzivnom devastacijom modernih kamenoloma. Oko 60 metara sjeverno od Kačićeve kave, nalazi se zanimljiv primjer pokušaja galerijske eksploatacije kamene sirovine (Sl. 4.). Naime, vidljiva je litica kamenoloma s izraženim tragovima teškog dvošilja, međutim, ispod umjetno stvorene litice, vidljivi su i okomiti, te vodoravni pašarini, što je očiti dokaz galerijskog tipa kamenoloma. Donji dio ovog okna zasut je kamenim otpadom, pe je vrlo teško odrediti koliko je opisani kop penetrirao u stijensku masu. Uzimajući u obzir da su okolne litice manjih dimenzija, izgleda da je ovaj kamenolom manjeg obima, tj., isključivo eksperimentalnog karaktera. Galerijski kop nastaje na mjestima gdje je površinski sloj lošije kvalitete, te se ovom rudarskom tehnikom eksploatira najkvalitetnija stijenska masa, i to frontalnim pristupom. Na istočnoj obali Jadrana galerijski kopovi nisu uobičajeni, međutim, izuzetak čine kamenolomi na otocima Sutvara, Kamenjak i Vrnik u blizini grada Korčule, [14] dok na Sredozemlju imamo znatno više slučajeva, primjerice Bibémus – Aix-en-Provence, Francuska,[15], La Savinosa i Coves del Llorito u Španjolskoj,[16] El-Dibabiya[17]i Zawiyat al-Sultan[18] u Egiptu.

Od spomenutog mjesta, idući dalje prema sjeveru gdje je i okružena modernim iskopima, nalazi se zona duljine oko 200 metara koja sadrži tragove najvećih eksploatacija, i to iz različitih povijesnih razdoblja. Na ovom mjestu

[14] Gjivoje 1970, Parica 2014, Russell, Glicksman 2015.

[15] Storemyr 2006.

[16] Gutiérrez Garcia-Moreno 2009, str. 184, 187.

[17] Harrell, Storemyr 2009, str. 11.

[18] Hori 2010, str. 82.

Slika 5. Stijena kamenoloma s različitim tragovima alata (foto M. Parica).

mogu se vidjeti jasne razlike u tehnici eksploatacije koje na određenim mjestima negiraju starije tehnike, te nam kao takve uvelike olakšavaju datiranje različitih tragova.

Ovom prilikom valja izdvojiti i dvije umjetno stvorene litice kamenoloma koje sadržavaju tragove alata različitih tehnika eksploatacije (Sl. 5.). Na slici 5. vidljive su litice kamenoloma koje, na prvi pogled, sadrže slične tragove alata, međutim, podrobnijom analizom vidljive su i neke značajnije razlike. Na litici na lijevoj strani fotografije jasno se vide tragovi alata u obliku strija, koje su ostatak kopanja dubokih kanala kojima su se izolirali kameni blokovi ili čak veći segmenti stijenske mase. Tradicijski se ovaj kanal naziva još i pašarin. Strije na spomenutoj litici nešto su veće i rjeđe od onih na desnoj strani fotografije, dok je smjer pružanja strija različit. Naime, upravo po položaju strija na litici kamenoloma, možemo lako odrediti smjer kretanja kamenara, te dubinu iskopa pašarina. Zatim, strije na desnoj strani pokazuju uzorak riblje kosti, te su nešto gušće, što znači da je pašarin kopan u jednom i drugom pravcu, te je izvjesno da je u trenutku kopanja lijeva strana već bila otvorena. Uz sve navedeno, vidljivo je da stijena na lijevoj strani ima znatno izrazitiju patinu od stijene na desnoj strani, te se s velikom dozom sigurnosti može utvrditi da pripada izvornom, antičkom kamenolomu. Spomenuti kamenolom pridonio je zaključku kako su antički željezni dvošilji za kopanje pašarina, znatno veće težine od onih srednjovjekovnih i novovjekovnih.[19]

Nedaleko spomenute zone pojavljuju se ostatci četiri obrađene plohe nalik natpisnim poljima (Sl. 6.). Isklesane su na litici kamenoloma, očuvane su samo djelomično zbog korištenja baruta u eksploataciji sljedećih faza. Tri plohe imaju tragove obrade polukružnim dlijetom, pa je moguće da nisu bile dovršene, dok je jedna ploha koja je od koje je ostao očuvan samo jedan manji kut, bila u potpunosti obrađena.

Unutar kamenoloma primjetne su i uklesane rupe u liticama kamenoloma kao na primjeru Sl. 7. Na temelju analogija po Sredozemlju, možemo zaključiti da se radi o utorima za grede krovne konstrukcije. Ovakve građevine nalazile bi se u sklopu kamenoloma, a mogle su služiti za različite svrhe, od skladištenja alata i hrane, do stanovanja samih kamenara. Sličnu situaciju nalazimo i na nalazištu Mas del Marqués u Španjolskoj.[20]

[19] Opširnije o razlikama u alatu u: Parica 2014a.

[20] Gutiérrez Garcia-Moreno 2009, str. 163.

Slika 6. Vidljivi ostatci obrađenih ploha na litici kamenoloma (foto M. Parica).

Slika 7. Ostatci utora za drvene grede pomoćnih prostorija (foto M. Parica).

Na istom prostoru vidljivi su i veći razmjeri eksploatacije helikoidnom žicom koji su u većoj mjeri devastirali starije kamenolome (Sl. 8.). Radi se o žici za piljenje koja se sustavom koloturnika usmjerava na točno određene zone, te se ovom tehnikom odvajaju vrlo veliki segmenti stijenske mase, koji se kasnije dodatno pile na željene dimenzije. Ona se najčešće javlja u prvoj polovici 20. stoljeća, međutim, najčešće je nalazimo u kombinaciji s velikom bušilicom s kojom se izbuše dugačke rupe u stijenskoj masi, te se kroz iste provlači žičana pila. Ovdje se radi o jednoj zanimljivoj situaciji, gdje su ove dugačke rupe rađene ručno, u obliku uskih rudarskih okna (Sl. 9.). Nakon iskapanja ovih rupa, na dno istih su se montirali koloturnici preko kojih je prolazila žičana pila, te na taj način pilila stijensku masu sve do razine dna spomenutog otvora. Opisani kamenolomi najvjerojatnije su otvoreni u prvoj polovini 20. stoljeća.[21]

Na okolnim prostorima koji nisu zahvaćeni eksploatacijom uz pomoć hekikoidne žice, vidljivi su i ostatci dubljih pašarina. Širine su od 50 do 60 centimetara, te njihova širina omogućava rad kamenara unutar kanala,

[21] Detaljno o većim eksploatacijama početkom 20. stoljeća u: Pažanin 1993, str. 10.

Slika 8. Pogled na dijelove eksploatacije korištenjem helikoidne žice (foto D. Tresić Pavičić).

Slika 9. Ručno izrađena okna za provlačenje helikoidne žice (foto M. Parica).

tj. nema ograničenja u dubini pašarina. Ova tehnika omogućila je kopanje pašarina dubokih i više metara, uz pomoć kojih su se odvajali veći segmenti stijenske mase (Sl. 10.). Nakon rušenja većih segmenata, tada bi se isti klinovima sjekli na željene dimenzije. Spomenuta tehnika koristila se i u antičkom razdoblju, ali i u vrijeme kasnog srednjeg i novog vijeka.

Sveukupno gledajući, područje kamenarskog kompleksa na padinama Sv. Ilije, daje mnoštvo podataka o kamenarskoj djelatnosti kroz različite periode povijesti. Religijski aspekt možemo promatrati kroz žrtvenike posvećene Heraklu, te ostale nalaze.[22] Komunikacijske pravce možemo djelomično rekonstruirati na temelju izlaznog hodnika iz Kačićeve kave, današnjih komunikacija. Najvjerojatnije su se staze postupno spuštale prema prostoru pod nazivom Kraji, koristeći pravac današnje ceste. Općenito se pravci spuštanja kamenih blokova vrlo dobro prepoznaju na temelju rasporeda otpadnog kamena, odnosno, komunikacije su uvijek između velikih kamenih nasipa nastalih deponiranjem kamenog otpada. Kamenolomi Sv. Ilije koriste se intenzivno u svim povijesnim

[22] Fisković 1954–57, Jeličić 1981, Maršić 2007, općenito o kultu Herakla u Hrvatskoj u: Sanader 1995.

Slika 10. Ostatci širokih pašarina (foto M. Parica).

fazama, tako da je na gotovo cijelom prostoru došlo do devastacije otpadnih gomila. Jedinu iznimku čini jedan pravac jugozapad-sjeveroistok koji se raspoznaje na zračnoj snimci, a kreće se između otpadnog kamena na dijelu kamenoloma bez velikih naknadnih intervencija (Sl. 11.).

Od ostalih arheoloških sadržaja koji se mogu povezati s kamenarskom djelatnošću, važno je spomenuti tragove željezne troske pronađene u antičkom sloju prilikom arheoloških istraživanja na položaju Lavdir, južno od brda Sv. Ilija.[23] Pojava troske u blizini antičkih kamenoloma česta je pojava, a svjedoči o postojanju kovačke radionice za izradu i popravak alata.[24]

Kvalitetni arhitektonski kamen iz kamenoloma Sv.Ilije izvozi se po cijelom svijetu. Najviše podataka imamo za 20. stoljeće. Ugrađen je u spomenike u SAD-u, Kanadi, Argentini, Francuskoj, Italiji, te mnogim drugim zemljama, a englesko društvo H. T. Jankins et Sohn Ltd iz Torquala od 1926. godine koristilo je ovaj kamen za spomenik kojeg je Kanada podigla za poginule vojnike na francusko-njemačkoj bojišnici, kod Arrasa.[25]

Što se antičkog razdoblja tiče, ovaj kvalitetni kamen zasigurno se izvozio diljem provincije. Smatra se da je zajedno s bračkim kamenom korišten u gradnji Dioklecijanove palače.[26] Nedostatak sustavnih petrografskih analiza zasigurno umanjuje naše spoznaje, iako je arhitektonski kamen s padina Sv. Ilije, specifičnog sastava, te se, kad je ispoliran, vrlo lako raspoznaje.

Prilikom uzorkovanja kamena iz arhitektonskih elemenata zadarskog antičkog foruma, primijećeno je da većina uzoraka, i to od najvećih elemenata koji su ugrađeni u temelje crkve Sv. Donata, primjerice veliki kanelirani stupovi od hrama, are (Sl. 12.), te reljefne grede, nalikuju na sirovinu iz kamenoloma Sv. Ilija. Analiza je potvrdila podudarnost uzoraka,[27] te možemo zaključiti da su najveći i najvažniji kameni elementi zadarskog antičkog foruma i hrama, došli upravo iz kamenoloma Sv. Ilija.

[23] Podatke donosi V. Koprivnjak prilikom izlaganja pod naslovom „Sondažna arheološka istraživanja na lokalitetu „Sv. Mihovil", položaj Ivernić (Lavdir) u Segetu Donjem." na znanstvenom skupu HAD-a u Kaštel Lukšiću održanog od 2. – 6. Listopada 2017.

[24] Chiotis-Papadimitou 1995, str. 8.

[25] Arhivski podatci Ivo Bolčić, preuzeto iz: Pažanin 1993, str. 11.

[26] Marasović, Matetić Poljak 2010, str. 89.

[27] Analiza je izvršena u Prirodoslovnom laboratoruju Hrvatskog restauratorskog zavoda pod vodstvom Dr. sc. Domagoja Mudronje. Laboratorijsko izvješće br. 255 /2013, uzorci br. 18006, 18007.

Slika 11. Komunikacija između otpadnih gomila za spuštanje kamenih blokova (foto I. Šuta).

Slika 12. Antička ara u temeljima crkve Sv. Donata u Zadru (foto M. Parica).

Zaključak

Iako je prostor današnje Dalmacije poznat po bogatstvu kamene sirovine, a isto tako i po brojnim kamenolomima koji datiraju još od prapovijesnih vremena, malo je visokokvalitetnih ležišta vapnenca. Pod riječi „visokokvalitetnih" podrazumijeva se, s jedne strane, kvalitetna struktura arhitektonskog vapnenca, ali s druge strane podrazumijeva ležište kamena s iznimno velikim segmentima stijenske mase koji ne sadrže puno slojnica. Ovakva ležišta nalazimo na otoku Braču, otocima u blizini grada Korčule, te naposljetku, na padinama brda Sv. Ilija.

Budući da se kvalitetni arhitektonski vapnenac nalazi već na samoj površini, a različite tehnike eksploatacije pokazuju više od dva tisućljeća kontinuiranog korištenja, tragovi kamenarskih alata novijih tehnika, djelomično prelaze preko starijih, te nam znatno olakšavaju prepoznavanje, odnosno smještaj određenih tragova u prostor i vrijeme.

Iako su dosadašnja istraživanja oskudna, kamenarski kompleks Sv. Ilija, donosi nam niz svjedočanstava o velikoj kamenarskoj aktivnosti. Izlazni hodnik, te dijelovi silaznih rampi, dobar su pokazatelj komunikacijskih smjerova za odvoz kamenih blokova. Adaptacije unutar postojećih kopova svjedoče o objektima koji su sastavni dio kompleksa. Tragovi troske navode na pretpostavku o kovačkoj radionici u sklopu kamenoloma. Nalazi žrtvenika posvećenih Heraklu govore postojanju kulta koji je specifičan upravo kod kamenara. Naposljetku, svi spomenuti arheološki ostatci uklapaju se u sliku velikog kamenarskog postrojenja, koje je bilo na vrhuncu u antičkom razdoblju, dok se kasnije eksploatacija odvijala sve do polovine 20. stoljeća.

Arhivski podatci govore o izvozu kvalitetnog kamena po cijelom svijetu, međutim, u vrijeme rimske uprave, zasigurno je bilo trgovine i na udaljenijim destinacijama. Dobar primjer je i gradnja antičkog foruma i hrama u Zadru od kvalitetnog kamena Sv. Ilije. Naravno, ovakvih primjera bilo bi i zasigurno više kada bi se češće radile petrografske analize, kako spomenika, tako i kamenoloma. Definitivno postoji potreba za velikom bazom uzoraka iz svih poznatih kamenoloma, te uzoraka s važnijih spomenika i ostalih građevina.

I na kraju, važno je naglasiti kako barbarsko uništavanje ovih spomenika i dalje traje, te je potrebno poduzeti sve moguće mjere kako bi se kamenarski kompleks na padinama Sv. Ilije sačuvao za buduće generacije.

MATE PARICA

THE QUARRIES OF SVETI ILIJA

(Summary)

The author discusses the problem of exploitation of high-quality architectural limestone from the slopes of the hill of Sveti Ilija. The stonemasonry complex has been functioning continuously for the last two thousand years. This site shows different techniques of extracting stone blocks, and it is often possible to notice different systems of extraction which sometimes overlap with older traces.

High-quality limestone from the slopes of Sveti Ilija was exported all over the world during the modern period. There is also proof that it was traded in antiquity too since the most important architectural elements of Zadar's forum were made precisely from this stone. The quarries on the slopes of Sveti Ilija represent an immense value in the cultural landscape of Trogir's hinterland and it is therefore extremely important to preserve them for the next generations.

Prijevod: Marko Domljanović

IZVORI

Plin. Sec., Nat. Hist.
Caius Plinius Secundus, Naturalis Historia, Plinije Stariji, Zemljopis staroga svijeta (preveo U. Pasini), Split 2004.

LITERATURA

Bruno 2000
M. Bruno, *Alabaster quarries near Hierapolis (Turkey)*, Asmosia VI, 2000, 19–24.

Chiotis-Papadimitriou 1995.
E. Chiotis, G. Papadimitriou, *Quarrying of dimensional stones in the Hellenistic period at Kefalos Bay on the Island of Kos*, u: Y. Maniatis, N. Herz, Y. Basiakos (ur.), *The Study of Marble and Other Stones used in Antiquity*, 1995, 7–13.

David, de Michele 1999
D. David, V. De Michele, *Remarques sur les matériaux lithiques exploités en Lombardie á l`époque préindusrielle*, ASMOSIA IV, 269–276.

Fisković 1954–57.
C. Fisković, *Segetski spomenici*, Vijesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LVI–LIX/2, Split 1954–57, 213–232.

Gjivoje 1970.
M. Gjivoje, *Antikni kamenolomi na korčulanskim otocima*, Zbornik otoka Korčule 1, Zagreb1970, 68–75.

Gutiérrez Garcia-Moreno 2009.
A. Gutiérrez Garcia-Moreno, *Roman Quarries in the Northeast of Hispania (Modern Catalonia)*, Tarragona 2009.

Harrell, Storemyr 2009.
J.A. Harrell, P. Storemyr, *Ancient Egyptian Quarries – An Illustrated Overview*, u: N. Abu-Jaber, E. Bloxam, P. Degryse, T. Heldal (ur), *QuarryScapes. Ancient stone quarry landscapes in the Eastern* Mediterranean, Geological Survey of Norway, Special Publication 12, 2009, 7–50.

Hori 2010.
Y. Hori, *Ancient Quarry Techniques in the Ptolemaic Period in the Middle Egypt*, Bollettino di Archeologia on line I, 2010, 80–86.

Jeličić 1981.
J. Jeličić, *Heraklov žrtvenik i ostali nalazi u Segetu Donjem kod Trogira*, Vijesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXXV, Split 1981, 97–104.

Marasović, Matetić Poljak 2010.
K. Marasović, D. Matetić-Poljak, *Upotreba dekorativnog kamena u Dioklecijanovoj palači u Splitu*, Histria Antiqua 19/2010, Pula 2010. 89–101.

Maršić 2007.
D. Maršić, *Novi Heraklov žrtvenik iz Trogira*, Archaeologica Adriatica 1/2007., Zadar 2007, 111–128.

Paraman, Tresić Pavičić 2015.
L. Paraman, D. Tresić Pavičić, *Stručno izvješće o realizaciji programa „Istraživanje prapovijesnog naselja i dokumentiranje arheološke zone Sutilija" – Arheološko istraživanje neinvazivnim metodama na lokalitetu Seget Gornji – Sutilija (gradina, kamenolom i crkva sv. Ilije*), Trogir, 2015.

Parica 2014.
M. Parica, *Arheološki tragovi kamenarstva u Dalmaciji od prapovijesti do kraja srednjeg vijeka*, doktorska disertacija, Zagreb 2014.

Parica 2014a.
M. Parica, *Tragovi alata u antičkim i srednjovjekovnim kamenolomima Dalmacije kao pomoć pri kronološkom determiniranju pojedinih faza eksploatacije*, Archaeologia Adriatica VIII, Zadar, 2014, 51–80.

Pažanin 1993.
I. Pažanin, *Branje trogirskog kamena u prvoj polovini 20. stoljeća*, Klesarstvo i graditeljstvo, god. IV., br. 1–2, Pučišće, 1993, 7–14.

Piplović 1992.
S. Piplović, *Iskorišćavanje trogirskih kamenoloma u 19. stoljeću*, Klesarstvo i graditeljstvo, god. III., br. 1–2, Pučišće, 1992, 31–34.

Russell, Glicksman 2015.
B. Russel, K. Glicksman, *Recent work on Roman quarries near Korčula and on Brač*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 108, 2015, 223–244

Sanader 1995.
M. Sanader, *O kultu Herkula u Hrvatskoj*, Opvscvla archaeologica 18, Zagreb 1995, 87–114

Storemyr 2006.
P. Storemyr, *"Les Carrières de Bibémus"*, Aix-en-Provence, France, http://www.quarryscapes.no/qlm_november_06.php 2006 (14. 06. 2013.)

TONČI BURIĆ

SREDNJOVJEKOVNE UTVRDE U KAŠTELIMA (POVIJESNO-ARHEOLOŠKA SKICA)

UDK / UDC 904(497.583Kaštela):725.96"653"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 23. 9. 2020.

Tonči Burić
Kralja Petra Svačića 17
HR – 21215 Kaštel Lukšić
tonci.buric@gmail.com

Autor obrađuje srednjovjekovne utvrde u Kaštelima i određuje vrijeme njihove izgradnje i vijek trajanja. Ukupno ih je bilo tri. Dvije su pripadale crkvenim ustanovama (benediktinskom samostanu sv. Petra od Klobučca i splitskom nadbiskupu – Lučac u Kaštel Sućurcu) i podignute su uz obalu u 14. st., a treću su dali podići ostroški didići početkom 13. st. Utvrđuje povijesne okolnosti njihovog podizanja i razloge rušenja, a za utvrdu didića s Ostroga daje sažeti prikaz i rezultate arheoloških iskopavanja.

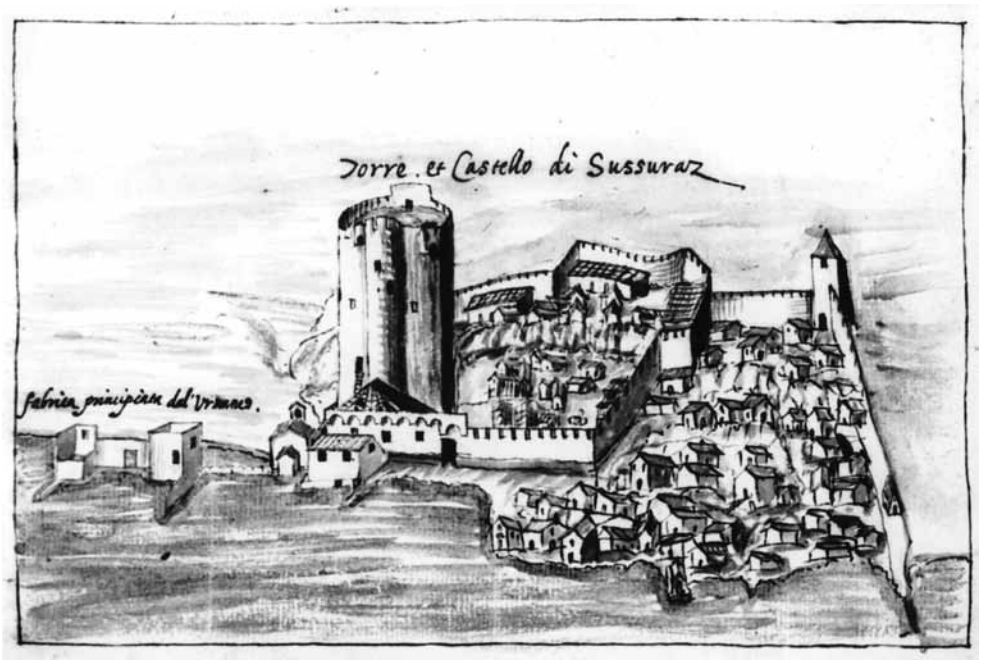
Ključne riječi: *srednjovjekovne utvrde, Kaštela, Ostrog, didići, branič-kula*

U Kaštelima, između Trogira i Solina, sagrađene su tijekom srednjega vijeka tri utvrde, čija je namjena bila štititi pripadajući im teritorij i njegove stanovnike od napada s kopna, a – u dva slučaja – i s mora (Karta 1.). U dosadašnjoj literaturi najviše je bilo govora o utvrdi u selu Ostrog (*castrum Ostrog*) u današnjem Kaštel Lukšiću i to zahvaljujući relativno obilnim pisanim podatcima srednjovjekovnih izvora, čiju vjerodostojnost su potvrdila i recentna arheološka istraživanja. Ona je prema dostupnim izvorima, pisanim i arheološkim, ujedno i najstarija, a podignuta je 20-ih godina 13. st. Uz ostrošku, u izvorima se još spominju utvrda uz crkvu sv. Petra od Klobučca u Kaštel Novom i kula s pripadajućim fortifikacijskim sklopom u Kaštel Sućurcu, koju je dao podići splitski nadbiskup Andrija Benzi de Gualdo 1392. Te dvije utvrde bilježe nam pisani izvori sredinom i koncem 14. st., a sagrađene su prije utvrđenih dvoraca s naseljima uz njih, zidanih koncem 15. i u pr. pol. 16. st., po kojima su Kaštela i dobila ime (od *castella*, nom. pl.). Međutim, pojedini detalji u tim dokumentima, kao i pojedini slučajni arheološki nalazi, upućuju na mogućnost veoma vjerojatnog postojanja i starijih fortifikacijskih sklopova na tim položajima. Za razliku od kastruma u Ostrogu, čije su dimenzije i oblik zahvaljujući arheološkim istraživanjima gotovo u cijelosti poznate, fortifikacijski sklopovi u Kaštel Novom i Kaštel Sućurcu kriju još dosta nepoznanica, u prvom redu zbog gotovo posvemašnje neistraženosti. Prema terminologiji koja je za njih

Karta 1. 1. *Castrum Ostrog*, 2. Sv. Petar od Klobučca, 3. Lučac u Dilatu (Kaštel Sućurac) (izradio I. Šuta).

korištena u pisanim izvorima, koji su bez izuzetka na latinskom jeziku, teško je prije arheoloških iskopavanja preciznije odrediti veličinu i oblik tih sklopova. Utvrda u Ostrogu jedina se izričito naziva *castrum*. Obrambeni sklop u Kaštel Novom, koji je štitio crkvu i benediktinski samostan sv. Petra od Klobučca, u dokumentima se naziva *fortacilium*, dok je u Kaštel Sućurcu riječ o zaklonu ili kuli (*reductus seu turris*) kojom je splitski nadbiskup štitio svoj posjed u srednjovjekovnom Sućurcu. Vjerojatno se u Sućurcu radi i o zaklonu i o kuli, dakle *reductus et turris*, a ne *reductus seu turris*, jer je kula bila podignuta uz pobliže nedefinirani arhitektonski kompleks gospo-

Slika 1. Crtež Kaštel Sućurca s konca 16. st. (Archivio di Stato, Venezia).

Slika 2. Središnji dio Balavana s ostatcima utvrde Ostrog (foto I. Šuta).

darsko-ladanjskog karaktera. Ista je, uz kasnije preinake, i jedina sačuvana od sva tri fortifikacijska objekta u Kaštelima iz srednjega vijeka (sl. 1.).[1]

Slijedom dostupnih kronoloških repera u analizi ću krenuti od najstarije utvrde, kastruma Ostrog, koji je i jedini većim dijelom arheološki istražen, a potom će biti opisani sklopovi u Kaštel Novom i Kaštel Sućurcu. Kule stražarnice na Kozjaku, koje pripadaju vremenu mletačko – turskih ratova iz novog su vijeka i ovdje neće biti analizirane.

1. *Castrum Ostrog* – utvrda na Balavanu u Kaštel Lukšiću

To je utvrđenje na kozjačkom brijegu Balavan u Kaštel Lukšiću iznad srednjovjekovnoga sela Ostrog.[2] Istraživanja na arheološkom kompleksu Ostrog odvijala su se od 2000. do 2013. g. kroz sedam istraživačkih kampanja (2000, 2001, 2005, 2006, 2011, 2012, 2013.) u okviru programa Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika, kojima sam osobno rukovodio. U prve dvije istražena je crkva sv. Lovre i manji dio župnoga groblja Ostroga oko nje, kao i plato ispred crkve, te započeto iskopavanje srednjovjekovne utvrde (*castrum Ostrog*). U preostalih pet istražen je gotovo cijeli areal srednjovjekovne utvrde i dio brončanodobnih suhozidnih konstrukcija.[3]

Ostatci utvrđenja na litici Balavan[4] materijalni su trag povijesnog sraza starohrvatskih rodovskih zajednica Ostroga s razvijenim komunalnim društvima Splita i Trogira i njihovih crkvenih institucija. O tom kastrumu se do sada znalo samo iz vijesti koju donosi znameniti splitski kroničar Toma Arhiđakon u svojoj *Historia Salonitana* u XXIX. poglavlju (*De bello quod gestum est pro uilla de Ostrogo* – O ratu što se vodio za selo Ostrog), iz tekstova u monografijama o povijesti Kaštela od V.

[1] Zahvaljujem kolegici Katji Marasović na ustupljenoj fotografiji crteža.

[2] Za Ostrog cf. Omašić 1978, str. 114–129; 1986, str. 68–76; 2001, str. 85–95; Burić 1987, str. 37–41.

[3] Burić 2000, str. 29–34; 2006, str. 374–376; 2007, str. 409–411; 2012, str. 625–627 i 2013, str. 374–376. Kompleks Ostrog sastoji se od tri lokaliteta: 1. Sv. Lovre, crkva i srednjovjekovno župno groblje na početku Balavana; 2. brijeg Balavan s prapovijesnom gradinom i srednjovjekovnom utvrdom (*castrum*) i 3. Ostrožine, naseobinski položaj pod liticom Balavan, na kojemu je prema površinskim nalazima keramike okvirno utvrđen kontinuitet od prapovijesti do kraja srednjega vijeka.

[4] Za etimologiju oronima Balavan i njegovu povijesnu ulogu cf. Burić 2011, str. 62–63, 65–66, 71; sl. 4.

Slika 3. Panoramski snimak arheološkog kompleksa Ostrog i Balavana s juga (foto T. Burić).

Omašića[5] i iz usputnih osvrta u povijesnoj i arheološkoj literaturi.[6] Budući da iskopavanja ostroške utvrde na Balavanu još nisu do kraja završena, kao ni restauracija i obrada pokretnih nalaza s dosadašnjih iskopavanja, ovdje donosim samo okvirni prikaz arheološke građe koja je otkrivena u dosadašnjim radovima na terenu, te kraću povijesnu skicu o utvrdi, tj. o okolnostima koje su dovele do njene izgradnje, kao i do njenog rušenja.

U pet istraživačkih kampanja na samom kastrumu otkriveni su temeljni ostatci bedema i objekata unutar njih. Projekt utvrđenja je dosljedno prilagođen konfiguraciji brijega Balavan. To je istaknuta vapnenačka litica (sl. 2.) koja s istoka i juga omeđuje širi areal plodnoga zemljišta (sl. 3.) razdijeljenog pravcem sjeverozapad – jugoistok uzdužnim agrarnim terasama (**vlake** u zavičajnom dijalektu), koje su učvršćene suhozidnim podzidima (**prizide** u govoru kaštelanskih težaka). Neposredno pod okomitom liticom Balavana s zapada višekratnim rekognosciranjima Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika (T. Burić) i u novije vrijeme Muzeja Grada Kaštela (I. Šuta) definiran je na prvih nekoliko terasa u predjelu Ostrožine areal višeslojnoga naselja s dugim kontinuitetom od brončanoga doba do 16. st. (sl. 2. i 4.).[7] Sama utvrda bila je iznad naselja na istočnom, strmom obronku Balavana. Radi se o jednostavnom izduženom utvrđenju (cca 70 m) koje striktno slijedi pravac pružanja litice tako da mu plašt bedema oivičuje dugu istočnu i dvije kratke strane – sjevernu i južnu.[8] S zapadne strane je vrh litice pa tu bedem i nije bio potreban. Utvrda je podignuta većim dijelom na intaktnom tlu, osim na jugu, gdje je preslojila ostatke brončanodobnih suhozidnih kasetnih konstrukcija. Približno po sredini utvrde otkrivene su dvije prostorije u nizu, koje sam tijekom obrade lokaliteta definirao kao ostatke branič-kule (sl. 5. i 6.), a naslućuje se i treća s sjeverne strane.

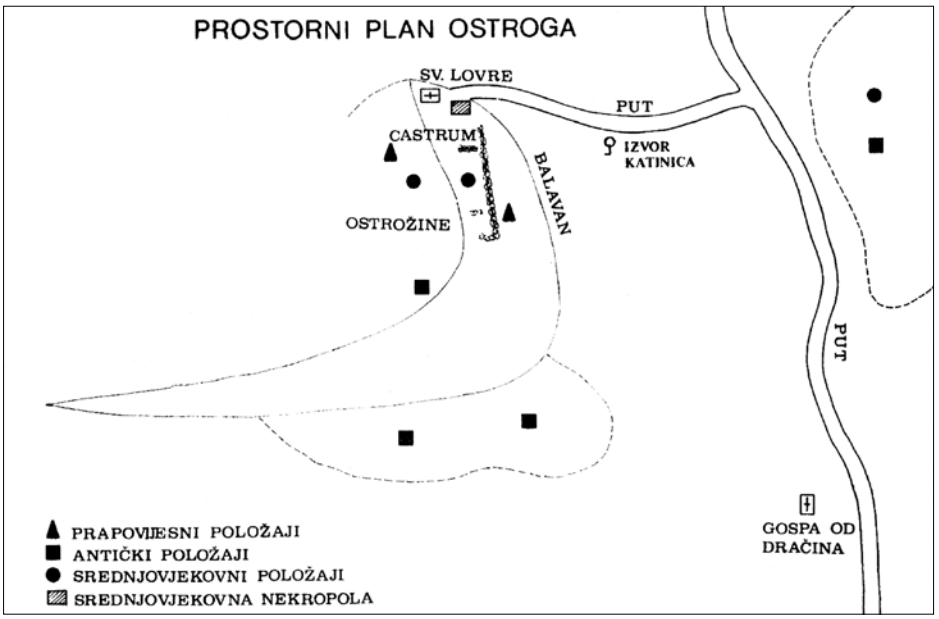
Ovdje je prigoda kazati par riječi o tom karakterističnom segmentu fortifikacijske arhitekture, koji je dosta dobro poznat u srednjovjekovnoj Slavoniji i na sjeveru

[5] Cf. Omašić 1978, str. 116–117; 1986, str. 68–69 i 2001, str. 85–86.

[6] Babić 1984/1991[2],str. 52, 72, 80; Burić 1987, str. 38–40; Ančić 2004, str. 208–209.

[7] Treba istaknuti da je južni dio naseobinskog areala (oko 5 500 m^2) Grad Kaštela nedavno otkupio od privatnog vlasnika i ustupio teren na korištenje Muzeju Grada Kaštela. Inicijativu za tu hvalevrijednu akciju pokrenuo je Ivan Šuta, ravnatelj Muzeja Grada Kaštela. Time je približno polovica naseobinskog areala trajno zaštićena. To ujedno znači da površina naselja ima približno oko 1 hektar, što je važno za komparaciju s površinama drugih naseobinskih položaja kada budu utvrđeni.

[8] Sami završetak sjevernoga kraja utvrde još je neistražen, a na južnom nije utvrđen poprečni krak bedema.

Slika 4. Shematski prikaz arheološkog kompleksa Ostrog (crtež M. Rogošić, prema Burić 1987, 39).

Hrvatske u srednjem i ranom novom vijeku. „Branič-kula" je termin koji je u našu literaturu uveo Gj. Szabo i koji je danas općenito prihvaćen. O tim kulama postoji u Europi već obimna literatura, no, za potrebe ovoga rada dovoljno je uputiti na važnije radove u Hrvatskoj. Ja koristim rad Z. Horvata u kojemu je dat opširniji pregled srednjovjekovnih branič-kula od 13. do 15. st. u kontinentalnoj Hrvatskoj i njihova tipološka podjela.[9] On te kule dijeli u tri tipa:

1. obrambene branič-kule,
2. stambeno-obrambene branič-kule i
3. ulazne branič-kule.

Arhitektonski sklop unutar utvrde na Balavanu, kojega tumačim kao temeljne ostatke branič-kule, teško je u ovom trenutku opredijeliti u jedan od predložena tri tipa, ponajprije jer nedostaju bliže analogije na arealu istočnojadranske obale.[10] Važno je u toj komparaciji naglasiti da su branič-kule na sjeveru Hrvatske najvećim dijelom kvadratnoga ili pravokutnog tlocrta, kao i ova ostroškoga kastruma. Za razliku od većine primjera koje donosi Horvat ostroška branič-kula očuvana je u samim temeljima, a bila je prislonjena uz unutrašnje lice bedema koje je ujedno bilo i njen istočni zid. O cjelovitom izgledu te kule može se samo nagađati, tim više što je ona razorena 1226. neposredno po izgradnji, a u otkopnim slojevima i u bližoj okolici nisu pronađeni elementi kruništa ili neke karakteristične skulpture romaničkog doba. Možda bi se moglo govoriti o središnjem dijelu, kod kojega je sačuvan *in* situ izvorni kameni prag na ulazu, a koji je vjerojatno imao i katnu etažu, te dvije niže prostorije s bočnih strana. Izraziti nedostatak paralela na širem prostoru oko Trogira i Splita, točnije pomanjkanje priloga na tu temu u literaturi, ne dozvoljavaju nam detaljnije raščlambe ovoga zanimljivog fortifikacijskog elementa, kao ni usporedbu s istovrsnim paralelama na sjeveru Hrvatske. Tome će u budućnosti trebati posvetiti puno više pažnje.

Možda bi se, u nedostatku čvršćih analogija na prostoru srednjeg Jadrana i njegovog zaleđa, moglo pretpostaviti da su uzor za izgradnju branič-kule na Balavanu bile romaničke kule kvadratnih tlocrta koje su početkom 13. st. uklopljene u obnovljene bedeme Trogira. To su bile kule pojedinih plemičkih rodova ili same komune i Crkve (kule Vitturi i Lucić, Sv. Ivana, Sv. Nikole i Biskupije).[11]

[9] Horvat 2007, gdje je navedena važnija svjetska i hrvatska literatura. Objavljeno je i više radova o pojedinačnim objektima toga tipa u kontinentalnoj Hrvatskoj, no, njihovo navođenje bi dodatno opteretilo ovaj kratki prikaz srednjovjekovnih utvrda u Kaštelima.

[10] Ostroška branič-kula mogla bi pripadati tipu 1. ili 2. U prvoj njenoj objavi bio sam se opredijelio za tip 1., no, čini mi se da je moguće da pripada i tipu 2. *Cf.* Burić 2020, str. 225. O tome će svakako još trebati raspravljati.

[11] Benyovsky Latin 2009, str. 67, 72.

Slika 5. Temeljni ostatci branič-kule na ostroškoj utvrdi tijekom iskopavanja 2013. g. (foto I. Šuta).

Kako je ostroška branič-kula bila prislonjena na sam bedem ulaz u glavnu prostoriju kule bio je s zapadne strane do ruba litice. Masivni kameni prag, položen unutar prizemlja kule, ima dijelom izlizanu površinu, što ukazuje na njegovu učestalu upotrebu. Da su tu bila vrata dodatno potvrđuje nalaz okova brave i dijela ključa, te ukrasnih okova vrata otkrivenih neposredno do praga s unutrašnje strane u sloju gareži, koji potvrđuje paljenje cijeloga sklopa po osvajanju. Radirani dio litice do vrata mogao bi označavati izvornu niveletu podnice u prizemlju kule. Osim okova brave u sloju unutar kule nađeno je još pokretnih nalaza, kao i po cijeloj površini utvrde pa je ovdje prigoda kazati par okvirnih napomena o njima prije konačne obrade.

Prethodno još par riječi o samoj utvrdi. I za utvrdu u cjelini može se kazati da vidni nedostatak sustavno istraženih utvrđenja na hrvatskoj obali, otocima i zaleđu obale onemogućava detaljnije komparacije s utvrdama kontinentalne Hrvatske. Jedina utvrda na prostoru Kliške županije koja je detaljnije istraživana i objavljena je Drid kod Marine.[12] Istraživanja je vodio M. Katić, koji je izdvojio dva sloja bedema: kasnoantički i ranosrednjovjekovni pa bi bilo dobro u daljnjem radu detaljnije analizirati sličnosti i razlike tih dvaju utvrda i njihove kronološke relacije.[13]

Za sada je u cijelosti istražen vanjski plašt bedema, koji je mjestimice očuvan i do 0,5 m, a dijelom je sasvim uništen – posebice na sjevernom dijelu, što ovisi i o niveletama terena. Bedem je građen od većih i srednje velikih blokova priklesanog kamenja, vezanih malterom loše strukture, koji se lako osipa. Na spoju toga i prapovijesnog bedema čini se da nije bilo poprečnoga zida, što upućuje na mogućnost da utvrđenje nije bilo do kraja dovršeno do 1226., kada je razoreno, u prilog čemu ide i mali broj pokretnih nalaza iz srednjega vijeka.

Još jedan detalj je bitan za potpunije tumačenje ostroške utvrde. Naime, uz unutrašnju stranu južnoga dijela bedema – negdje do branič-kule – pruža se jako oštećeni sloj podnoga lijepa nad kojim je sloj gareži. Sloj se proteže uzdužno do oko polovice utvrde pa je zapadni dio do litice bio bez lijepa. U tom sloju nađeno je i najviše

[12] Katić 1994.

[13] Burić 2020, str. 226/bilj. 843.

Slika 6. Idejna rekonstrukcija plašta bedema ostroškog kastruma – pogled s istoka (foto D. Žanić).

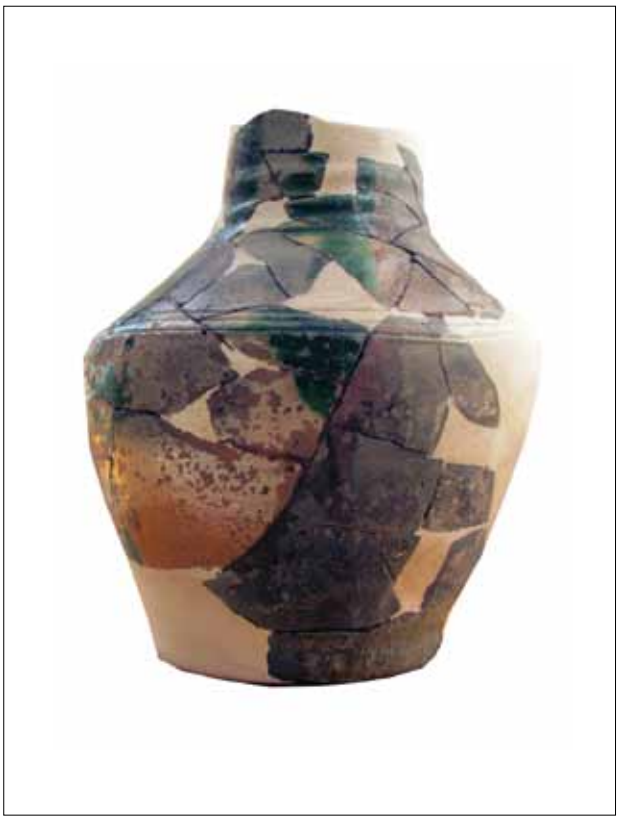
ulomaka grube srednjovjekovne keramike, a u blizini je pronađena i već opisana vjedrica. Prije detaljnije analize usudio bih se ovdje iznijeti jednu pretpostavku, a ta je da se tu radi o podnici nad kojom su bile podignute provizorne drvene nastambe, kao zakloništa za zbijeg seljana iz ostroškog naselja. U prilog tom tumačenju donosim i detalj opisa osvajanja utvrde kojega je sročio Toma Arhiđakon: „Odmah, dakle, sakupivši hrpu od mnogo drva i lišća, potpale pod samim grebenima vatru, čiji je zadimljeni plamen, dižući se neprijatelje zaslijepljivao, (a) **pleteri i daske** (istaknuo T. Burić), koje su bili za svoju obranu pripravili, izgore."[14] Premda Tomin opis ne govori izričito o namjeni tih provizornih objekata treba pretpostaviti da su branitelji Ostroga bili pripravni u slučaju napada skloniti stanovnike sela u utvrdu, a samim time prirediti im kakvo takvo sklonište. Vjerujem da će daljnje analize i moguće analogije omogućiti preciznije tumačenje ovog nalaza.

Pokretni nalazi s Balavana mogu se razvrstati u nekoliko kategorija. Brojčano dominiraju nalazi ulomaka keramičkog posuđa uz rijetke sitne i atipične ulomke staklenih recipijenata, zatim slijede različiti metalni predmeti pa mahom sitniji ulomci životinjskih i ptičjih kostiju. Svi pokretni nalazi, ako apstrahiramo prapovijesne, kronološki su sukladni i pripadaju jednoslojnom nalazištu srednjega vijeka s malim brojem stratigrafskih jedinica.

Lokalitet Balavan u cjelini ima dosta jednostavnu stratigrafiju, koju tvori 4 – 5 otkopnih slojeva iz dvije vremenski odjelite faze. Starija, brončanodobna faza, otkrivena ispod južnog dijela srednjovjekovnog utvrđenja, ima nalaze – ponajviše su to ulomci keramike – koji pokazuju raspon od ranog do kasnog brončanog doba. Suhozidne prapovijesne konstrukcije pružaju se i dalje na jug u dio lokaliteta čije istraživanje tek predstoji.[15] Mlađa faza je u cijelosti srednjovjekovna i pruža se većim dijelom ka sjeveru izvan areala prapovijesnih suhozidnih konstrukcija. Za razliku od prapovijesne ona je jednoslojna, pripada užem vremenskom isječku razvijenoga srednjeg vijeka, u skladu s čim je i vidno manja količina nalaza u odnosu

[14] Toma Arhiđakon, Kronika, str. 57 (preveo V. Rismondo).

[15] Za prikaz prapovijesnih nalaza dugujem zahvalnost kolegi Ivanu Šuti, ravnatelju Muzeja Grada Kaštela, koji mi je ukazao na niz zanimljivih detalja i kronoloških repera po slojevima.

Sika. 7. Vrč sjevernotalijanske produkcije iz branič-kule u utvrdi Ostrog (foto Z. Alajbeg).

na prapovijesnu fazu. U prilog tome idu i stilsko-kronološke odlike pojedinih nalaza, također mahom ulomaka keramike, koji potvrđuju jednoslojnost te faze.

Većina keramičkih ulomaka s utvrde na Balavanu pripada gruboj keramici bez posebnih ukrasa. Dodatnu poteškoću u analizi tih ulomaka predstavlja njihova usitnjenost i trebati će dosta vremena i strpljenja kako bi uspjeli rekonstruirati pojedine oblike posuda.

Posebnu važnost za preciznije kronološko određenje cijeloga sloja imaju ulomci jednoga vrča fine višebojne glazirane keramike, koji je gotovo u cijelosti rekonstruiran (sl. 7.). Nađen je unutar veće prostorije branič-kule nedaleko vrata. To je bikonični recipijent izduženog donjeg dijela i ravnog dna koji završava širokim vratom čiji završni dio nije sačuvan. Prijelaz tijela u vrat označen je plitkom kanelirom, dok je sam vrat oblikovan pomoću dvije plastične trake. Tri plitke kanelire oivičuju i prijelaz iz gornjega dijela vrča u donji. Višebojna glazura vanjskih stijenki sadrži nekoliko nijansi smeđih i crvenkastih tonova, među kojima je ubačena i tamnozelena boja. Boje su nanesene bez posebnoga reda i figuracije tvoreći impresionistički apstraktnu dekoraciju nabacanu na stjenku vrča. I unutrašnje stjenke imaju smeđu glazuru. Vrč pripada sjevernotalijanskoj produkciji rađenoj po uzoru na bizantsku metallic ware. Stoga ne čudi da su mu šire analogije nađene u slojevima nadbiskupske palače u Splitu, gdje je pronađena i prvi put determinirana bizantska keramika 12. – 13. st.[16]

Uz keramiku, kao dominantnu kategoriju nalaza unutar bedema utvrde nađena je i manja količina metalnih predmeta. To su uobičajeni čavli i klinovi raznih namjena, a izdvajaju se rijetkošću nalaz obruča i ručke drvene vjedrice, a posebno okovi vrata i brave te ostatak ključa nađeni *in situ* s unutrašnje strane vrata branič-kule.

Drvene vjedrice poznate su iz repertoara starohrvatskih grobnih nalaza u ranom srednjem vijeku do 9 – 10. st. Vjedrice kao grobni prilog javljaju se diljem Europe još od prapovijesti i antike, te kasne antike. Posebice su česte u avaro-slavenskim grobljima 7. i 8. st. u Karpatskoj kotlini, srednjem Podunavlju i Panonskoj nizini. Zastupljene su i u kasnijim slavenskim grobljima srednje i istočne Europe. Velika koncentracija nalaza vjedrica je i u grobljima velikomoravskog horizonta u Moravskoj i Slovačkoj.[17] Od kraja ranoga srednjeg vijeka nadalje vjedrice se više ne javljaju u grobovima, kao ni grobni prilozi općenito, na što je presudno utjecalo pokrštavanje i učvršćivanje crkvene organizacije u Hrvatskoj i drugim zemljama Europe. Detaljniji pregled literature sigurno bi otkrio po koju vjedricu u naseobinskim slojevima u Europi, no, ovdje ću se ograničiti na Hrvatske zemlje.[18] Činjenicu da trenutno nemamo nalaza vjedrica iz Hrvatske od 12. st. nadalje valja sagledati i u kontekstu nedostatne istraže-

[16] Grković, Penović 2007; Kukoč, Penović 2014a i Kukoč, Penović 2014b, str. 198, Tab. XXIV/123 za analogiju s ostroškim vrčem. Zahvaljujem kolegici Silvi Kukoč na pomoći pri determiniranju ovog nalaza. Cf. i Burić 2020, str. 225–226, sl. 86. Kako takva vrsta keramike nije bila dostupna širim slojevima ostroški vrč nam ujedno svjedoči i o materijalnom statusu vrhova rodovskoga društva u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, stasalih na gospodarskom usponu u razvijenom srednjem vijeku u okviru arpadovskog razdoblja.

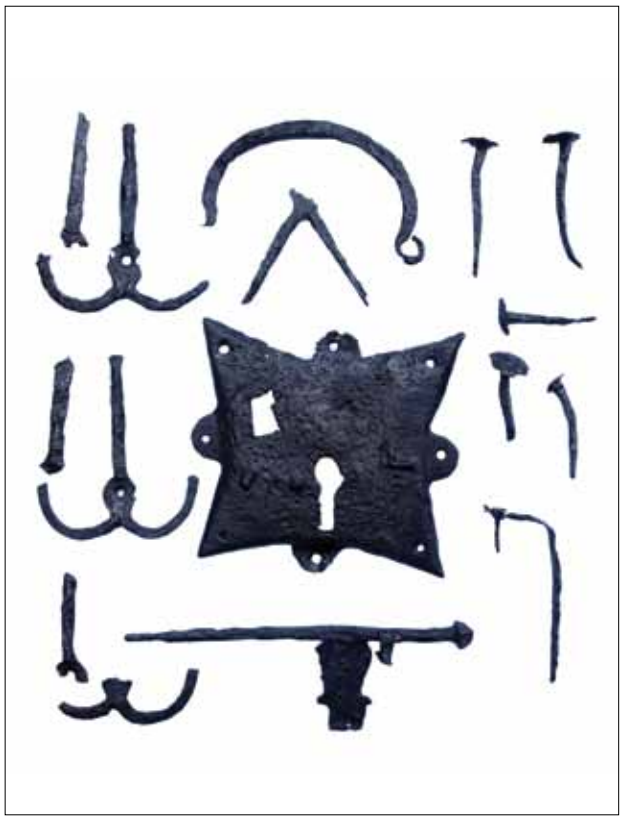
[17] Jelovina 1976, str. 131/bilj. 321–329; Tab. XXVI–XXVII; Belošević 1980, str. 115–116/bilj. 186–201; Tab. XXVII, str. 21; XL, 30–32; Gunjača 1995, str. 162; Hoffiler 1909, str. 129, 131–133, sl. 20.

[18] Samo primjera radi donosim podatak o nalazu željeznih obruča i ručki drvenih vjedrica iz 14. st. iz utvrde Stalać u Srbiji: Minić, Vukadin 2007, str. 107–108, sl. 69/10–11.

nosti naselja u odnosu na groblja. Stoga nalaz vjedrice s ostroške utvrde ima posebno značenje. Radi se o drvenom recipijentu ovalnog oblika s dva okrugla željezna obruča. Nedostatak metalnih ušica za učvršćivanje ručke ukazuje da je jednostavna polukružna željezna ručka s zavijenim krajevima bila učvršćena na recipijent kroz drvene ušice. Povijesne okolnosti i utvrđena kronologija vrča iz branič-kule dozvoljavaju nam da u skladu s stratigrafskim relacijama vjedricu s ostroške utvrde datiramo u početak 13. st.

Slijedeći nalaz vjedrice je tek iz novog vijeka. Nađen je na lokalitetu Staro Guvno u Gundincima u Posavini kod Slavonskog Broda na dubini od 2m u zatrpanom zdencu.[19] Zbog specifičnih uvjeta očuvana je drvena vjedrica u cijelosti, zajedno s željeznim obručima. U kraćem izvještaju autori se ne izjašnjavaju o preciznijoj dataciji.

Od ostalih metalnih nalaza treba još spomenuti i dvije strelice tipa lastinog repa s tulcem za nasad, koje nam zorno potvrđuju ratne operacije na Ostrogu 1226., a posebice nalaz okova brave s pripadajućim ključem i okovima na vratima (sl. 8.).[20] Okov brave nađen je neposredno uz prag ulaznih vrata u branič-kulu s unutrašnje strane pa ga možemo povezati s tim vratima, unatoč njegovim manjim dimenzijama. Četvrtastog je oblika sa šiljastim trokutastim krakovima na uglovima. Ima osam otvora za prikucavanje na drvenu podlogu a u istom sloju oko okova nađeno je i nekoliko čavala koji su služili u tu svrhu. Tu je još nađen dio mehanizma brave i dva gotovo cijela i jedan fragmentarni okov u obliku sidra. Kako je obrada materijala još u tijeku, nije moguće donijeti podrobniju analizu, nego samo sažeti izbor paralela za tu vrstu kovinskih izrađevina. Kovane brave javljaju se u srednjem vijeku tek od 11. st. Do tada su upotrebljavane drvene brave, baštinjene iz antike, kakve su se održale u tradicijskoj seoskoj arhitekturi do 20. st.[21] Okov ostroške brave ima oblik koji se dugo rabio, do kraja srednjeg vijeka a vjerojatno i kasnije. Sačuvani primjerci češći su od 15. st. Primjera radi donosim ovdje okov i bravu kutije proizvedenih početkom 15. st. u trentinskim radionicama u Italiji.[22] Tanki kulturni sloj i opširan opis pada Ostroga u Tominoj kronici (1226.) daju pouzdani kronološki re-

Slika 8. Okov brave branič-kule s pripadajućom garniturom (foto Z. Alajbeg).

per koji nam omogućuje datirati otkriveni okov u prvu četvrtinu 13. st. Godina 1226. je tu *terminus post quem* non za sve srednjovjekovne nalaze s ostroške utvrde. Nedostatak bližih kronoloških i prostornih paralela priječi nas u donošenju opširnijih i pouzdanijih zaključaka pa ostroški okov brave ostaje do daljnjega usamljeni rani primjerak takvog predmeta na istočnjadranskoj obali.

Osim predmeta od keramike, stakla i metala pronađeno je i više usitnjenih ulomaka životinjskih i ptičjih kostiju te po koja ljuštura morskih školjkaša.

Utvrdu Ostrog (*castrum Ostrog*) dali su podići ostroški didići, koji su time željeli zaštititi svoj teritorij od presizanja dviju moćnih susjednih komuna, Trogira i Splita. Po njima se i selo Ostrog u pojedinim dokumentima naziva *villa dedigiorum*. O didićima se dosta pisalo, a posebice o ostroškima.[23] Radi se, po svemu sudeći, o sloju slobodnog seljaštva i nižeg plemstva organiziranog u

[19] Vujnović *et al.* 2013, str. 105–106.

[20] Burić 2020, str. 225–226, sl. 85.

[21] HE 3, str. 256–257.

[22] Raffaelli 1996, str. 174, kat. br. 29 s slikom. Ovaj katalog je citiran i u Burić 2020, str. 225/bilj. 841., ali je omaškom izostavljen iz popisa literature.

[23] Omašić 2001, str. 89–95, 97.

rodovske zajednice. Za opću povijest Ostroga važno je napomenuti da je teritorij toga sela bio izvan vladarskih posjeda (*territorium regale*), što je i omogućilo sloju slobodnog seljaštva (didići) da se tako dugo održi. Slični razvoj imalo je i selo Radošić u zaleđu Kozjaka, s kojim je Ostrog direktno graničio.[24] U pisanim izvorima spominju se tri roda (*parentelae*) ostroških didića: Nemovlastine, Strumbrade i Brutići. Ojačavši gospodarski u općem ekonomskom uzletu razvijenoga srednjeg vijeka, posebice u stalnom kontaktu s komplementarnim privredama gradskih komuna, a osjećajući se sve više ugroženima od tih istih komuna, ti rodovi su pristupili iznad svojega naselja izgradnji pravoga zidanog utvrđenja (*castrum*, kako ga naziva Toma arhiđakon), na položaju prapovijesne gradine. Po svemu sudeći taj je čin bio *casus belli*. Udruženi Splićani i Trogirani, uz presudnu vojnu pomoć tadašnjega splitskog kneza, zahumskoga kneza Petra, zauzeše nakon krvavih borbi Ostrog i njegovu utvrdu 1226., a stanovnike pobiše ili odvedoše u ropstvo. Iako su se preživjeli Ostrožani poslije vratili u svoje selo i čak ga koncem 13. st. opet dobili u vlasnost to je bio udarac od kojega se više nikada nisu u potpunosti oporavili. Bio je to početak kraja slobodnoga hrvatskog seljaštva, didića. U neravnopravnoj borbi ranofeudalne rodovske strukture podlegle su daleko nadmoćnijim komunalnim društvima Splita i Trogira, koja su i društveno i gospodarski bila znatno razvijenija. Prostor je jednostavno bio pretijesan da bi se između dva razvijena dalmatinska grada, udaljena nepunih 30-ak kilometara počeo razvijati još jedan grad na hrvatskom teritoriju tipa utvrde s podgrađem.[25] Na sudbinu Ostrožana presudno je utjecao položaj njihovog naselja. Našli su se upravo usred interesnih sfera Splita i Trogira, u najplodnijem dijelu Kaštelanskog polja. Mjesta za treći grad tu jednostavno nije bilo.

Svu bizarnost žestine rata za Ostrog spontano opisuje i pristrani splitski arhiđakon Toma u svom znamenitom djelu *Historia Salonitana*. Cijelo jedno poglavlje (29.) posvećeno je zaposjedanju Ostroga i nosi naslov "O ratu koji se vodio za selo Ostrog" (*De bello, quod gestum est pro uilla de Ostrogo*). Nakon detaljnog opisa tijeka vojnih operacija Toma prepričava kako je pobjednička strana srušila crkvu didića, a grobove njihovih predaka prekopala i kosti razbacala po polju.[26]

Dakle, na temelju dosadašnjih spoznaja može se ustvrditi da je *castrum Ostrog* izvorno srednjovjekovno zdanje, koje su didići počeli zidati ranih 20-ih godina 13. st., a koje je nedugo zatim u velikom pohodu Splićana i Trogirana razoreno i više nikada nije obnovljeno. Devastiranosti cijeloga objekta dijelom je svakako pridonijelo i kasnije raznošenje kamenja za zidanje crkve sv. Lovre u 18. st., ali i agrarnih suhozidnih terasa ("prizide" u zavičajnom govoru) u podnožju. To bi bio rijedak primjer jednoslojnog utvrđenja jedne ruralne zajednice razvijenoga srednjeg vijeka, odnosno primjer utvrde romaničkoga vremena.

2. Sv. Petar od Klobučca

Fortifikacijski sklop kod Sv. Petra od Klobučca/Klobučića (*ecclesia sancti Petri Clobuce/ecclesia S. Petri de Clobucichy/de Clobucich*), kasnije zvanog i Sv. Petar od Podmorja (*s. Petri de Podemorie*), a početkom novoga vijeka i Sv. Petar u trogirskom Velom polju (... *ad sanctum Petrum in Campo Magno Tragurij*), ima u izvorima potvrđenu fazu iz 14. st., a može se s oprezom govoriti i o mogućim elementima utvrđenja i ranije. Dugo je vremena bila dvojbena ubikacija crkve i samostana koji se u izvorima navode pod tim imenom, pa i podosta lutanja – posebice po pitanju ubikacije cijeloga kompleksa, kao i razlučivanja samostana od crkve – što je naročito došlo do izražaja u starijoj literaturi iz 19. i pr. pol. 20. st. Dilemu je manirom iskusnoga povjesničara i topografa razriješio V. Omašić, vrsni poznavatelj terena i srednjovjekovnih dokumenata, dokazavši da su crkva i samostan bili uz more, na mjestu današnje župne crkve sv. Petra u Kaštel Novom, a ne na lokalitetu Miri u donjokaštelanskom polju.[27]

Podatak iz 14. st. je jasan. U njemu se govori o ponovnoj izgradnji utvrde u kojoj će biti manja vojna posada, što

[24] Burić 2020, str. 56, 59–60, 143, 162.

[25] Babić 1989, str. gdje se analizira taj tip naselja.

[26] Tekst izvora i komentare vidi u najnovijem kritičkom izdanju splitskoga Književnog kruga Toma Arhiđakon, *Historia Salonitana*, Split 2003 (prijevod Olga Perić, komentari Mirjana Matijević-Sokol i Radoslav Katičić), str. 164–167 (pogl. XXIX). Stilske i sadržajne specifičnosti toga poglavlja u odnosu na cjelinu Tominoga djela, kao i ideološku osnovicu istoga, obradio je na veoma zanimljiv i nov način Neven Jovanović na znanstvenom skupu "Toma Arhiđakon i njegovo doba", održanom u Splitu 2000. g. (Jovanović 2004, str. 177–195).

[27] Omašić 1978, str. 144–159, posebice str. 152–159. za utvrdu. Za današnju crkvu sv. Petra u Kaštel Novom cf. Duvnjak 2007. Cf. također i novija, proširena izdanja Omašićevih sinteza kaštelanske povijesti: Omašić 1986, str. 95–105 (100–105); 2001, str. 120–131 (126–131).

podrazumijeva da je postojala i starija utvrda. Odluku o tome donijelo je 1354. trogirsko Veliko vijeće (*Reficiatur fortacilium s. Petri de Podemorie ...*), a utvrda je srušena po odluci istoga Velikog vijeća tijekom rata s Venecijom 1420. i nije više obnavljana. Da se radi o utvrdi potvrđuju i tekstovi trogirskih povjesničara Lučića (*Luciusa*) i Andreisa. Po njima se ta odluka odnosila na *castello di san Pietro di Primorye/Podemorie*.[28]

Opet ukazujem na odluku iz 1354. u kojoj stoji podatak o **ponovnoj izgradnji** (istaknuo T. Burić). Da je tu već bila starija utvrda moguće je i posredno zaključiti iz dva druga podatka. Ako je tu od 12. st. bio samostan možda je već on bio ograđen zidom, kako je to bilo uobičajeno za samostanska zdanja izvan gradova. Drugi važan podatak je iz 1251., a donosi ga Toma Arhiđakon, koji piše da je kralj Bela IV „naredio da mu se pripremi boravište kod crkve sv. Petra koja je između Solina i Trogira" (*fecitque sibi parari hospitium aput ecclesiam sancti Petri ....*).[29] Moguće je već tada postojao određeni fortifikacijski objekt uz crkvu. Isto tako Omašić navodi da je crkva sv. Petra bila beneficij koji je po svemu sudeći ugašen u pr. pol. 14. st., a posjedi su prešli u vlasnost trogirske komune, pa se nameće pitanje da li je sama komuna nakon toga podigla neko utvrđenje, koje je 1354. nanovo sagrađeno. Pravi odgovor na sve ove dileme mogu dati samo novi dokumenti i sustavna iskopavanja današnje crkve sv. Petra, premda je vjerojatno veći dio starijih objekata i slojeva uništen kasnijim izgradnjama i ukopima oko crkve.

Iz svega ovdje izloženog može se kazati da je u 14. st. zasigurno postojala utvrda uz crkvu sv. Petra od Klobučca, a možda u određenom obliku i ranije kroz 13. st.

3. Nadbiskupska kula u Lučcu u Sućurcu

Nakon utvrđenja kod Sv. Petra od Klobučca podignut je koncem 14. st. fortifikacijski sklop nadbiskupskog posjeda u Sućurcu. Tu je na predjelu Lučac, uz morsku obalu, splitski nadbiskup Andrija Benzi iz Gualda (*Andrea de Bentiis de Gualdo/Andrea dei Benzi de Gualdo*)[30] dao 1392. sagraditi kulu za obranu svojih posjeda od upada Vlaha (sl. 1.). To se zdanje u reambulaciji nadbiskupskih dobara iz 1397. naziva *reductu seu turri de Luzaz* (zaklon ili kula u Lučcu)[31] Ponekad ga se dovodilo u vezu s utvrđenim naseljem na obali, te isticalo kao najstariji kaštel, što je argumentirano pobio Omašić, dokazavši da je naseljavanje seljaka iz srednjovjekovnog Sućurca u nadbiskupsko utvrđeno selo na obali započelo tek u dr. pol. 15., a dovršeno sredinom 16. st.[32] Povijesni izvori i historiografija nam pružaju podatke o obrambenim zdanjima na prostoru današnjeg Kaštel Sućurca od konca 14. st. nadalje. Pri tome je pažnji istraživača promaklo da je razdoblje od 9. do 14. st. tu u potpunosti ostalo nepoznato. Naime, ako je splitski nadbiskup dobio putaljski posjed u 9. st. teško je prihvatiti spoznaju da sve do 14. st. na samoj obali nije bilo ničega. Ta morali su nadbiskupi imati barem manji gospodarski sklop za prihvat ljetine i boravak osoblja u razdobljima poljoprivrednih radova. Na to se nadovezuje teza koju sam iznio još ranije, a odnosi se na kontinuitet crkvene vlasti na tom prostoru. Konkretno, ako je knez Trpimir darovao splitskom prelatu dio svojega vladarskog posjeda (*territorium regale*) u Kliškoj županiji, koji je nekad bio sastavnim dijelom agera centuriatusa kolonije *Salonae*, nameće se daljnji zaključak da je taj darovani posjed nekada bio u vlasnosti salonitanskog metropolita, kojega će splitski prelati uskoro naslijediti na poznatim crkvenim saborima iz 10. st. za vladavine kralja Tomislava.[33] Stoga ostaje otvorena mogućnost da je već u kasnoj antici tu postojao određeni gospodarsko-ladanjski sklop salonitanskih nadbiskupa, na što upućuju i brojni pojedinačni nalazi i indicije.[34] Sigurniji odgovor na ovu hipotezu mogu pružiti jedino buduća iskopavanja na prostoru nadbiskupskog kaštela i uokolo njega.

Sagledavši sve izneseno možemo kazati da su na prostoru Kaštela u srednjem vijeku postojala dva fortifikacijska sklopa uz obalu; jedan kod Sv. Petra od Klobučca u Kaštel Novom, a drugi u Lučcu u današnjem Kaštel Sućurcu. Za sada je onaj u Kaštel Novom nešto stariji prema podatcima iz dokumenata, no, nadati se je da će neka buduća arheološka istraživanja pružiti sigurnije

[28] Omašić 1978, str. 156–157.

[29] Omašić 1978, str. 154.

[30] O nadbiskupu Andriji Benziju i netočnom navođenju njegove imenske formule cf. Kovačić 1992.

[31] Omašić 1978, str. 59; 1989; Marasović 1992, str. 215–216; 1999, str. 134–138.

[32] Omašić 2001, str. 59, 174–176. U ovom djelu, kao i u radovima citiranim u prethodnoj bilješci detaljno je opisan razvoj fortifikacija i naseljenog prostora u nadbiskupskom kompleksu na Lučcu.

[33] Burić 1992, str. 130–131.

[34] Cambi 1992, str. 58–59, gdje na sličan način tretira pitanje kontinuiteta u vladarskim darovnicama 9. st.

osnove za preciznije datiranje tih utvrđenja i njihovih – još neuočenih – starijih slojeva Oba, inače, pripadaju crkvenim ustanovama: samostanu sv. Petra od Klobučca, kojega kasnije preuzima trogirska komuna, te splitskom nadbiskupu.

Zaključak

Arheološka rekognosciranja i iskopavanja, kao i pisani izvori, potvrđuju nam postojanje triju srednjovjekovnih utvrda na prostoru današnjih Kaštela, koji je u ranom srednjem vijeku najprije bio sastavnim dijelom starohrvatske Kliške županije, a potom je od 12. do 15. st. postupno dospio u okvire komunalnih distrikata Trogira i Splita. Sve tri nastale su u razvijenom i kasnom srednjem vijeku pa možemo s dosta velikom vjerojatnošću kazati da do 11. st. tu nije bilo fortifikacija, što otvara pitanje obrambenog sustava županije u srednjem vijeku. Utvrde (*castra*) koje se spominju do 11. st. na teritoriju Kliške županije, ili su potvrđene arheološkim istraživanjima, su Klis, Drid (*Dridum*) kod Marine, te Labin (*Albona*), Radošić i Zmina u zaleđu brda Kozjak.

Od tri utvrde u Kaštelima opstala je samo nadbiskupska u Sućurcu, ostroška je razorena odmah po izgradnji (1226.), a ona Sv. Petra od Klobučca je porušena u sukobima s Venecijom 1420. Također je zanimljiva i vlasnička struktura tih utvrđenja. Dvije pripadaju crkvenim institucijama (Sv. Petar od Klobučca benediktinskom samostanu, a kula u Lučcu u Sućurcu splitskom nadbiskupu), a treća, ostroška, zidana je kao smiona investicija ostroških didića, čije su rodovske strukture slobodnog seljaštva pokušale tim činom učvrstiti svoj status naspram dvije moćne gradske komune, Trogira i Splita. Taj pokušaj je završio teškim vojnim porazom didića 1226., a srušena utvrda više nije obnavljana. Trogir i Split nisu ni inače na teritoriju svojih distrikata podizali fortifikacijske objekte, već su sva sredstva za obranu ulagali u izgradnju, popravak i učvršćivanje gradskih bedema.

Prema do sada poznatim izvorima, pisanim i arheološkim, najstarija je utvrda na brijegu Balavan u Kaštel Lukšiću (*castrum Ostrog* – početak 13. st.), a potom slijedi utvrđenje Sv. Petra od Klobučca u Kaštel Novom (14. st.) i kula splitskog nadbiskupa u Sućurcu (konac 14. st.). Ostroška utvrda pripada romaničkom razdoblju, a druge dvije gotičkom.

TONČI BURIĆ

MEDIEVAL FORTRESSES IN KAŠTELA (A HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL OUTLINE)

(Summary)

Archaeological reconnaissance and excavations, as well as written materials, confirm the existence of three medieval fortresses in what is today known as Kaštela. This area was first a part of Early Croatian Klis County in the Early Middle Ages, and then it gradually became a part of Split's and Trogir's districts. All three fortresses were created in the High Middle Ages and Late Middle Ages, so we can be fairly certain that there were no fortifications in these places up to the 11th century. This opens up the question of the county's defensive system in the Middle Ages. The fortifications (*castra*) that are mentioned up to the 11th century in the territory of the Klis County or have been confirmed by archaeological excavations are Klis, Drid (*Dridum*) near Marina, as well as Labin (*Albona*), Radošić and Zmina behind Kozjak.

Out of the three forts in Kaštela, only the one belonging to the archbishop in Kaštel Sućurac has survived, the one in Ostrog was destroyed shortly after it had been built (1226), and the one in Klobučac was destroyed during conflicts with Venice in 1420. It is also interesting to note the ownership structure of the fortifications. Two of them belong to the Catholic Church (St. Peter of Klobučac to a Benedictine monastery, and the fort in Lučac in Sućurac to the Archbishop of Split), while the third, the one in Ostrog, was built as a bold investment made by the town's free peasantry in an attempt to solidify their independence from two powerful cities, Trogir and Split. The attempt ended in a military defeat, and the destroyed fortress was never rebuilt. Trogir and Split actually did not erect fortification objects on the territories of their districts, investing the funds instead in building, repairing and fortifying their respective city walls.

Prijevod: Marko Domljanović

KRATICE

HAG
Hrvatski arheološki godišnjak, Zagreb.

HE
Hrvatska enciklopedija, Zagreb.

KZ
Kaštelanski zbornik, Kaštela.

PPUD
Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, Split.

Radovi FFZd, OOUR Split, Split.

SHP
Starohrvatska prosvjeta, Split.

VHAD, N. S.
Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva, Nova serija, Zagreb.

LITERATURA

Ančić 2004
M. Ančić, *Od vladarske curtis do gradskoga kotara*, SHP/26 (1999), Split 2004, 189–236.

Babić 1984
I. Babić, *Prostor između Trogira i Splita*, Trogir 1984.

Babić 1989
I. Babić, *Naselja pod utvrdama u Dalmaciji*, Radovi FFZd, OOUR Split 4, Split 1989, 7–25.

Belošević 1980
J. Belošević, *Materijalna kultura Hrvata od 7 – do 9. stoljeća*, Zagreb 1980.

Benyovsky Latin 2009
I. Benyovsky Latin, *Srednjovjekovni Trogir. Prostor i društvo*, Zagreb 2009.

Burić 1987
T. Burić, *Prostorna organizacija Ostroga kroz povijest*, KZ 1, Kaštela 1987, 37–41.

Burić1992
T. Burić, *Srednjovjekovno selo Sućurac i njegovi spomenici*, u: Zbornik Kaštel-Sućurac od prapovijesti do XX. stoljeća, Z. Gunjača (ed.), Split 1992, 101–131.

Burić 2000
T. Burić, *Sv. Lovre – Balavan*, SHP III/27, Split 2000 29–34.

Burić 2006
T. Burić, *Ostrog – Balavan*, HAG 2/2005, Split 2006, 374–376

Burić 2007
T. Burić, *Ostrog – Balavan*, HAG 3/2006, 409–411

Burić 2011
T. Burić, *Perunovo brdo (monte Borun) – prilog poznavanju poganske slavenske toponimije u Kaštelima*, SHP III/38, Split 2011, 59–82.

Burić 2012
T. Burić, *Ostrog – Balavan (Sv. Lovre*), HAG 8/2011, 625–627; Red. br. 295.

Burić 2013
T. Burić, *Ostrog – Balavan (Sv. Lovre*), HAG 9/2012, 727–728; Red. br. 366.

Burić 2020
T. Burić, *Trogirski distrikt u srednjem vijeku do 1537. godine*, Split 2020

Cambi 1992
N. Cambi, *Sućurac u antici,* u: Zbornik Kaštel-Sućurac od prapovijesti do XX. stoljeća, Z. Gunjača (ur.), Split 1992, 49–59.

Duvnjak 2007
M. Duvnjak, *Župna crkva Sv. Petra apostola u Kaštel Novom*, Kaštela 2007.

Grković, Penović 2007
S. Grković, A. Penović, *Bizantska keramika sa sgraffito ukrasom iz jugoistočnog dijela Dioklecijanove palače (12. – 13. stoljeće)*, SHP III/34, Split 2007, 281–293.

Gunjača 1995
Z. Gunjača, *Groblje u Dubravicama kod Skradina i druga groblja 8-9. stoljeća u Dalmaciji*; u: Etnogeneza Hrvata, N. Budak (ed.), Zagreb 1995, 159–168.

Hoffiler 1909
V. Hoffiler, *Staro groblje u Velikoj gorici*, VHAD, N. S. 10, Zagreb 1909, 120–134, sl. 20.

Horvat 2007
Z. Horvat, *Branič-kula na burgovima kontinentalne Hrvatske od 13. do 15. stoljeća*, Prostor 15/1 (33), Zagreb 2007, 26–41.

Jelovina 1976
D. Jelovina, *Starohrvatske nekropole*, Split 1976.

Jovanović 2004
N. Jovanović, *Nulti stupanj Tomina pisanja: glava 29 Salonitanske historije*; u: Toma Arhiđakon i njegovo doba: zbornik radova sa znanstvenog skupa, M. Matijević-Sokol, O. Perić (eds.) Split 2004, 177–195.

Katić 1994
M. Katić, *Utvrda Drid*, PPUD 34, Split 1994, 5–19.

Kovačić 1992
S. Kovačić, *Utemeljitelj Kaštel-Sućurca nadbiskup Andrija Benzi iz Gualda (o. 1355–1437)*; u: Zbornik Kaštel – Sućurac od prapovijesti do XX. stoljeća, Z. Gunjača (ed.), Split 1992, 185–201.

Kukoč, Penović 2014a
S. Kukoč, A. Penović, *Bizantska keramika 12. i 13. stoljeća s graviranim ukrasom (nalazi iz jugoistočnog dijela Dioklecijanove palače, 1992. godine)*, u: Prije sjećanja I, V. Delonga (ed.), Split, 277–287.

Kukoč, Penović 2014b
S. Kukoč, A. Penović, *Srednjovjekovna i novovjekovna slikana keramika*, u: Prije sjećanja II, V. Delonga (ed.), Split 2014, 155–267.

Marasović 1992
K. Marasović, *Poznavanje prostornog razvoja Kaštel Sućurca je temelj obnove i očuvanja*, u: Zbornik Kaštel-Sućurac od prapovijesti do XX. stoljeća, Z. Gunjača (ed.), Split 1992, 213–219.

Marasović 1999
K. Marasović, *Utvrde Kaštel Sućurca*, KZ 6, Kaštela 1999, 133–146.

Minić, Vukadin 2007
D. Minić, O. Vukadin, *Srednjovekovni Stalać*, Beograd 2007.

Omašić 1978
V. Omašić, *Topografija Kaštelanskog polja*, Split 1978.

Omašić 1986
V. Omašić, *Povijest Kaštela od početka do kraja XVIII stoljeća*, Split 1986.

Omašić 1989
V. Omašić, *Dva dokumenta iz prošlosti Kaštel Sućurca*, KZ 2, Kaštela 1989, 30–42.

Omašić 2001
V. Omašić, *Kaštela od prapovijesti do početka XX. stoljeća*, Kaštela 2001.

Raffaelli 1996
U. Raffaelli (ur.), *Oltre la porta, Serrature, chiavi e forzieri dalla preistoria all'eta moderna nelle Alpi orientali*, Trento 1996.

Toma Arhiđakon 1960
1960 = Kronika (preveo V. Rismondo), Split.

2003 = *Historia Salonitana* (prijevod Olga Perić, komentari Mirjana Matijević Sokol, Radoslav Katičić), Split.

Vujnović et al. 2013
N. Vujnović, J. Burmaz, F. Sirovica, *Gundinci – Staro Guvno 3* (AN 73), HAG 9/2012, Redni broj 47, Zagreb 2013, 104–106.

VEDRAN KOPRIVNJAK

SONDAŽNA ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA NA LOKALITETU "SV. MIHOVIL", POLOŽAJ IVERNIĆ (LAVDIR) U SEGETU DONJEM

UDK / UDC 902.2(497.583Segat Donji)
Prethodno priopćenje
Primljeno: 28. 2. 2018.

Vedran Koprivnjak
B. Bjelinskog 16
HR – 10 360 Sesvete
vedrankoprivnjak@yahoo.co.uk

Položaj Ivernić nalazi se u trogirskom Malom Polju, na njegovom sjevernom rubu, blizu kamenoloma na brdu Sv. Ilija. Poznat je vjerojatno još od antičkih vremena kao Lavdir (lapidarium) i uglavnom se veže uz industriju ekspolatacije i obrade kamena. Usred modernih poljoprivrednih površina dižu se ostaci apside crkve građene od kombinacije klesanih blokova i priklesanih lomljenaca, a oko ostataka crkve prepoznati su brojni nalazi antičkog građevinskog materijala i pokretnih sitnih nalaza. Crkva se u katastru vodi kao "Sv. Mijo" i u narodu je zapamćena kao crkva Sv. Mihovila, a posebna je jer se uz nju veže luk oltarne pregrade s natpisom koji je datiran u 9. st. i čuva se u Gradskom muzeju Trogir. Svrha sondažnih istraživanja na ovom je mjestu utvrditi starost i pojedine građevinske faze same crkve te rasprostiranje i funkciju potencijalnih antičkih ostataka na istoj čestici. Radi utvrđivanja gabarita lokaliteta, istraživanje je obuhvatilo i susjedne parcele.

Ključne riječi: *Malo Polje, Ivernić, Lavdir, Sv. Mihovil, rani srednji vijek, antičke građevine, antička parcelacija i komunikacije*

U razdoblju od 16. rujna do 11. studenog 2015. godine izvršena su sondažna arheološka istraživanja na lokalitetu sv. Danijel (sv. Mihovil) u Segetu Donjem kod Trogira. Istraživanja su proveli arheolozi iz tvrtki GeoArheo d.o.o. i Contarini d.o.o. i 10 fizičkih radnika sa šireg područja grada Trogira. Stručni nadzor vršili su Marijeta Babin i Miroslav Katić, konzervatori iz Konzervatorskog odjela Ministarstva kulture u Trogiru. Voditelj sondažnog arheološkog istraživanja bio je Vedran Koprivnjak, diplomirani arheolog, dok je zamjenik bila Martina Miletić, diplomirana arheologinja, tada zaposlenici tvrtke Contarini d.o.o. Stručni dokumentarist bio je Vedran Koprivnjak, a zračni snimak izvršio je Goran Skelac iz tvrtke GeoArheo d.o.o. Istraživanje je trajalo 40 radnih dana.

Brojne obradive površine sjeverno i zapadno od grada Trogira pripadaju cjelini zvanoj Malo Polje (*Campo piccollo*). S obzirom na činjenicu da je čitav prostor smješten na morskoj obali te da je ograničen pružanjem brda Vlaška, Sv. Ilija, Pleće i Krban, ovo područje predstavlja važan potez obradivih polja u blizini antičkog i srednjovjekovnog urbanog središta, a koje je dobro natopljeno tokovima potoka i riječica koje se spuštaju s obronaka nabrojanih brda u uglavnom ulijevaju u more (Sl. 1.). Uzmemo li sve ove karakteristike u obzir, ne čudi činjenica da je pravilan raster međusobno ortogonalnih poljskih putova, uličica u današnjem Segetu Donjem, vjerojatno porijeklom ostatak rimske centurijacije koja je u svojoj morfologiji ispoštovana do današnjih dana. U ovom dijelu tragurijskog agera jasno se ističe ulica Rim-

Slika 1. Položaj lokaliteta na karti šire okolice (foto Google Earth 04. 09. 2017.)

ski put koja se u ravnoj, gotovo neprekinutoj, liniji pruža u smjeru istok-zapad, od podnožja brda Vlaška na zapadu do područja Pantan na istoku. Ulica je prepoznata kao *via decumanus maxima* trogirskog agera[1], a osim nje prepoznati su i dijelovi modernih ulica koje se pružaju u smjeru sjever-jug, a odgovaraju položaju pretpostavljenih rimskih *cardo*, tako da se antička podjela zemljišta u ovom dijelu može s vrlo velikom sigurnošću utvrditi (Sl. 2.). Ove pretpostavke potvrđene su i nalazima antičkih građevinskih sklopova na raskrižjima *decumanusa* s poprečnim cestama, a osobito na položajima Zvirača, Sudanel, Konacvine i Demunat[2]. Za istaknuti je i moderna ulica Put Sudanela s dodacima ulica Kneza Domagoja i Put Dragulina (Balančane) koja vodi od stare jezgre grada Trogira prema podnožju brda Sv. Ilija i zasigurno je nastala na ostacima glavne antičke komunikacije kojom se dolazilo do rimskih kamenoloma. Dio ove važne komunikacije prolazi istočnom stranom istraživanog lokaliteta i čini granicu s ove strane. Osim dviju rimskih i srednjovjekovnih cesta, glavna odrednica morfologije predmetnog prostora u Malom Polju svakako je potok Lavdir koji se u smjeru sjever-jug pruža zapadnom granicom istražne površine. Potok izvire u podnožju brda Sv. Ilija i utječe u more blizu današnje ACI marine Seget, a korito mu je uređeno u recentno doba što je vidljivo po betonskoj konstrukciji. U njemu danas većinom nema tekuće vode, odnosno ona se pojavljuje u razdobljima s mnogo padalina, no prema izgledu i dubini starog korita vidljivog na povijesnim kartama i prikazima, izvjesno je da je potok bio relativno stalan izvor vode za piće i navodnjavanje.

Samo područje crkve dosad nije arheološki istraživano, a spomeni crkve i područja u povijesnim izvorima i suvremenim publikacijama svode se na puko nabrajanje crkava u polju među kojima je i Sv. Mihovil. Iako važan, opis trogirskog Malog Polja kod Dominika Andreisa s kraja 16. st. navodi crkvu Sv. Mihovila samo kao jednu od crkava u polju koja pripada jurisdikciji novoosnovane župe Seget, a ne govori u kojem je stanju ni koristi li se još uvijek[3]. Opis njegovog potomka Pavla Andreisa posvetio je čak jednu rečenicu crkvi, a ona opisuje crkvu u ruševnom stanju, tako da prvi pravi povijesni podatak potječe iz sredine 18. st. i govori da je lokalitet napušten[4]. U kasnijim se putopisima crkva više ne spominje, a na kartografskim prikazima iz 19. st. (vojna karta 1851. – 1854.

[1] Babić 1991, str. 50.

[2] Babić 1991, str. 50.

[3] Babić 2012, str. 39.

[4] Burić 1982, str. 137.

Slika 2. Karta uže okolice lokaliteta s naznačenim antičkim cestama (crveno) i pružanjem potoka Lavdir (plavo) (foto Google Earth 04. 09. 2017.)

i katastar 1831. g.) ne nalazimo spomen crkve, kao niti naznaku da na ovoj čestici crkva postoji. Obližnja crkva Gospe od Sniga na lokalitetu Zvirače nalazi se na svim prikazima, kao i na popisu trogirske biskupije i sasvim sigurno egzistira kao župna crkva za dio populacije Malog Polja, dok ostatak stanovništva pohodi crkve u naselju Seget Donji (Gospe od Ružarija, Gospe od Konacvina). Ipak, u Gradski muzej Trogir dolazi ulomak luka oltarne pregrade s nepoznatog nalazišta u Malom polju, a indikativno je to što se na luku nalazi natpis sa spomenom Sv. Mihovila. Luk se navodi u stručnoj literaturi gdje autori ne pokazuju nikakvu sumnju u njegovo ranosrednjovjekovno porijeklo, pogotovo stoga što o njemu i crkvi piše Pavao Andreis još u 18. st.[5] Ulomak luka većih je dimenzija i izrazito je dobro očuvan. Načinjen je od segetskog vapnenca, a kameni je vijenac sveukupno širok 0,21 m. Ukrašen je motivom dvoprutih kuka na vanjskom rubu, dok mu se duž unutarnjeg ruba pruža natpis: ***...DE DONIS D(e)I ET S(an)C(t)I MICHAELI ARCHANGELIQ...*** Upravo je prema tom natpisu luk datiran u početak 9. st. pošto se koristi formula: *de donis dei*, a u razdoblje predromanike autori ga svrstavaju i zbog spomenutih kuka i činjenice da je polje luka sastavljeno od kombinacije kuka i natpisa[6]. Ovo je dalo poticaj Nikoli Jakšiću da izdvoji ovaj luk i da ga analogijama (sv. Marta u Bijaćima, sv. Mihovil u Brnazama, sv. Lovre u Morinju kod Šibenika) poveže uz trogirsku klesarsku radionicu u predromanici[7]. S njim se slaže i Josipović koji analogijama dodaje u luk iz Otresa[8]. Ovi podaci i stručna stilska analiza, a sve pod uvjetom da luk zaista pripada ovoj crkvi, pokazuju crkvu Sv. Mihovila kao ranosrednjovjekovnu predromaničku crkvu s umjetničkim produktima trogirske klesarske radionice i time daju naznaku važnosti lokaliteta u razdoblju predromanike i pridružuju ga pretpostavljenoj predromaničkoj fazi crkve Sv. Danijela u Sudanelu kao jedinim predstavnicima razdoblja u Malom Polju. Činjenica da crkve nema u opisima i drugim spomenima od 16. st. pa nadalje nudi mogućnost klasičnog napuštanja starohrvatskih crkava u razdoblju turske opasnosti, nakon kojeg se tek nekolicina obnavlja i ponovno koristi, a uglavnom se vjerski život odvija u starim župama ali novim crkvama.

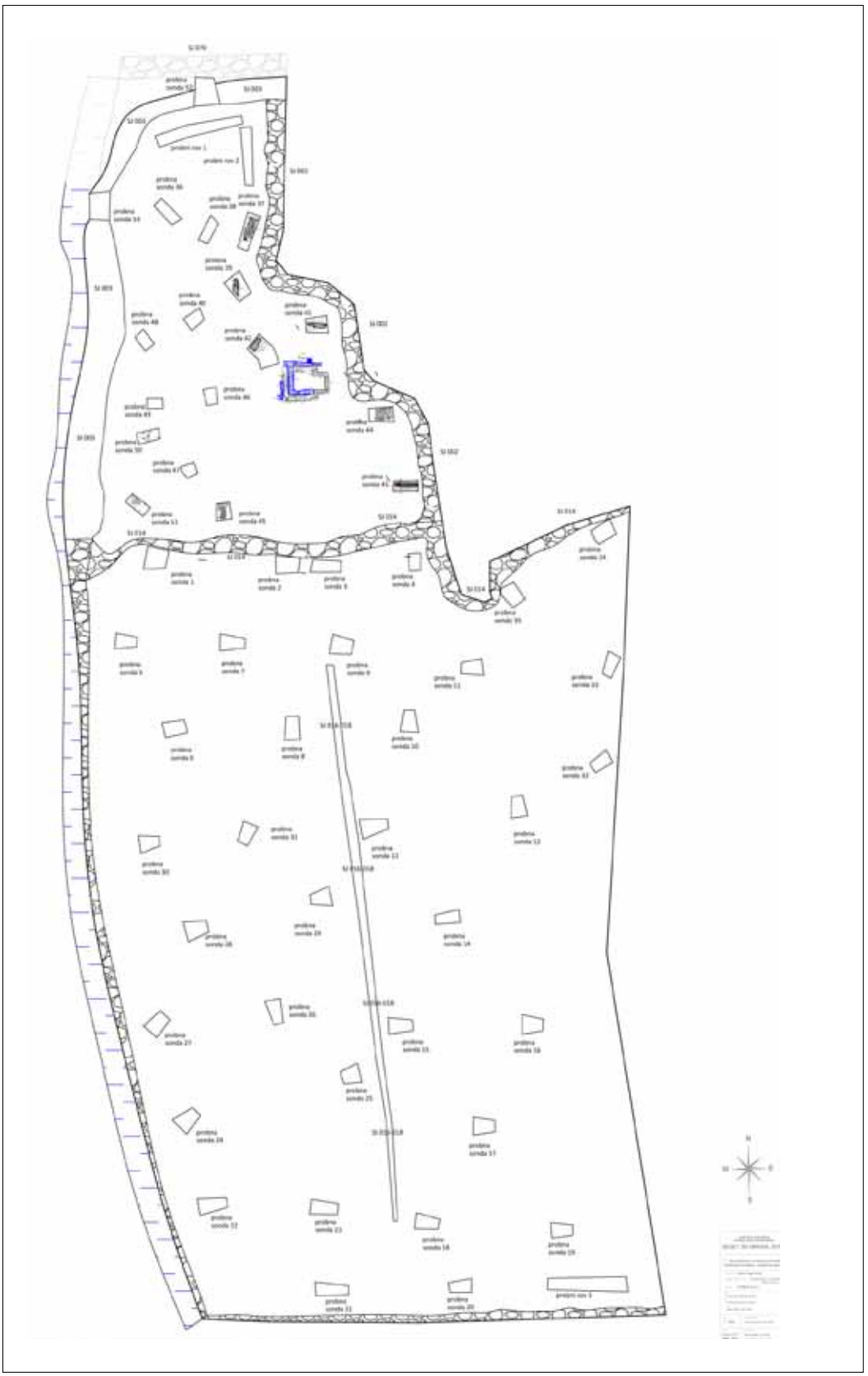
S obzirom na činjenicu da luk potječe iz Malog Polja na kojem je samo jedna spomenuta crkva Sv. Mihovila,

[5] Burić 1982, str. 137.

[6] Burić 1982, str. 137; Jakšić, 1999, str. 270.

[7] Jakšić 1999, str. 270.

[8] Josipović 2011, str. 101.

Slika 3. Tlocrt lokaliteta u mjerilu 1:500.

Slika 4. Pogled na crkvu i kamenolom na brdu Sv. Ilija (foto V. Koprivnjak)

nameće se zaključak da se ovdje radi o predromaničkoj crkvi, no jedini objavljeni pregled terena daje nešto drugačiji podatak. Naime, Cvito Fisković u svom članku o segetskim spomenicima 1953., zanemaruje luk i datira ruševne ostatke crkve prema načinu gradnje (...*građena kvaderima*...) najranije u 14. st.[9] Prema tome, sukladno dostupnim podacima crkva bi se datirala u razdoblje razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, od 14. st. do vremena prije putopisa Dominika Andreisa, odnosno najkasnije sredine 16. st. Problem nastaje uzme li se u obzir da je u isto razdoblje nastanka (13. – 14. st.) datirana crkva Gospe od Sniga smještena svega 500 m jugozapadno od predmetne crkve, što bi značilo da su u razdoblju postojanja župnih crkava, na ovom mjestu u Malom Polju bile aktivne dvije crkve na relativno malom prostoru, a svakako na mjestima oko kojih nisu potvrđeni ostaci naselja u ovom razdoblju. Osim toga, obje su crkve smještene uz spomenutu glavnu komunikaciju koja vodi od grada Trogira do kamenoloma na brdu Sv. Ilija (Sl. 4.).

S obzirom na ovu problematiku, predmetno je arheološko istraživanje zapravo prva prava prilika da se dobije stratigrafska slika i redoslijed povijesnih razdoblja na ovom području. Kako je površina koju obuhvaćaju katastarske čestice oko 20 000 m^2, u dogovoru s konzervatorom odlučeno je da će se teren istražiti probnim sondama uz izuzetak područja oko same crkve gdje je napravljeno kompletno istraživanje do razine dna temelja struktura na površini od 63,84 m^2 (Sl. 3.). Nakon čišćenja površinskog raslinja na cijeloj površini započet je strojni iskop probnih sondi. Iskop je započeo na najvećoj parceli, k.č. 3041/3042, gdje je iskopano 35 probnih sondi i 1 probni rov. Konfiguracija terena i stanje zatečeno nakon uklanjanja humusa, u kojem je na tim parcelama uočena suhozidna konstrukcija, SJ 16 – 18, odredila je položaje probnih sondi i zone ovog dijela lokaliteta kojeg spomenuta konstrukcija dijeli na istočni i zapadni dio. Sama konstrukcija i njeno područje zauzima katastarsku česticu 3042 koja je sa svih strana ograđena česticom 3041. Sondiranje je započelo na sjeverozapadnom dijelu čestice 3041, gdje su postavljene sonde 1 – 4 uz suhozid koji odjeljuje parcele 3041 i 3100 (SJ 14). Sonde 5 – 11 postavljene su u dva reda južnije od prije spomenutih. Sonde 12 – 19 zauzimaju prostor istočno od struktura SJ 16 – 18, a postavljene su po principu šahovskih polja. Krajnji jugoistok lokaliteta obilježen je probnim rovom 3 koji se rasprostire na 26,93 m^2, a dalje prema zapadu se

[9] Fisković 1953, str. 218.

Slika 5. Zatečeno stanje crkve na početku istraživanja (foto V. Koprivnjak).

pružaju sonde 20 i 21. Iz tog, jugozapadnog kuta sonde su prema sjeveru raspoređene prema uzorku šahovskih polja (sonde 22 – 31). Sjeveroistočni je kut lokaliteta sondiran s četiri sonde (sonde 32 – 35).

Nakon sondiranja čestica 3041 i 3042, krenulo je sondiranje katastarske čestice 3100 od njenog najsjevernijeg dijela. Na tom su mjestu postavljena dva rova (probni rov 1 i 2) od kojih probni rov 1 zauzima prostor od 24,01 m^2 uz sami sjeverni rub (suhozid SJ 3), dok se rov 2 smjestio uz suhozid, SJ 2, u smjeru sjever jug, odnosno na istočnoj granici parcele. Ostatak čestice istražen je sondama koje se pružaju od sjevera prema jugu i nose oznake 36 – 51, s tim da se sonde 43 – 46 nalaze na području južno od crkve, između suhozidova SJ 2, 12, 13 i 14, a sonde 47 – 51 se nalaze zapadno od SJ 13 do granice potoka. Nakon završenog sondažnog istraživanja, nadležni je konzervator naložio iskop dodatnih dviju sondi, sonde 52 i 53. Razlog postavljanja dodatnih sondi istraživanje je krajnjih točaka katastarske čestice (k.č. 3100), odnosno utvrđivanje granica rasprostiranja lokaliteta na sjever, odnosno zapad. Iz ovih je razloga kao mjesto postavljanja sondi izabran ostatak suhozida (SJ 3) koji se pruža nepravilno u odnosu na granice katastarskih čestica, a u njemu su evidentirani ostaci građevinskog materijala (uglavnom opeke i obrađenog kamena) koji se pripisuju razdoblju antike. Zbog sumnje da pružanje ovog suhozida prati neku postojeću rimsku strukturu, odlučeno je da će sonde obuhvatiti presjek ove strukture radi otkrivanja potencijalnih arheoloških nalaza.

Područje oko crkve sv. Mihovila iskopano je isključivo ručno nakon što je, također ručno uklonjeno raslinje, a nakon snimanja početne situacije, uklonjena je i građevinska šuta unutar zidova crkve. Nakon otkrivanja originalnih zidova, proširen je iskop sonde tako da uključuje sve strukture s otprilike 1 m razmaka između zidova i profila. Katastarska čestica 3099 nije obuhvaćena sondiranjem jer je nakon čišćenja raslinja došlo do spora s vlasnikom parcele koji je zabranio daljnje radove stoga je ovaj veliki i važan dio lokaliteta ostao za istraživanje nekom drugom prilikom. Sondama, rovovima i područjem oko crkve je ukupno istraženo 565,09 m^2.

Pod pojmom osnovne vertikalne stratigrafije podrazumijeva se vertikalan položaj slojeva na lokalitetu. Raspored i apsolutne visine ovih slojeva govore o izgledu hodne površine lokaliteta kroz razdoblja čovjekove prisutnosti kao i o djelovanju prirodnih sila koje su uzrokovale djelomičnu devastaciju. Na samom vrhu lokaliteta nalazi se sloj humusa, SJ 1, koji je gotovo istovjetan na čitavoj površini. Na samom početku istraživanja lokalitet je bio livada s niskim raslinjem i manjim drvećem. Sami je sloj žutosmeđe boje, rastresite teksture, sastavljen od pjeskovite zemlje miješane sa sitnijim i krupnijim komadima prirodnog kamena. Mjestimično sadrži ulomke antičke, srednjovjekovne i novovjekovne keramike koji se uočavaju već na površini. Na području oko crkve te na terasi ispod nje vidljivi su tragovi poljoprivredne obrade zemlje, odnosno brazde od oranja u smjeru istok-zapad. Osnovna razlika u sastavu sloja humusa među pojedinim česticama sastojala se u količini erodiralog prirodnog vapnenca koji se u većoj količini nalazio u slojevima na k.č. 3041/42 nego onima na k.č. 3100. Ovo objaš-

Slika 6. Ostaci apside crkve nakon čišćenja (foto V. Koprivnjak).

njava terasasti reljef lokaliteta i velika razlika u nadmorskim visinama između sjevernog i južnog dijela. Visina izmjerena na samom sjevernom rubu lokaliteta iznosi 91.328 m i sam je sloj vrlo debeo, tako da je na prvoj terasi njegovo dno na 89,751 m. Na terasi južno od crkve (drugoj terasi), sloj se nalazi na visini 87,907 m i zatim slijedi vertikalan pad zbog činjenice da se ovdje nalazi suhozid, SJ 14 koji je služio za nivelaciju i parcelizaciju zemljišta. Na parcelama k.č. 3041/42 površina lokaliteta se spušta sa sjevera prema jugu gotovo pet metara (87, 593 m – 82, 904 m).

Uz zapadnu se granicu lokaliteta, koju je u cijeloj duljini činio spomenuti potok, a na česticama 3041/42 pruža sloj s građevinskim otpadom, SJ 15, u kojem su evidentirani i ulomci obrađenog kamena i žbuke. Kako se sloj pruža uz potoka, a površinske kote slijede opći pad terena (88,001 m – 83, 411 m), evidentno je da je sloj nastao vezano uz građevinsku aktivnost na samom potoku kojom su stranice i korito obzidani. Među nalazima iz tog sloja, ističe se ulomak baze i tambura antičkog rimskog stupa koji je odlomljen po uzdužnoj osi (PN 001), a pronađen je blizu granice SJ 3 i SJ 15, odnosno parcela k.č. 3041 i 3100. Osim ovog nalaza u sloju su evidentirani i ulomci rimske keramike i građevinskog materijala, ali i recentni otpad. S obzirom na iskop sonde 53 u kojoj je vidljivo da ne postoji fizička granica između SJ 3 i 15, vjeruje se da su obje strukture dio građevinskih radova betoniranja ruba potoka i stoga pripadaju istom vremenu nastanka.

Ispod sloja humusa i SJ 15, lokalitet se dijeli na dvije osnovne stratigrafske zone, sjevernu i južnu među kojima postoje znatne razlike u vertikalnoj stratigrafiji. Južna je zona obuhvatila k.č. 3041/42 i sastoji se uglavnom od geoloških slojeva, dok su slojevi na sjevernoj čestici (3100) uglavnom kulturni.

Zdravicu na južnom dijelu lokaliteta čini prirodni sloj laporovitog vapnenca (SJ 24) koji je pri vrhu pomiješan sa zemljom, dok na dnu prelazi u živu stijenu. Ovom je metamorfozom sloj dobio čvrstu strukturu kamena i mekoću zemlje što ga čini dobrim za upotrebu u građevinskim radovima, a među narodom je poznat kao *tupina*. Sloj je takvim učinilo djelovanje vode kroz dulji vremenski period gdje se mulj i erodiralo kamenje taložilo i stvaralo kompaktnu smjesu. Sloj je zelenkasto-bijele boje i na površini je rastresit, a prema dnu kompaktan. Na sjevernom rubu ove stratigrafske zone sloj se nalazi svega 0,15

Slika 7. Slojevi u profilu apside (foto V. Koprivnjak).

m ispod humusa (86,199 m), dok se na jugozapadnom rubu lokaliteta, u sondi 22 nalazi na koti 80,882 m, odnosno na dubini od 0,8 m od površine. Tupina se općenito nalazi pliće na istočnom i sjevernom dijelu južne zone. U sondi 7 između humusa i tupine smjestio se sivi prahoviti sloj (SJ 25) u kojem je evidentirano nešto ulomaka rimske keramike, a vjerojatno je nastao miješanjem tupine na površini s materijalom koji je dospio sa čestice k.č. 3100. Sloj je izuzetno tanak, svega 0,11 m (84, 353 – 84, 342 m) i ne bi se trebao smatrati kulturnim slojem.

Kao što je već spomenuto, crkvu je, kao i ostatak površine pokrivao humus s niskim raslinjem i manjim stablima (Sl. 5.) među kojima valja spomenuti drvo masline koje je raslo ispod sjeveroistočnog kuta apside i koje je većinom zaslužno za devastaciju donjeg dijela zida. Nakon uklanjanja raslinja uočeno je da je apsida crkve zapunjena komadima kamena i žbuke do visine polovice očuvanih zidova (Sl. 6.). Ovo je urušenje dobilo oznaku SJ 8, a u njemu su vidljivi ostaci kamenja od polukružnog svoda, kao i veći dio samog svoda na kojem je još povezano nešto kamenja. Ovaj je ulomak luka sačuvan na površini sjeverno od crkve, dok je drugo kamenje deponirano na području parcele u spomenutom omanjem gaju.

Ispod urušenja na području crkve naišlo se na sloj rastresite crno-smeđe pjeskovite zemlje, SJ 20, koji je sastavom sličan humusu, no razlikuje se po velikoj količini građevinskog materijala i arheološkim nalazima. Tlocrtno je podijeljen na dva dijela slabim suhozidom, SJ 19, koji vijuga između zapadnog pročeljnog zida crkve i apside. Sloj je debljine između 0,2 i 0,45 m, a deblji je južno od spomenutog SJ 19. Sjeverno od SJ 19, ispod SJ 20 nalazi se sloj nepovezanog obrađenog kamena i žbuke (SJ 43) s vrlo malo pokretnih arheoloških nalaza koji uglavnom pripadaju modernom dobu. Sloj je dubine oko 0,5 m, a njegovo je dno u ravnini s dnom SJ 20 južno od pregrade. Ovo ukazuje na činjenicu da su SJ 20 i 46 nivelacijski slojevi najmlađe faze graditeljske ili devastacijske aktivnosti crkve. Ispod ovih slojeva smjestio se stariji nivelacijski sloj, SJ 46, u kojem je evidentirano mnogo ulomaka žbuke, fresaka, opeka, imbrexa i raznih sitnih nalaza. Sloj je svijetle boje zbog vrlo velike količine žbuke, a sadrži i ostatke čavala, klinova i drugih nalaza koji ukazuju na postojanje drvenih konstrukcija. Ovaj je sloj pružio najveću količinu nalaza od slojeva na području crkve, a činjenicu da se radi o sloju nivelacije potvrđuje relativno ujednačena visina i dno temelja okolnih struktura koje su u njega ukopane. Ispod ovih nivelacijskih

i građevinskih slojeva smjestilo se urušenje starije konstrukcije, SJ 48, koje se sastoji od pravilnog i nepravilnog kamena mjestimice vezanog bijelom vapnenom žbukom u kojoj su rijetki ulomci antičke opeke. Sloj je vrlo tanak, odnosno obuhvaća samo jedan red kamena (0,15 m) zbog čega se sumnja na urušenje. Ovi su slojevi vidljivi i u profilu apside crkve (Sl. 7.), koja zbog statičkih razloga nije iskopana, kao i u profilu ispod recentnog zida SJ 9, odnosno sjevernog suhozida koji je na početku istraživanja flankirao crkvu. U visini sa SJ 48 nalaze se vrhovi struktura SJ 56 i 57 koji potvrđuju teoriju o starijem objektu na mjestu crkve.

Ispod slojeva crkve, a ujedno i svih slojeva na sjevernoj stratigrafskoj zoni lokaliteta, nalazi se sloj SJ 34. To je sloj kompaktne glinovite zemlje tamno-smeđe boje miješan s velikom količinom sitnog šljunka. U njega su ukopane sve arheološke strukture na k.č. 3099 i sadrži arheološke pokretne nalaze. Označava podlogu lokaliteta nastalu miješanjem geološke podloge, djelovanjem slivnih voda i devastacijom rimskih i srednjovjekovnih struktura. Nalazi evidentirani u ovom sloju uglavnom su ulomci rimske keramike, ali i *tesserae*, drugi građevinski materijal i staklo. S obzirom na rečeno, ovaj bi se sloj mogao smatrati kulturnim slojem, no nalazi su pronalaženi samo pri vrhu. Također, kod ovog sloja postaje aktualno razmišljanje o hodnoj površini u povijesnim razdobljima, kad je čovjek na ovom mjestu hodao po vrhu sloja koji je postankom geološki i na njega utjecao graditeljskim i drugim aktivnostima. Dubina sloja izmjerena je u probnim rovovima 1 i 2 te u sondama 40, 46 i 48, a iznosi između 1,2 m (91,189 – 89,976 m, PR 1) i 1,4 m (88,696 – 87,330 m, PS 46).

Između humusa i SJ 34, koji bi mogao označavati hodnu površinu, nalazi se sloj zelenkasto-sive rastresite pjeskovite zemlje (SJ 36) s velikom količinom obrađenog kamena, tegula, imbrexa i ulomaka rimske keramike, stakla, fresaka i metala. Nalazi se iznad temelja srednjovjekovnih i rimskih struktura i vjerojatno je sloj nivelacije. Ispod njega je ukopan i grob 1 te mogući grobovi vidljivi u sjevernom profilu iskopa oko crkve. S obzirom na činjenicu da je ovaj sloj dao najviše pokretnih arheoloških nalaza na lokalitetu te da je većina tih nalaza rimske provenijencije, ovaj se sloj svakako označava kao kulturni sloj. Nalazi se oko 0,4 m ispod humusa i debljine je 0,35 m. Lokaliziran je na području probnih sondi 41, 42, 43 i 44, dakle na području oko crkve gdje su i evidentirani ostaci struktura.

Samo dno lokaliteta na sjevernoj zoni čini živa stijena, SJ 23, koja se nalazi na 1,8 m dubine ispod humusa i sloja SJ 34. Riječ je o geološkoj podlozi koju čini prirodni krški vapnenac. Stijena na ovom platou nije prešla u tupinu jer je pad strmiji prema podnožju Sv. Ilije, pa su sedimenti skliznuli na južni dio lokaliteta. Stijena je otkrivena u probnim rovovima 1 i 2 na koti 89, 976.

Horizontalnu stratigrafiju lokaliteta predstavljaju strukture, zapune i ukopi evidentirani u jedinicama vertikalne stratigrafije. S obzirom na okvirnu dataciju i interpretaciju slojeva vertikalne stratigrafije, slojevi horizontalne stratigrafije mogu se podijeliti prema vremenu nastanka, položaju na lokalitetu i odnosu s drugim slojevima. S obzirom na to, elementi horizontalne stratigrafije mogli bi se podijeliti u tri kategorije:

1. Recentne strukture (uglavnom 19. i 20. st.);
2. Područje crkve Sv. Mihovila s nekropolom (antika, srednji vijek, novi vijek);
3. Antički nalazi na lokalitetu (*villa rustica*).

Područje na kojem valja potražiti strukture iz prve kategorije odnosi se uglavnom na k.č. 3041/42 i ogradne suhozidove između parcela. Područje oko crkve obuhvaća prije opisanu sondu oko crkve u kojoj je izvršeno kompletno istraživanje, dok su se antički nalazi koji bi mogli ukazati na postojanje *villae rusticae* našli na k.č. 3100.

Recentnima se smatraju one strukture koje su na lokalitetu nastajale u kasnom novom vijeku i modernom dobu, odnosno one koje označavaju posljednju graditeljsku fazu na lokalitetu. Dvije su takve strukture na k.č. 3041/42, kanal građen suhozidnom tehnikom (SJ 16 – 18) i ostatak temelja recentnog objekta na sjeveroistočnom kutu čestice. Recentni su i ogradni suhozidovi koji predstavljaju granicu između parcela, ali i dodatnu parcelizaciju unutar pojedinih čestica. Recentne (moderne) strukture na području oko crkve biti će obuhvaćene zasebnim pregledom.

Ostaci crkve sv. Mihovila odnose se na poluurušene zidove objekta koji se smjestio na istočnom rubu k.č. 3100 uz suhozid SJ 2. Kako je već spomenuto, lokalitet je terasasto uređen, a sama se crkva nalazi na najvišoj terasi sa svojim sjevernim zidovima, dok se južni nalaze na koti nižoj oko 0,35 m. Stanje u kojem je crkva zatečena dosta je ruševno, a zidovi koji još stoje bili su obrasli raslinjem, najviše kupinom i drugim grmolikim biljem čije se korijenje zavlači u fuge između kamena i uzrokuje devastaciju. Na više je mjesta oko zidova raslo manje dr-

veće, uglavnom lovor i maslina čije je korijenje potkopalo zidove i dodatno destabiliziralo konstrukciju. Nakon uklanjanja površinskog raslinja, začeljni se zid apside morao dodatno poduprijeti, što je učinjeno improviziranim drvenim potpornjima koji su uglavljeni u podnožje ogradnog suhozida, SJ 2. Iako je već dulje vrijeme poznato da je od crkve ostala samo apsida, ruševno stanje koje je uzrokovao nemar i prirodna devastacija doveli su do stanja u kojem je preostalim konstrukcijama prijetila stvarna opasnost od urušavanja. Iz tog je razloga na teren pozvan statičar s kojim je dogovoreno da u iskopavanjima prostor same apside i prostor oko vanjskih zidova neće biti istraženi u ovoj fazi, zbog straha od urušavanja. Ova je odluka bila ključna u određivanju gabarita istražne površine na području same crkve.

Arheološkim istraživanjem područja oko crkve, prije svega pomnim bilježenjem i interpretacijom kulturnih slojeva i struktura unutar stratigrafije te determinacijom i analizom arheološkog materijala iz slojeva, moguće je prepoznati tri osnovne graditeljske faze:

1. Novovjekovna/moderna faza (19. i 20. st.);
2. Srednjovjekovna faza (9. – 14. st.);
3. Antička građevina (2. – 4. st.).

Najmlađe se dvije faze pripisuju samoj crkvi, nastaloj u srednjem vijeku, a korištenoj i pregrađivanoj do u moderno doba. Treća se faza odnosi na strukture i nalaze koje su nađeni u istoj sondi, a pripadaju potpuno drugoj arhitekturi i vremenu pa će kao takvi biti opisani zajedno s drugim antičkim ostacima.

Nakon što je crkva očišćena od raslinja, a zidovi konsolidirani, krenulo se u dokumentiranje postojećeg stanja. Osim spomenute apside, na području crkve evidentirana su tri suhozida koji ograđuju prostor na kojem se nalazio brod i čine pravokutan oblik kad se gledaju tlocrtno. Zidovi apside dobili su oznake SJ 4 – 7, a suhozidovi dvorišta SJ 9 – 11. Apsida je, za razliku od dvorišta, bila zidana od podnožja do vrha sačuvanog dijela. Najviše očuvani dio crkve upravo je začeljni zid (SJ 7) koji od razine tla do vrha mjeri 3,28 m (92,462 – 89,179 m). Građen je od pravilnog obrađenog kamena vezanog žbukom kao i svi ostali zidovi apside. Očuvan je do vrha krovišta. Krov je na dvije vode, ali bez naznaka pokrova. Zid je nestabilan zbog oštećenosti bočnih zidova SJ 5 i 6 te spoja s njima djelovanjem raslinja što je narušilo statiku. Oko polovice visine zida vidljiva su dva manja pravilna pravokutna otvora, vjerojatno od drvene konstrukcije za sad nepoznate namjene. Za pretpostaviti je da su otvori nastali u pregradnji crkve u modernom razdoblju jer statički i arhitektonski ne postoji razlog za postavljenje drvene konstrukcije ili bušenje otvora na ovom mjestu. To potvrđuje i činjenica da je zid dodatno oštećen upravo oko ovih otvora i da su oko njih prepoznate brojne pukotine. Unutarnje lice začeljnog zida otkriva postojanje bačvastog svoda koji je sastavni dio izvorne, srednjovjekovne faze, a o njemu će riječi biti nešto kasnije. S vanjske i unutrašnje strane vidljiv je red pravilno klesanih kamenih blokova na koti 90,774. Kako se u nastavku iznad ovog reda stranice zida stepenasto sužavaju tvoreći krov konstrukcije, moguće je tvrditi da je taj red kamena predstavljao bazu svoda apside, jer unutrašnje lice zida pokazuje ovaj red kamena u istoj visini s bazom luka za bačvasti svod. Začeljni je zid uglavnom dobro povezan s južnim zidom apside (SJ 6), dok je od sjevernog (SJ 5) odvojen velikom pukotinom.

Bočni zidovi apside (SJ 5 i 6) puno su niži od začeljnog zida i na njima potpuno nedostaje dio svoda i krovišta jer se, zbog fizičkog razdvajanja od začeljnog zida, urušio uglavnom u sredinu. Ruševni ostaci u apsidi, koji uključuju i dio svoda, dobili su oznaku SJ 8 i uklonjeni su uz odvajanje prepoznatljivih dijelova konstrukcije. Na vrhu oba je bočna zida evidentan ostatak konstrukcije svoda građen od tanjih kamenih ploča, međutim taj je ostatak sveden tek na dva do tri reda kamena. Uspoređujući sjeverni i južni bočni zid uočeno je da je sjeverni zid u svom najnižem dijelu vrha mnogo niži nego južni, tj. da je slabije očuvan. Visina sjevernog zida iznosi 1,36 m na zapadnom dijelu, odnosno 0,64 m na mjestu spoja sa začeljnim zidom. Visina južnog zida uglavnom je ujednačena i iznosi 1,78 m, a sam je zid bolje očuvan. U oba su zida s unutarnje strane evidentirani željezni čavli i klinovi koji pripadaju modernoj provenijenciji, odnosno posljednjoj fazi uporabe objekta. U ovim je zidovima također uočen red kamenih blokova koji se nalazi na istoj visini kao i u začeljnom zidu (osim na istočnom dijelu SJ 5, gdje cijeli gornji dio zida nedostaje) i može se pripisati podlozi svoda. Zidovi su duljine 1,66 m, računajući od rubova pročelja apside (SJ 4) do vanjskog ruba začelja, SJ 7. Širina zidova iznosi 0,6 m, kao i širina začeljnog zida. Pročelni zid apside (SJ 4) kojeg čine dva istovjetna krila odvojena prostorom apside, u ovoj fazi predstavlja pročelje same crkve (kapelice). Krila se pravilno pružaju na sjever odnosno jug od bočnih zidova apside i u različitim su stanjima očuvanosti. Južni dio SJ 4 očuvaniji je u od-

nosu na sjeverni, iako su sačuvani do gotovo iste visine (kota 91,395 za južni i 91,420 za sjeverni dio). Očuvanost je evidentna u dužini zida prema južnom ogradnom zidu koja je veća nego dužina sjevernog dijela prema sjevernom zidu (1,33 m u odnosu na 1,02 m). Na licu južnog dijela zida evidentiran je pravilan kvadratni otvor duljine stranice 0,27 m. Ovaj otvor pokazatelj je da je u moderno doba istočni zid izvornog broda crkve postao pročelni zid kapelice na istom mjestu jer se u otvor u ovakvim kapelicama u moderno doba polaže cvijeće, svijeće i svetačke ikone. Sudeći prema novom sloju žbuke unutar niše, koja se razlikuje od žbuke kojom je povezano kamenje u zidovima, otvor nije bio prisutan u srednjovjekovnoj fazi građevine. Otvor sličan ovome nalazi se i u bokocrtu sjevernog dijela SJ 4, gdje niša nema pravilan kvadratni oblik, već je proširena za širinu jednog kamena (0,2 m) prema zapadu. Kako je unutrašnje lice ovog zida iskopano do razine temelja, o njemu će više govora biti u interpretaciji srednjovjekovne faze crkve.

Kao što je spomenuto, na očuvanu apsidu, koja pripada novovjekovnoj i srednjovjekovnoj fazi podjednako, se nastavljaju nepravilni suhozidovi koji tvore pravokutno dvorište ispred apside (SJ 9 – 11). Sva su tri suhozida građena od miješanog kamena, gdje jedan dio otpada na sekundarnu upotrebu građevinskog materijala iz ranijih faza, a drugi na nepravilno kamenje doneseno ili iskopano u blizini. Na obrađenom kamenu od kojih su građeni suhozidovi ponegdje su vidljivi tragovi starije žbuke. U rijetkoj zemljanoj zapuni suhozidova evidentirani su ulomci antičke i novovjekovne keramike i stakla. Kako zidovi čine pravokutan oblik, pretpostavka na početku istraživanja je bila da su oni postavljeni iznad originalnih zidova crkve. U dogovoru s nadležnim konzervatorom, suhozidovi su nakon detaljnog dokumentiranja uklonjeni. Situacija je pokazala da zidovi SJ 10 i 11 doista leže na starijim zidanim konstrukcijama, dok je zid SJ 9 do dubine dna ostao u funkciji privremenog zida koji nije vezan žbukom ni drugim vezivom. Na samom kraju istraživanja, uklonjen je i SJ 9. Pretpostavka da je to jedini zid koji nije pratio izvornu konstrukciju postala je aktualna kad je postalo jasno da se SJ 9 samo naslanja na apsidu (SJ 4), odnosno da se duljina SJ 4 nastavlja sjevernije od spoja sa SJ 9, kao i zbog činjenice da je zid bitno tanji od drugih (0,53 m u odnosu na 0,88 m kod SJ 10 i 11). Zid je očuvan u vrlo maloj visini od svega 0,3 m (89,241 – 88,997 m) i čini ga ukupno tri nepravilna reda kamena. Veći blokovi kamena upotrjebljeni su na krajnjim istočnim i zapadnim točkama zida kao podloga za slaganje suhozida. Zemlja evidentirana između kamenja nije dio konstrukcije suhozida i vjerojatno je dio humusa koji je s vremenom popunio šupljine. Zidovi SJ 10 i 11 još su manje debljine nego SJ 9, što je i razumljivo pošto počivaju na starijim zidovima. Rađeni su od dva reda nepravilno slaganog kamena debljine 0,2 m (88,999 – 88,843 m za SJ 11, odnosno 89,107 – 88,889 m za SJ 10). Pošto je prostor između zidova bio zapunjen sa SJ 20 u kojem je evidentiran veći broj ulomaka novovjekovne keramike, a u sloju devastacije (SJ 43) koji odgovara vremenu podizanja suhozida je pronađen i austrijski novčić kovan 1816. g. zajedno s dosta modernog smeća, možemo pretpostaviti da je prenamjena ovog dijela nekadašnje crkve nastala najranije početkom 19. st. Također, informacije skupljene u razgovoru sa starijom populacijom iz Segeta Donjeg, pokazuju da je u drugoj polovici 20. st. crkva doista bila svedena samo na područje apside koja je tako činila kapelicu. Kapelica je bila zatvorena ogradom od kovana željeza za koji su utori i metal za povezivanje evidentirani u bočnim i pročeljnom zidu (SJ 4 – 6). Sav crkveni namještaj (koji se, prema usmenom izlaganju stanovnika, sastojao od jednog stola, dvije klupe i nešto svetačkih kipova i ikona) bio je smješten u maloj apsidi, a sama se kapelica vrlo rijetko koristila. U jednom je trenutku prestala funkcionirati, a prostor koji je nekoć zauzimala lađa pretvoren je u privremeni objekt (tor, staja, bunja) za čuvanje stoke ograđen jednostavnim tradicijskim suhozidom. Ulaz u objekt nalazio se na sjevernoj strani zida SJ 11, a od ulaza je tekla staza uz sjeverni suhozid (SJ 9) ograđena jednim redom kamena (SJ 19). Za pretpostaviti je da se stoka čuvala u južnom dijelu ″dvorišta″. Ova bi se posljednja faza (faza ″tora″) teoretski mogla odvojiti unutar faze u novom vijeku i modernom dobu no, kao je vrijeme odvajanja faza nemoguće utvrditi isključivo iz usmene predaje, a oba objekta (tor i kapelica) označavaju fazu u kojoj se ne koristi izvorni izgled crkve, ostavljena je faza ″tora″ zajedno s fazom ″kapelice″ kao posljednje razdoblje korištenja ovog objekta.

Na ovom mjestu valja spomenuti evidentirani grob ispred pročelja starije faze crkve, a ispod suhozida SJ 12. Riječ je o grobu obilježenom tankim kamenim pločama nepravilnog tlocrta, usmjerenja istok-zapad koji se nastavlja na pročeljni zid crkve u ravnini temelja. Grob je dobio oznaku Grob 2 (SJ 60/61). Uklanjanjem pokrova od kamenih ploča evidentiran je vrlo velik broj ljudskih

kostiju raznih veličina koje nisu položene po unaprijed utvrđenim pravilima već su ispremiješane. Iskopavanjem groba otkriveno je da se na nešto većoj dubini inače vrlo plitkog ukopa (0,16 m; 88,646 – 88,484 m) nalaze četiri lubanje, što ukazuje na to da su ovdje pokopane kosti minimalno četiriju pojedinaca. S obzirom na to da su četiri kostura ukopana u jamu dubine 16 cm i pritisnuta kamenim pločama, kao i zbog činjenice da sam grob nema ukop vidljiv tlocrtno (bez kamenih ploča bio bi nevidljiv), nameće se zaključak da je ovdje riječ o ljudskim kostima koje su u formi kostiju (dakle, ne radi se o ukopu pojedinaca u vrijeme smrti) iskopane na nekom drugom području i položene u zajedničku kosturnicu. S obzirom na nalaze s ostatka područja oko crkve, lako je moguće da su kosti pripadale pokojnicima pokopanima u samoj crkvi, a premještene su prilikom izvođenja radova u posljednjoj fazi okupacije lokaliteta (19. st.) kad je lađa crkve prekopana, a apsida prenamijenjena. Primarnom analizom utvrđeno je da su u grobu prisutne kosti jednog djeteta, jednog adolescenta i dviju odraslih osoba. Među kostima nisu evidentirani predmeti koji su mogli biti grobni prilozi. Stratigrafski se grob nalazi ispod SJ 1, humusa, a okružen sa SJ 34, kulturnim slojem s antičkim materijalom.

Već je spomenuto da prostor apside (SJ 4 – 7) pripada srednjovjekovnoj i modernoj fazi crkve, odnosno da je u moderno doba apsida crkve prenamijenjena u kapelicu. Pošto su zidovi apside već opisani u modernoj fazi, ovdje se valja osvrnuti na izgled srednjovjekovne crkve s apsidom, kao i na opis struktura koje čine lađu crkve. U interpretaciju srednjovjekovne faze biti će uključen i grob nađen sjeverno od sjevernog zida crkve zajedno sa stratigrafskim odnosima koji bi trebali pomoći u dataciji građevinskih faza.

Brod crkve činili su zidovi SJ 50, 65 i 66, od kojih se posljednja dva (65 i 66) nalaze na istom mjestu kao i suhozidovi tora ili bunje koji su građeni na njima (SJ 10 i 11), dok je SJ 50 otkriven 0,4 m sjevernije od suhozida SJ 9. Svi su zidovi građeni od klesanog kamena pravilnog oblika povezanog cementnom žbukom žućkasto-sive boje. Sjeverni bočni zid crkve pruža se usmjerenjem istok-zapad paralelno s južnim bočnim zidom i bočnim zidovima apside. Sačuvan je fragmentarno, samo u najdonjem redu kamena (debljina svega 0,15 m), a širinom odgovara širini ostalih zidova broda (0,88 m). Dužina mu je, međutim, nešto manja (3,85 m) jer mu nedostaje čitav sjeverozapadni kut kojeg je činio sa zidom SJ 66, kao i kut u spoju sa SJ 4 (sjeveroistočni kut) koji je očuvan fragmentarno. Istočnom polovicom duljine od zida je ostao samo jedan red kamenja. Na samom spoju sa SJ 4 evidentirani su ostaci žbuke kojom je premazan čitavi kut, tako da to postaje glavni argument da su crkva i apsida dio iste građevine nastale u isto vrijeme. Zidovi SJ 65 i 66 duljine su 5,55 odnosno 4,4 m, a nešto su više sačuvani od SJ 50. Na sjevernom rubu SJ 66 i na istočnom rubu SJ 65 sačuvani su u visini od tri do pet redova kamena iznad temeljne stope (0,28 m SJ 66; 0,9 m SJ 65). Oba su zida devastirana oko sredine. Spoj ovih zidova čini masivan obrađeni kamen dimenzija 1,22 x 0,99 x 0,8 m koji na vrhu sadrži jednu izduženu ovalnu i dvije kružne udubine, a u odnosu na geometrijski je kut izmješten tako da mu dijelovi koji nisu okrenuti prema zidovima strše van ravnine. Kako je na tom dijelu zida SJ 66, u nastavku otkriven veću obrađeni kamen širi od ostalog kamenja, pretpostavlja se da je na ovom mjestu bio ulaz u crkvu, temeljen rimskim obrađenim kamenom u kojeg su uklesani utori i poravnat na mjestu uz taj kamen. Temeljna stopa SJ 66 nalazi se na koti 88,566, no na devastiranom dijelu njegovog sjevernog kuta, u ravnini s temeljnom stopom nalazi se još jedan obrađeni kamen velikih dimenzija koji je ovdje korišten za nivelaciju i temeljenje. Slični kameni blokovi evidentirani su i ispod temelja zida SJ 4 (na sjevernom i južnom kutu apside) te na kutu apside i južnog bočnog zida (SJ 65). Ovdje je očigledno riječ o nivelaciji teškim potpornjima ispod arhitektonskih slabih točaka na mjestima spoja zidova za koju je korišten kamen starijih rimskih struktura, što potvrđuju i ostaci rimske hidrauličke žbuke na pločama ispod temelja SJ 4.

Izgled apside crkve u srednjovjekovnoj fazi definira nacrt zida SJ 4 na kojem je jasno vidljivo da, u ravnini sa začeljnim i bočnim zidovima apside gdje je primijećen red većeg klesanog kamena, u sredini apside postoji luk bačvastog svoda. To je posebice vidljivo na začeljnom zidu gdje se ocrtava linija svoda. Svod je bio pravilan bačvasti, a pridržavao je krov na dvije vode. Kako nedostaju zidovi broda crkve, u ovom je trenutku nemoguće zaključiti kakva je bila konstrukcija stropa i krovište broda, no za pretpostaviti je da je krovište također na dvije vode. Na zidovima nisu uočeni ostaci lezena i kontrafora, što zbog malih dimenzija crkve nije bilo ni potrebno. Zbog ovakvog stanja u kojem se crkva nalazi, nemoguće je predvidjeti i komunikacije u zidovima (prozore, tranzene), a zbog izostanka komada kamene plastike i crkvenog na-

Slika 8. Grob 1 (foto V. Koprivnjak).

mještaja unutarnji izgled crkve ostati će nepoznat. Izuzetak čini tek jedna cjelovita kamenica (PN 10) koju čini sekundarno korišteni mali kapitel trapezoidnog oblika s tri manja kružna istaka na vrhu rubova stranica. Kapitel je mogao pripadati stupu oltarne pregrade, što bi datiralo crkvu u predromaničko doba, no na osnovi jednog nalaza ne valja davati takve pretpostavke. Također, zbog sakralnog karaktera građevine, izostaju i svakodnevni nalazi koji bi mogli pružiti neku dataciju.

Na ovom se mjestu mora pripomenuti kako zidovi crkve nisu građeni tipičnim romaničkim *kvaderima*, već je za temelje i donje dijelove zidova sekundarno iskorišten kamen rimskih konstrukcija kojih je Fisković bio nesvjestan. Ova rasprava dodatno produbljuje problem datacije. Koriste li se podaci dobiveni arheološkim istraživanjima, jedan od rijetkih databilnih elemenata ostaje samo bačvasto presvođena apsida. Usporedivši ovu apsidu s četvrtastom bačvasto presvođenom apsidom iz crkve sv. Jurja od Žestinja, kao i tlocrt obiju crkava koji ukazuje na jednobrodne građevine bez raščlambe, možemo koristiti dataciju gradnje crkve sv. Jurja od Žestinja, 11. st., kao orijentir[10]. U tom bi slučaju crkva sv. Mihovila u Malom Polju mogla datirati iz prijelaza predromanike u romaniku, 11. – 12. st., a luk bi morao potjecati s nekog drugog mjesta ili je imao drugačiju funkciju. Ako uzmemo kao činjenicu da luk potječe iz ove crkve i to da je crkva predromanička, luk je mogao stajati kao nadvratnik oltarne pregrade; a ako pretpostavimo da je crkva romanička, luk je mogao biti smješten i iznad ulaznih vrata, pošto se na natpisu spominje titular crkve. U prvom bi slučaju vrijedila pretpostavka da je crkva građena u predromanici, a preinake je doživjela u romanici, no za tu tvrdnju ne raspolažemo čvrstim dokazima. Crkva je u svakom slučaju jednobrodna s pravilnom pravokutnom apsidom i bez unutarnje ili vanjske raščlambe prostora.

Sjeverno od sjevernog zida crkve (0,91 m od zida) pronađen je grob trapezoidnog oblika pokriven kamenim pločama (Sl. 8.). Grob je dobio oznaku Grob 1 i ukopan je u nivelacijski kulturni sloj SJ 36, a dno mu je u sloju SJ 34. Već prilikom čišćenja pokrova groba uočen je kostur, pa su stratigrafske jedinice dobile brojeve SJ 53 (konstrukcija groba) i SJ 54 (zemljana zapuna sa skeletom). Konstrukcija groba trapezoidnog je oblika, dimenzija 0,8 (0,33) x 1,32 m. Sastoji se od relativno pravilnih četvrtastih obrađenih komada kamena složenih jedan uz drugi u dvije linije koje se približavaju jedna drugoj od zapada prema istoku čineći bočne stranice groba. Zapadnu i istočnu pak čine po jedan veliki komad kamena obrađen u oblik kvadra, na zapadu duži, na istoku kraći. Sve su stranice položene na zemlju što znači da dno groba nije popločeno. Poklopnice groba također su jedinstveni komadi nepravilnog oblika kvadra, poneki zaobljenih kutova, drugi s trokutastim izbočenjem na vrhu. Dimenzije/širina poklopnica smanjuju se od zapada prema istoku prateći sužavanje bočnih stranica groba. Manji komadi kamena i rimske opeke oblikovani u izdužene trokute postavljeni su između stranica i poklopnica kako bi pomogli držati poklopnice na mjestu. Istome služi i vrlo sipljiva žbuka u kojoj prevladava sivkasti pijesak kojeg nalazimo u zapuni groba. Prema konstrukciji moglo

[10] Regan, Nadilo 2008, 165.

Slika 9. PN 022, prsten (foto V. Koprivnjak).

bi ga se datirati u razdoblje od 12. – 14. stoljeća[11]. Skelet u grobu pripadao je vrlo malom djetetu (do 2 godine života) za što postoji indikacija u vidu šavova na lubanji koji nisu do kraja srasli. Skelet je sačuvan u cijelosti i u dobrom je stanju. Uz samu lubanju s desne strane pronađen je brončani kružni privjesak (Sl. 9.) koji je vjerojatno bio dio ogrlice koja se nije sačuvala, a izgledom podsjeća na prsten jednostavne forme. Pokojnik je bio položen na leđa s rukama uz tijelo i ispruženim nogama.

Antičke su strukture obuhvaćene, kao što je najavljeno, skupnim pregledom jer se odnose na ostatke istog građevinskog sklopa na cijeloj parceli. Kako je objašnjena stratigrafija područja same crkve, najprije će se dati opisi ovih antičkih struktura jer se odnose na već spomenutu stratigrafiju, a potom opisi struktura na ostatku lokaliteta.

Ispod dna temelja srednjovjekovnih struktura, unutar i izvan crkve, primijećeni su ostaci starijih struktura, pravilnog pružanja, posve ukopani u SJ 34. Kako se ostaci ovih struktura ne poklapaju s ostacima srednjovjekovnih zidova, a sam je sloj SJ 34 već okarakteriziran kao dio hodne površine s velikom količinom rimskog materijala, zaključeno je da strukture pripadaju razdoblju antike i objektu (ili objektima) koji prethode gradnji crkve.

Između sjevernog zida crkve (SJ 50) i groba 1, evidentiran je ostatak dugačkog zida (SJ 51) nepravilnog pružanja istok-zapad koji je na više mjesta oštećen. Čišćenje cijele površine pokazalo je da je zid oštećen na onim mjestima koja se nalaze u blizini groba 1, kao i onima gdje se jako približava sjevernom zidu crkve, SJ 50. Na mjestima gdje je nešto više očuvan evidentna je gradnja od klesanog kamena manjih dimenzija povezanog uglavnom bijelom cementnom žbukom u kojoj ima primjesa pijeska i lomljene opeke. Iskopom na jugozapadnom rubu zida utvrđeno je da se zid pruža još 0,5 m u dubinu, a da mu je temeljna stopa 0,2 m ispod površine (89.098 – 88.583 m). Zbog ove je činjenice u popisu stratigrafskih jedinica odvojen novi broj, SJ 55, koji se odnosi na konstrukciju temelja zida (kota: 88.632) koji se sastoji od neobrađenog povezanog kamena usporediv sa SJ 56 – 58. U stvarnosti SJ 51 i SJ 55 dijelovi su iste cjeline, antičkog zida s temeljnom stopom, dužine 6,15, a širine između 0,48 i 0,77 m čije se pružanje nastavlja i van granica sonde u istočni i zapadni profil.

Na istočnom rubu zida SJ 51, naslonjen na njegovo sjeverno lice, evidentiran je ostatak postamenta za antički stup, SJ 52, pravilnog gotovo kvadratnog tlocrta (dimenzije: 0,6 x 0,71 m), građenog od pravilnih kvadrova i rimske *bipedalne* opeke (Sl. 10.). Konstruktivni su elementi povezani cementnom žbukom, a na 0,3 m dubine evidentirana je i temeljna stopa od nepravilnog nepovezanog kamena. Cijeli je postament visine 0,41 m, a funkcionalno se ne može u ovom trenutku povezati uz druge antičke ostatke, pa njegova funkcija ostaje nepoznata. Uz zid SJ 51 nisu evidentirani drugi postamenti ili stupovi, a mora se uzeti u obzir činjenica da je ovo područje srednjovjekovne nekropole i crkve, odnosno da su u srednjem vijeku graditelji zasigurno razgradili antičke konstrukcije kako bi napravili mjesta svojima. To potvrđuje i SJ 36 koji je krcat rimskim materijalom, a nalazi se kao međusloj između humusa i rimskog kulturnog sloja SJ 34. Valja još spomenuti, da je u istočnom profilu iskopa, neposredno uz postament SJ 52, evidentiran veliki obrađeni kamen pravilnog oblika koji je izvrnut na tu stranu, a po svemu sudeći mogao je pripadati konstrukciji SJ 52. Konstrukcija ovog postamenta ostala je sačuvana vjerojatno kao potporanj konstrukciji groba 1.

[11] Belošević 2009, str. 85.

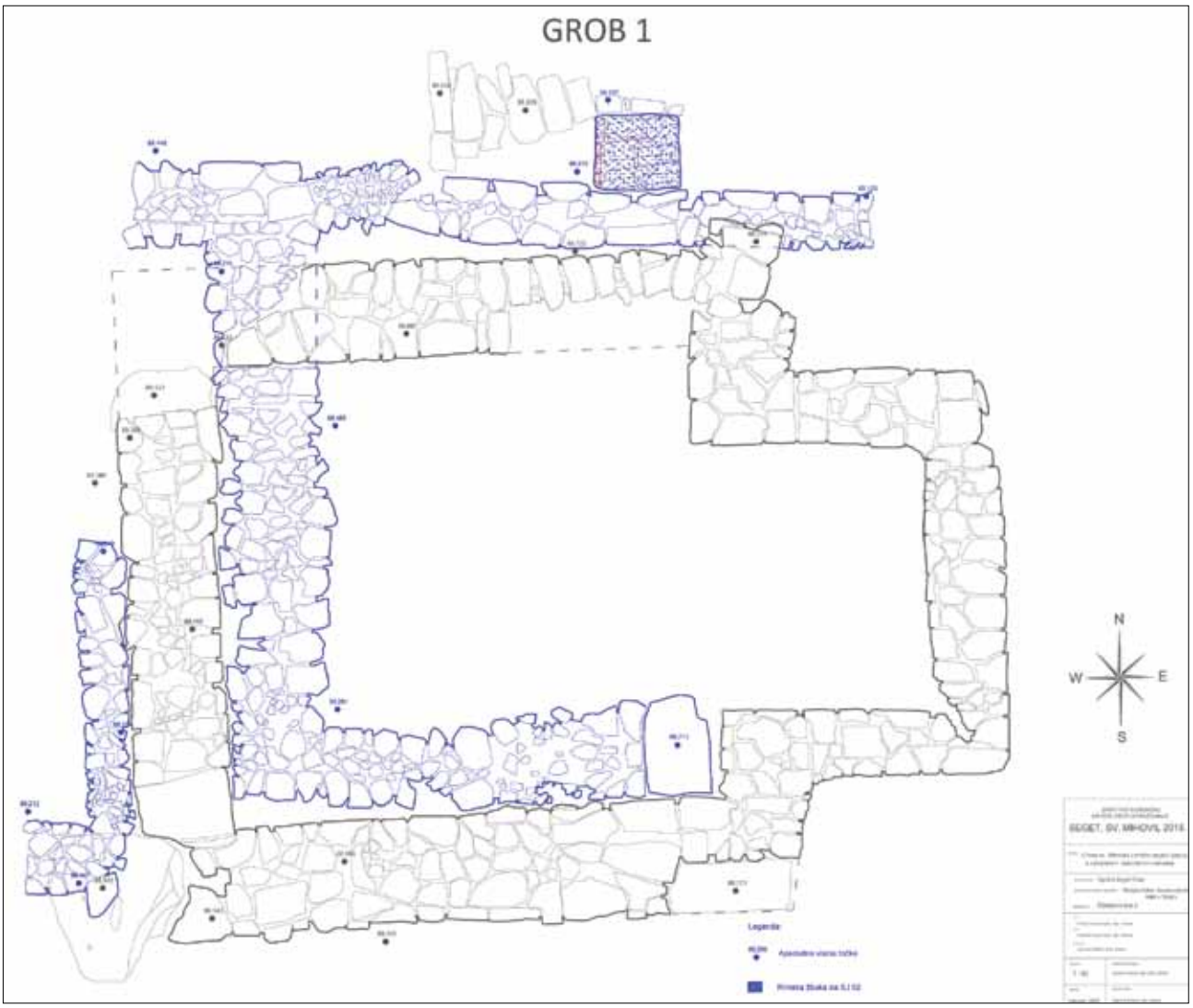

Slika 10. Rimski postament uz sjeverni zid crkve (foto V. Koprivnjak).

Unutar broda crkve, a ispod razine temeljne stope, pronađen je ostatak temelja dvaju rimskih zidova koji se sijeku pod pravim kutom u jugozapadnom kutu broda, SJ 56 i 57 (Sl. 12.). Oba su zida građena od nepravilnog nepovezanog kamena što odgovara konstrukciji temeljne stope zida SJ 51/55, a tu činjenicu potvrđuje i širina ovih zidova koja iznosi između 0,77 i 0,9 m. Zid SJ 56 pruža se, u duljini od 4,6 m, paralelno sa zapadnim zidom crkve, SJ 66, siječe profil zida bunje, SJ 9, i spaja se pod pravim kutom s rimskim zidom SJ 51/55 na svom sjevernom dijelu. Kako zid djelomično ulazi pod profil zapadnog zida crkve, ove mjere ostaju provizorne. Sačuvan je, kao i SJ 57, u visini jednog do dva reda kamena, ukupno 0,28 m (88,524 – 88,240 m), dok je SJ 57 nešto niži (88,447 – 88,238 m). Zid SJ 57 pruža se u smjeru istok-zapad od spomenute ploče s hidro-žbukom ispod temelja istočnog zida lađe (SJ 4) do spoja sa zidom SJ 56 u duljini od 2,66 m. Na krajnjem istočnom rubu devastiran je do dubine podloge, SJ 34.

Slika 11. grob 3 (foto V. Koprivnjak).

Slika 12. Tlocrt crkve u mjerilu 1:50.

U potpunosti paralelno s pružanjem zidova SJ 56 i 66 (sjever-jug) s vanjske se strane zapadnog zida pruža ostatak rimskog zida SJ 58 (Sl. 12.). Vrh mu se nalazi ispod temeljne stope zidova crkve, a visine je gotovo 0,4 m (88,584 – 88,196 m). Pruža se u duljini od 3,14 m, a širine je 0,44 m. Na južnom rubu ove konstrukcije spojen je sa zidom SJ 59 pod pravim kutom, dok je na sjevernom dijelu prekinut i devastiran ukopom groba 2, SJ 60/61. Građen je od istog materijala kao i SJ 55, 56 i 57 (neobrađeni, nepovezani kamen), a zbog činjenice da se pruža ispod zida crkve, SJ 66, nemoguće mu je utvrditi pravu širinu, kao i povezanost sa zidovima SJ 56 i 57. Na njega je okomit zid SJ 59, koji je otkriven u relativno maloj duljini od 0,56 i širini od 0,6 m. Za razliku od prethodno opisanih, ovaj je dio zida iznad razine vlastite temeljne stope i sačinjava ga pravilno obrađeno kamenje povezano bijelom cementnom žbukom i ulomcima *tegula*. Kako se zid pruža van ravnine koju zatvaraju zidovi crkve, SJ 65 i 66, kao i antički zidovi ispod lađe (SJ 56 i 57) ne može se dovesti u vezu s konstrukcijom crkve, kao ni drugim antičkim konstrukcijama. Moguće je da je ovdje riječ o drugom objektu ili prostoriji.

U probnim sondama 37, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 50 i 51 evidentirani su dijelovi rimske arhitekture i urušenja koji ukazuju na postojanje objekata na ovom dijelu lokaliteta koji su u vezi s objektima na području crkve, a pripadaju razdoblju antike (1. – 4. st.). Ovim se prostornim rasporedom struktura mogu utvrditi gabariti antičkog lokaliteta koji zauzima istočni i središnji dio katastarske čestice na kojoj se nalazi (k. č. 3100).

Najjužniji nalaz kompaktne rimske strukture, zid SJ 37, pronađen je u probnoj sondi 43 i proteže se, usmjerenjem istok-zapad, u duljini čitave sonde (3,83 m). Građen je od obrađenog kamena, opeke, *tegula* i *imbrexa*, a širok je 0,6 m (dvije rimske stope). Vrh strukture nalazi se na njenom središnjem dijelu, dok je na krajnjem istočnom i zapadnom rubu devastiran do dubine od 0,2 m (87,890 – 88,063 m). Vrh strukture smješten je oko 0,5 m ispod humusa, SJ 1, a na mjestima devastacije ukopan je u kulturni sloj, SJ 36. Najsličniji njemu, rimski je zid (SJ 44) u probnoj sondi 41, sjeverno od crkve na mjestu devijacije ruba parcele. Ovaj se zid pruža u istoj ravnini sa zidom SJ 37, a razlika je u tome što se zid SJ 44 nalazi u sloju SJ 36 i slabije je očuvan. Također, sloj humusa je deblji na ovom mjestu i iznosi 0,9 m do vrha sloja SJ 36 i 1,3 m do strukture SJ 44. Ova je struktura nešto kraća (2,32 m), ali je zid nešto širi od SJ 37 (0,7 m). Građen je od pravilnog kamenja većih dimenzija koje je puno slabije povezano žbukom nego u zidu SJ 37. Ovo se objašnjava činjenicom da je zid devastiran u jednom trenutku (o tome svjedoči nivelacija, SJ 36), a to potvrđuje činjenica da je u potpunosti uklonjen na istočnom rubu sonde.

U sondama 39 i 42, nakon uklanjanja humusa, evidentirani su ostaci rimskih struktura nepravilnog, ali izduženog, oblika koje su sačinjavali ulomci kamena i opeke, a prije svega kompaktni sloj žbuke. Kako je ovdje riječ o sondažnom istraživanju, očišćeni su slojevi i strukture u sondama s ciljem da se uhvati sami vrh struktura ili kulturnih slojeva, kako bi se u budućim arheološkim istraživanjima mogli iskoristiti podaci o debljini humusa u kojem nema arheoloških nalaza. Zbog toga su vrhovi ovih struktura nepravilnog tlocrta, ali pravilnog usmjerenja koje nedvojbeno pokazuje njihovo pružanje. U sondi 42 takva se struktura (SJ 41) u duljini od 1,79 m pruža u smjeru sjeveroistok-jugozapad uz sjeverni profil sonde. Širina strukture iznosi 0,9 – 0,58 m, a nalazi se 0, 47 m (89,596 – 89,121 m) ispod površine. U sondi 39, slična se struktura, SJ 47 pruža u smjeru sjever-jug, duljine 2,68 m po sredini sonde. Širina ovog zida iznosi 0,73 – 0,49 m, a nalazi se 0,76 m (89,700 – 89,239 m) ispod humusa.

Ostali nalazi rimskih struktura na lokalitetu svedeni su isključivo na slojeve urušenja ili devastacije kompaktnih struktura. U pojedinim su sondama ovi slojevi sastavljeni od građevinskih elemenata (opeke, *tegule*, *imbrexi*) i sadržavaju veliku količinu arheoloških pokretnih nalaza poput keramike, novca, metala, stakla i dr. Takav je slučaj prisutan u probnim sondama 41, 42, 43 i 44, kao i u iskopu oko crkve koji je već opisan. Drugi je primjer ovakvog sloja velika količina nepovezanog kamena s pokojim ulomkom žbuke i većom količinom sitnih nalaza kakav je evidentiran u probnim sondama 37, 45, 50 i 51.

Prvo-opisanom sloju pripada urušenje SJ 39 u probnoj sondi 44 koje sadrži najveću količinu pokretnog materijala, a nije vezano uz neku čvrstu strukturu kao u drugim sondama. Sloj je u potpunosti prekriven žbukom, a njegova posebnost leži i u nalazu velikog broja komada željezne šljake koji bi mogli ukazivati na radioničku djelatnost. Sloj se nalazi blizu devijacije granice parcele, a istočno od crkve, 0,83 m (88,947 – 88,114 m) ispod humusa. Slični ovom sloju, no s puno manje materijala slojevi su (SJ 38 i 45) definirani oko struktura (SJ 37 i 44) u probnim sondama 43 i 41. Oba ova sloja nalazom pravilnog obrađenog kamena s tragovima žbuke, ukazuju na to da njihov sastav potječe od struktura uz koje se nalaze. Sloj SJ 38 u sondi 43 nalazi se 0,4 m (88,402 – 88,040 m), a sloj SJ 45 u sondi 41 1,2 m (89,613 – 88,788 m) ispod humusa na tim dijelovima lokaliteta. Zauzimaju cijele prostore sondi oko struktura. Njima je analogan sloj urušenja SJ 42 oko pretpostavljene strukture SJ 41 u sondi 42. Ovaj se sloj nalazi 0,55 m (89,751 – 89,201 m) ispod humusa.

Vrlo je specifičan sloj SJ 35 u probnoj sondi 37, jer je ovdje riječ o većinom niveliranom sloju kamena, gotovo bez žbuke, koji se pruža čitavom duljinom ove velike sonde (4,73 m). U sloju je nađena vrlo velika količina nalaza među kojima se ističe velik broj *tesserae* mozaika, kao i ulomaka stakla i *terrae sigillatae*, a na njegovom je južnom rubu evidentirano uzvišenje (0,2 m) i antički grob u amfori (grob 3, SJ 67, Sl. 11.). Ovakav dijapozon nalaza svjedoči o svjetovnom karakteru ovog dijela lokaliteta u antičko doba, a činjenica da se pojedini nalazi mogu datirati u 1. st., dok je grob vjerojatno kasniji, mogla bi govoriti u prilog teoriji o prenamijeni lokaliteta u kasnoj antici. Prema tome, uzvišenje dijela terena na kojem se nalazi ukop amfore mogao bi biti *locus sepulcri*, humak

koji obilježava grob. Sama je amfora položena u smjeru istok-zapad, a kostur novorođenčeta u njoj orijentiran je s nogama prema istoku. Amfora je prerezana pri dnu radi polaganja tijela, a otvor je pokriven ulomkom rimske *tegule*. Pokojnik je položen na lijevi bok, noge su mu blago povijene, ruke usmjerene prema koljenima, a uz zatiljak mu je položen privjesak od gagata (staklene paste) o kojem će više riječi biti kasnije. Južno od groba do ruba sonde nisu evidentirane arheološke strukture.

Slojevi urušenja u sondama 45, 50 i 51 zapravo su istovjetni po sastavu i konzistenciji, a različite su oznake dobili zbog fizičke udaljenosti na lokalitetu (mogli bi pripadati različitim strukturama). Opća karakteristika sva tri sloja (SJ 64 – sonda 45, 63 – sonda 50 i 62 – sonda 51) jest da je kamenje u njima nepovezano, da sadrže ulomke rimske keramike i drugog materijala i da se nalaze vrlo plitko ispod humusa (0,26 – 0,55 m). Ove tri sonde zauzimaju središnju poziciju na južnom dijelu k. č. 3100, pa označavaju i granicu lokaliteta.

Rimski nalazi u opisanim slojevima u probnim sondama na k. č. 3100, sugeriraju smještaj antičkog kompleksa na središnji i istočni rub parcele. Kako pojedini slojevi ulaze u istočni profil na rubu čestica, logična je pretpostavka da se pružaju i na čestici istočno od ove, odnosno na k. č. 3099. Ovo mišljenje potvrđuju i pojedinačni arheološki nalazi evidentirani prilikom čišćenja parcele, a prije zabrane radova na istoj. Veća količina rimske keramike i građevinskog materijala, kao i činjenica da su na istraženoj čestici uz crkvu evidentirani i grobovi, sugeriraju postojanje arheološkog lokaliteta na čestici k. č. 3099.

Arheološki su nalazi na lokalitetu evidentirani u jedinicama vertikalne stratigrafije terena, a posebice u slojevima oko crkve (SJ 20, 43, 46) i kulturnim nivelacijskim slojevima na k. č. 3100 (SJ 34 i 36) gdje pojedini mogu poslužiti kao indikator datacije. Nalazi su prikupljeni ručnim iskopom i poliranjem spomenutih slojeva, a odvojeni prema vrsti, sloju i datumu u skladu s pravilima struke.

Među svim nalazima ističe se skupina tzv. posebnih nalaza, koji se mogu s većom ili manjom preciznošću datirati. U ovom je istraživanju evidentirano 30 posebnih nalaza, a među njima prednjače novac (10 komada, 33,33%) i nalazi metala, željeza i bronce (5 komada željeza i 5 komada bronce, svaki po 16,65 %) koji čine 2/3 evidentiranih posebnih nalaza. Ostatak otpada na nalaze: kamena (4 komada), stakla (3 komada), keramike (2 komada) i privjesak od gagata (staklene paste) koji je, kao što je spomenuto, grobni prilog u Grobu 3.

Od deset kovanica pronađenih u istraživanju, 8 ih možemo pripisati rimskoj provenijenciji, 1 je novovjekovni, a jednom je prije restauracije nemoguće utvrditi porijeklo. Nalazi novca PN 3 i PN 28 jedini su u potpunosti čitljivi, a nađeni su u probnoj sondi 22 (PN 3) i sondi 37, prvi u sloju humusa, a drugi u SJ 34. Novac PN 28 pripada denominaciji *centenional* (AE 3) i na aversu prikazuje portret cara Konstantina I. Velikog s legendom: (DN CONSTAN) TINVS P.F. AVG, dok mu je na reversu natpis VOT koji sugerira da je ovdje riječ o tzv. *Voti*, odnosno novcu koji se kuje za jubileje vladavine pojedinih careva (npr. VOT V, VOT X, VOT XV...). Iako se ne vidi broj iza vote na ovom novcu, kao ni oznaka kovnice po kojoj bi se moglo preciznije datirati, ovakav natpis u kombinaciji s legendom na rubu: DN CONSTANTINI MAX AVG, ukazuje na činjenicu da je novac kovan između 321. i 325. g.[12] Drugi je novac (PN 3) *polucentenional* (AE3) Konstantina II., sina Konstantina I., kovan za cezarskog perioda (pod očevom vladavinom) na što upućuje natpis na aversu: (DN CONSTAN) TINVS NOB C, Kako je revers ovog novca nečitak i izlizan, sama se kovanica datira u cezarsko razdoblje Konstantina II., odnosno između 326. i 337. g.[13] Za nalaze novca PN 5, 7, 14, 15, 17 i 18 zbog izrazito korodirale se površine ne može utvrditi natpis i/ili prikaz, no zbog ujednačenih mjera (promjer i težina) mogu se sasvim sigurno pripisati rimskom novcu. Novac, PN 7, 14 i 15 pripada tipu AE 4, vrlo malih dimenzija i denominacije koja je nastala monetarnom reformom Teodozija I. (381. g.) i može se datirari u kraj 4. i 5. st. Ostale rimske kovanice (PN 5, 17 i 18) pripadaju tipu AE 3 kojem promjer ne prelazi 1,75 cm, a uveden je monetarnom reformom Konstancija II., oko 348. g., pa se također može datirati u drugu polovicu 4. i 5. st. Novac, PN 19, veći je i teži od prije opisanih (promjer 2,05 cm, težina 4,4 g), a može pripadati rimskom ili srednjovjekovnom razdoblju.[14] Nalazu novca u ovoj kampanji pripada još i austrijski *krajcar*, PN 20, pronađen u recentnom sloju uz vanjsku stranu zapadnog zida crkve. Novac je vrijednosti pola *krajcara*, a legenda na aversu govori i to da je kovan 1816. g. u kovnici u Beču, dok je na reversu grb Habsburške

[12] RIC VII.

[13] RIC VIII.

[14] RIC VII-X.

Monarhije (dvoglavi orao u štitu) pod krunom s natpisom: ÖSTERREICHISCHE SCHEIDEMÜNZE.

Nalazi metala čine drugu najbrojniju skupinu posebnih nalaza, a dijele se na nalaze predmeta od bronce i one od željeza. Najznačajniji je brončani privjesak, nađen kao grobni prilog u Grobu 1, PN 22. Jednostavne je trakaste forme sa zadebljanim krajem što bi moglo značiti da je prvotno bio prsten. Očuvan je u cjelovitom stanju, iako je evidentno da ga je težina zemlje blago pritisnula, što mu daje ovalan izduženi oblik. Kako je nađen desno od lubanje, a u širini prsnog koša, moguće je pretpostaviti da se nalazio na platnenoj ili kožnatoj traci i nosio oko vrata te da je s vremenom i raspadanjem pao na dno ukopa. Dijelu nakita pripada možda i ulomak brončane igle, PN 16, nađen u sondi 42, od koje je sačuvan samo trn u duljini od 4,81 cm. Igla pripada vrlo čestom tipu rimskog nakita (ukosnica), a zbog nedostatka glavice može se samo datirati u razdoblje antike (1. – 5. st.). Značajan je i komad bronce od nedefiniranog predmeta pravilnog kvadarnog oblika (PN 12), koji je mogao pripadati mehanizmu za zaključavanje (dio brave). Ostali brončani predmeti su: ulomak brončanog lima (PN 6) nepoznate namjene i glavica i dio trna brončanog čavla (PN 8) većih dimenzija i kvadratnog presjeka trna. Ovi nalazi ukazuju na postojanje konstrukcije povezane čavlima.

Najveći dio nalaza željeza također otpada na cjelovite i necjelovite čavle, uglavnom većih dimenzija s okruglom glavicom i četvrtastim trnom (PN 9, 23, 25). Evidentiran je i vrh željeznog noža (PN 26) s trokutastim presjekom oštrice, i alka željezne predice (PN 29) pojasne kopče koja je oblika broja 8 i pripada najčešćem tipu rimske pojasne garniture koji je provlači kroz čitavo carsko razdoblje.

Ulomci kamene plastike, PN 1, 2 i 10, nađeni su izvan konteksta arheološki datiranih slojeva, no svojim se oblikom mogu relativno svrstati u razdoblje antike i ranog srednjeg vijeka. Nalazi PN 1 i 2 ulomci su većih kamenih stupova od kojih je PN 1 presječen po uzdužnoj osi, pa postoji mogućnost da se s tom, ravnom stranicom naslanjao na zid, no kako je nađen u sloju šute uz potok, SJ 15, njegova namjena ostaje nepoznata. Takav je slučaj i kod PN-a 2 koji je ugrađen u konstrukciju recentnog kanala SJ 16 – 18. Ovaj je tambur stupa jednostavne forme bez dodatnih profilacija na vanjštini. Kamenica, PN 10, evidentirana je u sloju šute koji je zapunjavao apsidu crkve (SJ 8), a, kao što je već spomenuto, čini ju sekundarno korišten kapitel manjeg stupa. Prema tri plastične izbočine na vrhu kapitela i njegovom općem izgledu i dimenzijama, ovo bi mogao biti kapitel koji je držao luk ili arhitrav predromaničke ili ranoromaničke oltarne pregrade.

Nalaz relativno databilnog stakla na lokalitetu otpada na komade rimskog stakla, PN 21, 24 i 27, među kojima je jedna minijaturna perla od plave staklene paste (PN 21), jedan ulomak ruba staklene zdjelice s narebrenim plastičnim ukrasom (PN 24) i ulomak dna rimskog *unguentarija/balzamarija* s kuglastom izbočinom (PN 27). Balzamarij i zdjelica mogu se, uglavnom prema analognim grobnim nalazima, datirati u razdoblje ranog Carstva (1. – 2. st.), pošto se u Italiji susreću u grobovima ranog 1., a u provincijama kasnog 1. i ranog 2. st.[15] Staklena je perla previše općenitog tipa za precizniju dataciju.

Pošto nalaz keramike predstavlja najzastupljeniji tip nalaza na lokalitetu, među posebnim je nalazima izdvojena amfora, PN 4 koja je iskorištena kao grob za ukop novorođenčeta (Grob 3). Amfora ima kratak cilindričan vrat, zaobljen rub ispod kojeg izviru ručke s rebrom po sredini koje se brzo spajaju s ramenom ispod kojeg slijedi široki izduženi trbuh. Oblikom tijela najviše nalikuje tipu Dressel 26 koji se datira od 3. stoljeća nadalje. U isto razdoblje možemo datirati i jedini prilog u istom grobu, perlu s narukvice izrađenu od gagata ili staklene paste. Gagat je po sastavu zapravo bituminozni ugljen i povezuje se sa zagrobnim životom zbog magičnih svojstava koja su mu se pripisivala pa je čest prilog u grobovima, pogotovo ženskim grobovima kasne antike, a bio je skupocjeniji od stakla i staklene paste s kojima su ga često zamjenjivali zbog cijene. U ovom trenutku nije moguće sa sigurnošću tvrditi da je perla izrađena od gagata zbog izostanka destruktivnog procesa analize koji jedini daje pouzdane rezultate, već su korišteni subjektivni vizualni i taktilni testovi. Za razliku od stakla, gagat je u potpunosti neprozirni materijal, zadržava toplinu odnosno topao je na dodir i lakši od staklene paste. Primjerak nađen u ovom grobu odgovara navedenim obilježjima gagata. Budući da je riječ o grobu novorođenčeta pretpostavljamo je da je perla pripadala majci djeteta te je samo položena uz glavu prilikom ukopa. Gotovo istu perlu, samo s nešto više usporednih režnjeva, nalazimo u Burnumu gdje se datira u 3. i 4. stoljeće.[16]

[15] Isings 1957, str. 57.

[16] Giunio 2010, str. 195–200.

Što se ostalih nalaza tiče, sakupljene su i evidentirane ukupno 393 vrećice nalaza, među kojima prednjače nalazi keramike i građevinskog materijala. Glavnina nalaza potječe iz kulturnih slojeva, no jedan dio otpada i na nalaze iz humusnog sloja i one iz probnih sondi na obje istražene parcele. Na k.č. 3099 sakupljeni su samo nalazi pronađeni prilikom uklanjanja površinskog raslinja, a sastoje se u manjem broju ulomaka rimske i novovjekovne keramike, stakla, građevinskog materijala i željeza. Kameni suhozidovi na k. č. 3099 sadrže značajnu količinu obrađenih kamenih blokova za koje treba pretpostaviti da pripadaju arhitekturi povijesnih faza lokaliteta. Osim nalaza keramike, na ostalim su česticama evidentirani ulomci stakla, žbuke, fresaka, *tesserae*, životinjskih i ljudskih kostiju te metala.

Na lokalitetu su evidentirani ulomci prapovijesne, antičke, srednjovjekovne i novovjekovne keramike. Ulomci prapovijesnih posuda nađeni su pri vrhu humusnog sloja na obje čestice u središnjem i zapadnom dijelu lokaliteta, a podjednako na obje parcele. Kako zapadni rub lokaliteta prati pružanje potoka, a lokalitet se nalazi u samom podnožju brda sv. Ilija na kojem se nalazi prapovijesna gradina, za vjerovati je da su prapovijesni nalazi na lokalitet dospjeli erozijom vrha gradine kojoj je pomogla voda iz spomenutog potoka. Ovome u prilog ide smještaj nalaza u humusnom sloju i nalaz komada litike i školjaka koji također pripadaju prapovijesti. Sveukupno je pronađeno četiri komada litike, od čega je jedan drugotni odbojak, a tri su odbojci s obradom. Radni rubovi odbojaka s obradom, obrađeni su i retuširani, a na jednom su vidljivi i tragovi uporabe. Sirovina od koje su se izrađivale ove alatke je sivi do sivo-smeđi rožnjak s bijelom okorinom kakav se nalazi u vapnenačkim formacijama iznad Kaštela. Evidentirane su i četiri ljušture školjaka, od čega tri vrste *Spondylus gaederopus* i jedna roda *cardium*. Ulomci keramike svedeni su na par ulomaka trbuha i oboda, uglavnom bez ukrasa koji su rađeni od keramike s primjesom pijeska i lomljenih školjaka. Kronološki je ove ulomke teško svrstati u određeno razdoblje, a ako gradina na sv. Iliji slijedi primjer gradina sa šireg područja, a ovi ulomci doista potječu s nje, mogli bi se relativno datirati u brončano ili željezno doba.

Kao što je već rečeno, antičku fazu lokaliteta čine objekti koji su sačinjavali *villu rusticu* i grob u amfori (Grob 3). Mnogobrojni ulomci rimske keramike na lokalitetu pokazuju najprije svakodnevni karakter jer uglavnom pripadaju ulomcima kućnog posuđa (lonci, vrčevi, zdjele, pehari) i posuđa za skladištenje (amfore i *pithosi*). Evidentirani su i ulomci fine keramike u vidu *terrae sigillatae* među kojima valja izdvojiti ulomak ruba, dna i noge plitice (Consp. 18), kao i dna i stijenke zdjele tipa Drag. 24/25. Oba se ova oblika datiraju u razdoblje ranog Carstva (1. – 2. st.). Nešto je mlađi ulomak posude s ravnim dnom i strmom stijenkom koji vjerojatno pripada zdjeli kakva se može datirati u 3. i 4. st. Među finom keramikom nalazi se i *skifos* s jednom ručkom i ostatkom oboda, vrata i trbuha koji se analogijama može datirati u 1. st. Važno je spomenuti i ulomak ručke i diska uljanice s kratkom zaobljenom perforiranom drškom i naznakom prikaza na disku. Ovakve se ručke na uljanicama s područja Dalmacije i Istre nalaze već u 2. st., a posebno su omiljen tip u kasnoj antici.[17] Uljanica ima uzor u orijentalnom oblikovanju.

Gruba se keramika svodi na ulomke trbuha, oboda, ručki i dna rimske kuhinjske keramike koja se datira kroz cijelo Carsko razdoblje i pripada provincijskoj proizvodnji. Najčešći su ulomci lonaca S-profilacije, koji u kasnoj antici dobivaju i metličast ukras valovnica i horizontalnih linija. Slijede zdjele, uglavnom oboda izvijenog prema van, kosih stijenki i ravnog dna, kao i vrčevi s jednom ili dvije trakaste ručke. Nađen je i ulomak oboda posude s izljevom, a gotovo je sva keramika čvrste konstrukcije, narančasto-crvene boje i dobre propečenosti. Na lokalitetu su uočeni i ulomci grube keramike crne i sive površine u kojima je uočeno postojanje primjese kalcita. Ukrasi na posudama rijetki su i uglavnom se svode na višestruko profilirane ručke. Ulomci amfora i *pithosa* debljih su stijenki, a boja im varira između crvenkasto-narančaste i zelenkasto-sive što je pokazatelj da se u jednom trenutku prešlo na izradu posuda od gline pomiješane s lokalnom tupinom. Rubovi i dna pronađenih amfora sugeriraju da se radi o italskim tipovima koji se datiraju 2. – 4. st. Ulomci velikih posuda uglavnom su evidentirani u urušenju u sondi 44 i kao *spolije* u zidovima SJ 2 – 14 i zidovima crkve. Nisu evidentirani pečati na ulomcima keramike koji bi mogli čvršće povezati ove nalaze s mjestom nastanka i pružiti precizniju dataciju.

Rimski građevinski materijal sugerira djelomično izgled samih struktura od kojih su sačinjeni objekti. Osim obrađenih kamenih blokova, evidentiran je i ulomak tanje mramorne ploče, a među nalazima kamena posebno mjesto zauzimaju *tesserae* mozaika. Najbrojniji su

[17] Zaninović 2004, str. 29, 30.

primjerci bijele i sivkaste boje koji su i nešto krupniji od primjeraka u boji. Tamno zeleni, crni i žućkasti komadi nađeni su u vrlo malom broju, a svi su sitniji i pravilnije oblikovani od bijelih i sivih što navodi na zaključak da su korišteni za oblikovanje motiva na svijetloj podlozi mozaika.

Opeka je uglavnom dobro prosušena i vrlo velik broj njenih ulomaka sadrži plitke spiralne žljebove, karakteristične za antičku proizvodnju. Kao i keramika, i ona dolazi u varijanti gdje je glina pomiješana s lokalnom tupinom dala opeku sivo-zelenkaste boje. Posebno se ističu ulomci manjih pravokutnih opeka koje su bile dio popločenja poda poznatog kao *opus spicatum*. Crijepovi su uglavnom pravilni pravokutni s po jednim udubljenjem na jednom i ispupčenjem na drugom distalnom dijelu kako bi sjedali zajedno u krovnoj konstrukciji. Cijela je konstrukcija vjerojatno bila prekrivena *imbreximа* polukružnog presjeka. U konstruktivne elemente pripada i žbuka, koja se može naći kao bijelo-žućkasta i bijelo-ružičasta, među kojima je potonja hidroizolacijska. Vrlo su važni i ulomci fresaka uglavnom crvene i bijele boje, a nalaze se i ulomci žute i plave boje. Evidentirani su ulomci arhitektonske plastike (štukatura) u zapuni s novovjekovnim materijalom unutar lađe, a njihov izgled i profilacija te sastav sugeriraju nastanak najranije u 18. st (klasicizam).

Ulomci rimskih staklenih posuda ukazuju na luksuzni karakter, a njihove blijede boje površine (zelena, žuta ili plava) i tipovi posuda kakve se nalaze (čaše, zdjelice) na ranocarsko porijeklo, vjerojatno 1. st. Razlikuju se posude od prozirnog stakla i one od neprozirnog, za što je odgovorna metalna glazura koja se na njih nanosila. Osim rimskog, evidentirano je i novovjekovno i moderno staklo, a riječ je o grlima i stijenkama većih posuda (boca) nastalih u lokalnoj proizvodnji.

Ulomci željeza već su spomenuti u opisu SJ 39 u sondi 44, kao ostaci nepravilnog, donekle kuglastog, željeza i pripisani su šljaki. Ostali nalazi željeza pokazuju način vezivanja nekadašnjih dijelova drvenih konstrukcija i sačinjavaju ih uglavnom komadi čavala i klinova, kad je riječ o rimskim nalazima, odnosno pločica od metalnog lima, kad je riječ o novovjekovnim nalazima. Osim u slojevima i sondama, veće količine željeza evidentirane su i u parcelacijskim zidovima što je još jedan pokazatelj devastacije građevinskih i kulturnih slojeva. Osim željeza, evidentirani su i rijetki amorfni ulomci brončanog lima.

Ljudske kosti na lokalitetu potječu iz triju grobova i triju razdoblja ukopavanja: Groba 1 (srednji vijek), Groba 2 (novi vijek – devastacija) i Groba 3 (kasna antika). S obzirom na činjenicu da je Grob 2 nastao prekopavanjem starijih, vjerojatno srednjovjekovnih, grobova na području lađe crkve, a kosti su položene u vrlo plitku jamu i na njih su položene kamene ploče, ove su kosti u vrlo lošem stanju i mali je broj cjelovitih komada. Prema donjim čeljustima i komadima femura, a posebno prema lubanjama, sakupljene su kosti ukupno četiriju pokojnika. Kosti u dječjem grobu 1, građenom od kamenih ploča s poklopnicama, u izvrsnom su stanju i na njih nije utjecala težina zemlje i kemijski procesi, dok je kostur u amfori bio u dobrom stanju s obzirom na to da se radi o vrlo tankim kostima koje je pritiskala težina zemlje, a kostur je u cijelosti očuvan. Osim ljudskih, na lokaliteti su evidentirane i brojne kosti domaćih životinja koje su deponirane na cijelom području, a kako se najviše nalaze u sloju humusa i na površini, nisu svrstane u kronološki poredak. Zanimljivost predstavlja područje oko sredine južnog zida crkve gdje je, uz sami zid, iskopana jama u koju su deponirane životinjske kosti pomiješane s ljudskima.

Srednjovjekovni se nalazi na lokalitetu sastoje i od nekoliko ulomaka keramike tanjih stijenki, rađenih od čvrste primjese kvarcnog pijeska, ali i bez ikakvih ukrasa. S obzirom na to da samo faktura keramike ukazuje na moguće srednjovjekovno porijeklo, ono se ne može pouzdano utvrditi. Daleko je više nalaza ulomaka novovjekovne keramike koja pripada razdoblju 18. – 20. st., a među njima su prepoznati ulomci glazirane keramike, gravirane (engobirane), *majolike* i *invetriate*. Osim keramike, novom vijeku pripadaju i prije opisani nalazi stakla i arhitektonske plastike.

Nalazi evidentirani na lokalitetu pokazuju stilsku i datacijsku pripadnost građevinskim fazama lokaliteta. Među rimskim je nalazima velik broj predmeta koji se mogu datirati u rano Carsko razdoblje (1. i 2. st.), ali oni koji pružaju najpreciziju dataciju svrstavaju se u kasnu antiku. Na osnovi ovih podataka, može se pretpostaviti gradnja i korištenje rimskih objekata na ovoj lokaciji kroz cijelo Carsko razdoblje (1. – 4. st.). Malobrojni srednjovjekovni nalazi ne pružaju mogućnost precizne datacije, dok su novovjekovni nalazi uglavnom iz razdoblja 18. – 20. st. prapovijesni su nalazi na lokalitet dospjeli s nekog drugog mjesta.

VEDRAN KOPRIVNJAK

PROBING EXCAVATIONS AT THE ST. MICHAEL SITE, LOCATION IVERNIĆ (LAVDIR) IN SEGET DONJI

(Summary)

In the period between September 16 and November 11, 2015, probing excavations were conducted at the St. Daniel (St. Michael) site in Seget Donji near Trogir. The excavations were conducted by archaeologists from two companies, GeoArheo d.o.o. and Contarini d.o.o., as well as 10 workers from the wider Trogir area. The supervisors were Marijeta Babin and Miroslav Katić, conservators from the Ministry of Culture's Department for Conservation in Trogir. The leader of the excavations was Vedran Koprivnjak, MA, while his deputy was Martina Miletić, MA, both of them being employed at the time by Contarini d.o.o.. Expert documentalist was also Vedran Koprivnjak, and aerial shots were made by Goran Skelac from GeoArheo d.o.o. The excavations lasted 40 working days.

Probing excavations are prescribed for this site as the first measure of protecting cultural goods since the area contains the remains of the church of St. Michael. Various sources and archaeological literature claim that the church originates from the Early Middle Ages. In addition, the site's description mentions a large quantity of Roman building material in the surrounding dry stone, which led to the idea that it is possible that a Roman object exists here, too. Using test probes on the site should show the state of the church and the area the potential site covers on the cadastral parcel on which the church itself is located as well as on the neighboring parcels. Also, probing excavations should show from which time the site approximately dates and place the site into a wider context of sites from the same period in a wider area.

The vicinity of the Roman quarry on the hill of St. Elias north of the site, as well as the ancient road that cuts Trogir's Malo Polje from east to west and numerous other individual findings from the surrounding area show the potential significance this place may have had in antiquity. Findings from the Early Middle Ages have an even greater significance because they are all tied to objects and roads from antiquity. The church of St. Daniel from the early age of Christianity, north of the site, is a proof of that. Considering the very important site of St. Martha in Bijaći in Veliko Polje and numerous other examples of sacral architecture from the Early Middle Ages, these findings become important indicators of an early Croatian population in the hinterlands close to a large Byzantine city.

Prijevod: Marko Domljanović

KRATICE

RIC
Roman Imperial Coinage, London 1998., vol. I–X

LITERATURA

Babić 2012
D. Babić, *Opis Trogira i njegovog krajolika na kraju XVI. stoljeća*, Građa i prilozi za povijest Dalmacije 24, Split 2012, 9–53.

Babić 1991
I. Babić, *Rimsko razdoblje,* u: *Prostor između Trogira i Splita*, Zavičajni muzej Kaštela, Kaštela 1991, 47–57.

Burić 1982
T. Burić, *Predromanička skulptura u Trogiru*, Starohrvatska prosvjeta III 12, Split 1982, 127–160.

Fisković 1953
C. Fisković, *Segetski spomenici*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LVI–LIX, Split 1953, 213–232.

Giunio 2010
K. Giunio, *Nakit od gagata iz fundusa Arheološkog muzeja Zadar*, Histria Antiqua 19, Pula 2010, 193–204.

Isings 1957
C. Isings, *Roman Glass From Dated Finds*, Groningen/Jakarta 1957.

Jakšić 1999
N. Jakšić, *Reljefi trogirske klesarske radionice iz crkve sv. Marte u Bijaćima*, Starohrvatska prosvjeta III 26, Split 1999, 265–286.

Josipović 2011
I. Josipović, *Prilog Trogirskoj klesarskoj radionici*, Ars Adriatica 1, Zadar 2011, 97–108.

Regan, Nadilo, 2008
K. Regan, B. Nadilo, *Predromaničke crkve na području Kaštela*, Građevinar 60, 2008, 155.–169.

Zaninović 2004
D. Zaninović, *Fiat lux-rimske svjetiljke iz fundusa GMS*, katalog izložbe, Sisak 2004.

KREŠIMIR KUŽIĆ

ASTROGNOSTIČKI[1] ELEMENTI NA SREDNJOVJEKOVNIM NADGROBNIM SPOMENICIMA IZ DALMATINSKE ZAGORE

UDK / UDC 726.82:524.3>(497.583Dalmatinska zagora)"12/14"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 26. 11. 2018.

Krešimir Kužić
Gredička 34
HR – 10000 Zagreb
kresimir.kuzic@zg.t-com.hr

U radu je opisan i analiziran dio nadgrobnih spomenika nastalih krajem srednjem vijeka u sedam sela južne Zagore: Labinu, Prgometu, Ublima, Lećevici, Brštanovu, Niskome i Konjskome. Specifičnost tih kamenih ploča je postojanje astralnih ornamenata u obliku polumjesecâ, zvijezdâ i diskova sa i bez zrakâ. Uporabom astronomskih priručnika i računalnih programa pokazalo se kako su ti ornamenti služili kao vremenski pokazatelj smrti pokojnika. Posebno valja istaknuti primjer iz Brštanova s prikazom pomrčine Sunca.

Ključne riječi: *astrognozija, Zagora, nadgrobni spomenici, srednji vijek*

Uvod

Dalmatinska Zagora, ili, povijesno točnije – Zagora, obuhvaća unutarnji dio srednje Dalmacije smješten između rijeke Čikole na sjeverozapadu, zapadnog dijela planine Moseća i planine Svilaje na sjeveru, Dicmanjskog polja i granica nekadašnje Poljičke Kneževine na istoku te planina Kozjaka, Marinske kotline, Boraje i Trtra na jugu.[2] Na ovom prostoru nalazi se nekoliko desetaka sela, od kojih većina i dandanas nosi stara srednjovjekovna imena dokazujući neprekinuti toponomastički slijed. U kasnom srednjem vijeku, od otprilike početka 14. pa do početka 16. stoljeća ova sela pripadala su dvjema primorskim komunama – Šibeniku i Trogiru, te kraljevskom gradu (u starom smislu – tvrđavi) Klisu. Političke mijene i kretanje granica nisu imale neku veću ulogu u promjenama života tamošnjeg pučanstva, i tako je bilo do uzastopnih turskih provala i pljački nakon pada Bosne1463. godine. [3] Nakon nepopravljivih pustošenja toga kraja slijedila je gospodarska propast, a za tim neposredno (ili zajedno) i demografski kolaps, da bi niz ovih negativnih zbivanja bio okončan katastrofom – padom Klisa u turske ruke 1537. godine. Od cjelokupnog kulturnog naslijeđa iz ovog razdoblja, preživjelo je ne-

[1] **Astrognozija** je poznavanje objekata i pojava na nebeskom svodu i njihovo razlikovanje. Vidi: Vujnović 1989, str. 13.

[2] Problem potrebnog sučeljenja „Dalmatinska zagora" vs. „Zagora" seže u razdoblje Kraljevine SHS, kada je radi distinkcije od mnogih „Zagora" u novoj državi, bilo potrebno dodatno označiti ovaj prostor. Slično su prošli i neki gradovi (kao npr. „Slavonska" Požega), a u samoj Zagori je Suhi Dolac postao „Primorski", i nažalost, ostao. Vidi o tome: Kužić 1997, str. 7–8.; *Veliki atlas Hrvatske* 2002, str. 147–148, 154–156.

[3] Kužić 1997, str. 32–33. Zemljovid 2., 40–41. Zemljovid 3., 88–89. Zemljovid 4.

koliko crkvica, a sve do prije pedesetak godina postojalo je i mnoštvo srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika, takozvanih stećaka. [4] Činjenica je kako se nekropole s ovakvim spomenicima nalaze gotovo u svim kopnenim dijelovima Dalmacije. Kaštela i Zagora smješteni su otprilike u sredini tog prostora, koji je opet dio jedne veće sepulkralne kulturne cjeline s granicama u klasičnom pogledu do Kupe, srednje Slavonije i porječja rijeke Drine. [5] Kad bi se izrazili kroz političku stvarnost prve polovice 15. stoljeća, to bi glasilo: Kraljevina Hrvatska (uz dio Slavonije), primorski gradovi u mletačkoj vlasti, Kraljevina Bosna i Vojvodstvo Hum. [6]

U slijedećem koraku ograničio sam istraživanje na područje koje gravitira današnjim Kaštelima. To su sela Labin, Prgomet, Radošić, Uble, Lećevica, Korušce, Nisko, Brštanovo, Dugobabe, Broćanac i Konjsko. Valja napomenuti kako su gotovo sve dalje navedene nekropole bile predmet istraživanja, no u većini slučajeva radilo se samo o općenitoj analizi ornamenata na spomenicima. [7] Ipak, najnoviji radovi uvelike su podigli kvalitetu znanstvene obrade, a ujedno su dali sliku stanja na rubnom prostoru Zagore. [8] Poznato je kako je hrvatski kasni srednji vijek bio obilježen već duboko ukorijenjenim katoličkim kršćanstvom, ali i heretičkim zapusima „bosanskih krstjana" te prežicima poganskih vjerovanja. U takvom duhovnom okruženju spomenici na sebi nose, osim stareških, imovnih i simbole starih vjerovanja u utjecaj ili zagrobnu ulogu nebeskih tijela, no mogu se prepoznati i utjecaji humanizma. [9] Ovi motivi – zvijezde [10] različitog broja i oblika krakova, polumjeseci i sunca – upravo svojim asimetričnim, neshematiziranim rasporedom na plohi spomenika govore kako je riječ o preslici stvarnog položaja ovih tijela – samostalnih, u konstelaciji ili konjunkciji. Kad se njihove pozicije prenesu na odgovarajući sferni raster, a u sljedećem koraku primjene specijalizirani računalni programi, može se doći do relativno uske datacije nastanka spomenika. Nekropole s takvim pločama i sanducima možemo naći na nekoliko mjesta u Zagori, ali i u Kaštelima.

Tumač astronomskih termina:

Konjunkcija je trenutak kad se dva nebeska tijela nađu na istom pravcu motrenja sa Zemlje, tj. prividno se spoje. [11]

Konstelacija je međusobni položaj Mjeseca i planeta (i/ili zvijezda) kakav se pričinja kad ih se gleda na nebeskom svodu sa Zemlje. [12]

Rektascenzija (RA) je kut između satne kružnice koja prolazi proljetnom točkom i satne kružnice promatranog tijela. Računa se od 0 h do 24 h, i raste od zapada prema istoku.

Deklinacija (Dec) je kutna udaljenost motrenog objekta od nebeskog ekvatora. Računa se od 0° do 90°. [13]

Azimut (Azm) je kut ili koordinata koja se mjeri od južne točke horizonta prema zapadu, od 0° do 360°.

Visina (Alt) je kut u središtu sfere koji se nalazi u ravnini okomitoj na ravninu horizonta, i u pozitivnom dijelu iznad horizonta ide od 0° do 90°. [14]

[4] O terminu „stećak", kao nepotrebnoj usvojenici i semantičkoj netočnosti pisao sam 2001.: Kužić 2001, 259–273.

[5] Tomasović *et al.* 2008, str. 58–119.; Lovrenović 2008, str. 140–193.

[6] Dugački, Regan, 2018, str. 142–143, 152–155, 162–169, 336–337, 360–361, 420–423.

[7] Područje južne Zagore unatoč široko zamišljenoj kampanji popisivanja srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika – „stećaka", ostalo je velikim dijelom zaobiđeno. To je tim čudnije jer se za njih odavno znalo – čak je jedan od najstarijih crteža kamika upravo iz jednog od tamošnjih sela. Nakon tih nepotpunih strukovnih akcija iz 60-ih godina, ni prezaslužni entuzijast don Ante Škobalj nije u potpunosti obradio ovaj prostor, što je vidljivo iz njegove knjige iz 1970. godine, a pet godina kasnije Šefik Bešlagić je donekle dopunio te propuste davši pregled stanja u Labinu i Prgometu. Marian Wenzel bez osobnog rekognisciranja, tj. oslanjanjem na postojeću literaturu, nije ni mogla steći pravi uvid u stanje na ovom terenu. Osvrt Stjepana Gunjače, nastao par desetljeća ranije, samo u par redaka spominje kamike u Labinu, Ublima, Brštanovu i Niskome.
Vidi o tome u radovima: Škobalj 1970, str. 297–301, 351–353.; Bešlagić 1981, str. 177–181.; Bešlagić 1971, str. 74.; Wenzel 1966, str. 90–91, 100.; Gunjača 1949, str. 288.

[8] Tomasović *et al.* 2008, str. 63–67.; Alduk 2012, str. 119–120.

[9] Kužić 2008, str. 132–136.

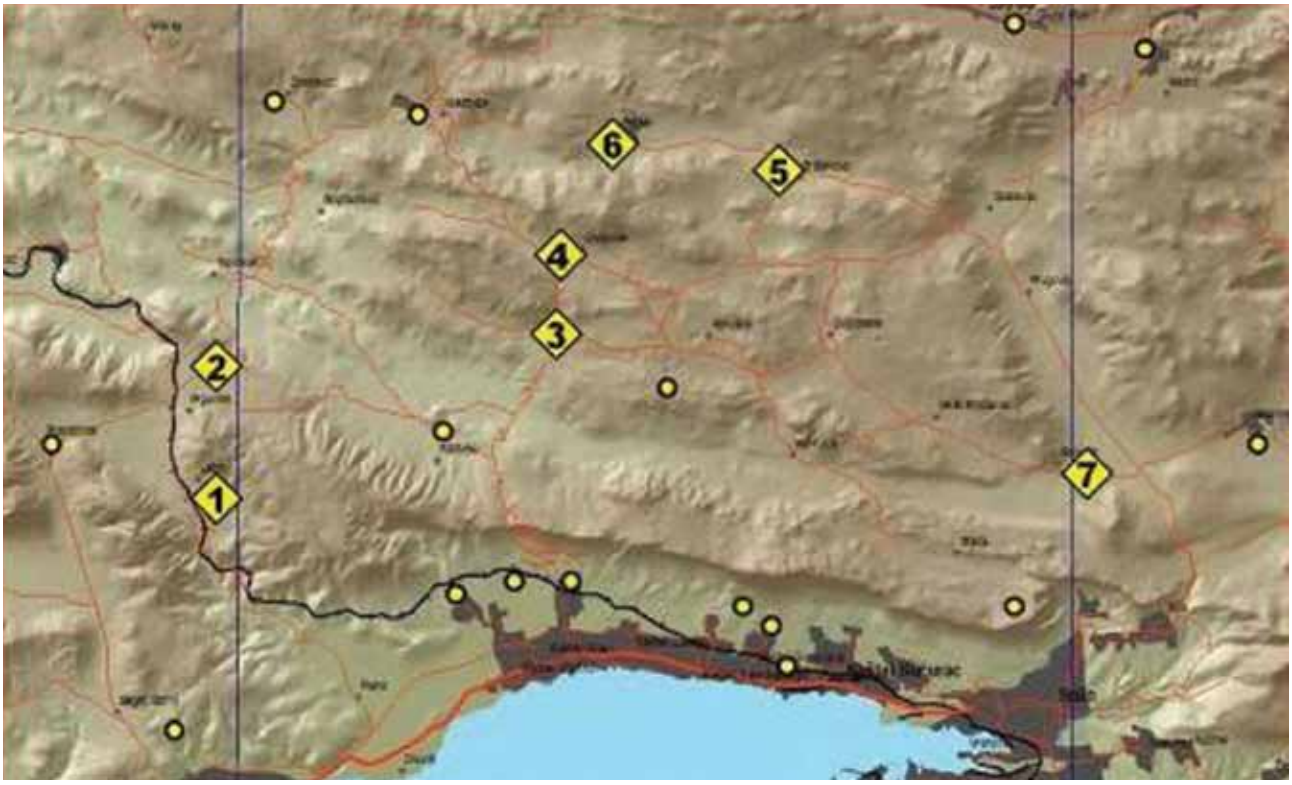
[10] Termin „zvijezda" ovdje i u ostatku rada ima značenje „planeta". Srednjovjekovna pučka astronomija, tj. astrognozija smatrala je sve planete od Merkura do Saturna zvijezdama lutalicama, dok su prave zvijezde bile stajačice.

[11] Vujnović 1989, str. 23–24.; *Redshift 3* 1998; Houlden, Stephenson 1986, str. 514.

[12] Vujnović 1989, str. 14.

[13] Vujnović 1989, str. 71.

[14] Vujnović 1989, str. 14, 69, 71.

Zemljovid. 1: Nekropole u dalmatinskoj zagori. 1. Labin, 2. Prgomet, 3. Uble, 4. Lećevica, 5. Brštanovo, 6. Nisko, 7. Konjsko. Brojke označavaju lokacije nekropola s astralnim simbolima, a kružići ostale nekropole (autor K. Kužić).

SPOMENICI: [15]

LABIN – Sv. Silvestar (Zemljovid 1.1)

Podno planine Labišnice, 14 km sjeverozapadno od Kaštela nalazi se selo Labin [16]. Njegovo ime potječe još od antičkih vremena i po tome je rijedak izuzetak u Zagori. [17] Potvrdu kontinuiteta nalazimo već u latinskom spisu iz 1191. gdje se naziva *Labena*. 1397. godine se navodi kao *Albona seu Labena*, a 1470. u mletačkom dokumentu zapisano je kao *Albona*. U kasnom srednjem vijeku selo je bilo u sastavu trogirskoga kotara, ali je pravno bilo vlasništvo splitske nadbiskupije. [18] Dio srednjovjekovne nekropole obuhvatilo je mjesno groblje, a nekoliko spomenika nalazi se južno od seoske čatrnje. Geografska pozicija lokaliteta je 16° 14' E, 43° 35' N, a nadmorska visina ~370 m. U vrijeme Bešlagićevog obilaska lokaliteta (1972./1973.) postojao je 31 spomenik,[19] a prilikom mojih posjeta nabrojio sam 18 primjeraka, od kojih je samo jedan na sebi imao astralni ornament.

1. Desni dovratnik ulaza u groblje sazidan je od nekoliko kamenova, a jedan od njih je ostatak raskomadanog kamika oblika ploče debljine ~20 cm. Unatoč takvom stanju ostao je prepoznatljiv motiv polumjeseca koji je u izvornom obliku imao R= 40 cm, a Š= 10 cm [20] (Sl. 1). Zbog opsega oštećenja nije moguće dati nikakve nedvojbene podatke o smještaju i usmjerenju ovog astralnog simbola.

[15] Tekst za sela Labin, Prgomet, Uble i Lećevicu, uz manje preinake potječe iz rada objavljenog 2006. godine. Vidi: Kužić 2006, str. 35–41.

[16] *Veliki atlas Hrvatske* 2002, str. 154.

[17] Vidi u: Suić 1976, str. 297.

[18] Smičiklas 1904, str. 250.; Rendić-Miočević 1990, str. 185, 263.; Omašić 1980, str. 101.

[19] Bešlagić 1981, str. 177.

[20] Slovo „R" označava raspon rogova, tj. šiljaka polumjeseca, a „Š" označava širinu polumjeseca u struku, oznaka „Ø" označava promjer kružnice koju dotiču vrhovi krakova na zvijezdama ili općenito promjer neke kružnice.

Slika 1: Ostatak kamika s likom polumjeseca – Labin (foto K. Kužić).

	RA (α)	Dec (δ)	Azm (A)	Alt (h)
Mars	10h 55m 54s	+11° 29' 19"	286° 34'	57° 49'
Mjesec	11h 46m 56s	+06° 06' 18"	277° 27'	52° 55'

PRGOMET – Sv. Stipan (Zemljovid 1.2)

Nešto sjevernije, odnosno 17 km sjeverozapadno od Kaštela, uz cestu prema Drnišu smješten je Prgomet [21]. U ispravi iz 1397. godine selo se spominje kao *Progome*, a u mletačkom spisu iz 1470. navodi se kao *Pergomet*. [22] Pavao Andreis je zapisao kako je ... *u starim vremenima ovdje bila sagrađena crkva Sv. Stjepana Prvomučenika, ali se o njoj ne čuva nego otrcana uspomena* ..., iz čega se može zaključiti da je do njegova vremena (polovicom 17. st.) već ranije bila porušena od Osmanlija. [23] Župna crkva i nekropola uokolo nje imaju geografske koordinate 16° 14' E, 43° 37' N, a nadmorsku visinu 322 m. U vrijeme Bešlagićevih istraživanja (1972./1973.) nekropola je brojila 18 spomenika, [24] a prema mojim podacima sada broji 14 primjeraka, a među njima je 1 ukrašen astralnim motivima.

1. Pred pročeljem crkve nalazi se jedan gotovo utonuli kamik. [25] Dimenzije ovog, na obje uže strane odlomljenog spomenika su sljedeće: D= 129 cm, Š= 77 cm, Deb [26]= ? (Sl. 2). Polumjesec R= 30 cm, a osmerokraka zvijezda Ø= 36 cm. Prema Bešlagićevoj sistematizaciji svrstali bismo ga u hibrid tipova I. 1. i IV. 1. [27] Sljemenasta ploča je utonula na južnoj strani, ali unatoč tome prepoznatljiva je konjunkcija ili prije – konstelacija Mjeseca i Marsa koji mu malo prethodi. Mjesec je simbolički prikazan u posljednjoj četvrti, doba dana je jutro prije svitanja u zimskom dijelu godine. Rezultat računalnog ispitivanja je datum 6. veljače 1444. godine. [28]

[21] *Veliki atlas Hrvatske* 2002, str. 154.

[22] KAS, br. Inv. 538, 273v; Omašić 1980, str. 103.

[23] Andreis 1977, str. 313.

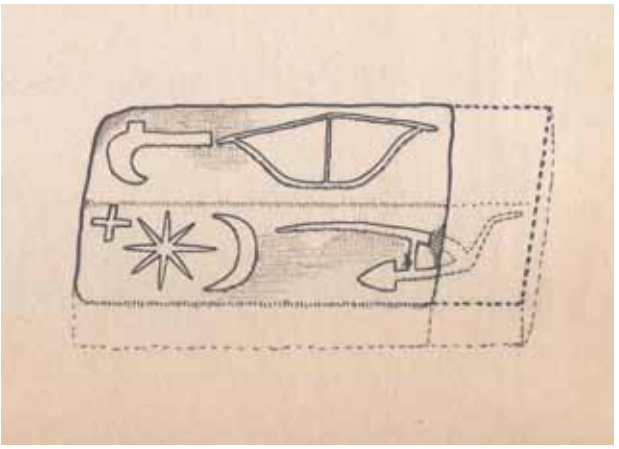
[24] Bešlagić 1981, str. 179.

[25] Bešlagić 1981, str. 180–181.

[26] Slovo „D" označava dužinu, slovo „Š" širinu, a kratice „Deb" debljinu te „PT" procijenjenu težinu kamika.

[27] Bešlagić 1972, str. 198, 200, 203, 206.

[28] *Red Shift 3* 1998.; Houlden, Stephenson 1986, str. 513.

Slika 2: Nadgrobna ploča s prikazom konjunkcije – Prgomet (crtež K. Kužić).

Sl. 3: Prikaz Sunca na spomeniku iz Ubala (foto K. Kužić).

UBLE – Greblje (Zemljovid 1.3)

U krškoj udolini ispod Biluša, a 7 km sjeverno od Kaštela smještene su Uble [29]. Zahvaljujući Lučićevom prijepisu jedne trogirske isprave zna se kako je ime sela ostalo nepromijenjeno najmanje od 14. stoljeća,. [30] Kroz cijeli srednji vijek bile su u sastavu Kliške županije, tj. graničilo je na jugu s Radošićem koji je od 1396. godine pripadao gradu Trogiru. Pored današnje ceste koja prekriva prastari put, na početku uspona prema Lećevici, s lijeve strane nalazi se čestica zvana Greblje. Nasuprot nje, s desne strane je nekropola čije su geografska koordinate 16° 21' E, 43° 38' N, a nadmorska visina iznosi ~370 m. Od 4 nadgrobna spomenika samo 1 ima astralni ornament.

[29] *Veliki atlas Hrvatske* 2002, str. 155.

[30] Gunjača 1981, str. 19.; Lucić 1979, str. 798.

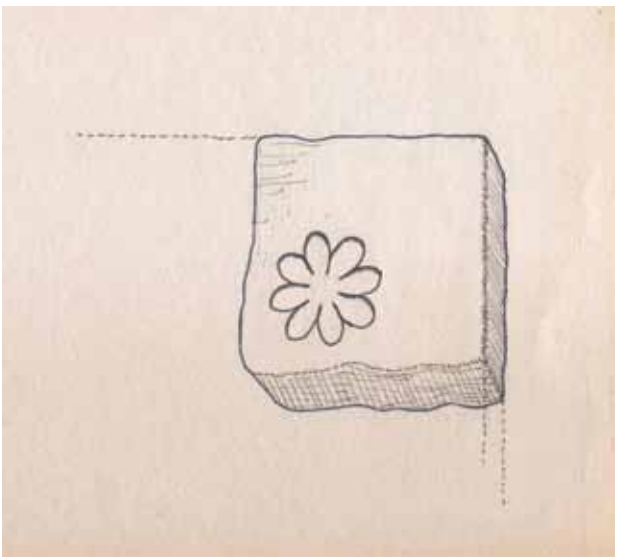
	RA (α)	Dec (δ)	Azm (A)	Alt (h)
Sunce	06h 19m 07s	+23° 26' 21"	304° 18'	69° 47'
Mjesec	06h 19m 11s	+23° 27' 51"	303° 38'	70° 23'

1. Relativno malen kamik dimenzija: D= 129 cm, Š= 79 cm, Deb= ? cm, PT= ? kg. Prema Bešlagićevoj sistematizaciji svrstali bismo ga u skupinu ploča, tip I. 1. [31] Reljef gotovo istokračnog križa bliži je sredini ploče, a veličina mu je D= 24 cm, Š= 23,5 cm. [32] Promjer sunčevog diska, koji se nalazi krajnje desno, iznosi 18,5 cm, a okružen je s 12 kratkih krakova, bolje rečeno zubaca, koji izbijaju iz prstenasto obrubljenog središta (Sl. 3). Prihvatimo li pretpostavku da ploča nije zakretana, onda bi prikaz označavao događaj do kojeg je došlo u popodnevnim satima. Uzevši kao glavni indicij položaj sunčeva diska na ploči, onda je svakako prihvatljivija opcija da je prikazana pomrčina Sunca do koje je došlo 17. lipnja 1433. Vidimo sada poziciju prema računalnom programu: [33]

1. Tijekom jednog obilaska terena naišao sam u mjesnom groblju, pokraj grobnice u gradnji, na krhotinu tanke ploče od svjetlog kristaličnog vapnenca. Na prvi pogled bilo je jasno da se radi o kutnom dijelu nadgrobnog spomenika. Na njenoj gornjoj plohi, bliže nekadašnjem kutu ploče, vidjela se osmerokraka zvijezda, ali nažalost, na njoj nije bilo nekih drugih pokazatelja koji bi pomogli odrediti izvornu poziciju fragmenta. Uz to nije isključeno kako se na nekadašnjem kamiku u izvornom obliku nalazio prikaz još nekog nebeskog tijela. Prema skici tog krnjeg ostatka (Sl. 4) jasno je da je riječ o prikazu Marsa, a zavisno od postavljanja moglo bi se raditi o istočnoj ili zapadnoj poziciji planeta.

LEĆEVICA – Sv. Martin (Zemljovid 1.4)

Selo Lećevica pruža se u krškoj udolini podno Ljubeča, 10 km sjeverno od Kaštela [34]. Pod ovim imenom spominje se 1550. godine, a pozivajući se na redoslijed nabrajanja naselja u jednom dokumentu iz 1397. godine vjerojatno je prvobitno ime glasilo *Gorixane*. [35] U razdoblju kasnog srednjeg vijeka pripadalo je Kliškom komitatu, odnosno županiji. Južno od ceste prema Splitu smješteni su mjesno groblje i crkva Sv. Martina iz 18. st., odnosno na sadašnjem mjestu i u obliku iz 19. st. [36] Njihova geografska pozicija je 16° 21' E, 43° 38' N, a nadmorska visina 381 m.

Slika 4: Prikaz zvijezde na spomeniku iz Lećevice (crtež K. Kužić).

[31] Bešlagić 1972, str. 198, 203.; Spominje ga Gunjača. Vidi: Gunjača 1949, str. 288.

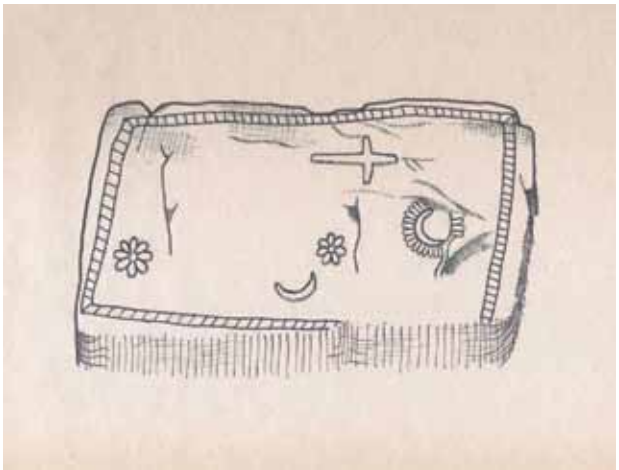
[32] Badurina 1990, str. 358–359.

[33] *Redshift 3* 1998.

[34] *Veliki atlas Hrvatske* 2002, str. 155.

[35] KAS, br. Inv. 538, 273v; F. Dž. Spaho 1986, str. 70.

[36] Demori-Staničić 1989, str. 188–189.

Slika 5: Kamik iz Brštanova s dvije astralne kompozicije (crtež K. Kužić).

Slika 5a: Detalj s djelomičnom pomrčinom Sunca (foto K. Kužić).

BRŠTANOVO – Sv. Marija (Zemljovid 1.5)

Otprilike u središtu sela, smještenog u podnožju Mosećа, a udaljenog 16,5 km sjeverno od Splita [37], nalazi se crkva Uznesenja Marijina. Njezin je titular u srednjem vijeku bio Sv. Juraj. Ime sela u latinskom izvoru iz 1272. glasi *Brestanum*, a prema hrvatski pisanoj darovnici iz 1336. *Brštanovo*, te naposljetku 1441. godine latinski *Berstranouo*. [38] Uokolo crkve leži mjesno groblje koje se u kontinuitetu koristi od srednjeg vijeka, što nam dokazuju vapnenački nadgrobni spomenici. Geografska pozicija nekropole je 16° 26' E, 43° 40' N, a nadmorska visina 357 m. Na ovom lokalitetu sačuvano je 10 kamika i šest većih ostataka, a od njih su 3 ukrašena astralnim simbolima.

1. Jugozapadno od crkve, u nizu od nekoliko kamika, nalazi se vapnenački monolit, približno orijentiran u pravcu istok-zapad (Sl. 5). [39] Dimenzije nejednako debele ploče iznose: D= 197 cm, Š= 127 cm, Deb= 23 do 40 cm, PT~ 2100 kg [40]. Iako ima neke specifičnosti, prema Bešlagićevoj sistematizaciji svrstali bismo je ipak u skupinu I. 1. [41] Cijela površina gornje plohe oblika nepravilnog pravokutnika ograničena je bordurom u obliku usukanog užeta, koja je na donjem desnom dijelu oštećena. [42] Osim toga postoji još nekoliko oštećenja u vidu uzdužnih i poprečnih pukotina.

Unutar bordure – na lijevoj strani, bliže donjem kutu, nalazi se osmerokraka zvijezda. U sredini, uzduž bližeg dijela bordure, nalazi se polumjesec s rogovima usmjerenim prema lijevom gornjem kutu, a pored njegovog desnog roga je sedmerokraka zvijezda. Promjer polumjeseca (od roga do roga) iznosi 21 cm, a širina 4,5 cm. Na suprotnoj strani, uz središnji dio dalje bordure, prikazan je jednostavni latinski križ (*crux ordinaria*), 43 cm dug i 27 cm širok. [43] Naposljetku, blizu desne poprečne bordure, nalazi se zanimljiv figuralni sklop. Radi se o krugu iz čijeg ruba izlaze ornamenti u obliku zraka. Ukupan promjer figure iznosi 38 cm. Pukotine dijele ove zrake na

[37] *Veliki atlas Hrvatske* 2002, str. 155.

[38] Barada 1951, str. 80.; KAS, 490 list. 2rv.

[39] Ovdje dajemo hrvatski prijevod teksta objavljenog 2002. godine. Vidi: Kužić 2002a.

[40] Šestanović 1986, str. 160. Uzeo sam u obzir specifičnu težinu vapnenca od 2,69 g /cm^3.

[41] Bešlagić 1972, str. 198, 203.

[42] Wenzel 1965, str. 31.; Bešlagić 1982, str. 136, 140, 161.

[43] Badurina 1990, str. 358–359.; Bešlagić ovu vrstu križa zove „commissa". Vidi: Bešlagić 1982, str. 179.

dva nejednaka dijela. Na desnoj strani su sačuvane tri, a na lijevoj 15 zraka, ali bi ih zajedno sa oštećenim dijelom trebalo biti oko 32 u izvornom obliku figure. Na lijevoj strani, reljefno prikazan kao sastavni dio kruga, vidljiv je i polumjesec s rogovima blago usmjerenima prema gornjem desnom kutu bordure. Ovaj polumjesec ima iste dimenzije kao i onaj što se nalazi sam u polju.

Gornja ornamentalna kompozicija nameće pitanje – što je prikazano? Kao prvo, očito je da ornamenti nisu simetrično raspoređeni ni po uzdužnoj, ni po poprečnoj osi. K tomu ni zvijezde nemaju isti broj krakova, a naposljetku, ni križ ne zauzima uobičajeno istaknuto mjesto unutar spomenute bordure. Sve ovo govorilo bi u prilog onih koji su skloni ovakve radove protumačiti kao očekivani uradak nevještih seoskih klesara.

Međutim, baš suprotno, ovdje je riječ o vrlo vještom radu klesara koji je uspio dlijetom predočiti raspored nebeskih tijela u momentu pokojnikove smrti. Lijevi sklop – polumjesec s dvjema zvijezdama simbolički nam označava trenutak preminuća pokojnika. Njegova rodbina, ili netko od nje, zapamtio je položaje karakterističnih nebeskih tijela – Mjeseca, Venere i Marsa. Dok je Mjesec simboliziran u svom uobičajenom obliku – polumjesecu, dotle je Venera predstavljena u obliku sedmerokrake zvijezde, a Mars osmerokrake. [44] Njihov raspored na ploči u potpunosti odgovara međusobnom rasporedu na nebu, kao i odnosu prema horizontu, simboliziranom s usukanom vrpcom. Ovaj primjer govori da se planete prepoznavalo i međusobno razlikovalo.

Zbog postojanja dvaju polumjeseca, nameće se dalja pretpostavka, da se kod desnog figuralnog sklopa radi o Suncu prekrivenom Mjesecom, tj. o pomrčini Sunca. Mora se priznati da je klesar vješto riješio problem dvaju diskova – Sunca i Mjeseca – koji preklapaju jedan drugoga. On nije mogao prikazati događaj jednim diskom, kako bi situacija zahtijevala, [45] jer bi se izgubila jasnoća prikaza. Umjesto toga, on je upotrijebio općepoznati simbol Mjeseca – polumjesec, klešući ga iznad diska sa zrakama koji simboliziraju Sunce (Sl. 5a).

Postoji nedoumica, zbog čega je dodana kompozicija s pomrčinom? Jedno moguće objašnjenje je da ona dodatno označava godinu rođenja pokojnika. Ipak, tu sam soluciju odbacio imajući na pameti kombinirane astronomske, političke, gospodarske i običajne stvarnosti razmatranog razdoblja. Činjenica je da u ovom području ne postoje ornamentirani kamici stariji od druge polovice 14. st. Jedino takav spomenik bi bio povezan s eventualnim rođenjem pokojnika u godinama 1239., 1241. ili 1270., kad su se mogle vidjeti pomrčine Sunca u ovim krajevima. [46] S pretpostavljenom životnom dobi od 50 do 70 godina imali bi godine preminuća [47] koje ne korespondiraju s vremenom kad je kamik nastao, ili, preciznije, s ovakvom vrstom ornamenta. [48] Zato je trebalo ispitati sljedeće dvije prihvatljive pomrčine koje su se dogodile 1431. i 1433. godine. [49] To bi značilo, prema pretpostavljenom trajanju života, da je pokojnik preminuo između 1481. i 1501. godine. Ovaj period ne dolazi u obzir zbog činjenice da je cijela južna Hrvatska u to doba bila gospodarski i demografski devastirana uslijed osmanlijskih pustošenja. [50] Iz navedenoga je jasno da je riječ o pomrčini u vrijeme preminuća pokojnika.

Preostalo je još odrediti o kojoj od ove dvije pomrčine je riječ. Problem nastaje zbog bliskog slijeda ovih dvaju djelomičnih zamračenja Sunca. [51] Tu nam od pomoći mogu biti figuralni prikazi s ploče, uspoređeni s efemeridama. Pomrčina iz 1431. dogodila se 12. veljače počevši u 15:35 i trajući do 15:51 h. Druga se pomrčina dogodila dvije godine kasnije, 17. lipnja i trajala je od 16:38 do 16:52 sati. [52] Da se radilo o popodnevnom fenomenu, vidljivo je iz smještaja sunčevog diska na desnoj strani ploče, što opet potvrđuje umješnost klesara. Kako mi ni to ipak nije pomoglo u odabiru, preostalo mi je, kao konačno rješenje, analizirati položaj planeta i Mjeseca isklesanih na lijevoj strani. Koristeći dane pomrčina kao polaznu točku ispitivanja, otkrio sam da se takva pozicija nebeskih tijela dogodila 21. lipnja 1433. u 21:00 h. Baš tog dana umro je pokojnik pod analiziranom nadgrobnom pločom. Na nebeskom svodu pozicije su bile: [53]

[44] Banac 1991, str. 37, 94.

[45] Vujnović 1989, str. 151.

[46] J. Schroeter 1923, str. 8, 44, 46, LXVIII Karte 78b, 79a

[47] 1239. – 1289., 1299., 1309.; 1270. – 1320., 1330., 1340.

[48] Š. Bešlagić, 1959, 51.–53., 70.; Wenzel 1965, str. 19–51.

[49] Schroeter 1923, str. 53, C Karte 101a, 101b.
Vidi: Kukuljević Sakcinski 1857, str. 46, 65.; Štefanić 1969, str. 109.

[50] Raukar 1997, str. 405–439.

[51] Schroeter 1923, str. 137–138.

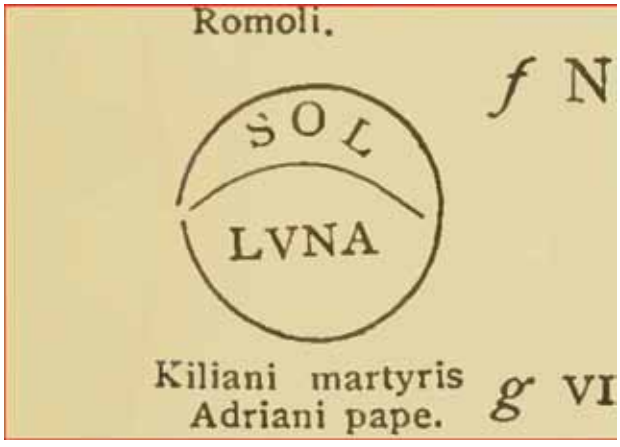
[52] *Redshift 3* 1998. Samo radi ilustracije: u kronikama je zabilježena kao „najveća". Ujedno nam to govori o kretanju sjene po površini Zemlje. Vidi: Gubbio 1902, str. 48.; Stojanović 1927, str. 229, 292.

[53] *Redshift 3* 1998.

Slika 7: Konjunkcija na kamiku iz Brštanova (foto K. Kužić).

	RA (α)	Dec (δ)	Azm (A)	Alt (h)
Mars	16h 42m 57s	-26° 35' 44"	164° 56'	18° 22'
Venera	09h 46m 02s	+14° 32' 52"	279° 33'	11° 24'
Mjesec	10h 19m 29s	+04° 58' 07"	267° 29'	11° 09'

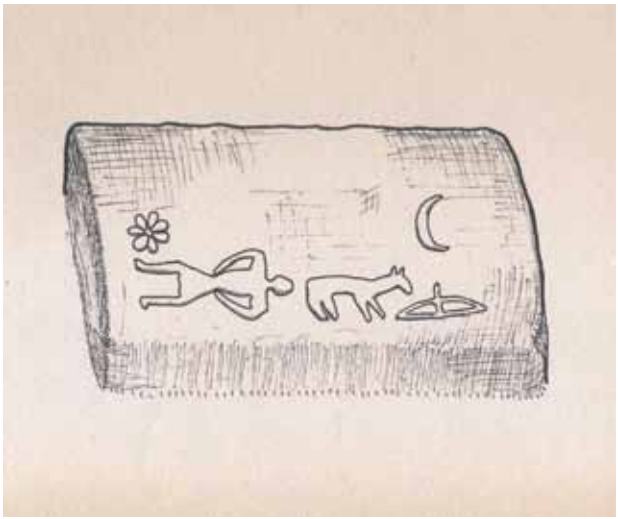
Slika 6: Crtež djelomične pomrčine Sunca iz 1339. u kronici grada Siene: ... *sol passus est eclipsim* (...) *in hoc modum* ... (prema Cronache senesi 1932).

Osim toga, znajući da je pomrčina bila djelomična, nameće se pitanje, je li i svjedok pomrčine iz Brštanova to vidio vlastitim očima. Naime, moglo bi se protumačiti da polumjesec unutar zraka ne simbolizira mjesečev disk, nego Sunce koje proviruje iza Mjeseca, kao što je i bilo u stvarnosti, gledano sa ove zemljopisne točke. Da to nije neutemeljena pretpostavka, svjedoči nam jedan crtež iz »Sienskih kronika« na kojem se vidi djelomična pomrčina (Sl. 6). [54] Je li pri promatranju korišteno začađavljeno staklo za motrenje, ostaje pod upitnikom.

Dakle, svi zaključci uzeti zajedno, dopuštaju nam rekonstrukciju slijeda zbivanja ovim redom:

1. pomrčina se dogodila 17. lipnja 1433.;
2. pokojnik je preminuo 21. lipnja 1433. u 21:00 sat, a osobe nazočne u tom trenutku zapamtile su položaj nebeskih tijela;

[54] Radi se o djelomičnoj pomrčini Sunca od 7. srpnja 1339. god., u kojoj je Sunce „virilo" s gornje strane Mjeseca. Vidi: *Cronache senesi*, str. 20. Usp.: Schroeter 1923, str. 9, XC, Karte 90 a.

Slika 8: Konstelacija Mjeseca i zvijezde na kamiku iz Brštanova (crtež K. Kužić).

	RA (α)	Dec (δ)	Azm (A)	Alt (h)
Jupiter	07h 22m 14s	+22° 19' 16"	302° 18'	68° 40'
Mjesec	06h 40m 37s	+23° 59' 34"	302° 54'	70° 08'

4. pokojnik je pokopan;
5. klesar (»kovač«) je u grubo odlomio prikladan kamen u okolici;
6. kamik je dotegljen do groblja i postavljen na grob pokojnika [55];
7. klesar je isklesao prikaz položaja nebeskih tijela slijedeći uputstva osoba nazočnih u trenutku smrti pokojnika.

Moglo bi se kazati da je pomrčina došla baš u zgodno vrijeme – nesvakidašnji, pamtljivi fenomen poslužio je rodbini umrlog da se na dodatni način podsjeća na godinu smrti svog pokojnika.

[55] Gunjača 1991, 81–82.

2. Jugozapadno od crkve leži jedna dijagonalno nagnuta i utonula nadgrobna ploča koja ima ove dimenzije: D= 171 cm, Š= 114 cm, Deb= 25 cm, PT~ 1300 kg [56]. (Sl. 7). Prema Bešlagićevoj sistematizaciji može se svrstati u skupinu I. 1. [57] Jedini ukras na njezinoj gornjoj plohi su dva astralna motiva. Polumjesec ima R= 23,5 cm, a šesterokraka zvijezda Ø= ? cm i sudeći po općim karakteristikama prikazana je konjunkcija Mjeseca i Jupitera. Prema ostalim detaljima vidljivo je da se događaj zbio u zimskoj polovici godine, i to u predponoćnim satima uštapa. [58] Od 109 konjunkcija od 1380. – 1480. godine najviše odgovara ostalim elementima ona od 10. odnosno 11. studenog 1432. god. Međutim, prikazano stanje odgovara razdoblju kada je već nastupio veći kutni razmak svemirskih tijela.

Provjere su pokazale da je riječ o stvarnom stanju. [59]

[56] Šestanović 1986, str. 160.

[57] Bešlagić 1972, str. 198, 203.

[58] Vujnović 1989, str. 132, 146.

[59] *Red Shift 3* 1998; Houlden, Stephenson 1986, str. 510.

I.	RA (α)	Dec (δ)	Azm (A)	Alt (h)
Mars	08h 56m 33s	+18° 40' 44"	296° 45'	64° 59'
Mjesec	00h 51m 24s	+05° 09' 16"	279° 27'	51° 03'

II.	RA (α)	Dec (δ)	Azm (A)	Alt (h)
Mars	11h 21m 48s	+06° 27' 39"	279° 22'	52° 46'
Mjesec	02h 33m 32s	+09° 33' 20"	284° 57'	60° 07'

3. Dalje u pravcu jugozapada nalazi se hrapavi vapnenački kamik, čije veličine glase: D= 200 cm, Š= 107 cm, V= 35 cm, PT~ 2010 kg [60]. Prema Bešlagićevoj sistematizaciji može se svrstati u skupinu ploča – tip I. 1., uz dopunu da ima poprečno blago zaobljenu gornju plohu (Sl. 8). [61] Unatoč izjedenosti prouzrokovanoj atmosferilijama i lišajevima, na njoj se raspoznaju motivi iz raznih skupina. Uz rubove plohe vidljivi su ostaci vrpčaste bordure podijeljene na pravokutnike, koja ograničava polje tako da radi zaobljene prave kutove. Osim toga, uz uzdužne stranice vijuga prateći njihovu zakrivljenost. [62]

Astralnu skupinu predstavljaju prikaz polumjeseca R= 24,5 cm, i osmero- ili sedmerokrake zvijezde Ø= ? cm. [63] Ovdje je zabilježen slučaj gdje su Mjesec i dotična planeta jako razmaknuti. Klesar je vjerodostojno prikazao priopćene podatke o stanju na nebeskom svodu, pa se može bez proračuna kazati da je riječ o jesenskom dijelu godine, i razdoblju poslije punog Mjeseca u rano jutro. Problem pak pričinjava prikaz zvijezde koji je dosta oštećen, pa nije sasvim jasno je li simbolizira Mars ili Veneru. I za jednu i za drugu opciju nudi se veći broj ovakvih pozicija u promatranom razdoblju, pa odabir bez egzaktnih podataka nije lagan.

Ako se radi o Marsu, računalni podaci daju prednost dvama stanjima: 24. rujna 1428. (I.) i 26. studenoga 1460. godine (II.) – oba iza ponoći. [64]

Vidi se da je Venera na istoku, što se slaže s oblikom i pozicijom Mjeseca koji se približava zapadu na dosta velikoj visini (h). Uvidom u računalne podatke može se dati prednost trima stanjima: 04. rujna 1403. (I.), 27. listopada 1425. (II.) i 12. rujna 1451. (III.). [65]

[60] Šestanović 1986, str. 160.

[61] Bešlagić 1972, str. 198, 203.

[62] Bešlagić 1982, str. 136, 141, 161.

[63] Wenzel 1965, str. 327., T. LXXXIV/9.
Vjerojatno da Wenzel zbog oštećenosti nije uočila zvijezdu (ili kako ona uobičajeno kaže »rozetu«, s lijeve strane). Crtež je prikazala u poglavlju muških figura. Isto tako, borduru je zapazila samo s jedne strane.

[64] *Red Shift 3* 1998; Houlden, Stephenson 1986, str. 509, 517.

[65] *Red Shift 3* 1998; Houlden, Stephenson 1986, str. 509, 517.

I.	RA (α)	Dec (δ)	Azm (A)	Alt (h)
Venera	09h 00m 43s	+17° 14' 28"	294° 34'	63° 32'
Mjesec	01h 46m 02s	+05° 22' 50"	279° 09'	51° 13'

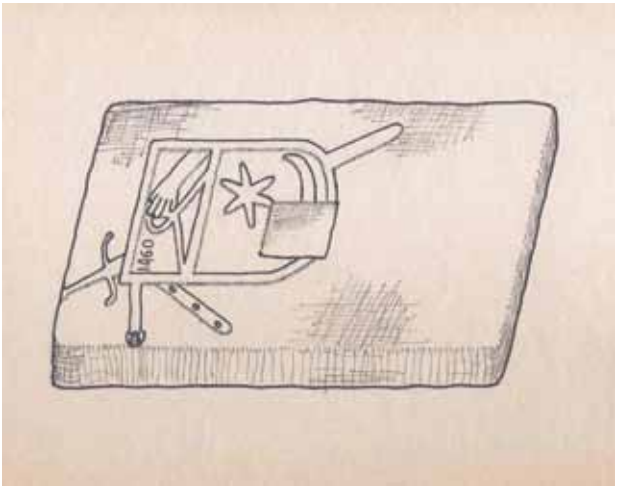
II.	RA (α)	Dec (δ)	Azm (A)	Alt (h)
Venera	11h 48m 40s	+01° 38' 09"	272° 39'	47° 56'
Mjesec	02h 29m 24s	+11° 42' 23"	287° 37'	62° 25'

III.	RA (α)	Dec (δ)	Azm (A)	Alt (h)
Venera	09h 53m 13s	+13° 45' 01"	289° 28'	60° 01'
Mjesec	00h 25m 41s	+07° 50' 16"	282° 56'	53° 14'

NISKO – Sv. Ivan Krstitelj (Zemljovid 1.6)

U istoj krškoj udolini par kilometara na zapad od Brštanova, a 18 km sjeverozapadno od Splita, leži selo Nisko [66]. U ispravi iz 1397. godine navodi se kao *Nischio*, a tijekom srednjeg vijeka pripadalo je kliškom kotaru ili distriktu. [67] Od nekadašnje nekropole kod crkve Sv. Ivana sačuvana su samo 3 vapnenačka nadgrobna kamena, a 1 ima na sebi astralni ukras. Geografska pozicija nekropole glasi: 16° 22' E, 43° 40' N, a nadmorska visina 356 m.

1. Srednjovjekovni nadgrobnik s grbom pred crkvom imao je burnu sudbinu. [68] Nakon što je niz stoljeća pokrivao grob pokojnika, vjerojatno je od sredine 18. stoljeća neko vrijeme služio kao oltarska menza. Za to nam svjedoči plitka četvrtasta udubina uklesana u sredini ploče. [69] Zahvaljujući sretnoj okolnosti što je trogirski kanonik Marko Perojević 1730. godine napravio crtež ovog grba, zna se kako je on izgledao prije oštećivanja. (Sl. 9). [70] To je ujedno najstariji crtež nekog kamika iz dalmatinske Zagore. Sadašnje dimenzije ploče glase: D= 147 cm, Š= 76 cm, Deb= 14 cm, PT~ 400 kg [71], i već je na prvi pogled vidljivo da su dužina i širina nekoć bile veće. Gornja ploha ukrašena je plitkim reljefom heraldičkog štita tzv. »španjolskog oblika« čije su karakteristike pravokutna glava štita i polukružno dno. [72] Svi rubovi izvedeni su u obliku uske bordure i zatvaraju sljedeće dimenzije: D= 63 cm, Š= 43 cm. Unutar toga istovrsnom bordurom razdvojena su dva polja. U gornjem se nalazi plitki reljef ruke koja kao da drži štit obješen na zauzlanom remenu. U donjem polju je sami štit u kojem je klesar isklesao dvije astro figure. Ponovo se radi o zvijezdi i polumjesecu. Šesterokraka zvijezda je prikazana malo ulijevo, a ispod nje je ležeći polumjesec kojemu nedostaje polovica zbog spomenute udubine; njegov nekadašnji R= 23 cm. Ta kompozicijska asimetrija pobuđuje pretpostavku o astronomskom sadržaju cijelog prikaza, tj. o konjunkciji. Najvrjedniji je pak detalj spomenika godina ukopa pokojnika »1460« uklesana arapskim brojkama, a nalazi se u gornjem desnom kutu štita.

Slika 9: Prikaz Mjeseca i zvijezde unutar heraldičkog polja na ploči iz Niskoga (crtež K. Kužić).

66 *Veliki atlas Hrvatske* 2002, str. 155.

67 KAS, br. Inv. 538, 273v

68 Wenzel 1966, str. 90–91, T. III p), q), r); Kužić 1998, str. 49–50.

69 Wenzel 1966, str. 90.; Demori-Staničić 1989, str. 189.

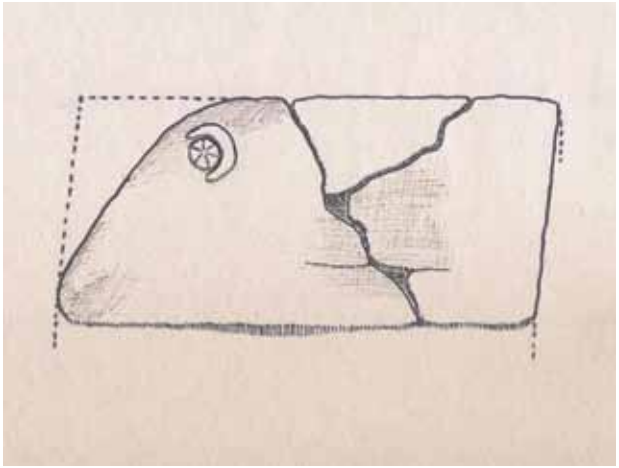
70 NAS, Trogirska biskupija T. 32

71 Šestanović 1986, str. 160.

72 Galvani 1885, T. XXVI.
Budući da se u cjelini radi o heraldičkom motivu, u pozicioniranju su primjenjeni heraldički kriteriji.

KONJSKO – Sv. Mihovil (Zemljovid 1.7)

Selo Konjsko leži podno brda Koštak, 12 km sjeverno od Splita [73]. Postoje indiciji da je zabilježeno već u 11. stoljeću, ali nedvojbeno ga nalazimo zapisanog 1428. godine u spisima splitskih bilježnika kao *Cognisco*. [74] U srednjem vijeku pripadalo je području grada Klisa, tj. njegovim vlasnicima. Staro, a i novo seosko groblje leži kod crkvice sv. Mihovila, čija je geografska pozicija: 16° 31' E, 43° 36' N, a nadmorska visina ~335 m. Nekropola broji 15 nadgrobnih spomenika i četiri njihova fragmenta koji se nalaze uokolo crkvice i po zidovima groblja. Na 6 spomenika isklesani su astralni motivi. Osim što je nekoliko spomenika oštećeno, očito je da je većina premještena s izvornog položaja nad grobom. Sve to skupa ukazuje da je prvobitno brojno stanje bilo mnogo veće.

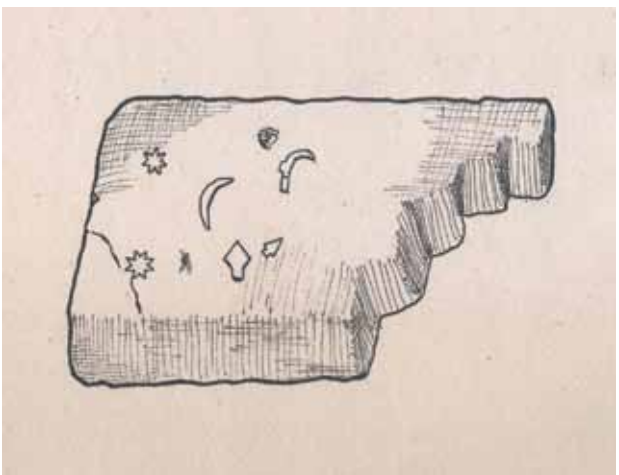

Slika 10: Prikaz konjunkcije iz Konjskog (crtež K. Kužić).

	RA (α)	Dec (δ)	Azm (A)	Alt (h)
Jupiter	19h 40m 55s	–21° 09' 31"	239° 12'	24° 10'
Mjesec	19h 52m 38s	–21° 17' 28"	241° 20'	28° 28'

1. Među raznovrsnim ornamentima ukrašenom skupinom kamika nalazi se jedna ploča u predvorju crkve. Prema Bešlagićevoj sistematizaciji pripada u skupinu I. 1. [75] Ploča nije na svom izvornom mjestu, a tijekom polaganja na sadašnje mjesto raspukla se na četiri komada od kojih jedan nedostaje. Unatoč tome daju se izmjeriti ove dimenzije: D= 167 cm, Š= 84 cm, a podatak o debljini je nedostupan zbog toga jer je ploča uklopljena u pločnik. Jedini ukrasi su polumjesec koji ima R= 22,5 cm, i zvijezda Ø= 12,5 cm (Sl. 10. [76]). [77] Ta dva lika prikazana su u plitkom reljefu i to tako da polumjesec obuhvaća zvijezdu prikazanu kao krug s urezanih šest krakova. Nedvojbeno je da su oba lika astralni simboli, ali nastaje zagonetka njihova značenja. Zahvaljujući liku Mjeseca mogu se utvrditi sljedeće činjenice: u tijeku je posljednja četvrt, ljetno je doba godine, i, u tijeku je konjunkcija s Jupiterom. S obzirom na te odrednice nameće se datum 10. kolovoza 1451., preciznije – vrijeme poslije ponoći.

Slika 11: Konstelacija dvije zvijezde i Mjeseca na spomeniku u Konjskome (crtež K. Kužić).

[73] *Veliki atlas Hrvatske* 2002, str. 156.

[74] Rismondo 1967, str. 223–224.

[75] Bešlagić 1972, str. 198, 203.

[76] Crteži su načelno rađeni iz perspektive sjevera, a gdje to nije slučaj, naznačeno je u podnaslovu.

[77] Škobalj je opisao spomenik. Vidi: Škobalj 1970, str. 299.

Slika 12: Konstelacija Mjeseca i dvije zvijezde simbolizirane krugovima na kamiku u Konjskome (foto K. Kužić).

	RA (α)	Dec (δ)	Azm (A)	Alt (h)
Venera	04h 39m 53s	+20° 48' 29"	300° 12'	67° 12'
Mars	03h 03m 37s	+16° 27' 54"	293° 48'	62° 51'
Mjesec	02h 35m 34s	+12° 25' 45"	290° 00'	59° 27'

2. Na uvelike otklesanom kamiku koji leži neposredno uz južni zid crkve ostao je sačuvan cijeli niz ornamenata. Njegove sadašnje dimenzije iznose: D= 165 cm, Š= 103 cm, Deb= ?, i prema Bešlagićevoj sistematizaciji nadgrobnik pripada skupini ploča I. 1.[78] Među ornamentima posebno se ističu likovi polumjeseca R= 17 cm, i dviju zvijezda – 7-krake, Ø= 10 cm i 8-krake, Ø= 10 cm (Sl. 11). [79] Kao što je vidljivo iz računalnog proračuna, radi se o prikazu konstelacije Mjeseca, Venere i Marsa, koja se dogodila u ranim jutarnjim satima 27. lipnja 1456. Da je riječ o vremenu prije svitanja jasno je po usmjerenosti rogova posljednje četvrti Mjeseca i po pojavi Venere. Naime, izbočeni dio polumjeseca okrenut je uvijek prema Suncu, a za Veneru je karakteristično da u jutarnjim satima prethodi Suncu. [80]

Rezultati su potvrđeni i u klasičnoj literaturi, a i u ovom slučaju nalazimo dokaz pučke astrognozije. [81]

3. Sačuvana je još jedna konstelacija triju nebeskih tijela, međutim, taj kamik je još više oštećen od prethodnog. Njegove dimenzije su: D= ? cm, Š= ? cm, Deb= ? cm. Unatoč oštećenjima prema Bešlagićevoj sistematizaciji može se svrstati u skupinu ploča, tip I. 1. [82] Na gornjoj plohi nalaze se reljefi polumjeseca koji ima R= 29 cm, te dva kruga – gornji ima Ø= 11 cm, a donji Ø= 10 cm (Sl. 12). [83] Činjenica koja u potpunosti sprječava pouzdano odgonetanje datacije događaja prikaz je obiju zvijezda u obliku krugova. Vjerojatno su u vrijeme nastanka spomenika bile obojane bojama koje su simbolizirale pojedini planet, budući da je u razdoblju gotike bio običaj

78 Bešlagić 1972, str. 198, 203.

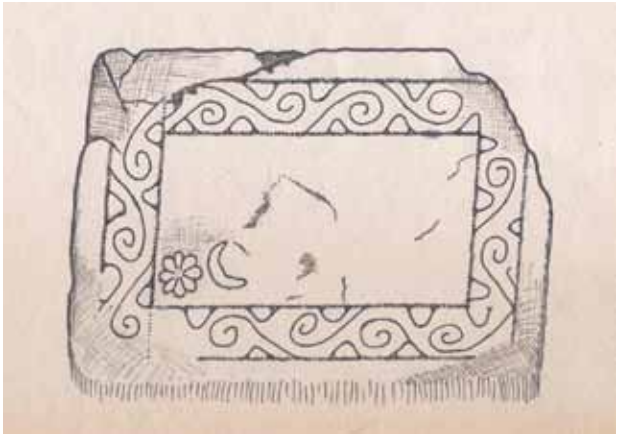
79 Škobalj nije opisao spomenik. Vidi: Škobalj 1970, str. 299.

80 Vujnović 1989, str. 23, 132, 146.

81 *Red Shift 3* 1998; Houlden, Stephenson 1986, str. 516.

82 Bešlagić 1972, str. 198, 203.

83 Škobalj je opisao spomenik. Vidi: Škobalj 1970, str. 299.

Slika 13: Prikaz jutarnje konstelacije Mjeseca i zvijezde na spomeniku u Konjskome (crtež K. Kužić).

da se kameni reljefi polikromiraju. [84] Nažalost, od svega možemo utvrditi samo to da se radi o večernjim satima jednog dana iz zimskog doba nepoznate godine, te da na prikazu nije Venera. [85]

Osim ovih astralnih motiva, lijevo od rogova polumjeseca isklesana je plitka kamenica promjera 15,5 cm. Zanimljiva je Bešlagićeva odluka da udubine obrubljene reljefno izdignutim prstenom svrsta među astralne simbole, neobrazlažući pobliže to svoje mišljenje. [86] Međutim, ovakvi reljefni oblici nisu imali nikakvo simbolično značenje, nego mnogo prozaičniju namjenu. Služili su, naime, za odlaganje hrane prigodom pogrebnih rituala i periodičnih obilježavanja pokojnikove smrti. [87]

4. Jugozapadno od crkvice leži oštećeni vapnenački monolit. Izuzetno je bogato ukrašen, ponajprije bordurom, ali i astralnim motivima. Dimenzije su mu sljedeće: D= 163 cm, Š= 113 cm, Deb= 22 cm, PT~ 1090 kg. [88] Prema Bešlagićevoj sistematizaciji oblikovno pripada u skupinu ploča, tip I. 1 (Sl. 13). [89]

Slika 14: Prikaz jutarnje konstelacije Mjeseca i zvijezde na spomeniku u Konjskome (foto K. Kužić).

Astralni simboli su polumjesec, koji ima R= 17 cm, i zvijezda upisana u krug Ø= 16,5 cm. Prepoznatljiv je prizor iz jutarnjih sati, na što nam ukazuje oblik Mjeseca u posljednjoj četvrti i raspored nebeskih tijela u donjem lijevom kutu. Planet je naime Mars i iz proračuna su prihvatljive dvije datacije takve konstelacije: I. je 21. siječnja 1441., a II. je 10. rujna 1460. godine, od kojih je ova druga objektivno realnija. [90]

[84] Fisković 1962, str. 128. O polikromiranju u ranijim razdobljima vidi: Pejaković, Gattin 1988, str. 228.
Bešlagić ne prihvaća tu hipotezu. Vidi: Bešlagić 1982, str. 469–470.

[85] Vujnović 1989, str. 23, 132, 146.

[86] Bešlagić 1982, str. 133, 135, 137.

[87] Škobalj 1970, str. 297.; Milošević 1987, str, 94, 96.

[88] Šestanović 1986, str. 160.

[89] Bešlagić 1972, str. 198, 203.

[90] *Red Shift 3* 1998; Houlden, Stephenson 1986, str. 512, 517.

I.	RA (α)	Dec (δ)	Azm (A)	Alt (h)
Mars	19h 48m 25s	–28° 08' 44"	239° 18'	24° 13'
Mjesec	19h 18m 03s	–20° 41' 08"	242° 12'	25° 40'

II.	RA (α)	Dec (δ)	Azm (A)	Alt (h)
Mars	08h 35m 49s	+19° 52' 27"	298° 30'	66° 11'
Mjesec	07h 38m 12s	+20° 38' 38"	298° 43'	66° 55'

5. Uz sjeverni zid crkvice leži nadgrobni spomenik čije veličine iznose: D= 187 cm, Š= 105/97 cm, Deb (vidljivo)= 21 cm. (Sl. 14). [91] Prema Bešlagićevoj sistematizaciji ulazi u sastav skupine ploča – tip I. 1. [92] Na zapadnoj strani vidljivo je oštećenje u obliku stepenice. Ukrasni motivi koji se nalaze na neravnoj gornjoj plohi dolaze iz tri skupine: bordure, astralni i religijski simboli. Detalj usmjerenosti polumjeseca, a još više križa, koji u ovom položaju gleda prema zapadu, govori ponovo da je i ova ploča okrenuta za 180°. Na zapadnoj strani su dva kruga Ø= 17 i 16,5 cm smještena poprečno, ali bliže južnim graničnim crtama. [93] Neposredno do njih polumjesec, čiji je R= 16 cm, okrenut je rogovima prema jugoistočnom kutu. Između svega je lik u obliku slova „T" kojeg polumjesec dodiruje ispupčenom stranom. Na istočnoj strani nalazi se usamljeni križ, a izvan polja klesar je uklesao tri spirale čiji krajevi izlaze iz granične crte. Shodno tome, prema mojem tumačenju događaj je bio u večernjim satima, a Mjesec u prvoj četvrti. [94] Moglo bi se postaviti i pitanje što predstavljaju dva kruga desno od polumjeseca. Budući da su već spomenute konstelacije u kojima su zvijezde simbolizirane nekoć obojanim krugovima, ne treba isključiti i tu mogućnost. Međutim, kako nije prepoznatljivo o kojim je zvijezdama riječ, teško se upuštati u dalju analizu. Što se tiče lika „T", radi se o jednom od pojavnih oblika polarne svjetlosti. Budući da sam ovu tezu opširnije iznio u zasebnom radu, ovdje se na tome neću dalje zadržavati. [95]

6. Južno od crkve nalazi se dobro očuvana vapnenačka ploča – tip I. 1. [96] Njezine dimenzije iznose: D= 182 cm, Š= 115 cm, Deb= ? cm (Sl. 15). [97] Gornja pomalo hrapava ploha ispunjena je raznim reljefnim ukrasima, tako da spomenik privlači pozornost na prvi pogled. Najzagonetniji motivi na spomeniku su četiri kruga čiji promjer iznosi 17,5 cm. Načelno se nalaze u kutovima polja koje zatvara bordura, iako ni jedan nije smješten na jednakoj udaljenosti od pripadnog kuta, a nije uočljiva ni njihova međuovisnost. Nameće se pomisao da je riječ o simboličnim prikazima kruha, kao dijela pogrebnih rituala, ali mišljenja smo da je asimetričnost likova prevelika, pa bi radije likove svrstali među astralne motive. [98] Dalje atribuiranje nekom od svemirskih tijela, najvjerojatnije „zvijezda", posve je onemogućeno zbog nedostatka drugih bitnih odrednica.

[91] Škobalj nije opisao spomenik. Vidi: Škobalj 1970, str. 299.

[92] Bešlagić 1972, str. 198, 203.

[93] Wenzel 1965, str. 31.; Bešlagić 1982, str. 136, 140, 161.

[94] Vujnović 1989, str. 131–132, 146.

[95] Kužić 2002b, str. 1–8.

[96] Bešlagić 1972, str. 198, 203.

[97] Škobalj je djelomično opisao spomenik. Vidi: Škobalj 1970, str. 301.

[98] Vidi: Milošević 1987, str. 92–94.

Slika 15: Prikaz konstelacije četiriju zvijezda na nadgrobnoj ploči u Konjskome (foto K. Kužić).

Zaključak

Iz izloženog se vidi kako je na prostoru ovih sedam sela pronađeno 14 nadgrobnih spomenika s astralnom ornamentikom, od kojih je 8 analizirano. Valja svakako još jednom naglasiti i biti svjestan činjenice da sadašnji broj spomenika ne odgovara nekadašnjem broju iz vremena kad su se prestali postavljati na grobove. To nam indiciraju stariji tekstovi u kojima su opisivana groblja – počevši od biskupskih vizitacija, a potvrdu za to nalazimo u brojnim preklesanim i rasklesanim kamicima i njihovim ostacima. Nadgrobnike su počeli preinačavati i prenamjenjivati još u vrijeme osmanlijske vlasti, ali njihovo nestajanje pojačalo se u posljednjih 250 godina, prigodom gradnji seoskih crkava, mrtvačnica, grobljanskih zidova ili drugih profanih građevina. Klimaks uništavanja nastao je od kada je pučanstvo počelo podizati betonske grobnice – dakle u posljednjih pedesetak godina. Pravo brojno stanje više nije moguće rekonstruirati, a tu od veće koristi nije ni povlačenje analogija prema nekropolama koje su relativno intaktne, ili za čija sela znamo broj duša – kao npr. za sela šibenske biskupije sredinom 15. st. Upravo zbog svega toga ni brojčani podaci ikonografske analize ne daju pravu sliku, nego samo prikazuju sadašnjost. U donjoj tablici vidi se zastupljenost pojedinačnih i skupnih motiva.

Što se tiče načina klasifikacije motiva, već je Bešlagić upozorio na poteškoće zbog neusuglašenosti među znanstvenicima. [99] Iako se jednim dijelom slažem s njegovim prijedlogom, ipak sam motive razvrstao prema obliku, a tek iz te polazne točke sam dao tumačenje njihove pripadnosti – npr. zvijezda i polumjesec su jasni motivi iz astralne skupine, ali ako su smješteni na štitu onda imaju gotovo isključivo heraldičko značenje. Izričito se ne slažem s uporabom termina »rozete« jer semantički navodi na uvrštavanje takvog motiva među biljnu skupinu. Nadalje, držim da motive iz astralne skupine na jednom spomeniku treba analizirali separatno, ne dovodeći ih ni u kakvu izravnu značenjsku međuovisnost s drugim motivima. Dva spomenika, 1. i 3. iz Brštanova, upućuju razmještajem motiva na zaključak da su astralni simboli bili primarni i da su uvjetovali raspored ostalih likova. Kod broja 1 (Sl. 5) križ je „izguran" na slobodni dio plohe, a isto se dogodilo ljudskoj i životinjskoj figuri, kao i luku na spomeniku br. 3 (Sl. 8).

Do sada su znanstvenici različito tumačili motive polumjeseca i zvijezde (odnosno, spomenute »rozete«) na nadgrobnim spomenicima. Primjerice: L. Katić je

[99] Bešlagić 1982, str. 130–139.

SELO	1 ZVIJEZDA	2 ZVIJEZDE	4 ZVIJEZDE	1 MJESEC	2 MJESECA	SUNCE	KONJUN.	KONSTEL.
Labin				1				
Prgomet	1			1			1	
Uble						1		
Lećevica	1							
Brštanovo	2	1		2	1	1	2	2
Nisko	1			1			1?	
Konjsko	2	3	1	5			1	5

lucidno naslućivao da *„različit položaj polumjeseca možda označuje fazu mjesečevu, koja je bila, kad je pokojnik umro"*. [100] C. Fisković je sa svoje strane također navodio da *„motiv polumjeseca i cvijeta (...) može označavati zvijezdu, a možda i sunce"*. [101] M. Wenzel je tumačila da »rozete« imaju simboličnu ulogu, a za polumjesec je tvrdila da povlači kontinuitet od predslavenskih vremena. [102]

M. Valentić je pravilno pretpostavljao *„da (bi) različit položaj mjeseca mogao značiti vrijeme kad je pokojnik umro"*. [103] A. Škobalj ih je povezivao s *„ostacima lunarne magije"*, odnosno, govorio je o ukrštavanju tih simbola s kršćanstvom, ali kad kombinacija motiva nije bila shematizirana, ostajao je bez pravog odgovora. Dapače, isticao je tobožnje pučko neznanje o redovitosti nekih astronomskih pojava. [104] Naposljetku, Bešlagić se slagao sa Škobaljevim mišljenjem, ali je dodavao i političku, odnosno heraldičku konotaciju. [105] Meni je upravo ta neshematiziranost bila ključni poticaj da pokušam pronaći vezu astralnih motiva sa astrognozijom srednjovjekovnih stanovnika Zagore. U prvom radu s tom temom obrađen je nadgrobnik iz Brštanova, a onda sam analizu nastavio u radu o kaštelanskim kamicima. [106] Kako u tim slučajevima, tako i u ovom radu, od najveće pomoći pokazao se računalni program *Red Shift 3* pomoću kojega se mogla simulirati situacija prikazana na spomeniku. Naposljetku, izgleda mi najprihvatljivija teza da su astralni simboli primarno odraz magijskih vjerovanja tadašnjeg pučanstva. [107]

Kako je već spomenuto, ovo područje dio je daleko veće cjeline pa se nameće pitanje postojanja zajedničkih tipoloških značajki na okolnim nekropolama, ali i drugim objektima ukrašenima astralnim simbolima. S figuralnim sklopom na kamiku br. 1 u Brštanovu, ali i s drugim konstelacijama dviju i više planeta možemo usporediti ukras na luneti romaničke kuće u Trogiru. [108] Glede najbrojnijih prikazâ zvijezdâ može se ovaj motiv podijeliti na dvije podskupine: krakaste i kružne upisane (uz kružne oslikane). Iako je broj uzoraka premalen,

[100] Katić 1954, str. 159.

[101] Fisković 1961, str. 167.

[102] Wenzel 1965, str. 145–146.

[103] Valentić 1969, str. 144.

[104] Škobalj 1970, str. 187, 229–235, 343.

[105] Bešlagić 1982, str. 168, 171.
Vidi također: Bešlagić 1971, str. 52–53. Slažem se s njim i svima onima koji su uočavali heraldički vid primjene, ali on je i onako bio lako prepoznatljiv po svojim shematiziranim motivima ograničenima različitim štitnim poljima (oblicima štitova). Vidi: Wenzel 1965, T. LXII, LXIII.; Bešlagić 1982, str. 168, 170–171.

[106] Kužić 2002a; 2003.

[107] Dublju analizu problema sa obrazloženjima sadržavat će budući rad koji će obuhvatiti spomenike s astralnim motivima sa šireg područja. Ujedno će biti podastrti i argumenti iz drugih znanosti.
O poganskim elementima vidi: Burić 2011, str. 59–82.; Milošević 1987, str. 91–97.

[108] Fisković 1952, str. 142, 173, sl. 41.

ipak je po tom detalju moguće kamik br. 10 izdvojiti iz ostalih spomenika. [109] Primjer ploče br. 1 iz Niskog nameće pretpostavku o zajedničkom stvaratelju, odnosno klesaru. Naime, s obzirom na grb, a osobito na oblik štitnog polja, uočava se velika sličnost s grbom na ploči u selu Mitlu. Treći nadgrobnik vrlo sličnih fizičkih karakteristika, ali i figuralnog sklopa nalazi se kod crkvice Sv. Nikole u Rogoznici. Ono što je osobito vrijedno je njegov natpis u obrubljenom polju iznad štita, na kojem je uklesana godina ili 1403. ili 1453. S obzirom na godinu kojom je datiran ovaj spomenik iz Niskoga, onda bi zbog očite sličnosti bila prihvatljivija godina 1453. [110] Druga vrsta sličnosti nije sadržajna, nego dekorativna. Tako se na kamiku br. 4 iz Konjskoga nalazi bordura izvedena plitkim uklesavanjem i odmaknuta od rubova gornje plohe kamika. Na lijevoj strani široka je 17 cm, a na desnoj 16 cm. Unutar tog prostora iz okvirnih crta izlaze naizmjenično spirale, a prazni međuprostori popunjeni su trokutastim likovima. Što se tiče sličnih primjera, najbliži su sačuvani u nedalekom Dugopolju [111] (7,5 km na istok), ali i kod Tomislavgrada. Interesantno je, da neke bliskosti ima i sa primjerima kod Širokog Brijega i na Blidinju (oko 90 km na istok-jugoistok, i oko 82 km na istok). [112] Naposljetku, mišljenja sam kako se problematika astralnih simbola – značenje, izvorište, svrha – na nadgrobnim spomenicima – kamicima, konačno može riješiti u suradnji s arheologijom te interdisciplinarnim pristupom uz uporabu svih pomoćnih povijesnih znanosti, a posebice minucioznim istraživanjem arhivske građe gravitirajućih primorskih gradova, s ciljem nalaska ispravâ povezanih s naručivanjem izrade spomenika.

[109] Usporedi s: Alduk 2011, str. 176–177, 180.

[110] Vidi: Babić 1972, str. 71, 73.; Bešlagić 1975, str. 192.; Kužić 1997, str. 54, sl.4.3., sl. 4.5.

[111] Oreb, Žic 2001, str. 549–551.

[112] Wenzel 1965, str. 31, 42–43, T. VI/3,6,7,8; Bešlagić 1959, str. 52–53.; Bešlagić 1982, str. 137, 157–161.

KREŠIMIR KUŽIĆ

ASTROGNOSY ELEMENTS ON MEDIEVAL HEADSTONES FROM DALMATIAN HINTERLAND

(Summary)

The area spanning across seven villages in southern Dalmatian Hinterlands - Labin, Prgomet, Uble, Lećevica, Brštanovo, Nisko and Konjsko – contains necropoleis with headstones created at the end of the Middle Ages. What makes some of the stone slabs found there special is the existence of astral ornaments in the form of crescents, stars, and discs with and without rays. Despite a high degree of devastation, an analysis of the symbols on the preserved monuments was still conducted. In Labin, there is only one fragment with a crescent on it (Fig. 1). In Prgomet, a headstone has been preserved depicting a conjunction of the Moon and Mars (Fig. 2). Using computer software, it was possible to determine the exact date of the deceased's death – February 6, 1444. In the village of Uble, there is a stone slab depicting a solar eclipse (Fig 3), and this has been dated to June 17, 1433. The cemetery in Lećevica produced a fragment with a symbolic depiction of Mars (Fig 4), but with no other elements needed for dating it. The necropolis in Brštanovo has three headstones, and special emphasis should be put on the one showing an eclipse of the Sun and the constellation (Fig 5). Despite the damage, it is visible that the Sun's disc is partially covered by the Moon, which corresponds to the real eclipse that occurred on June 17, 1433 (a similar depiction can be found in *Cronache senesi* – Fig 6). By analyzing the position of the Moon, Venus and Mars, it was possible to extrapolate the exact date of death of the deceased – June 21, 1433. The second monument shows the conjunction of the Moon and Jupiter (Fig 7) which dates back to November 10 and 11, 1432. The third coarse headstone is decorated with the Moon and another planet, which means three dates are possible here, provided that the planet in question is Venus (Fig 8). In Nisko, there is a stone slab with astral symbols functioning as a form of heraldry, with the year 1460 carved into the slab itself (Fig 9). The necropolis in the village of Konjsko contains five headstones. The death of the person under the first headstone is marked by the conjunction of the Moon and Jupiter from August 10, 1451 (Fig 10). The constellation of the Moon, Venus and Mars on the damaged monument happened on June 27, 1456 (Fig 11.). The third constellation cannot be used for dating because of the planets that are represented by circles (Fig 12). The next date of death, September 10, 1460, is shown by the depiction of the

Moon and Mars (Fig 13). The fifth case also cannot be solved due to the fact that the planets are represented by circles (Fig 14). The sixth headstone has four circles on it, which show a constellation of unidentified planets (Fig 15).

Some researches dealing in Croatian medieval headstones (Katić, Fisković, Valentić) have predicted the dating purpose of these relief depictions in their analyses, whereas others rejected these claims. By translating the astral symbols onto a spherical grid and by using astronomy handbooks and computer programs, it was confirmed that these ornaments did indeed serve as a way to show the exact time of death of the deceased. The final confirmation of these calculations can only be provided by archaeological research and possibly finding documents containing contracts concerning the production of these headstones.

Prijevod: Marko Domljanović

KRATICE

KAS
Kaptolski arhiv u Splitu

NAS
Nadbiskupski arhiv Split

Računalni program

Redshift 3 1998

Redshift 3, Maris Multimedia, London 1998.

LITERATURA

Alduk 2011
I. Alduk, *Kovač iz Gorske župe*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 42, Split 2011, 161–185.

Alduk 2012
I. Alduk, *Nadgrobne ploče kod Sv. Jure na Kozjaku*, Tusculum 5, Solin 2012, 115–122.

Andreis 1977
P. Andreis, *Povijest grada Trogira I*, preveo V. Rismondo, Split 1977.

Babić 1972
I. Babić, *Tri srednjovjekovne crkvice između Šibenika i Trogira*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 19, Split 1972, 62–79.

Badurina 1990
A. Badurina, Križ, u: A. Badurina (ur.), *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb 1990, 356–360.

Banac 1991
I. Banac, *Grbovi biljezi identiteta*, Zagreb 1991.

Barada 1951
M. Barada, *Trogirski spomenici II./I.*, *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 46.*, Zagreb 1951.

Bešlagić 1959
Š. Bešlagić, *Stećci na Blidinju*, Zagreb 1959.

Bešlagić 1971
Š. Bešlagić, *Stećci – kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971.

Bešlagić 1972
Š. Bešlagić, *Oblici stećaka*, Radovi Akademije nauka i umjetnosti BiH XLIII, Sarajevo 1972, 173–213.

Bešlagić 1975
Š. Bešlagić, *Stećci u okolini Šibenika*, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 1, Zagreb 1975, 179–199.

Bešlagić 1981
Š. Bešlagić, *Stećci u okolini Trogira*, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu 45, Beograd 1981, 155–192.

Bešlagić 1982
Š. Bešlagić, *Stećci – kultura i umjetnost*, Sarajevo 1982.

Burić 2011
T. Burić, *Perunovo brdo (Monte Borun) – prilog poznavanju poganske slavenske toponimije u Kaštelima*, Starohrvatska prosvjeta III/38, Split 2011, str. 59–82.

Cronache senesi 1932
Cronache senesi, *Rerum italicorum scriptores XV/VI*, Bologna 1932.

Demori-Staničić 1989
Z. Demori-Staničić, Spomenici 17. i 18. stoljeća u splitskoj Zagori, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 28*, Split 1989, 183–220.

Dugački, Regan 2018
V. Dugački, K. Regan, *Hrvatski povijesni atlas*, Zagreb 2018.

Fisković 1952
C. Fisković, *Romaničke kuće u Splitu i u Trogiru*, Starohrvatska prosvjeta, III/2, Split 1952, 129–178.

Fisković 1961
C. Fisković, *Stećci u Cavtatu i dubrovačkoj Župi*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 13, Split 1961, 147–169.

Fisković 1962
C. Fisković, *Poliptih Blaža Jurjeva u trogirskoj katedrali*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 14, Split 1962, 115–135.

Galvani 1885
F. A. Galvani, *Il re d'armi di Sebenico*, Venezia 1885.

Gubbio 1902
Guerriero da Gubbio, *Cronaca di ser Guerriero da Gubbio dall'anno MCCCL all'anno MCCCCLXXII*, *Rerum Italicarum scriptores, 21/4*, Città di Castello 1902.

Gunjača 1949
S. Gunjača, *Kratak osvrt na prilike i rad muzeja u Kninu*, Starohrvatska prosvjeta, III/1., Zagreb 1949, 279–294.

Gunjača 1981
S. Gunjača, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae XVII*, Zagreb 1981.

Gunjača 1991
S. Gunjača, *Prinos poznavanju porijekla i načina prijevoza stećaka*, u: *Izbor iz djela*, Split 1991.

Houlden, Stephenson 1986
M. Houlden, R. F. Stephenson, *A Supplement to the Tuckerman Tables*, Philadelphia 1986.

Katić 1954
L. Katić, *Stećci u Imotskoj krajini*, Starohrvatska prosvjeta, III/3, Zagreb 1954, 131–169.

Kukuljević Sakcinski 1857
I. Kukuljević Sakcinski, *Ljetopisne bilježke Popa Andrije Istrijanina*, i: *Ljetopis nepoznatoga*, Arkiv za povjestnicu jugoslavensku IV., Zagreb1857, 30–65.

Kužić 1997
K. Kužić, *Povijest Dalmatinske zagore*, Split 1997.

Kužić 1998
K. Kužić, *Wappen des mittelalterlichen Adels aus Zagora*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 40, Zadar 1998, 43–64.

Kužić 2001
K. Kužić, *Zašto bi trebalo terminom »kamik« zamijeniti termin »stećak«?*, Povijesni prilozi 20, 2001, 259–273.

Kužić 2002a
K. Kužić, *The Carving of the Solar Eclipse on a Medieval Croatian Tombstone*, Medium aevum quotidianum 46, Krems, 2002, 26–33.

Kužić 2002b
K. Kužić, *Zabilježbe polarnog svjetla na zagorskim kamicima*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti u Zadru 44, Zadar 2002.

Kužić 2003
K. Kužić, *Kaštelanski kamici*, Kaštelanski zbornik 7, Kaštela 2003, 199–220.

Kužić 2006
K. Kužić, *Kamici iz Lećevice, Korušaca, Ubala, Prgometa i Labina*, Peristil 49, Zagreb 2006, 35–48.

Kužić 2008
K. Kužić, *Kamik i zvijezde*, u: Katalog izložbe Stećci 4.9.2008. – 2.11.2008., Jasminka Poklečki Stošić (ur.), Zagreb 2008, 130–137.

Lovrenović 2008
D. Lovrenović, *Topografija stećaka u BiH – Groblja stećaka – »gradovi mrtvih«*, u: Katalog izložbe Stećci 4.9.2008. – 2.11.2008., Jasminka Poklečki Stošić (ur.), Zagreb 2008, 140–193.

Lucić 1979
I. Lucić, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru II*, preveo Jakov Stipišić, Split 1979.

Milošević 1987
A. Milošević, *Prežitak poganskog obreda sahranjivanja na stećcima*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 26*,* Split 1987, 91–97.

Omašić 1980
V. Omašić, Opremanje galije suprakomita Jakova Andreisa 1470., Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 22, Split 1980.

Oreb, Žic 2001
F. Oreb i M. Žic, *Crkve i kapele na području Dugopolja*, *u:* Dugopolje, Zbornik radova općine Dugopolje 1., Ante Gulin (ur.), 2001, 547–568.

Pejaković, Gattin 1988
M. Pejaković, N. Gattin, *Starohrvatska sakralna arhitektura*, Zagreb 1988.

Raukar 1997
T. Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, Zagreb 1997.

Rendić-Miočević 1990
D. Rendić-Miočević, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae XVIII*, Zagreb 1990.

Rismondo 1967
V. Rismondo, *Iz knjiga splitskih srednjovjekovnih notara*, Izdanje Historijskog arhiva Split 9, Split 1967, str. 203–225.

Schroeter 1923
J. Schroeter, *Spezieller Kanon der zentralen Sonnen- und Mondfinsternisse, welche innerhalb des Zeitraums von 600 bis 1800 n. Chr. in Europa sichtbar waren*, Kristiania 1923.

Smičiklas 1904
T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II*, Zagreb 1904.

Spaho 1986
F. Dž. Spaho, *Splitsko zaleđe u prvim turskim popisima*, Acta historico-oeconomica Iugoslaviae 13, Zagreb 1986, 47–86.

Stojanović 1927
Lj. Stojanović, *Stari srpski rodoslovi i letopisi*, *Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, prvo odeljenje – Spomenici na srpskom jeziku XVI*, Sremski Karlovci 1927.

Suić 1976
M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 1976.

Šestanović 1986
S. Šestanović, *Osnove geologije i petrografije – primjena u građevinarstvu*, Zagreb 1986.

Škobalj 1970
A. Škobalj, *Obredne gomile*, Sv. Križ na Čiovu 1970.

Štefanić 1969
V. Štefanić, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije I dio*, Zagreb1969.

Tomasović *et al.* 2008
M. Tomasović, D. Perkić, I. Alduk, *Topografija stećaka u Hrvatskoj*, u: Katalog izložbe Stećci 4.9.2008. – 2.11.2008., Jasminka Poklečki Stošić (ur.), Zagreb 2008, 58–119.

Valentić 1969
M. Valentić, *Kameni spomenici Hrvatske XIII – XIX stoljeća*, Zagreb 1969.

Veliki atlas Hrvatske 2002
Veliki atlas Hrvatske, Zagreb 2002.

Vujnović 1989
V. Vujnović, *Astronomija 1*, Zagreb 1989.

Wenzel 1965
M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima / Ornamental motifs on tombstones from medieval Bosnia and surrounding regions*, Sarajevo, 1965.

Wenzel 1966
M. Wenzel, *Štitovi i grbovi na stećcima*, Vesnik Vojnog muzeja 11–12, Beograd 1966, 90–109.

ANTE ALAJBEG, NEBOJŠA CINGELI

ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA SPLITSKOG LAZARETA I BAROKNIH BEDEMA

UDK / UDC 902.2(497.583):725.963
Prethodno priopćenje
Primljeno: 2. 3. 2020.

Ante Alajbeg
Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
Stjepana Gunjače 3
HR – 21000 Split
ante.alajbeg@mhas-split.hr

Nebojša Cingeli
Neir d.o.o.
Tavelićeva 48
HR – 21000 Split
ncingeli@gmail.com

Krajem 2015. i početkom 2016. godine istražena su tri arheološka lokaliteta unutar splitskih gradskih utvrđenja. Uz zaštitna iskopavanja splitskog lazareta, istražena su još i dva nalazišta baroknih obrambenih fortifikacija – dio bedema između bastiona Cornaro i Priuli te dio bastiona Bernardo. Nedugo nakon izgradnje lazareta krajem 16. stoljeća, glavnina karavanskog prometa između Mletačke Republike i Osmanskoga Carstva prolazila je kroz splitsku luku. Najbolji pokazatelj strateškoga značaja Splita upravo je mletački napor utvrđivanja grada novim obrambenim zidinama, prilagođenim modernom načinu ratovanja. Ti su graditeljski pothvati značajno utjecali na urbanistički razvoj grada i njegovu vizuru kakvu poznajemo danas. Ovim istraživanjima su prikupljene informacije koje dosad nisu bile poznate iz arhivske građe.

Ključne riječi: *zaštitno arheološko istraživanje, novovjekovna arheologija, Split, Mletačka Republika, lazaret, barokni bedemi*

Krajem 2015. godine započeli su radovi na rekonstrukciji takozvane Turističke palače, unutar zaštićene kulturno-povijesne cjeline grada Splita. Usporedno s građevinskim radovima, od 7. prosinca 2015. do 5. ožujka 2016. godine, djelatnici Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika su provodili zaštitno arheološko istraživanje.[1] Prilikom preuređenja prostora istočno od Turističke palače (Obala Lazareta i Poljana kneza Trpimira), od 1. do 22. travnja 2016. godine zaštitna su istraživanja proveli djelatnici tvrtke Neir d.o.o.[2]

Danas su ostatci splitskog lazareta potpuno preslojeni asfaltom i zgradama. Taj se dugački kompleks građevina protezao od današnje Lučke kapetanije sve do Nadbiskupske palače. Tijekom više od tri stoljeća postojanja

[1] U istraživanju su sudjelovali Ante Alajbeg (voditelj istraživanja), Ante Jurčević, dr. sc. Maja Petrinec, dr. sc. Tomislav Šeparović, Deni Tojčić i mr. sc. Nikolina Uroda. Tehničku dokumentaciju izradile su Maja Marković i Silvana Juraga, a fotodokumentaciju Zoran Alajbeg. Arheološke radove su nadzirali Dubravka Čerina, Saša Denegri i Silva Kukoč iz Konzervatorskog odjela u Splitu.

[2] U istraživanju su sudjelovali Anita Penović (voditelj istraživanja), Nebojša Cingeli, Ivica Pleština te Porin Kukoč, a dokumentaciju su izradili Ante Roglić, Klara Šolić i Jelena Nazor. Nadzor nad arheološkim istraživanjima provele su Silva Kukoč i Dubravka Čerina iz Konzervatorskog odjela u Splitu.

Slika 1. Plan Splita iz 1817. godine s lazaretom i bedemima (Hrvatski državni arhiv).

splitski je lazaret služio kao komercijalna, sanitarna, vojna i komunalna građevina. Porušen je neposredno nakon Drugog svjetskog rata, kada su već mnoge njegove zgrade bile oštećene u savezničkim bombardiranjima Splita 1943. i 1944. godine. Rušenju je zasigurno doprinijela i stigma fašističkog zatvora, koji je bio smješten u središnjem sklopu lazareta za vrijeme okupacije Splita. Nad njegova dva najzapadnija sklopa 1968. godine je podignuta betonska deka poduprta brojnim čeličnim čačkalicama, valjda sarkastično nazvana Turističkom palačom. Rekonstrukcija te neugledne i derutne građevine bila je prilika za provođenje arheološkog istraživanja lazareta.

O izgradnji lazareta i gradskih bedema

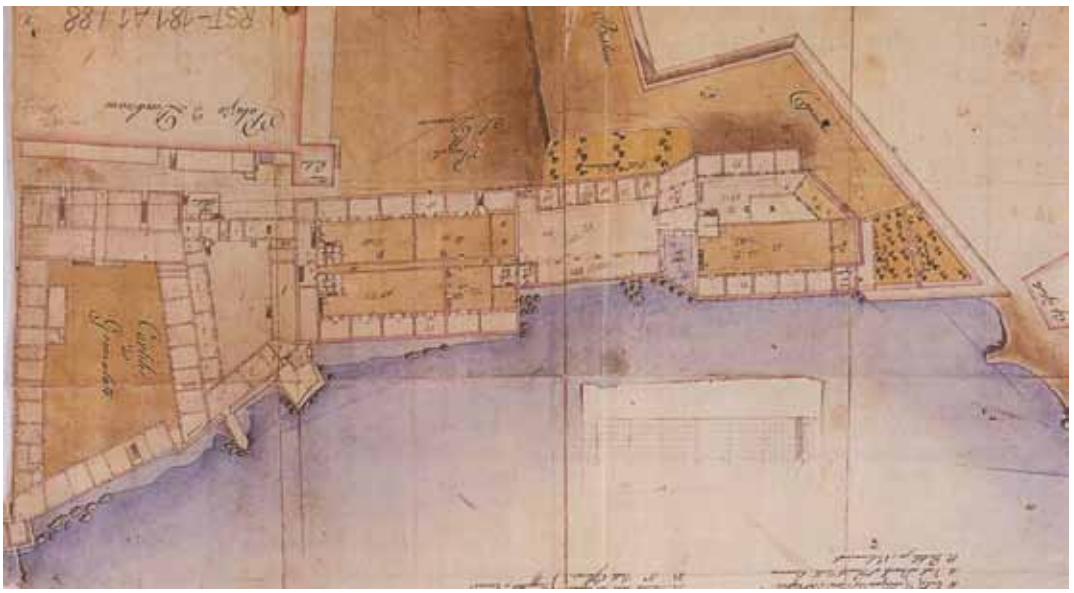
Kada je 1420. godine Mletačka Republika službeno preuzela kontrolu nad Splitom, u posjed je dobila obalni gradić neprirodno odsječen od svoga zaleđa. Zemljišta na Šolti, Čiovu i u Splitskom polju podmirivala su tek dio gradskih potreba. Sjeverni prilaz gradu preko Klisa bio je pod nadzorom lokalnih knezova Nelipića, podanika ugarsko-hrvatskog kralja. A trgovanje gotovo pa svim artiklima u Splitu bilo je pod strogim nadzorom i ograničenjima mletačke uprave, što je onemogućavalo prirodni razvoj grada.[3] Tek će se dolaskom Turaka u neposrednu blizinu Splita takva situacija promijeniti, jer je Mletačka Republika tada bila prisiljena odigrati aktivnu ulogu na dotad zanemarenom prostoru.

Mletački trgovinski deficit u 16. stoljeću nije bio uzrokovan isključivo otkrivanjem atlantskih pomorskih ruta, već i ratovima s Turcima te gusarenjem, koje je procvjetalo u takvim neurednim okolnostima. Nedugo nakon zauzimanja Klisa 1537. godine, turski su trgovci počeli s pretovarom robe u lučicama u Solinu i Žrnovnici, a još su i ranije koristili skale[4] u Makarskoj i na ušću Neretve.[5]

[3] Jedna od mnogih, ali svakako najoštrijih restrikcija, bila je ona dužda Francesca Foscarija iz 1452. godine. Naređeno je da se svi proizvodi uvezeni ili izvezeni iz bilo kojeg dalmatinskog grada moraju voziti u Veneciju (Novak 2005, str. 32–33). Brojne trgovinske zabrane i ograničenja odnosile su se na artikle poput sukna, željeza, kože i soli; dakle na gotovo sve proizvode koje su kopnenim putem pristizali u grad. Time je Split zapravo bio paraliziran i pretvoren u ovisnika o državnim subvencijama, jer nije imao što ponuditi zauzvrat za osnovne živežne namirnice koje su pristizale s Apeninskog poluotoka, pretežno iz pokrajina Marche i Apulije.

[4] U hrvatskoj se literaturi kao izrazi za lučka pretovarilišta trgovačke robe u novovjekovnom razdoblju koriste riječi skala i skela. Obje su, naravno, ispravne. Međutim, skala (*scala*) je mletački naziv iz kojega je nastao turcizam skela (*eskele*). Trebalo bi, dakle, naziv koristiti u skladu s područjem o kojemu se raspravlja i pritom paziti na dosljednost.

[5] Novak 2005, str. 86–87.

Slika 2. Vicko Andrić, tlocrt lazareta 1817. godine (Arhiv Konzervatorskog odjela u Splitu).

Uz već razgranatu dubrovačku trgovačku mrežu, prevlast Mletačke Republike na Jadranu time je bila dodatno narušena. Zato je već od 1566. godine trgovac Daniel Rodriga[6] predlagao mletačkim vlastima izgradnju skale u Splitu, na koju bi bila usmjerena sva turska trgovina prema Veneciji, ali i mletački promet prema istoku. Prednosti izgradnje takvoga objekta bile su uistinu velike; gradskim i državnim vlastima jamčile su značajan dobitak i porast ekonomskih aktivnosti, ali su postojali također i određeni rizici koji su odgodili prihvaćanje takvoga prijedloga. Ponajprije je bilo potrebno nagovoriti turske dužnosnike u Bosni i Hercegovini da karavane preusmjere u Split. Zatim je trebalo i udobrovoljiti lokalne splitske trgovce, koji su robu skladištili uglavnom u privatnim prostorijama u podrumima Dioklecijanove palače. Konačno, skala je morala biti izgrađena izvan samoga grada, kako bi se smanjila mogućnost epidemija kuge, ali i zaštićena zidinama, zbog neprestane opasnosti od turskih osvajanja. Nakon višegodišnjih, ali ipak uspješnih Rodriginih lobiranja kod turskih i mletačkih dužnosnika, mletačke su vlasti naposlijetku u Splitu odlučile izgraditi skalu s karantenom i popratnim sadržajima – lazaret. Prijeteća turska prisutnost u neposrednoj blizini Splita tako je proizvela logički paradoks: grad prikliješten i osiromašen turskim osvajanjima dobio je tada priliku da na toj traumi temelji svoj budući razvitak.

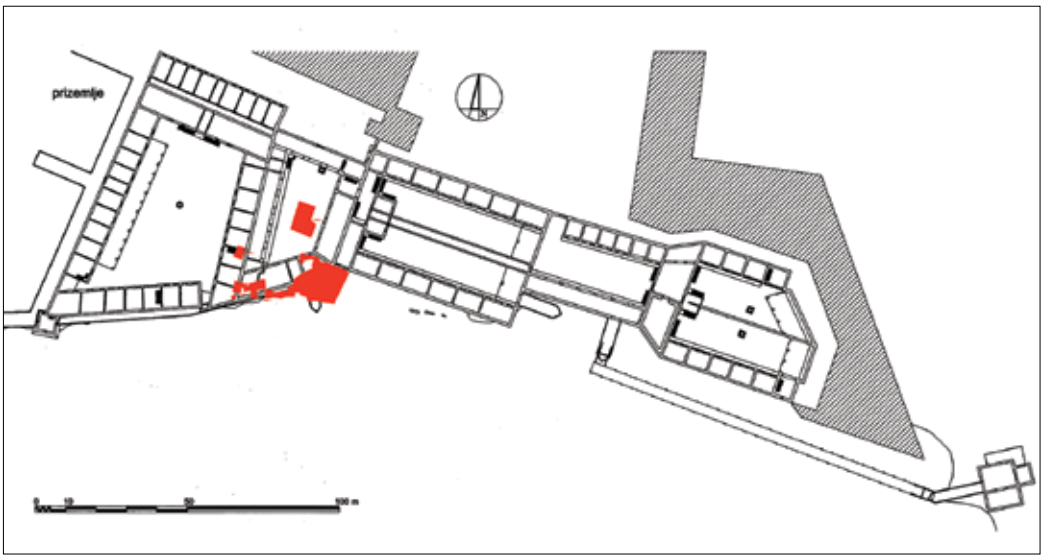
Graditeljski radovi su započeli 1582. godine zajedničkim sredstvima Danijela Rodrige i mletačke vlasti, a bili su popraćeni nizom financijskih i građevinskih problema. Tako znamo za spor između iskusnog graditelja Vicka Bugardela i investitora Rodrige zbog napuknuća južnog, obalnog zida lazareta 1582. godine, ali i za nedostatak sredstava na koji se Rodriga žalio u jednom od svojih pisama upućenom mletačkim vlastima krajem iste godine.[7] Uz višekratne državne novčane injekcije, izgradnja prve zgrade lazareta konačno je dovršena 1593. godine.[8]

Lazaret je tada imao prostrano dvorište, koje je na istoku bilo omeđeno srednjovjekovnim zidom, a s ostalih strana skladišnim zgradama koje nisu nadvisivale obrambenu šetnicu. U jugoistočnom dijelu ovoga sklopa, na samoj morskoj obali, podignuta je i peterokutna kula s prizemljem i dva kata. Najviši je kat zapravo bio natkrivena terasa – *terazza serata*, a isturenost kule prema moru omogućavala je stražarima nadgledanje južne i istočne strane lazareta.

[6] Daniel Rodriguez, kojega su Mlečani nazivali Rodriga, bio je židovski trgovac koji je pobjegao pred progonom u Portugalu i doselio u Split.

[7] Fisković 2008, str. 226.

[8] Detaljnije o izgradnji lazareta vidi: Perojević 2002, Perojević 2006, Kečkemet 2004, Fisković 2008.

Slika 3. Rektificirani tlocrt lazareta (Perojević 2002, str. 131) s naznačenim sondama unutar sklopova I i II (A. Alajbeg).

Rast trgovačkoga prometa uvjetovao je proširenje lazareta, odnosno izgradnju nove zgrade. Usporedno s radovima na uređenju luke, građevinski radovi započeli su 1595. godine. O izgradnji i izgledu druge faze lazareta svjedoči detaljni opis kapetana Leonarda Bollanija iz 1600. godine.[9] Novo je dvorište bilo znatno prostranije od starijega, izgrađeno u potpunosti na morskoj površini zapadno od prve faze lazareta, s kojom je komuniciralo vratima na istočnom zidu. Godine 1607. ovome je sklopu na jugozapadnome kutu bila dograđena kvadratna kula s prizemljem i dva kata, a po sredini njegova dvorišta sagrađena je cisterna.

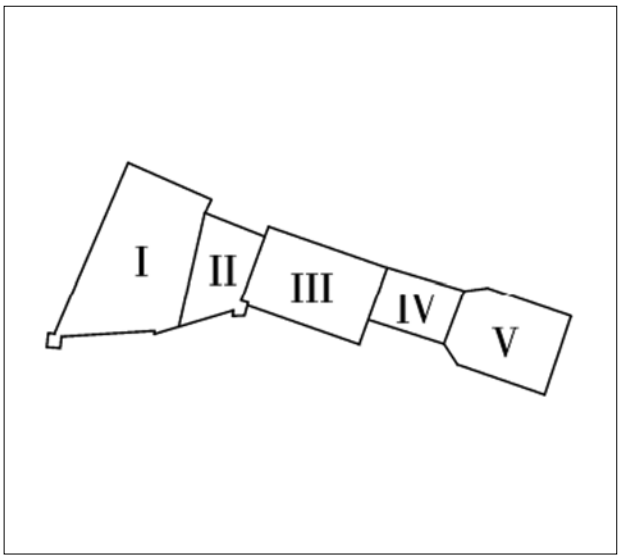
1615. ili 1616. godine otpočeli su radovi na još jednom proširenju lazareta, ovog puta prema istoku. Gradnja je trajala prilično kratko, svega godinu dana. Ta je treća faza također u potpunosti izgrađena na moru, koje je nasuto gomilom kamena. Riječ je o longitudinalnom dvorištu smjera zapad-istok koje je na sredini bilo odijeljeno zatvorenim prolazom za karavane. Južno od ulaza, s istočne strane, nalazio se mul za prihvat robe koja je pristizala brodovima.

Četvrti sklop lazareta podignut je između 1625. i 1627. godine, istočno od prethodne faze. Koncept izgradnje vrlo je sličan; izduženo je dvorište sa sjevera bilo omeđeno skladišnim prostorijama na dva kata, a s juga objektom za smještaj konja na čijem se katu nalazilo više prostorija.

Peti je sklop splitskog lazareta bio idejno projektiran zajedno s prethodnim dvorištem, no njegovu je izgradnju odgodio manjak financijskih sredstava. Radovi su vjerojatno započeli 1627. godine, a splitski knez Bartolo Pisani 12. srpnja 1629. godine podnosi izvještaj Senatu u kojemu tvrdi da se gradnja novoga dijela lazareta privodi kraju.[10] Građevina se sastojala od dva velika dvorišta jednake površine – Kopnenog i Morskog, kojima se pristupalo kroz jednokatnu zgradu na zapadnoj strani. Svako je dvorište imalo i zasebnu cisternu, a na katove sjevernih i južnih zgrada se pristupalo vanjskim stubištem. Na istočnim kutovima ovoga sklopa podignute su trokatne kule pravokutnog tlocrta. Konačni je izgled peta faza splitskog lazareta dobila pri izgradnji gradskih bedema u drugoj polovici 17. stoljeća, preciznije nakon 1660. godine. Tada je porušena sjeverna kula s dvorištem ovoga sklopa, kako bi se uklopila u bastionski sustav Camilla Gonzage i Innocentija Contija, što je vidljivo na Santinijevoj karti Splita iz 1666. godine.

[9] Perojević 2002, str. 126.

[10] Perojević 2002, str. 129.

Slika 4. Shema numeriranja zgrada lazareta (prema Perojević 2002, str. 122).

Nakon turskog zauzimanja Klisa 1537. godine postalo je jasno da gradske zidine ne mogu izdržati ozbiljnije topničke napade. Od 1625. započinju radovi na saniranju utvrđenja, poput rušenja strateški suvišnih kula Dioklecijanove palače, izgradnje manjih bastiona i pojačavanja dotrajalih dijelova zidina.[11] Međutim, zidine su bile toliko trošne da je čak i snažnije nevrijeme 1635. godine razrušilo zapadni dio utvrđenja.[12] Veliki trgovinski potencijal splitskog lazareta konačno je nagnao mletačke vlasti da izrade opsežni plan fortificiranja Splita, prilagođen modernom načinu ratovanja. Na poticaj generalnog providura Antonia Bernarda, 1657. godine general Camillo Gonzaga donosi projekt na kojemu će biti temeljeno sustavno utvrđenje grada. Uz brojne intervencije na dotadašnjim zidinama, naglasak je stavljen i na dovršenje tvrđave Gripe te izgradnju tvrđave Bačvice. Ubrzo zatim, vjerojatno 1659. godine, počinje i podizanje bastiona Bernardo na današnjoj rivi.[13] Zapadni pojas gradskih zidina ojačan je unutrašnjim zemljanim nasipom. Godine 1660. general Innocentio Conti prepravlja Gonzagin nacrt i udara temelje konačnom izgledu splitskih utvrđenja s tri nova bastiona i dva polubastiona.[14] Provedbu započinje generalni providur Andrea Corner (1660. – 1662.) izgradnjom sjevernoga bastiona sv. Ane (danas poznat kao bastion Cornaro). Providur Girolamo Contarini (1662. – 1664.) gradi istočni bastion sv. Jere (bastion Contarini) i dovršava bastion Bernardo, a treći, sjeverozapadni bastion podiže providur Antonio Priuli (1667. – 1669.). Zapadni polubastion na današnjem Šperunu (tal. *sperone* – pramac, jer je polubastion oblikom podsjećao na brodski pramac) i istočni polubastion kraj lazareta izgrađeni su za providura Cattarina Cornera (1664. – 1667.). Splitski barokni bedemi imali su troja vrata – između bastiona Priuli i Cornaro, između bastiona Contarini i polubastiona sv. Petra te mala sporedna vrata uz bastion Bernardo. Platne liste radnika za generalnih providura Bernarda i Contarinija svjedoče da je glavni izvor kamena za gradnju splitskih zidina bila antička Salona.[15] Vrijedi spomenuti i da je od 15. do 18. stoljeća postojala obveza izdvajanja određenog udjela oporuke za održavanje zidina, čijim je izvršenjem oporuka postajala pravovaljana. Tako na primjer Marko Marulić u oporuci sastavljenoj 1521. godine obvezuje svoga nasljednika da „radi osnaženja oporuke uplati za zidine onoliko koliko to zakon nalaže".[16]

Arheološka istraživanja o kojima će biti riječi u ovome radu obuhvatila su tri najstarije zgrade lazareta. Radi lakšega snalaženja, koristit ćemo shemu numeriranja zgrada lazareta koju je predložila Snježana Perojević: najstarija građevina označena je kao sklop II (građena od 1582. do 1593.), sklop I je najzapadnija zgrada (građena od 1595. do 1611.), a sklop III je pridodan istočno od sklopa I (1615. – 1616.).[17] Redni brojevi sklopova ne prate kronologiju izgradnje, već su postavljeni redoslijedom od zapada prema istoku. Usto, prikazat ćemo i rezultate zaštitnih istraživanja dijelova bastiona Bernardo i Cornaro.

[11] Opširnije o utvrđenju Splita u 17. stoljeću donose: Duplančić 2007, Perojević 2012a.

[12] Duplančić 2007, str, 10.

[13] Taj se bastion u Splitu naziva Bernardi, premda je providurovo prezime bilo Bernardo (vidi: Duplančić 2007, bilj. 72)

[14] Duplančić ističe da je već postojao nacrt Alessandra Maglija i mogućnost da Contijev model donosi i poneke Maglijeve zamisli. No budući da Maglijev projekt nije sačuvan, nemoguće je utvrditi poveznice s Contijevim planom (Duplančić 2007, str. 14).

[15] Duplančić 2007, str. 16.

[16] Duplančić 2007, str. 40.

[17] Perojević 2002.

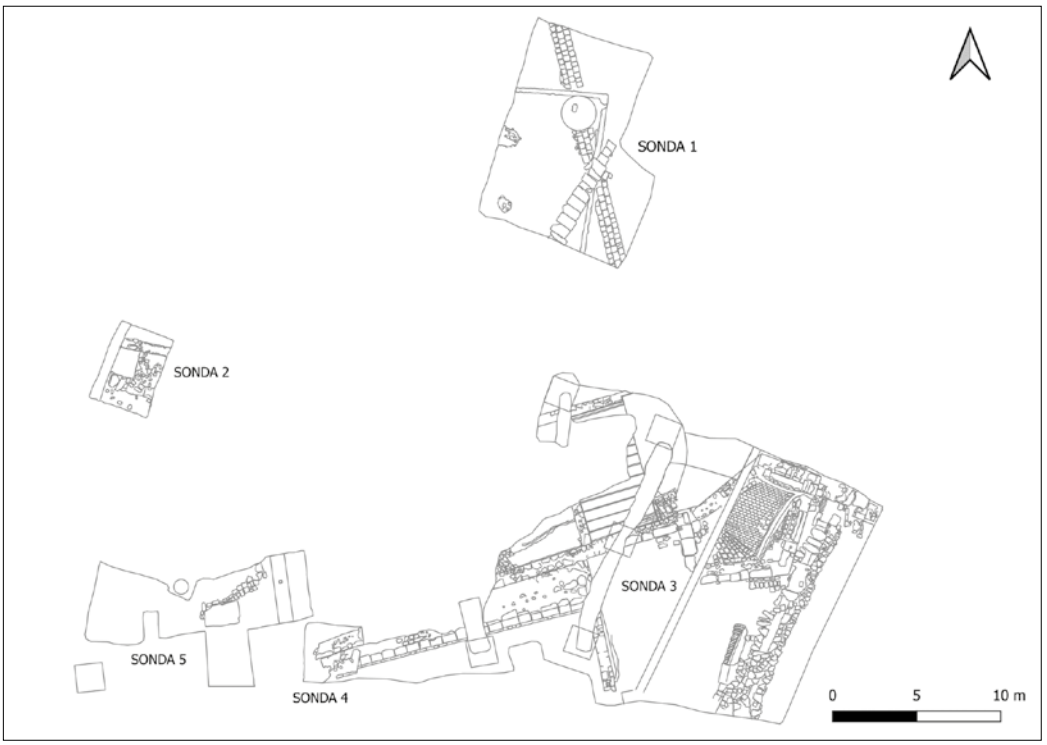

Slika 5. Satelitski snimak dijela splitske gradske jezgre s naznačenim sondama unutar sklopova I i II (A. Alajbeg, S. Juraga, M. Marković, podloga ESRI Satellite®).

Sklop II

Sonda 1

Arheološko istraživanje započeli smo pet metara sjevernije od Turističke palače, na prostoru najstarijega dijela lazareta. Nakon uklanjanja recentnih elemenata šetnice i nasipa, naišli smo na betonsku podnicu dvorišta (SJ 9), odnosno atrija lazareta, koja je bila potpuno sačuvana. Izrađena je od nekvalitetnog betona s primjesom velikih komada šljunka. Iste je strukture bio i tanki zid, debljine 25 – 30 cm, koji se pruža od juga prema sjeveru i u sjevernom dijelu sonde se pod pravim kutom spaja sa zidom smjera istok – zapad. Ti su zidovi konstruktivno spojeni i zato su označeni jedinstvenom oznakom stratigrafske jedinice (SJ 11). Uz činjenicu da su rađeni od identične betonske smjese, njihova izravna povezanost s podnicom svjedoči da su te jedinice nastale istovremeno i da tvore jedinstvenu građevinsku adaptaciju dvorišta lazareta. Od jugoistočnog prema sjeverozapadnome kutu sonde se pruža kameni pločnik, pravilno složen u tri reda kvadratnog kamena. Presječen je dvama betonskim zidovima (SJ 11), kanalom od betonskih i kamenih ploča (SJ 13) i jamom (SJ 15), što upućuje da je riječ o najstarijoj stratigrafskoj jedinici na razini dvorišta atrija. Kanal od lijevanih betonskih ploča izlazi iz južnoga profila i pruža se prema sjeveru, a pri kraju mu se ploče stanjuju i nekoliko krajnjih sjevernih ploča je izrađeno od klesanoga kamena. Služio je za kanalizaciju žive ili oborinske vode, a budući da presijeca kameni pločnik, betonski pod i zid, možemo sa sigurnošću reći da je riječ o najmlađoj strukturi u sondi 1. Betonski zidovi, a svakako i kanal, nisu vidljivi ni na jednom starijem planu lazareta. Plitko temeljeni betonski zidovi debljine 25 – 30 cm nisu statički mogli izdržati nošenje kata zgrade, pa ostaje mogućnost da je riječ o pregradnim zidovima ili nosačima nadstrešnice. Do razine podnice dvorišta lazareta nije bilo starijih arheoloških nalaza. Pri čišćenju vanjskih ploča kanala pronađen je talijanski novčić iz vremena Drugog svjetskog rata, 10 lira iz kraja tridesetih ili početka četrdesetih godina 20. stoljeća. Taj nalaz ujedno i određuje gornju vremensku granicu aktivnosti u ovome dijelu lazareta (*terminus post quem non*).

Slika 6. Tlocrt istraženih struktura u svim sondama (A. Alajbeg, S. Juraga, M. Marković).

Iskopavanje smo nastavili u zapadnome dijelu sonde. Temelji zida istok – zapad pronađeni su dvadesetak centimetara ispod razine betonskoga poda. Po uklanjanju podnice pojavljuju se pretežno ulomci kasne grafitirane keramike (druga polovica 16. i 17. stoljeće), ali nalazimo i ostale vrste glazirane i grube keramike. Na razini temelja betonskoga zida pronađena je i kamena konstrukcija za stabilizaciju drvene grede – pilota (SJ 16), to

Slika 7. Sonda 1 – Podnica i strukture u dvorištu lazareta (foto Z. Alajbeg).

Slika 8. Sonda 1 – SJ 16, kamena konstrukcija za drveni pilot (foto A. Alajbeg).

Slika 9. Sonda 3 – SJ 26, mlađi obalni zid na škarpu (foto A. Alajbeg).

jest nosača konstrukcije lazareta, koji je djelomično bio izgrađen na moru. Iz kamene konstrukcije je izvađena solidno sačuvana drvena greda duljine oko 30 cm. Znakovito je da taj kameni potporanj za drvenu gredu nije konstruktivno vezan za podnicu lazareta, što potvrđuje da je betonski pod atrija naknadna graditeljska adaptacija. Dva i pol metra južnije pronađena je još jedna kamena konstrukcija (SJ 18), iz koje je također izvađen ostatak drvene grede. Ta je konstrukcija sačuvana na još nižoj razini i ni na koji način nije povezana s podnicom dvorišta lazareta. Dakle, pronađene konstrukcije s drvenim pilotima dio su izvorne građevinske faze najstarijeg dijela lazareta i postavljene između 1582. i 1592. godine. Iskopavanjem smo dosegli razinu od oko 80 cm dubine ispod potpornja za drvene pilote, no nismo naišli na druge strukture. Sakupili smo priličan broj ulomaka glazirane i grube keramike i stali na razini na kojoj više nije bilo arheoloških nalaza. Neprestano nadiranje mora i oborinskih voda onemogućilo je nastavak pravilnoga iskopavanja, čak i uz svakodnevno ispumpavanje motornom pumpom. Srednjovjekovni i antički nalazi u ovoj sondi u potpunosti nedostaju, što potvrđuje da je taj dio lazareta izgrađen na moru.

U sondama 2 (sklop I – Generalat), 4 i 5, ispod Turističke palače, smo prilikom nadzora zatekli zidove i podnice lazareta koji su bili u upotrebi sve do Drugog svjetskog rata. Obzirom da im nije prijetila opasnost od građevinskih radova, u tim smo sondama strukture dokumentirali, adekvatno zaštitili i obustavili daljnje istraživanje.

Sonda 3

Radove u sondi 3 započeli smo prilikom nadzora građevinskih radova bagerom uz istočne temelje Turističke palače. Prvo su otkriveni veliki kameni blokovi u krajnjem jugoistočnom kutu zgrade koji su tvorili kosi obalni zid – škarpu (SJ 26). Ojačana je kamenim nasipom (SJ 27) širine skoro dva metra koji je sa sjeverne strane također zatvoren zidom (SJ 28). Potonji je zid (SJ 28) na Filseckovom i Andrićevom tlocrtu ucrtan kao obalni zid lazareta. Riječ je o izvornom obalnom zidu južnije od kojeg je naknadno sazidana škarpa, vjerojatno zbog bolje apsorpcije udara morskih valova. Obzirom da škarpa nije ucrtana na Andrićevom tlocrtu iz 1817. godine, kao i da poništava originalni obalni zid lazareta, sa sigurnošću možemo reći da je izgrađena za vrijeme austrijske uprave. Po sredini starijega obalnog zida dozidan je zid koji se pruža prema sjeveru, a bio je jedan od pregradnih zidova južnih prostorija lazareta. Od istočnoga završetka obalnoga zida nastavljaju se zidovi peterokutne kule. Najistočniji dio obalnog zida i svi zidovi kule, osim onog sjevernog, rađeni su od velikih kamenih blokova, veličinom sličnih onima u zidinama Dioklecijanove palače. Sjeverni zid kule je pak rađen od manjeg klesanog kamena i utemeljen vrlo visoko, stoga vjerojatno ne pripada istoj konstruktivnoj fazi, već je prije riječ o naknadnoj intervenciji. Jugozapadni dio kule je popločan pravilno klesanim kvadratnim kamenim pločama, koje se na istok prostiru do plitkog betonskog kanala unutar kule. Sjeverniji, to jest veći dio podnice kule pokriven je podom od opeke. Na Andrićevom je tlocrtu navedeno da je ta kula 1817. godine bila u vlasništvu obitelji Marcocchia, a u 20. stoljeću je u njoj prvo bila smještena gostionica „Čiko", a nešto kasnije gostionica „Ivanišević". Ta je krčma nadživjela preostale dijelove lazareta i stajala je do nedugo prije izgradnje Turističke palače, da bi konačno i ona bila sravnjena sa zemljom. Naknadno su ostatci kule presječeni postavljanjem kanalizacijske cijevi za oborinske vode.

Premda velika površinom, tek je u omanjem sektoru sonde 3 pronađen intaktni stratigrafski slijed – u dijelu omeđenom sjevernim zidom kule, starijim obalnim zidom i krajnjom istočnom betonskom trakom Turističke palače. U SJ 44 pronađene su dvije mletačke *gazzette* kovane za Dalmaciju i Albaniju iz 18. stoljeća te dva primjerka probušenih osmanlijskih srebrnjaka kovanih u Egiptu (Mahmud I., 1730. – 1731.; Abdulhamid I.,

Slika 10. Sonda 3 – pogled s Turističke palače na kulu lazareta (foto Z. Alajbeg).

Slika 11. Sonda 3 – SJ 44, brončana mletačka gazzetta, 18. stoljeće (foto Z. Alajbeg).

Slika 12. Sonda 3 – SJ 44, srebrna osmanlijska para, Mahmud I. (1730. – 1731.) (foto Z. Alajbeg).

Slika 13. Sonda 3 – SJ 48, Grbovi mletačkih plemićkih obitelji: grb Trevisan (gore lijevo), grb Marcello (gore desno), grb Farsetti (dolje lijevo) i grb Emo (dolje desno) (foto Z. Alajbeg).

1773. – 1774.).[18] Pronađeno je i mnogo ulomaka kasnorenesansne i mlađe glazirane keramike. Ostali dijelovi sonde bili su zatrpani nasipom, o čemu svjedoče nalazi dinara Kraljevine Jugoslavije i talijanskih lira iz tridesetih godina 20. stoljeća. Najstariji primjerak novca pronađen je upravo u nasipu, prilikom čišćenja istočnoga profila sonde 3. Riječ je o *sessinu* iskovanom za dužda Marina Grimanija (1595. – 1605.), neposredno nakon izgradnje prve zgrade lazareta. Posebno ističemo barokne grbove mletačkih dužnosnika pronađene u sloju kod spoja kule i starijeg obalnog zida (SJ 48), zajedno s još jednim nala-

[18] Za pomoć pri određivanju numizmatičkih nalaza zahvaljujemo dr. sc. Tomislavu Šeparoviću iz Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika te dr. sc. Gültekinu Teomanu iz Izmir Numismatic Society.

Slika 14. Sonda 3 – monolitni tordirani dovratnik (foto Z. Alajbeg).

zom mletačke *gazzette* kovane za Dalmaciju i Albaniju iz 18. stoljeća. Prvi je pronađen grb mletačke plemićke obitelji Trevisan, a iz vremena splitskoga kneza i kapetana Paola Trevisana (1602. – 1605.), manje vjerojatno Angela Trevisana (1746. – 1748.) ili Zan Pietra Trevisana (1751. – 1754.). Drugi je grb obitelji Marcello, izrađen za kneza i kapetana Andreae Marcella (1678. – 1681.). Treći pripada venecijanskoj obitelji Farsetti, a postavljen je u čast zamjenika kneza Giana Giacomoa Farsettija (1671.). Četvrti je grb obitelji Emo, izrađen za generalnog providura Dalmacije Angela Ema (1714. – 1717.). S tim u vezi podsjećamo da je upravo Angelo Emo dao nalog za izradu D'Andreisovog tlocrta splitskog lazareta iz 1715. godine. Više je mogućnosti na koji su način ovi grbovi mogli biti odbačeni u more pred kulom lazareta, no jedna je ipak najizvjesnija. Mletački Senat je tijekom 17. i 18. stoljeća donio više uredbi o zabrani samopromocije javnih dužnosnika državnim novcem. Posljedica tih odluka bila je preklesavanje brojnih natpisa i grbova po naredbi mletačkih vlasti, što se i dogodilo u gotovo svim dalmatinskim gradovima.[19] Obzirom da su svi grbovi pronađeni u istome sloju, i to u neposrednoj blizini, sa sigurnošću možemo ustvrditi da su odbačeni istovremeno. Obiteljski grbovi s pročelja lazareta su najvjerojatnije uklonjeni i odbačeni po nalogu mletačkih vlasti u razdoblju između Emove uprave (1714. – 1717.) i sporazuma u Campoformiju 1797. godine, kojim su mletački posjedi u Dalmaciji pripali Habsburškoj Monarhiji. Datiranje dodatno potvrđuje i nalaz *gazzette* iz 18. stoljeća.

U krajnjem jugoistočnom dijelu sonde 3, uz suhozidni kanal, pronađen je potpuno sačuvani monolitni tordirani dovratnik u stilu cvjetne gotike. Od baze do kapitela je ukupno dugačak 215 cm. Teško je odrediti okolnosti u kojima je dovratnik odbačen, obzirom da je pronađen u nasipu. Premda nešto starijih stilskih osobina, moguće je da je ukrašavao portal najstarije zgrade lazareta otvorene 1593. godine ili nešto mlađega Generalata.

Nakon istraživanja je prezentiran dio lokaliteta s peterokutnom kulom i tordiranim dovratnikom, neposredno uz istočno pročelje obnovljene Turističke palače. Nažalost, do dana današnjega nisu stavljene nikakve oznake koje bi građanima pojasnile što je zapravo prezentirano.

[19] Fisković 2008, str. 22–23; Duplančić 1988, str. 30.

Slika 15. Sonda 1 – 3d model (A. Roglić).

Sklop III

Sonda 1

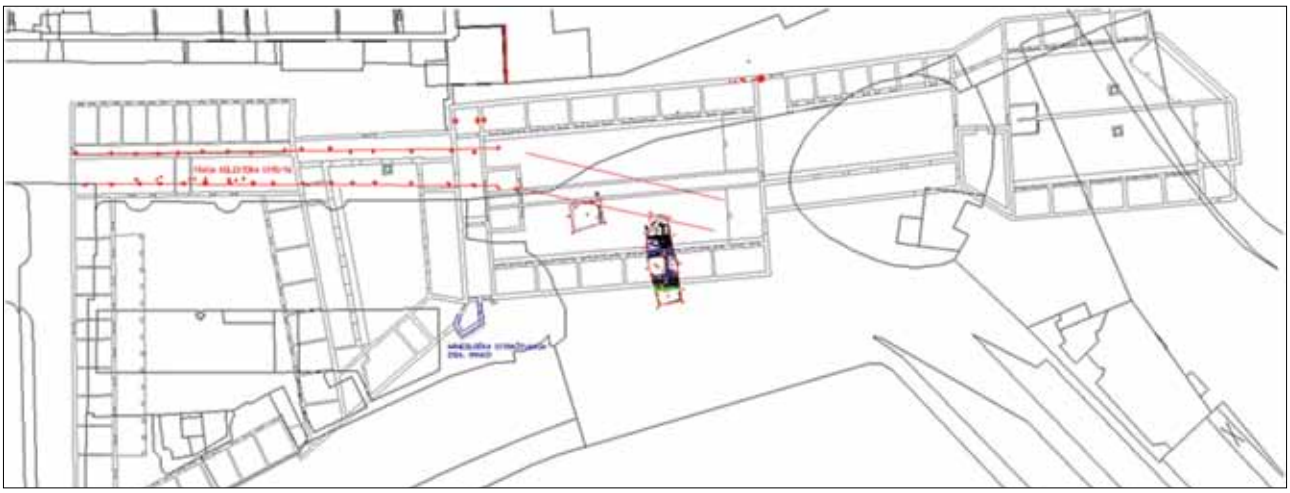
Na području trećega sklopa lazareta otvorene su dvije sonde. Prva je postavljena u pravcu sjever – jug, dužine 20 m i bila je potpuno zatrpana slojevima rušenja lazareta – krupnijim (SJ 12) i sitnijim šutom (SJ 13). Sjeverni dio sonde nalazi se na prostoru dvorišta za karavane. Južni dio dvorišta pokriven je kaldrmom (SJ 18) širine 2,66 m, načinjenom od oblutaka, a u sjevernom dijelu dvorišta pronađen je tek naboj (SJ 19) koji se nalazi i ispod kaldrme. Južno od kaldrme, uz sjeverni zid prostorija lazareta (SJ 6), nalazi se kanal popločan opekama širine 28 cm.

U gornjoj osnovi sjevernoga zida (SJ 6) otkriveni su veći kameni blokovi, ostatci prozorskih otvora i dovratnika koji su povezivali prostorije s dvorištem. Okomito na južno lice toga zida nastavlja se pregradni zid (SJ 7), iste strukture i širine. U južnom dijelu zida, na mjestu spoja s obalnim zidom (SJ 8), nalazi se kamena kolona s nastavkom za povezivanje s drugim kamenim blokom.

Na južno lice obalnoga zida (SJ 8) naslonjena je naknadna dogradnja (SJ 9), zidana u bunjato tehnici s rustičnim kamenim blokovima povezanim klanfama. Obzirom da nije prikazana na Andrićevom tlocrtu, najvjerojatnije se radi o adaptaciji obalnoga zida za austrijske uprave, kakav je i slučaj s obalnim zidom u sklopu 1. Dogradnja obalnoga zida je očuvana u dva reda, a na nekim su njezinim dijelovima pronađeni tragovi antičke žbuke. Širina dogradnje iznosi 0,9 m, tako da s izvornim obalnim zidom (SJ 8) debljina zida iznosi 1,7 m. Premda rađena u

Slika 16. Sonda 1 – južno lice zida SJ 8, rađeno u bunjato tehnici (foto N. Cingeli).

Slika 17. Sonde 1 i 2 unutar sklopa III na tlocrtu lazareta (A. Roglić).

drukčijoj tehnici nego dogradnja obalnoga zida u sklopu 1, ova je adaptacija također izvedena na škarpu. Podnice u prostorijama lazareta su rađene od betona (SJ 15 i SJ 16) na kojemu su urezani razni grafiti i godina 1921. Betonska je podnica tada postavljena iznad starijih pravokutnih kamenih ploča (SJ 27) kako bi izolirala prostorije od neprekidnog vlaženja.

U obje su prostorije otvorene manje sonde uklanjanjem betonske i kamene podnice uz obalni zid lazareta. Cilj istraživanja je, osim definiranja slojeva nivelacije i nasipa unutar prostorija, bio i utvrđivanje načina gradnje i njihov odnos s nižim stratigrafskim jedinicama, poput kolone na kojoj je utemeljen sjeverni zid (SJ 6).

Južni dio sonde obuhvatio je prostor izvan perimetra lazareta. Na nacrtima Vicka Andrića u ovome se dijelu nalaze tri hridi. Tijekom istraživanja nije pronađena jedna stijena koja se po planu trebala nalaziti na tom prostoru. Ispod sloja tampona (SJ 2) nalazi se također sloj nasipa (SJ 24), koji je najvjerojatnije nasut tijekom izgradnje današnjega pristaništa za brodove. Na koti + 0.51 m nadmorske visine pronađen je sloj velikog nabacanog kamenja (SJ 25). To je kamenje najvjerojatnije postavljeno za lukobran dograđenom obalnome zidu lazareta (SJ 9). Ispod nasipa pronađeno je morsko žalo (SJ 26) na koti – 0,52 m nadmorske visine.

Sonda 2

Druga sonda je otvorena u sjeveroistočnome dijelu obuhvata građevinskih radova, dimenzija 8 x 8 m. Cilj istraživanja u sondi 2 je, osim pronalaska struktura lazareta, bio i pronalazak linije antičke obale te provjera pretpostavke o antičkim strukturama ispred Dioklecijanove palače.

Ispod sloja asfalta (SJ 1) i tampona (SJ 2), jednako kao i u sjevernom dijelu sonde 1, pronašli smo slojeve rušenja lazareta – krupniji (SJ 12) i sitniji šut (SJ 13). Ispod šuta nije pronađena kaldrma dvorišta za karavane, već samo naboj podnice (SJ 19). U sjeverozapadnome dijelu sonde pronađen je dio jednog od dva pregradna zida (SJ 41) koji su razdvajali dvorište na dva dijela – sjeverno i južno. Taj je zid djelomično presječen ukopom kolektora 1995. godine. Struktura zida je sačinjena od obrađenog kamena poredana u dva lica između kojih se nalazi ispuna povezna vapnenom žbukom. U istočnome profilu sonde 2 pronađen je ogradni zid (SJ 42) u smjeru sjever-jug, sazidan od fino obrađenog kamena i pokriven ovećim kamenim poklopnicama. Najvjerojatnije je nastao tijekom prve polovice 20. stoljeća.

Najveći je broj pokretnih nalaza sakupljen iz slojeva nasipanja i niveliranja terena. U slojevima destrukcije lazareta (SJ 13 i SJ 14) pronađeni su mahom nalazi iz prve polovice 20. stoljeća. Unutar nasipa SJ 22 iz sonde 2 nađeni su ulomci glazirane keramike od 16. do 18. stoljeća, ali i nalazi cilindričnih amfora 4. i 5. stoljeća. Pronađena je i ulomak antičkoga porfirnog stupa.

Slika 18. 3d model baroknog bastiona Bernardo (A. Roglić).

Bastion Bernardo

Zaštitno arheološko istraživanje provedeno je krajem ožujka 2016. godine, prilikom preuređenja prizemlja stambene zgrade na adresi Obala hrvatskog narodnog preporoda 6, na mjestu baroknoga bedema Bernardo.[20] Unutar prizemlja zgrade je otvorena sonda dimenzija 6 x 1,76 m, postavljena u pravcu istok – zapad.

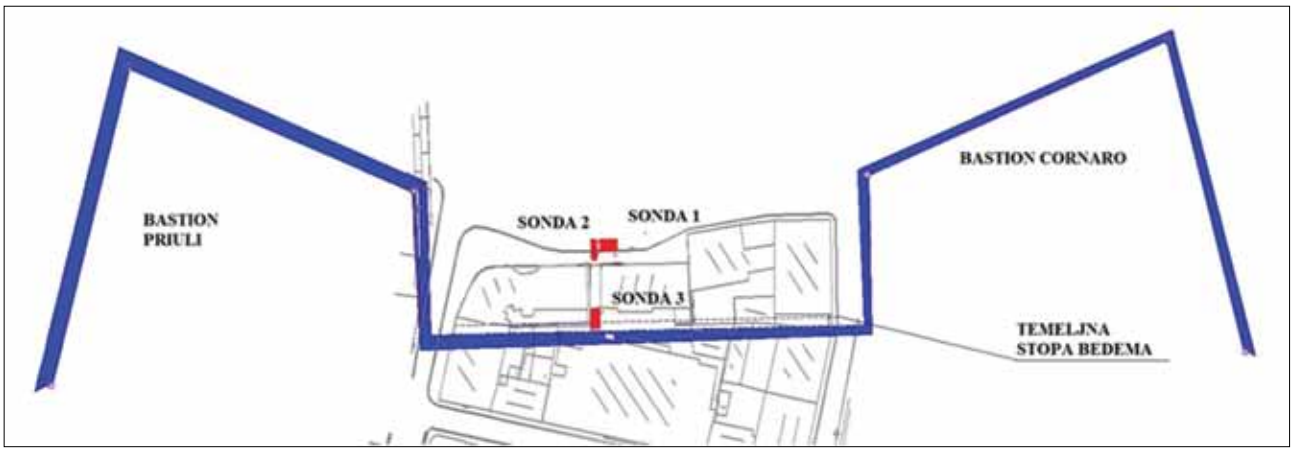
Na ostatke barokne utvrde naišli smo nakon uklanjanja betona (SJ 1) i tampona (SJ 2). Zid bastiona Bernardo (SJ 3) bio je probijen postavljanjem kanalizacijske cijevi, prilikom čega su i razgrađeni veliki kameni blokovi. Zapadna struktura zida izrađena je od neobrađenoga kamena povezanog vapnenom žbukom s primjesom crvenice. Najviša kota bastiona pronađena je u istočnom dijelu na +1.75 m nadmorske visine, dok je u zapadnom dijelu sonde pronađeno zapadno lice bastiona na škarpu, očuvano u tri reda od fino obrađenih kamenih blokova. Istraživanjem su prikupljena tek dva pokretna nalaza: životinjska kost iz sloja sive zemlje (SJ 6) i ulomak amfore iz 3. ili 4. stoljeća, pronađen u sloju tampona (SJ 2).

Bastion Cornaro

Zbog radova na vodovodnoj mreži, od 13. do 30. travnja 2016. godine provedeno je zaštitno arheološko istraživanje na prostoru između baroknih bastiona Cornaro i Priuli (Sinjska ulica 4).[21] Tijekom arheoloških istraživanja otvorene su tri sonde i trasa u dužini od 50 m. Sonda 1 je pravokutnog oblika, sjevernim dijelom postavljena na nogostup, a južnim na cestu, gdje je predodređen priključak na vodovodnu mrežu. Dimenzije sonde su 3,58 m x 1,68 m. Sonda 2 je postavljena zapadno od sonde 1, longitudinalnog je oblika, dimenzija 4,39 x 1,01 m.

[20] U istraživanju su sudjelovali Ivica Pleština (voditelj istraživanja), Anita Penović, Nebojša Cingeli i Porin Kukoč, a tehničku dokumentaciju su izradili Ante Roglić, Jelena Nazor i Klara Šolić. Arheološke radove su nadzirali Joško Plejić i Dubravka Čerina iz Konzervatorskog odjela u Splitu.

[21] U istraživanju su sudjelovali Ivica Pleština (voditelj istraživanja), Anita Penović, Nebojša Cingeli i Porin Kukoč, a tehničku dokumentaciju su izradili Ante Roglić, Jelena Nazor i Klara Šolić. Arheološke radove je nadzirala Dubravka Čerina iz Konzervatorskog odjela u Splitu.

Slika 19. Položaj sondi u odnosu na bastione Priuli i Cornaro (A. Roglić).

Sonda 3 nalazi se u dvorištu hotela Cornaro, također je izduženog oblika, dimenzija 5,45 m x 1,83 m. Između sondi 2 i 3 nalaze se podrumske prostorije i betonski drenažni kanali.

Tijekom istraživanja definirano je 11 stratigrafskih jedinica. U sondama 1 i 2 istražena je struktura zida (SJ 4) sačinjenog od neobrađenog kamena povezanog vapnenom žbukom pomiješanom s crvenicom. Širina zida u sondi 2, gdje se zid bolje sačuvao, iznosi 0,73 m, a visina 0,5 m. Zid prati pad terena od istoka prema zapadu te se nalazi se na koti + 8,37 m nadmorske visine (sonda 1) i +8,19 m nadmorske visine (sonda 2). Taj je zid (SJ 4) najvjerojatnije bio rubnik ceste koja je vodila prema vratima Priuli i zidu opkopa baroknog bedema. Sjeverno lice bedema (SJ 8) zidano je na škarpu, a očuvano je u tri reda kamena. Temeljna stopa bedema (SJ 9) postavljena je na sloju tupine (SJ 6), i to na koti +7,87 m nadmorske visine. Sloj šuta s dominantnom crvenkastom bojom (SJ 7) pronađen je u južnom dijelu sondi 1 i 2. Debljine je oko 1 m, a najvjerojatnije je nastao nasipanjem i zatrpavanjem opkopa baroknog bedema.

Južni dio bedema je uništen izgradnjom pošte, a dio ispune i kortina bastiona su tada spušteni na kotu + 8.90 m nadmorske visine. Na fotografiji iz 1929. godine, prije gradnje pošte i zgrade Osiguravajuće zadruge „Croatia“ (današnja zgrada OTP banke u dnu Sinjske ulice),

Slika 20. Bastion Cornaro, struktura zida SJ 4 (foto N. Cingeli).

kortina između bastiona Cornaro i bastiona Priuli bila je potpuno sačuvana.[22] Danas je u presjeku razgrađenog bedema vidljiva struktura bačvastog svoda, ostatak prostorije koja se nalazila unutar bedema. Na području između bedema i sjevernog zida se nalazio rov ili obrambeni opkop, poput onoga pred tvrđavom Gripe, kako je prikazano na presjeku N. F. Erauta iz 1682. godine.[23] Sjevernije od bastiona Priuli, na današnjem trgu Gaje Bulata, nalazili su se izvori i pojila za životinje. Od te poljane prema jugu, u pravcu Obrova, pružao se kanal kojim je voda otjecala u more. Postoji mogućnost da je prostor između sondi 1 i 2 na sjeveru i sonde 3 na jugu (širine 20 m) bio obrambeni opkop ispunjen vodom. Dno opkopa nije istraženo, jer se između sondi nalaze podrumske prostorije i betonski drenažni kanali, ali i sloj šuta s antičkom žbukom, nasutog zbog nivelacije terena.

Zaključak

Zgrade splitskog lazareta porušene su neposredno nakon Drugog svjetskog rata. Unatoč brojnim sačuvanim tlocrtima zgrada te arhivskim podatcima o tijeku izgradnje i prenamjenama, mnogi nam detalji nisu bili poznati. Iskopavanjima unutar najstarije zgrade (sklop II) potvrđeno je da je njezino dvorište sagrađeno na moru i utemeljeno na drvenim pilotima.[24] Obzirom da su zgrade istraženih sklopova neprekidno korištene od kraja 16. ili početka 17. pa sve do sredine 20. stoljeća, brojne su prenamjene poništile originalne strukture lazareta. Ipak, prikupljeni arheološki nalazi potpuno potvrđuju kronologiju građevina o kojoj znamo iz pisanih dokumenata. Potvrđena je i visoka preciznost planova koje je izradio Vicko Andrić. No pokušamo li na trenutak zaboraviti arhivske podatke, što bismo tada uopće mogli reći o lazaretu samo na temelju arheološkog istraživanja? Prvi detaljni plan lazareta s jasnim legendama djelo je mletačkog državnog inženjera D'Andreisa, koji je nacrt izradio po nalogu generalnog providura Angela Ema 1714. ili 1715. godine.[25] Tada je već najzapadniji dio lazareta iz carinarnice prenamijenjen u Generalat. Donosi da se u dvorištu najstarijeg sklopa lazareta nalazio bunar sumporaste žive vode koja je služila za piće karavanskim životinjama, ali ponajprije za ispiranje i raskuživanje pristigle robe. Dvorište je bilo zatvoreno jednokatnim građevinama u čijem su prizemlju tada bile smještene pekarne i skladišta oružja, a na katu prostorije za stanovanje turskoga emina i čuvara lazareta. Sljedeći detaljni tlocrt izradio je austrijski vojni inženjer Pelloser de Filseck za vrijeme prve austrijske uprave od 1797. do 1805. godine. Na njegovom se planu najstariji sklop lazareta naziva Slobodno dvorište (ulaz je bio slobodan jer se dvorište tada nalazilo izvan prostora karantene) ili Dvorište peći. Na katu zapadnih građevina nalazile su se sobe za stražare i nosače, kao i za smještaj turskih i židovskih trgovaca. Sam naziv „Dvorište peći" sugerira kako pekarne spomenute na D'Andreisovom tlocrtu i dalje djeluju. Na Andrićevom tlocrtu izrađenom 1817. godine zbog prenamjene istočnog dijela lazareta u gradske zatvore vidljivo je da je kula najstarije faze lazareta postala privatno vlasništvo obitelji Marcocchia, kao i da su bivše stambene prostorije turskoga emina pretvorene u skladište drva. Usporedbom D'Andreisovog i de Filseckovog opisa s rezultatima arheološkog istraživanja, potpuno je jasno da iskopavanjem nisu pronađene nikakve strukture koje bi nedvojbeno potvrdile da su prostorije korištene za skladištenje proizvoda, pekarnu ili raskuživanje robe. No, koncepcija zgrade sa zatvorenim prostranim dvorištem u sredini i manjim prostorijama uz vanjske zidove sugerira da je riječ o karanteni (nimalo slučajno, dio splitskog lazareta je u 19. i 20. stoljeću bio korišten kao zatvor).[26] Također već i sami smještaj zgrada u središtu gradske luke i njihova izravna povezanost s pristaništima upućuje na trgovačku namjenu. Usto, zgrade lazareta nisu bile utvrđene. Peterokutna kula u sklopu II nije imala obrambenu funkciju, već je služila za nadgledanje aktivnosti u lazaretu. Zidovi na škarpu nisu dijelovi kortina, već obični obalni zidovi izgrađeni za austrijske uprave. Nalazi obiteljskih grbova mletačkih dužnosnika potvrđuju da su zgrade bile u javnome vlasništvu, kao i da je Split tada bio pod mletačkom vlašću. Keramički nalazi nisu izravni trag gospodarskih aktivnosti, već svakodnevnoga života ljudi koji su boravili u lazaretu. Ulomci keramičkih posuda i numizmatički nalazi

[22] Duplančić 2007, str. 20, sl. 20.

[23] Duplančić 2007, str. 26, sl 34.

[24] Drveni piloti lazareta su primijećeni i prilikom radova na kolektoru 1995. – 1996. (Perojević 2002, str. 125, sl. 19).

[25] Perojević 2002, str. 123.

[26] Kečkemet 2004, str. 361.

Slika 21. Drveni piloti iz najstarije zgrade lazareta, postavljeni između 1582. i 1593. godine (foto Z. Alajbeg).

usto ukazuju na tijesnu povezanost s matičnim mletačkim područjem, ali i na trgovačke kontakte s Osmanlijskim carstvom. Nadalje, istraživanja dijelova baroknih bastiona Bernardo i Cornaro nisu samo donijela uvid u tehnike gradnje splitskoga bastionskog sustava, već i podsjetila na jedan od najvećih graditeljskih pothvata u splitskoj povijesti. A upravo je izgradnja lazareta i njegov ekonomski značaj uvjetovao podizanje monumentalnog fortifikacijskog obruča uokolo grada. Nakon što smo utvrdili da je u istraživanju lazareta i bedema arheologija mogla samostalno doći do mnogih otprije poznatih ključnih podataka, moramo se zapitati je li riječ o pukom udvostručavanju informacija? Odgovor mora biti negativan: i povijesni dokumenti, ali i arheološki nalazi su tvorbene jedinice materijalne kulture. Riječ je samo o drukčijim setovima podataka nastalih u potpuno odvojenim procesima, a u ovome se slučaju rezultati analiza uvelike preklapaju.

Konačno, ovim su zaštitnim istraživanjima dokumentirani i sačuvani dijelovi arheoloških lokaliteta koji su neprekidnim razvojem grada bili preslojeni. Gradski bedemi su već od sredine 18. stoljeća izgubili svoju obrambenu važnost i postupno prelazili u privatno vlasništvo, a prva velika rušenja započela su po naredbi francuskoga maršala Marmonta 1807. godine.[27] Ipak, do danas su preživjeli ostatci bastiona Contarini, Cornaro i Priuli. S druge strane, zgrade lazareta, izuzev prezentiranih ostataka kule, danas su sačuvane samo u temeljima pod asfaltom i Turističkom palačom. No lazaret i sada simbolično živi. Na njegovom su mjestu zgrada Lučke kapetanije i Turistička palača s restoranima, kafićima, putničkim agencijama i *rent a car* uredima – odraz današnjeg splitskog gospodarstva.[28]

[27] Duplančić 2007, str. 33–38.

[28] Zahvaljujemo dr. sc. Arsenu Duplančiću i dr. sc. Snježani Perojević na pomoći prilikom pisanja ovoga rada. Naravno da su sve pogreške isključivo naša krivica.

ANTE ALAJBEG, NEBOJŠA CINGELI

ARCHAEOLOGICAL EXCAVATION OF THE SPLIT LAZARETTO AND BAROQUE FORTIFICATIONS

(Summary)

Archaeological excavations of the Split lazaretto have covered a large part of its earliest facilities (1582-1592) as well as part of its third phase building to the east (1615–1616).

Excavation inside the courtyard of the original building first revealed structures that were used until World War II. Almost immediately upon the removal of the concrete floor, two stone constructions for wooden piles were found that were supporting the original lazaretto building. At this level digging recovered numerous fragments of late graffiti ceramics (second half of the 16th and 17th centuries), but also other types of glazed and coarse ware.

No medieval or Roman finds were found in this trench whatsoever, confirming the information from the historical account that the oldest building was mostly built on the sea. Trench 3 covered the southeastern part of the original building. In the 18th century layer, south of the pentagonal tower, four Baroque coats of arms of Venetian noble families were found: the coats of arms of the Trevisan, Marcello, Farsetti, and Emo families. The family coats of arms were removed from the front of the lazaretto by order of the Venetian authorities between Emmo's administration (1714–1717) and the Treaty of Campoformio in 1797, which brought an end to Venetian rule in Dalmatia.

Venetian gazzetas and 18th-century Ottoman silver coins were also found in the same stratigraphic unit. In the southeast corner of Trench 3, a monolithic twisted door frame in the *gotico fiorito* style was found, which probably decorated the oldest lazaretto building. The remains of the lazaretto's third phase were preserved at the same level. Below the interface of destruction, excavation showed floorings and foundations of the 17th-century building. Quite a few artifacts were recovered, mostly 16th-20th century glazed pottery.

However, this trench brought out several fragments of 4th- and 5th-century cylindrical amphoras, probably pointing to the Diocletian's palace in the vicinity. Also, several short excavation campaigns covered sections of the city's Baroque fortifications destroyed after the beginning of the 18th century. The remains of Bernardo and Cornaro bastions are still preserved in their foundation outline under the contemporary buildings.

Prijevod: autori

LITERATURA

Alajbeg 2017
A. Alajbeg, *Zaštitna arheološka istraživanja splitskog lazareta* (katalog izložbe), Split 2017.

Duplančić 1988
A. Duplančić, Mletački lavovi u Splitu, *Kulturna baština*, 18, Split, 1988, str. 28–37.

Duplančić 2007
A. Duplančić, *Splitske zidine u 17. i 18. stoljeću*, Zagreb 2007.

Fisković 2008a
C. Fisković, Splitski lazaret i leprozorij, *Izabrani spisi*, Split 2008, str. 223–243.

Fisković 2008b
C. Fisković, Najstariji kameni grbovi grada Splita, *Izabrani spisi*, Split 2008, str. 21–33.

Kečkemet 1984
D. Kečkemet, Crteži Splita i okolice Jana Baptista van Moera iz 1858., *Kulturna baština*, 15, Split 1984.

Kečkemet 2004
D. Kečkemet, Splitski lazaret, *Kulturna i umjetnička baština u Dalmaciji – izabrani radovi I*, Split 2004, str. 352–362.

Kečkemet 2007
D. Kečkemet, *Ante Bajamonti i Split*, Split, 2007.

Novak 2005
G. Novak, *Povijest Splita II*, Split 2005.

Perojević 2002
S. Perojević, Izgradnja lazareta u Splitu, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, sv. 10, br. 2 (24), Zagreb 2002, str. 119–133.

Perojević 2006
S. Perojević, Nova saznanja o splitskom lazaretu iz nacrta Napoliona Erauta, *Kulturna baština* 33, Split 2006, str. 99–116.

Perojević 2012a
S. Perojević, *Utvrđivanje Splita u XVII. stoljeću*, doktorski rad, Zagreb 2012.

Perojević 2012b
S. Perojević, Uloga splitskog lazareta u povijesti Splita, u: *90 godina u službi zdravlja* (ur. S. Fatović-Ferenčić), Split 2012, str. 33–42.

Vroom 2005
J. Vroom, *Byzantine to Modern Pottery in the Eagean – 7th to 20th century. An Introduction and Field Guide*, Utrecht 2005.

Zglav-Martinac 2004
H. Zglav-Martinac, *Ulomak do ulomka... Prilog proučavanju keramike XIII. – XVIII. stoljeća iz Dioklecijanove palače u Splitu*, Split 2004.

JOSIP DUKIĆ

DOPISIVANJE DON FRANE BULIĆA NA HRVATSKOM JEZIKU U NJEGOVOJ OSTAVŠTINI KOJA SE ČUVA U BIBLIOTECI KATOLIČKOGA BOGOSLOVNOG FAKULTETA U SPLITU

UDK / UDC 902-051Bulić, F.(044)
Pregledni rad
Primljeno: 29. 1. 2020.

Josip Dukić
Katolički bogoslovni fakultet
Sveučilište u Splitu
Zrinsko-frankopanska 19
HR – 21 000 Split
jdukic@kbf.unist.hr

Don Frane Bulić je biblioteci Visoke bogoslovne škole u Splitu ostavio 28 svezaka rukopisne i tiskane građe. Ta vrijedna ostavština se čuva u biblioteci Katoličkoga bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Splitu. Nažalost, jedan svezak je nestao. Materijal u svescima datira od 1880. do 1934. godine. Početkom 2014. preko Katedre za crkvenu povijest Katoličkoga bogoslovnog fakulteta pokrenut je projekt sređivanja don Franine ostavštine. Uz spomenuti fakultet u projekt su se uključili Arheološki muzej u Splitu, Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest, Konzervatorski odjel u Splitu i Dom kulture Zvonimir iz Solina. Početkom lipnja 2018. godine privedena je kraju treća faza projekta. Kroz spomenuto razdoblje skenirana je sva građa iz knjižnice KBF-a, zatim pet svezaka iz Arheološkog muzeja te dio građe koja se čuva u Konzervatorskom odjelu u Splitu, što je omogućilo sustavno istraživanje i obradu građe. U središtu zanimanja autora ovog rada je građa na hrvatskom jeziku, koja se nalazi u biblioteci Katoličkoga bogoslovnog fakulteta. Riječ je o brojnim dopisima, pismima, dopisnicama, razglednicama i brzojavima. Iako se u svescima nalaze i razne brošure, promemorije, pozivnice, novinski isječci, članci i nekoliko knjiga na hrvatskom i drugim jezicima jeziku te obilna korespondencija na drugim jezicima, sve to zbog obimnosti neće biti predmet ovog istraživanja.

Ključne riječi: *Frane Bulić, Salona Christiana – ostavština, Visoka bogoslovna škola Split, Katolički bogoslovni fakultet u Splitu, Arheološki muzej Split, Filozofski fakultet u Splitu – Odjel za povijest, Konzervatorski odjel u Splitu, Dom kulture Zvonimir – Solin.*

Don Franina ostavština

Don Frane Bulić (Vranjic, 4. X. 1846. – Zagreb, 29. VII. 1934.) jedan je od najpoznatijih svećenika Splitsko-makarske nadbiskupije i zauzima ključno mjesto u hrvatskoj arheologiji.[1] Djetinjstvo je proveo u rodnom Vranjicu, u blizini Salone. Nakon školovanja u Priku kod Omiša, Splitu, Zadru i Beču, obavljao je razne službe u Dubrovniku, Zadru i Splitu. Radio je kao svećenik, profesor i odgojitelj. Bio je i politički aktivan. Najveći dio života posvetio je konzervatorskom radu, arheološkim istraživanjima, povijesti i epigrafiji.[2]

[1] Ovaj članak predstavlja nastavak na prethodni: *"Salona Christiana" – Pisana ostavština don Frane Bulića biblioteci Centralnoga bogoslovnog sjemeništa u Splitu*, objavljen u solinskom časopisu *Tusculum* 10/2, 2016, str. 211–219. Ovaj je članak u odnosu na prethodni znatno nadopunjen zahvaljujući projektu sređivanja građe, što je omogućilo i njezino proučavanje. Potrebno je napomenuti da je autor nakon objave prvog članka utvrdio kako je don Frane svoju ostavštinu darovao biblioteci Visoke bogoslovne škole u Splitu, a ne Centralnom bogoslovnom sjemeništu, što je u ovom članku ispravljeno.

[2] Navodim samo nekoliko važnijih radova o životu i radu don F. Bulića: Randi 1926, str. 580–587; Poparić 1934, str. 505–526; Bonačić Mandinić 1984, str. 69–151; Cambi 1984, str. 7–52; Marin 1984, str. 233–236; Boban 1985, str. 167–213; Marin 1985, str. 134–142; Anzulović 1986, str. 153–167; Cambi 1986, str. 35–55; Kirigin 1986, str. 23–33; Marin 1986, str. 71–101.

Slika 1. Ostavština don. F. Bulića, Split, knjižnica KBF-a, 23. VI. 2014 (foto Josip Dukić).

Don Frane je prije svoje smrti biblioteci Visoke bogoslovne škole u Splitu ostavio 28 svezaka rukopisne i tiskane građe, koja se danas čuva u biblioteci Katoličkoga bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Splitu. Nažalost, nestao je jedan svezak, prvi u nizu (I. A.). Na hrbatu svakog sveska napisano je pozlaćenim slovima: *Salona Christiana – Quaestio de Martyribus Salonitanis*. Uz taj zajednički naslov, prvi svezak ima i podnaslov *Coemeterium Manastirine*, drugi svezak *Coemeterium Marusinac*, treći svezak *Coemeterium*: a) *Manastirine*, b) *Marusinac*, peti svezak *Basilica urbana*, svesci trinaest do osamnaest *Melita*, te devetnaesti svezak *Illyricum sacrum*. Svesci su poredani vremenskim slijedom, što je označeno rednim brojevima, počevši od 1880. sve do 1934. godine, kada je don Frane umro. Na nekim svescima označene su po dvije, tri ili više godina. Svaki dokument koji se nalazi uvezan u svescima, bilo da je riječ o članku, pismu, dopisu ili tiskanom materijalu, nosi svoj redni broj, ili oznaku "bb" (bez broja), što je svojeručno označio don Frane.

Projekt sređivanja građe

Prvi korak u sređivanju Bulićeve ostavštine učinjen je davne 2005. godine, kada je autor ovog rada sa studentima Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u okviru seminara *Don Frane Bulić i Salona* započeo popisivati građu na hrvatskom jeziku, koju su zatim studenti koristili kao građu za seminarske radove. Nakon petogodišnjeg istraživanja, projekt je zaustavljen sve do početka 2014. kada je sâm autor preko Katedre za crkvenu povijest KBF-a pokrenuo projekt sređivanja ostavštine, nazvan: *Pisana ostavština don Frane Bulića*. Projekt je obuhvatio rad na prikupljanju, zaštiti, popisivanju, skeniranju i korištenju građe. Cijeli projekt pokrenut je zahvaljujući novčanim sredstvima za znanstvenu djelatnost Ministarstva znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske, udjeljenima KBF-u preko Sveučilišta u Splitu. U projekt su se uz KBF, koji je nositelj projekta, uključili Arheološki muzej u Splitu,

Slika 2. Ostavština u vrijeme skeniranja, Split, knjižnica 23. VI. 2014 (foto Josip Dukić).

Slika 3. Obnovljena građa u novom ormaru, Split, knjižnica 12. VII. 2017 (foto Josip Dukić).

Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest i Dom kulture Zvonimir iz Solina. U trećoj fazi projekta, 2017. godine, spomenutim ustanovama priključio se i Konzervatorski odjel u Splitu.

Projekt se odvijao u priručnoj biblioteci KBF-a u ne baš prikladnim uvjetima tijekom akademskih godina 2014./2015., 2015./2016. i 2016./2017. U projektu su sudjelovali studenti i studentice KBF-a: Miroslava Batina, Matea Bazina, Josipa Burazer, Ivan Čotić, Jure Gudelj, Ivan Trpimir Lozić, Ante Marević i Zrinka Plenković, zatim profesori Stjepan Lapenda i Marko Trogrlić, doktorand Ante Brešić, konzervatorice Klara Perić – Klarić i Nevenka Perić – Klarić. Voditelj projekta je Josip Dukić.[3]

U trogodišnjem razdoblju studenti su skenirali i popisali svih 27 svezaka rukopisne i tiskane građe *Salona Christiana* iz knjižnice KBF-a, zatim su iz Arheološkog muzeja skenirali dva sveska *Salona Christiana*, zatim svezak *Stridonesia* 1882. – 1929., svezak *Katić – Gottschalk i Trpimir*, te svezak *Bulić: Povodom jubileja arh. vjesnika 1878. – 1928.* Iz don Franine ostavštine Konzervatorskom odjelu skenirana je sljedeća građa: *Osobni dokumenti 1*, *Osobni spisi 2*, *Dekreti imenovanja*, *Osobni posjedi, grobnica, razno o sprovodu, sažalnice*, *Naukovna zaklada* te *Fotoalbum*. Studenti su do 5. lipnja 2018. sveukupno skenirali i fotografirali 26.248 snimaka. Pri popisivanju građe na francuskom, njemačkom i talijanskom jeziku studentima su pomogli Stjepan Lapenda, Marko Trogrlić i Josip Dukić.

Projekt su novčano pomogli Katolički bogoslovni fakultet (MZO RH), Arheološki muzej u Splitu, Dom kulture Zvonimir iz Solina, Konzervatorski odjel u Splitu i Splitsko-dalmatinska županija. Sredstva su uložena u nabavku opreme (tri računala, dva skenera, printer, dva fotoaparata), opremanje nove prostorije za rad te zaštitu građe i popravak uveza svezaka, što je uradila restauratorica Nevenka Perić – Klarić.

Višegodišnji rad na sređivanju don Franine ostavštine te uređenje nove prostorije za rad omogućili su splitskom KBF-u otvorenje Centra za epigrafička, paleografska i povijesno-teološka istraživanja "Don Frane Bulić". Nakon poduže priprave, Centar je otvoren 12. prosinca 2018. godine.[4]

[3] Matijević 2014, str. 20.

[4] Duilo 2018a, str. 11; Matijević 2018, str. 18; Duilo 2018b, str. 8–9; Burilović Crnov 2018, str. 11. Prema Pravilniku Centra, čl. 14, temeljna svrha Centra je: "istraživanje, proučavanje i objava epigrafičkih i diplomatičkih izvora važnih za povijest Katoličke crkve u Južnoj Hrvatskoj, kao i drugih izvora, osobito onih iz otomanske vladavine. Centar će se posvetiti i proučavanju srednjovjekovnih kodeksa iz Južne Hrvatske te objavi knjiga i filmova povijesne i teološke tematike."

Tabelarni prikaz građe na hrvatskom jeziku

Popisivanje građe omogućilo je njezino razvrstavanje po osobama i ustanovama, što bi trebalo biti od velike koristi budućim istraživačima. Prema dosadašnjim rezultatima istraživanja, u 27 svezaka građe sačuvano je više od 2630 različitih dokumenata. U svescima se čuvaju brojni brzojavi, računi, vizitke, izvještaji, zapisnici, prijepisa pisama, don Franine bilješke, zatim recenzije knjiga, novinski tekstovi, članci i knjige. Što se tiče građe na hrvatskom jeziku, konačno su pobrojane 94 osobe s kojima je don Frane razmjenio 445 dopisa i pisama, te 44 ustanove od kojih je ostalo 230 dopisa i pisama.

Don Frane se dopisivao s najpoznatijim osobama svoga doba, od kojih su brojni bili stranci poput kršćanskih arheologa i hagiografa J. Zeillera, O. Marruchia, L. Duchesnea, G. Gattia, H. Delehayea, G. Morina, F. van Ortroya i mnogih drugih. Od naših osoba ističemo dopisivanje sa svećenicima Antom Alfirevićem, Mihovilom Baradom, Ivanom Delalleom, Lukom Jelićem, Petrom Kaerom, Josipom Bervaldijem, Svetozarom Ritigom, Ivanom Markovićem, Markom Perojevićem, Kerubinom Šegvićem, Lovrom Katićem, Gabrom Puratićem, Rudolfom Vimerom, ali i drugim poznatim osobama kao što su Jakov Ceresatti, Ante Katalinić (ljekarnik), Ante Katalinić (profesor), Tadija Smičiklas, Jakov Michieli, Josip Jiriček, Viktor Novak, Gavro Manojlović, Nikodim Milaš i drugi.

Dopisivanje don F. Bulića s pojedincima

Osobe	**Salona Christiana (= *SC*)**
Alfirević Ante	*SC* III (1899 – 1900), br. 29, 32, 36, 38, 39, 48, 49, 64, 66; *SC* IV (1901), br. 36, 51, 52, 61; *SC* V (1902), br. 24.
Anić Jere	*SC* XVI (1913), br. 30.
Babić Blago	*SC* XVII (1915 – 1919), br. 54.
Bakotić Vladimir	*SC* XX (1922 – 1923), bb (nakon 121).
Barac Fran	*SC* XX (1922 – 1923), br. 33, 36.
Barać	*SC* XV (1912), br. 43; *SC* XVII (1915 – 1919), br. 9.
Barada Miho	*SC* XXIII (1928 – 1929), br. 71, 126; *SC* XXIV (1930 – 1932), br. 45, 53, 71, 72; *SC* XXV (1933 – 1934), br. 10, 11, 12.
Bervaldi Josip	*SC* IX/1 (1906), br. 80; *SC* X (1907), br. 52, 55, 57, 58, 60, 63, 64, 76; *SC* XI (1908), br. 3, 4, 5, 14, 15, 16, 22, 23, 29, 30, 31, 32, 68, 76; *SC* XII/1 (1909), br. 2, 10, 45, 50, 62, 66, 79, 81, 85, 120, 122, 123, 130, 131, 132; *SC* XIII (1910), br. 8, 30, 35, 51, 83.
Burica Luka	*SC* III (1899 – 1900), br. 8; *SC* XVII (1915 – 1919), br. 67.
Celani Enrico	*SC* IX/1 (1906), br. 108.
Ceresatti Jakov	*SC* IV (1901), br. 22.
Ćorović Dv.	*SC* XIX (1920 – 1921), br. 16.

Osobe	**Salona Christiana (= *SC*)**
Delalle Ivan	*SC* XXII (1926 – 1927), br. 90, 93; Dopisivanje Delalle Bulić: I–XXV, bb; *SC* XXIII (1928 – 1929), br. 21, 22, 26, 28, 29, 30, 32, 33, 35, 37, 39, 40, 41, 75, 79, 80, 86, 87, 88, 94, 97, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 108, 110, 115, 120; *SC* XXIV (1930 – 1932), br. 41, 42, 82; *SC* XXV (1933 – 1934), br. 9, 38, 41, 76.
Dragičević Pavo	*SC* XVII (1915 – 1919), br. 49, 50, 54, 55, 56, 57, 58, 63, 64, 65, 66, 86, 89, 90; *SC* XVIII (1915 – 1919), br. 94, 96, 97; *SC* XIX (1920 – 1921), br. 78; *SC* XX (1922 – 1923), br. 110; *SC* XXII (1926 – 1927), br. 69.
Dujmović P.	*SC* IX/1 (1906), br. 17.
Filipašić Vilim	*SC* XXIV (1930 – 1932), br. 33.
Franešković Josip	*SC* XXIV (1930 – 1932), bb (nakon 45), dva dopisa.
Gentilizza J.	*SC* XII/1 (1909), br. 78.
Grgić Luka	*SC* VIII (1905), br. 5.
Granić Jeronim	*SC* III (1899 – 1900), br. 11b; *SC* V (1902), br. 29, 37, 28, 29, 43; *SC* VII (1904), br. 58, 89, 102; *SC* IX/1 (1906), br. 55; *SC* X (1907), br. 8, 14; *SC* XII/1 (1909), br. 1; *SC* XVII (1915 – 1919), br. 5.
Haupdnany Lj.	*SC* XXIV (1930 – 1932), br. 30.
Hoffiller Viktor	*SC* XXII (1926 – 1927), bb (nakon br. XXV); *SC* XXIII (1928 – 1929), br. 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 70.
Ivandić Marko	*SC* X (1907), br. 3.
Ivanišević Frane	*SC* X (1907), br. 51, 54, 62.
Ivanišević Leopold	*SC* V (1902), br. 10.
Jagić Vatroslav	*SC* XIV (1911), br. 22, 23 (dva pisma).
Jelenić	*SC* XIX (1920 – 1921), br. 70.
Jelić Luka	*SC* IV (1901), br. 41, 68; *SC* VIII (1905), br. 43; *SC* IX/2 (1906), bb (početak); *SC* XI (1908), br. 73; *SC* XIV (1911), br. 28, bb (nakon 58).
Jireček	*SC* VIII (1905), br. 20; *SC* IX/2 (1906), br. 28, 30, 31, 32.
Kaer Petar	*SC* III (1899 – 1900), br. 69; *SC* IV (1901), br. 8; *SC* VI (1903), br. 17, 18, 19; *SC* IX/1 (1906), br. 47; *SC* XI (1908), br. 40 (pet pisama); *SC* XII/1 (1909), br. 35, 47; *SC* XIII (1910), br. 49a (četiri dopisa).

Osobe	**Salona Christiana (= *SC*)**
Karaman Srećko	*SC* IV (1901), br. 49; *SC* VII (1904), br. 99, 100, 101.
Katalinić Ante	*SC* IV (1901), br. 23; *SC* VIII (1905), br. 7, 8; *SC* XII/1 (1909), br. 43, 60, 109; *SC* XIV (1911), bb. (nakon 27), 29 (dva pisma i bilješka), bb (nakon 58).
Katalinić Rade	*SC* VIII (1905), br. 4.
Katić Lovre	*SC* XIX (1920 – 1921), br. 8, 177, 181.
Klaić Vjekoslav	*SC* XIX (1920 – 1921), br. 70.
Kmer R.	*SC* XIX (1920 – 1921), br. 4.
Kovačić Fr.	*SC* XIX (1920 – 1921), br. 70, 114.
Krelja Krsto	*SC* IV (1901), br. 7.
Kržanić Krsto	*SC* XXIV (1930 – 1932), br. 1.
Manojlović Gavro	*SC* XXV (1933 – 1934), br. 23, 26, 27, 28, 30.
Marasović M.	*SC* XXIII (1928 – 1929), br. 38,
Mardešić Niko	*SC* XXI (1924 – 1925), br. 28, 29, 30.
Marjanović Niko	*SC* XXI (1924 – 1925), br. 16.
Marković Ivan	*SC* III (1899 – 1900), br. 67; *SC* IV (1901), br. 31, 35; *SC* V (1902), br. 5; *SC* VI (1903), br. 44; *SC* VII (1904), br. 20, 40; *SC* IX/1 (1906), br. 46, 48.
Mateljan Anđelo	*SC* XI (1908), br. 26.
Matošić Vjekoslav	*SC* IV (1901), br. 37 (bb); *SC* XVI (1913), br. 38.
Michielli Jakov	*SC* XII/1 (1909), br. 117, 136, *SC* XIII (1910), br. 90; *SC* XIV (1911), br. 44; *SC* XV (1912), br. 53, bb, 54, 55; *SC* XVI (1913), br. 34, 37.
Milaš Nikodim	*SC* XIV (1911), br. 9, 17, 20.
Miličević Ante	*SC* IV (1901), br. 47, 48.
Miličić Stjepan	*SC* XXII (1926 – 1927), br. 85.
Milković H.	*SC* XIII (1910), br. 2.
Milošević Josip	*SC* XII/1 (1909), br. 57, 126; *SC* XIII (1910), br. 3, 4.
Mišura Pajo	*SC* XVII (1915 – 1919), br. 37 (tri dopisa), 61; *SC* XIX (1920 – 1921), br. 57.
Mitrović Niko	*SC* IX/1 (1906), br. 109.
Novak Viktor	*SC* XIX (1920 – 1921), br. 93, 94, 108, 110, 112 (dva pisma), 113, 116, 118, 121, 121, 123, 137, 139, 142.

Osobe	**Salona Christiana (= *SC*)**
Parać Ante	*SC* XI (1908), br. 35; *SC* XVI (1913), br. 23.
Pavlinović Miho	*SC* XII/1 (1909), br. 63.
Perojević Marko	*SC* III (1899 – 1900), br. 41, 60.
Piasevoli Angelo	*SC* VII (1904), br. 91; *SC* VIII (1905), br. 29.
Poparić Bare	*SC* XIV (1911), br. 56.
Puratić Gabro	*SC* V (1902), br. 33, 40; *SC* VI (1903), br. 1, 2, 12; *SC* VII (1904), br. 5, 49.
Radonić J.	*SC* XVII (1915 – 1919), br. 14.
Rešelaj M.	*SC* XX (1922 – 1923), br. 59, 60.
Ritig Svetozar	*SC* XIV (1911), br. 38a, 38b, 38c, 38d, 38e; *SC* XVII (1915 – 1919), br. 71/10, 71/15, 71/17 (dva pisma); *SC* XIX (1920 – 1921), br. 9, 17, 32, 33, 35, 36, 39, 43, 44, 69, 70, 73, 80, 83, 124, 128, 130 (dva pisma), 151, 154, 155, 156, bb (nakon 156), 160, 170; *SC* XXI (1924 – 1925), br. 10; *SC* XXII (1926 – 1927), br. 66.
Rubić Ivo	*SC* XX (1922 – 1923), br. 61.
Scapinelli Raffaelle	*SC* XVII (1915 – 1919), br. 33.,
Scarpa	*SC* XII/1 (1909), br. 11.
Sedej F. B.	*SC* XXI (1924 – 1925), bb (nakon 35).
Sentinella J.	*SC* XIV (1911), br. 27.
Silobrčić Ante	*SC* VII (1904), br. 92; *SC* VIII (1905), br. 15.
Sljepčević Ivo	*SC* XXIV (1930 – 1932), bb (nakon 52).
Smičiklas Tadej	*SC* IX/1 (1906), br. 64; *SC* X (1907), br. 5, 15; *SC* XI (1908), br. 65.
Stanojević St.	*SC* XIX (1920 – 1921), br. 70.
Stiegler Stjepan	*SC* XX (1922 – 1923), br. 38.
Strgačić Anto	*SC* XXV (1933 – 1934), br. 75, 92.
Šegvić Kerubin	*SC* V (1902), br. 44; *SC* XIV (1911), br. 13, 16; *SC* XVII (1915 – 1919), br. 3, 8.
Šimatović Ivan	*SC* XX (1922 – 1923), br. 22, 23, 29.
Šišić Ferdo	*SC* XIX (1920 – 1921), br. 70.
Škarica Petar	*SC* X (1907), br. 11.

Osobe	**Salona Christiana (= *SC*)**
Šoštarić Josipa	*SC* XVII (1915 – 1919), br. 10, 11.
Štuk	*SC* XIV (1911), br. 64, 78.
Talija Urban	*SC* XIV (1911), br. 50.
Tončić	*SC* IX/1 (1906), br. 110.
Topić Marko	*SC* IX/2 (1906), br. 17.
Tresić D.	*SC* XXI (1924 – 1925), bb (nakon 35).
Vimer Rudolf	*SC* XIV (1911), br. 65, 67, 68 (dva dopisa), 72, 73, 88, 89; *SC* XV (1912), br. 31, 34; *SC* XVI (1913), br. 7, 8, 9, 22, 24, 27, 39, 40, 41, 50; *SC* XVII (1915 – 1919), br. 16.
Vučetić	*SC* IX/1 (1906), br. 19, 114.
Vukasović V.	*SC* XIV (1911), br. 62, 69.
Zagorski J.	*SC* III (1899 – 1900), br. 62.
Zaninović Antonin	*SC* XX (1922 – 1923), bb (nakon 121); *SC* XXIII (1928 – 1929), br. 11.
Zaninović Jordan	*SC* IV (1901), br. 37 (bb); *SC* VII (1904), br. 59; *SC* VIII (1905), br. 82.
Živić Nikola	*SC* XXIV (1930 – 1932), br. 52
Živković	*SC* XXV (1933 – 1934), br. 62.
Žižić Ante	*SC* V (1902), br. 32

Dopisivanje don F. Bulića sa ustanovama

Ustanove	**Salona Christiana (= *SC*)**
Arheološki muzej Split	*SC* XX (1922 – 1923), br. 92.
Birači Splitskog sreza	*SC* X (1907), br. 42.
Biskupska konferencija SHS	*SC* XXII (1926 – 1927), br. 83, 84.
Biskupski ordinarijat Dubrovnik	*SC* IV (1901), br. 20; *SC* XIX (1920 – 1921), br. 78; *SC* XX (1922 – 1923), br. 5, 6, 7, 9, 11; *SC* XXII (1926 – 1927), br. 9.
Biskupski ordinarijat Đakovo	*SC* XX (1922 – 1923), br. 72, 73 (dva dopisa), 100; *SC* XXI (1924 – 1925), br. 27, 35 (dva dopisa); *SC* XXIV (1930 – 1932), br. 23.

Ustanove	**Salona Christiana (= *SC*)**
Biskupski ordinarijat Hvar	*SC* X (1907), br. 27; *SC* XXIII (1928 – 1929), br. 83.
Biskupski ordinarijat Kotor	*SC* III (1899 – 1900), br. 65; *SC* IV (1901), br. 27, 50; *SC* V (1902), br. 24; *SC* VI (1903), br. 35; *SC* VII (1904), br. 57; *SC* XXIII (1928 – 1929), bb (prije 10).
Biskupski ordinarijat Krk	*SC* XXIII (1928 – 1929), br. 36.
Biskupski ordinarijat Split	*SC* III (1899 – 1900), br. 3, 4, 6, 7, 42, 43; *SC* IV (1901), br. 19, 21, bb (nakon 23), 44, 46, 53; *SC* V (1902), br. 4, 7, 26; *SC* VI (1903), br. 51; *SC* VII (1904), br. 10, 27, 30, 31, 32, 41, 53; *SC* VIII (1905), br. 61; *SC* IX/1 (1906), br. 43; *SC* IX/2 (1906), br. 11; *SC* X (1907), br. 6, 32, 33, 36, 37, 42, 44, 70; *SC* XI (1908), bb, 11, 12, 18, 24, 26, 39, 42, 50 (dva pisma); *SC* XII/1 (1909), br. 34, 46, 102, 115, 119; *SC* XIII (1910), br. 77, 78, 79; *SC* XIV (1911), br. 45 (četiri dopisa), 49, 51 (dva dopisa), 55, 58; *SC* XV (1912), br. 13, 23, 24, 52 (tri dopisa); *SC* XVI (1913), br. 10, 11; *SC* XVII (1915 – 1919), br. 48, 67, 68 (dva dopisa), 71/3, 71/13, 71/17, 87 (dva dopisa); *SC* XIX (1920 – 1921), br. 34; *SC* XX (1922 – 1923), br. 57 (četiri dopisa), 64, 79, 80 (četiri dopisa), 85, 86, 89, 90, 91, 97, 101, 102, 104, 105, 108, 112, bb, 113, 114, bb (nakon 121); *SC* XXI (1924 – 1925), br. 3 (dva dopisa), 18, bb, 19, 24, 25, bb (nakon 35); *SC* XXII (1926 – 1927), br. 19, 77; *SC* XXIV (1930 – 1932), br. 102.
Biskupski ordinarijat Šibenik	*SC* X (1907), br. 32, 43, 49; *SC* XI (1908), br. 50 (dva pisma), 61; *SC* XII/1 (1909), br. 34, 48, 49, 59 (dva dopisa), 69, 115 (dva dopisa); *SC* XIII (1910), br. 49b, 50 (tri dopisa); *SC* XV (1912), br. 14; *SC* XVII (1915 – 1919), br. 34 (dva dopisa).
Bogoslovni fakultet Split	*SC* XXIV (1930 – 1932), br. 1.
Bogoslovski fakultet Zagreb	*SC* XIX (1920 – 1921), br. 10; *SC* XXIV (1930 – 1932), br. 24.
Braća hrvatskog zmaja	*SC* XXIV (1930 – 1932), br. 25.
Croatia promet nekretninama	*SC* XXV (1933 – 1934), br. 63.
Časopis Dan	*SC* VIII (1905), br. 55; *SC* XI (1908), br. 26 (dva pisma).
Dalmatinsko namjesništvo	*SC* VIII (1905), br. 71, 72; *SC* XI (1908), br. 9.
Francuski institut u Zagrebu	*SC* XXIV (1930 – 1932), br. 20 (dva dopisa).

Ustanove	**Salona Christiana (= *SC*)**
Franjevci u Dubrovniku	*SC* XIV (1911), br. 48, 50 (dva dopisa).
Franjevci u Sinju	*SC* XIII (1910), br. 74.
Franjevci konventualci u Splitu	*SC* VII (1904), br. 34.
Općina Split	*SC* XXIV (1930 – 1932), br. 22, 26.
HKD sv. Jeronim	*SC* XXIV (1930 – 1932), br. 7.
Hrvatska žena	*SC* XXIV (1930 – 1932), br. 27.
Hrvatski radiša	*SC* XXIV (1930 – 1932), br. 28.
Hrvatski sokolarski savez	*SC* XXIV (1930 – 1932), br. 29.
JAZU	*SC* XX (1922 – 1923), br. 77; *SC* XXIV (1930 – 1932), br. 19 (dva dopisa); *SC* XXV (1933 – 1934), br. 19.
Kaptol stolne crkve u Splitu	*SC* IX/1 (1906), br. 50; *SC* XVII (1915 – 1919), br. 33 (dva dopisa), 48, 68 (tri dopisa); *SC* XXV (1933 – 1934), br. 85, 87.
Kongregacija Koncila, Rim	*SC* XVII (1915 – 1919), br. 34.
Knjižara sjemeništa Split	*SC* IV (1901), br. 34.
Leonova družina	*SC* XX (1922 – 1923), br. 26, 27, 30.
Matica hrvatska	*SC* XXIV (1930 – 1932), br. 15, 21.
Metropolitanski sud u Zadru	*SC* XII/1 (1909), br. 34, 46 (dva dopisa), *SC* XV (1912), br. 28; *SC* XVI (1913), br. 10.
Ministarstvo vera Kraljevine SHS	*SC* XXII (1926 – 1927), br. 82.
Nadbiskupski ordinarijat u Zadru	*SC* XVI (1913), br. 10 (dva dopisa); *SC* XVII (1915 – 1919), br. 33 (dva dopisa); *SC* XXII (1926 – 1927), br. 71.
Nadbiskupski ordinarijat u Zagrebu	*SC* XVII (1915 – 1919), br. 71/16, 71/17 (pet pisama), 71/21; *SC* XIX (1920 – 1921), br. 14, 18.
Mostarski Kaptol	*SC* XXIV (1930 – 1932), br. 17.
SANU	*SC* XX (1922 – 1923), br. 76.
Sudionici "Naučne geografske ekskurzije"	*SC* XIX (1920 – 1921), br. 180.
Sveučilište u Zagrebu	*SC* XXIV (1930 – 1932), br. 16 (dva dopisa).
Škola Stjepan Bosanac	*SC* XXII (1926 – 1927), br. 41; *SC* XXIV (1930 – 1932), br. 31 (dva dopisa); *SC* XXV (1933 – 1934), br. 65.

Ustanove	**Salona Christiana** (= ***SC***)
Zgodovinsko društvo	*SC* XXIV (1930 – 1932), br. 32.
Župni ured Mljet	*SC* XIV (1911), br. 3.
Župni ured Vis	*SC* VII (1904), br. 33.
Župni ured Zlarin	*SC* XVI (1913), br. 30.

Cjelokupna don Franina ostavština je bila od 1934. pa sve do lipnja 2018., kada je dovršena treća faza projekta, predmet istraživanja pojedinih znanstvenika.[5] Treba naglasiti da je građa tek djelomično istražena te se u skoroj budućnosti preko Centra "Don Frane Bulić" Katoličkoga bogoslovnog fakulteta može očekivati njezina sustavna obrada i objava različitih publikacija.

[5] Ostojić 1984; Marin 1984, str. 233–236; Marin 1985, str. 134–142; Kovačić 1985a, str. 249–253; Kovačić 1985b, str. 169–181; Marin 1986, str. 71–101; Molette 1990, str. 189–219; Kovačić 2008, str. 17–40; Kovačić 2009, str. 307–313; Dukić 2009a, str. 18–19; 2009b, str. 18–19; 2009c, str. 18–19; 2009d, str. 18–19; 2009e, str. 20–21; 2009f, str. 18–19; 2009g, str. 18–19; 2009h, str. 20–21; 2009i, str. 18–19; 2009j, str. 20–21; 2009k, str. 18–19; 2009l, str. 18–19; 2010a, str. 20–21; 2010b, str. 18–19; 2010c, str. 18–19; 2010d, str. 18–19; 2010e, str. 18–19; 2010f, str. 18–19; 2010g, str. 205–220; 2016, str. 147–274; Dukić i Dukić 2017, str. 125–131; Dukić 2017, str. 211–219.

JOSIP DUKIĆ

DON FRANE BULIĆ'S CORRESPONDENCE IN CROATIAN IN HIS LEGACY KEPT IN CATHOLIC FACULTY OF THEOLOGY IN SPLIT

(Summary)

Don Frane Bulić left to the library of the Faculty of Theology in Split 28 tomes of manuscripts and printed materials. This valuable legacy is still kept today in the library of the University of Split's Catholic Faculty of Theology. Unfortunately, one tome has gone missing.

The materials in these tomes date back from 1880 to 1934. In 2014, the Department of Church History at the Catholic Faculty of Theology initiated the project of organizing don Frane's legacy. Along with the aforementioned faculty, the Archaeological Museum in Split, the Department of History at the Faculty of Humanities and Social Sciences in Split, Conservation Department of the Ministry of Culture in Split and Public cultural institution Zvonimir Solin also joined the project.

In June 2018, the third phase of the project was completed. During this period all materials from the Catholic Faculty of Theology's library were scanned, as well as five tomes from the Archaeological Museum and some of the materials kept in the Conservation Department of the Ministry of Culture in Split, which allowed for systematical research and processing of the said materials. At the core of this author's interest are the materials in Croatian, located in the Catholic Faculty of Theology's library. These include numerous letters, postcards, telegrams and notes.

Although the tomes contain numerous brochures, invitations, newspaper clippings, articles and several books in Croatian and other languages as well as plenty of correspondence in other languages, this will not be the subject of this research due to the sheer volume of the said materials.

Prijevod: Marko Domljanović

LITERATURA

Anzulović 1986
N. Anzulović, *Bulićev udio u objavljivanju nekih značajnih djela iz područja arheologije i kulturne povijesti Dalmacije*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 79, Split 1986, 153–167.

Boban 1985
Lj. Boban, *Prilozi za političku biografiju don Frane Bulića (1846. – 1934.)*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 18, Zagreb 1985, 167–213.

Bonačić Mandinić 1984
M. Bonačić Mandinić, *Nacrt za kronologiju života i rada don Frane Bulića*, u: *Don Frane Bulić,* Katalog izložbe, Split 1984, 69–151.

Burilović Crnov 2018
S. Burilović Crnov, *Centru za povijesno teološka istraživanja ime don Frane Bulića*, Universitas, hrvatske sveučilišne novine, br. 110, godina X,, Zagreb – Split 2018, 11.

Cambi 1986
N. Cambi, *Frane Bulić kao arheolog*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 79, Split 1986, 35–55.

Duilo 2018
D. Duilo, *Sveučilišni Split bogatiji za Centar "Don Frane Bulić"*, Slobodna Dalmacija, Split, 13. 12. 2018, 11.

Duilo 2018b
D. Duilo*, Bavit ćemo se zaboravljenim povijesnim izvorima, ali i popisom žrtava ratova i poraća*, intervju s Josipom Dukićem, Slobodna Dalmacija, Split, 22. 12. 2018, 8–9.

Dukić 2009
J. Dukić, *Od Vranjica do Manastirina*, Solinska kronika 172, Solin 15. I. 2009, 18–19.

Dukić 2009b
J. Dukić, *Od Babljače do Beča*, Solinska kronika 173, Solin 15. II. 2009, 18–19.

Dukić 2009c
J. Dukić, *Don Franin mašklin*, Solinska kronika 174, Solin 15. III. 2009, 18–19.

Dukić 2009d
J. Dukić, *Don Franino pero*, Solinska kronika 175, Solin 15. IV. 2009, 18–19.

Dukić 2009e
J. Dukić, *Don Frane i salonitanski mučenici*, Solinska kronika 176, Solin 15. V. 2009, 20–21.

Dukić 2009f
J. Dukić, *Don Franin doprinos salonitanskoj kršćanskoj epigrafiji*, Solinska kronika 177, Solin 15. VI. 2009, 18–19.

Dukić 2009g
J. Dukić, *Don Frane Bulić i don Ivan Delalle (I*), Solinska kronika 178, Solin 15. VII. 2009, 18–19.

Dukić 2009h
J. Dukić, *Don Frane Bulić i fra Ivan Marković*, Solinska kronika 179, Solin 15. VIII. 2009, 20–21.

Dukić 2009i
J. Dukić, *Don Frane Bulić i don Ivan Delalle (II)*, Solinska kronika 180, Solin 15. IX. 2009, 18–19.

Dukić 2009j
J. Dukić, *Don Frane Bulić i don Mihovil Barada*, Solinska kronika 181, Solin 15. X. 2009, 20–21.

Dukić 2009k
J. Dukić, Don Frane Bulić i don Luka Jelić, Solinska kronika 182, Solin 15. XI. 2009, 18–19.

Dukić 2009l
J. Dukić, *Don Frane Bulić i Jozo Kljaković*, Solinska kronika 183, Solin 15. XII. 2009, 18–19.

Dukić 2010a
J. Dukić, *Don Frane Bulić i politika*, Solinska kronika 184, Solin 15. I. 2010, 20–21.

Dukić 2010b
J. Dukić, *Don Frane Bulić i sv. Domnio (Dujam)*, Solinska kronika 185, Solin 15. II. 2010, 18–19.

Dukić 2010c
J. Dukić, *Don Frane Bulić i don Petar Kaer*, Solinska kronika 186, Solin 15. III. 2010, 18–19.

Dukić 2010d
J. Dukić, *Sukob don Frane Bulića i don Petra Kaera*, Solinska kronika 187, Solin 15. IV. 2010, 18–19.

Dukić 2010e
J. Dukić*, Don Frane Bulić čuvar starina*, Solinska kronika 188, Solin 15. V. 2010, 18–19.

Dukić 2010f
J. Dukić, *Naprijed učitelju!*, Solinska kronika 189, Solin 15. VI. 2010, 18–19.

Dukić 2010g
J. Dukić, *Don Frane Bulić na sudu*, Tusculum 3, Solin 2010, 205–220.

Dukić 2016
J. Dukić, *Nije sve tako crno*, Trilj 2016.

Dukić, Dukić 2017
J. Dukić, B. Dukić, *Dopisivanje don Frane Bulića s rimskim studentom Antom Alfirevićem (1900. – 1902.)*, Tusculum 10/1, Solin 2017, 125–131.

Dukić 2017
J. Dukić, *"Salona Christiana" – Pisana ostavština don Frane Bulića biblioteci Centralnoga bogoslovnog sjemeništa u Splitu*, Tusculum 10/2, Solin 2017, 211–219.

Molette 1990
Ch. Molette*, La discussion autour des martyrs de Salone au tournants des XIXe–XXe s.*, u: D. Šimundža (ed.), *Počeci hrvatskog kršćanskog i društvenog života od VII. do kraja IX. stoljeća*, Split 1990, 189–219.

Kirigin 1986
B. Kirigin, *Bulić kao inspiracija*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 79, Split 1986, 23–33.

Kovačić 1985a
Kovačić, *Komemoracije, znanstveni skupovi i izložbe u Splitu i Solinu u povodu 50. obljetnice smrti don Frane Bulića*, Croatica christiana periodica 9, br. 15, Zagreb 1985, 249–253.

Kovačić 1985b
S. Kovačić, *Don Frane Bulić i glagoljica*, Crkva u svijetu XX/2, Split 1985, 2, 169–181.

Kovačić 2008
S. Kovačić, *Pitanje početaka Salonitanske crkve u historiografiji i u sklopu općih spoznaja o procesu širenja kršćanstva na Sredozemlju do sredine 3. stoljeća*, u: J. Dukić – S. Kovačić – E. Višić-Ljubić (ed.), *Salonitansko-splitska crkva*, Split 2008, str. 17–40.

Kovačić 2009
S. Kovačić, *Arheolog i hagiograf don Frane Bulić u polemici o mjestu brodoloma sv. Pavla, Mljetu ili Malti*, u: M. Demović (ed.), *Brodolom sv. Pavla u vodama hrvatskog otoka Mljeta*, Zagreb 2009, str. 307–313.

Marin 1984
E. Marin, *Msgr. Frane Bulić i evropski epigrafičari – Naše antičko nasljeđe pred znanstvenom javnošću*, Živa antika 34, Skoplje 1984, 233–236.

Marin 1985
E. Marin, *Doprinos don Frane Bulića starokršćanskoj arheologiji*, Crkva u svijetu XX/2, Split 1985, 134–142

Marin 1986
E. Marin, *Bulić i suvremenici domaći i strani*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 79, Split 1986, 71–101.

Matijević 2014
M. Matijević, *Početak vraćanja duga don Frani Buliću*, Solinska kronika 247, Solin 15. 3. 2014, 20.

Matijević 2018
M. Matijević, *Nova dimenzija nadahnuta don Franom*, Solinska kronika 292, Solin 15. 12. 2014, 18.

Ostojić, 1984
I. Ostojić, *Korespondencija Frane Bulić – Hippolyte Delehaye*, Split 1984.

Poparić 1934
B. Poparić, *Don Frane Bulić*, Hrvatska revija VII/10, Zagreb 1934, 505–526.

Randi 1926
O. Randi, *L'archeologo mons. Francesco Bulić*, Europa orientale VI/10–11, Rim 1926, 580–587.

ANAMARIJA BRALIĆ

PAVAO ERGOVAC, ŽIVOT I RAD U DRUŠTVU BIHAĆ

UDK / UDC 929Ergovac,P.
Pregledni rad
Primljeno: 23. 10. 2018.

Anamarija Bralić
Muzej grada Kaštela
Lušiško brce 5
HR – 21215 Kaštel Lukšić
batinaanamarija@gmail.com

U arhivu Muzeja grada Kaštela čuvaju se pisma, dnevnici i crteži Kaštelanina Pave Ergovca, suradnika don Frane Bulića i voditelja prvih arheoloških istraživanja na području Kaštela. U radu autor donosi kratku biografiju i njegov rad u društvu „Bihać".

Ključne riječi: *Pavao Ergovac, don Frane Bulić, društvo Bihač, arheologija, Kaštela*

Pavao Ergovac rođen je 16. siječnja 1871. kao najstarije dijete od majke Marije Ergovac rođ. Šimeta i oca Antona, veleposjednika (slika 1). Puno ime mu je Paval Fabijan Anton Ergovac. Prema informacijama njegove kćeri Maje, završio je pučku školu u rodnom mjestu, a daljnje obrazovanje nije poznato. Opisuje ga kao mirnog, samozatajnog čovjeka, uvijek s knjigom u ruci.[1]

Već u dvadesetim godinama Pavao postaje istaknuti član društva, poznat je kao veleposjednik, trgovac, kulturnjak ali bavi se i politikom, a 1907. godine imenovan je od strane splitskog kotarskog vijeća mjesnim školskim nadzornikom.[2]

Na II. Gospodarsko šumarskoj izložbi u Zagrebu 1891. godine, kao dvadesetogodišnjak, dobio je medalju „Za zasluge" i to za vino i ulje. Bila je to ujedno i jubilarna izložba jer se slavilo 50 godina Hrvatsko – slavonskog gospodarskog društva. Svečano ju je otvorio Ban Dragutin Khuen – Héderváry 15. kolovoza, okupila je izlagače i posjetitelje iz čitave Austro-Ugarske, no ipak najviše iz hrvatskih krajeva.[3]

[1] Zahvaljujem gđi. Tonki Ergovac, Danici Ergovac, Mariji (Maji) Tadin na informacijama i fotografijama.

[2] Hijerarhija školskih vijeća: Pokrajinsko školsko vijeće – uprava i nadzor nad školama u Dalmaciji, predsjednik vijeća je namjesnik, a članovi su dva člana koja predlaže Zemaljski odbor, jedan izvjestitelj za školske upravne i ekonomske poslove, pokrajinski školski nadzornik i dva učitelja. Kotarsko školsko vijeće- podređeni organ Pokrajinskom vijeću. Predsjednik vijeća je kotarski poglavar. Članovi su dva učitelja, dva predstavnika Zemaljskog odbora, kotarski školski nadzornik i svećenici crkava. Kotarsko školsko vijeće predlaže popunjavanje upražnjenih učiteljskih mjesta, istražuje disciplinske prijestupe učitelja, nadgleda rad škola u kotaru. Mjesno školsko vijeće- na čelu vijeća je općinski načelnik, članovi su vjeroučitelj i ravnatelj, te općina imenuje još od dva do pet zastupnika. Mjesno šk. vijeće brine o ispunjavanju šk. zakona, upravlja blagajnom, nabavlja knjige... (usp. Bralić 2006, str. 602).

[3] Vjekoslav Kramberger, blog o numiznatici http://numizmatika-faleristika.blogspot.hr/2013/08/medalja-za-zasluge-gospodarsko-sumarska.html

Slika 1. Pavao Antun Fabijan Ergovac (vlasništvo obitelji Ergovac).

Kao veliki zaljubljenik u povijest, ali i u sve hrvatsko, odmah nakon osnivanja pridružuje se društvu „*Bihać*". „*Bihać" hrvatsko društvo za istraživanje domaće povijesti* osnovao je don Frane Bulić nakon ostavke u Kninskom starinarskom društvu. Pripreme su počele odmah, već 20. prosinca 1893. godine Namjesništvu u Zadru obratili su se don Ivan Matešan (župnik u Kaštel Kambelovcu), Frane Ivanišević, don Frane Bulić, Ante Mlikotin (Kaštelanin), Ante Butier (Kaštelanin), Ante Trumbić i Josip Smodlaka kao promicatelji za zasnivanje Bihaća, hrvatskog društva za istraživanje domaće povijesti u Splitu.[4] Mjesec dana poslije tj. 28. siječnja 1894. g. Kotarski poglavar u Splitu javlja don Ivanu Matešanu da je Namjesništvo odobrilo postojanje novog društva i njegova pravila. Bile su tri kategorije članova: počasni, utemeljitelji (oni uplate 25 forinti samo jednom), i godišnji (plaćaju 3 forinte godišnje). Najviše tijelo bila je Skupština koja se sastajala jednom godišnje, ona je birala Upraviteljstvo i Strukovni odbor.[5] Kaštelani izabrani u najviša tijela društva su Frane Šimetin u Upraviteljski odbor, vršio je i dužnost potpredsjednika društva, u Strukovni odbor Pavao Ergovac i Mate Čipčić Bragadin kome je dan zadatak snimanja topografije i spomenika. Pavao Ergovac redovno se pojavljuje na izvještajima glavnih skupština te na nekoliko njih vodi zapisnik.[6]

Prva skupština društva Bihać održana je 14. svibnja 1894. g. pokraj crkve sv. Marte u Kaštelima. Don Frane Bulić i uzvanici došli su brodom do Kaštel Novog gdje ih je dočekao općinski tajnik Mate Čipčić Bragadin, pjevači zbora i mnogobrojni puk. Zatim su kolima išli do Bijaća.

Društvo je prvo iskapanje u Kaštelanskom polju započelo 3. srpnja 1895. godine na lokalitetu Miri, gdje se pretpostavljalo da se nalaze dvorci hrvatskih vladara. Tog je dana na Mire pristigao don Frane u pratnji don Ivana Matešana, Frane Šimete i Pavla Ergovca. Nakon kraćeg govora don Frane je tri put mašklinom udario o zidine i tako otvorio iskapanje.[7] Iskapanja su vodili Pavao Ergovac i Pavao Perat, tada student prava, te su na dnevnoj bazi izvještavali don Franu o stanju na terenu i vodili dnevnik istraživanja. Bez obzira što su istraživanja vodili amateri, detaljno su opisani i ucrtani svi pokretni i nepokretni arheološki spomenici. Istraživanja na Mirima trajala su od 1895. godine do 1897. godine.

Na lokalitetu Miri započeto je iskapanje s pretpostavkom kako se radi o samostanu sv. Petra od Klobučca (slika 2). U zapisniku glavne skupštine 1895. godine stoji kako su pronašli prostranu trobrodnu crkvu, te da nema dvojbe oko prostranosti samostana u koji se smjestio, prema Tomi Arhiđakonu, kralj Bela IV.[8] O razmjerima očekivanja potvrde kako se radi o velebnom zdanju i senzacionalnom otkriću govori i činjenica da je 1896. godine jedino provedeno istraživanje bilo na Mirima. Zbog pomanjkanja sredstava te godine nije se istraživalo ni na Rižinicama ni kod Gospe od Otoka u Solinu. Na glavnoj skupštini, kao voditelj istraživanja i član Strukovnog odbora, izvještaj o Mirima čita Pavao Ergovac, a s povijesno-umjetničkog stajališta daje svoje viđenje povjesničar i arheolog Luka Jelić. Iz izvješća, vidljivo je kako su zamijenili antičku villu rusticu za srednjovjekovni samostan. Ergovac je podrobno opisao istražene prostorije i nalaze. Navodi kako su „pronađeni ostatci dviju preša, te *napo-*

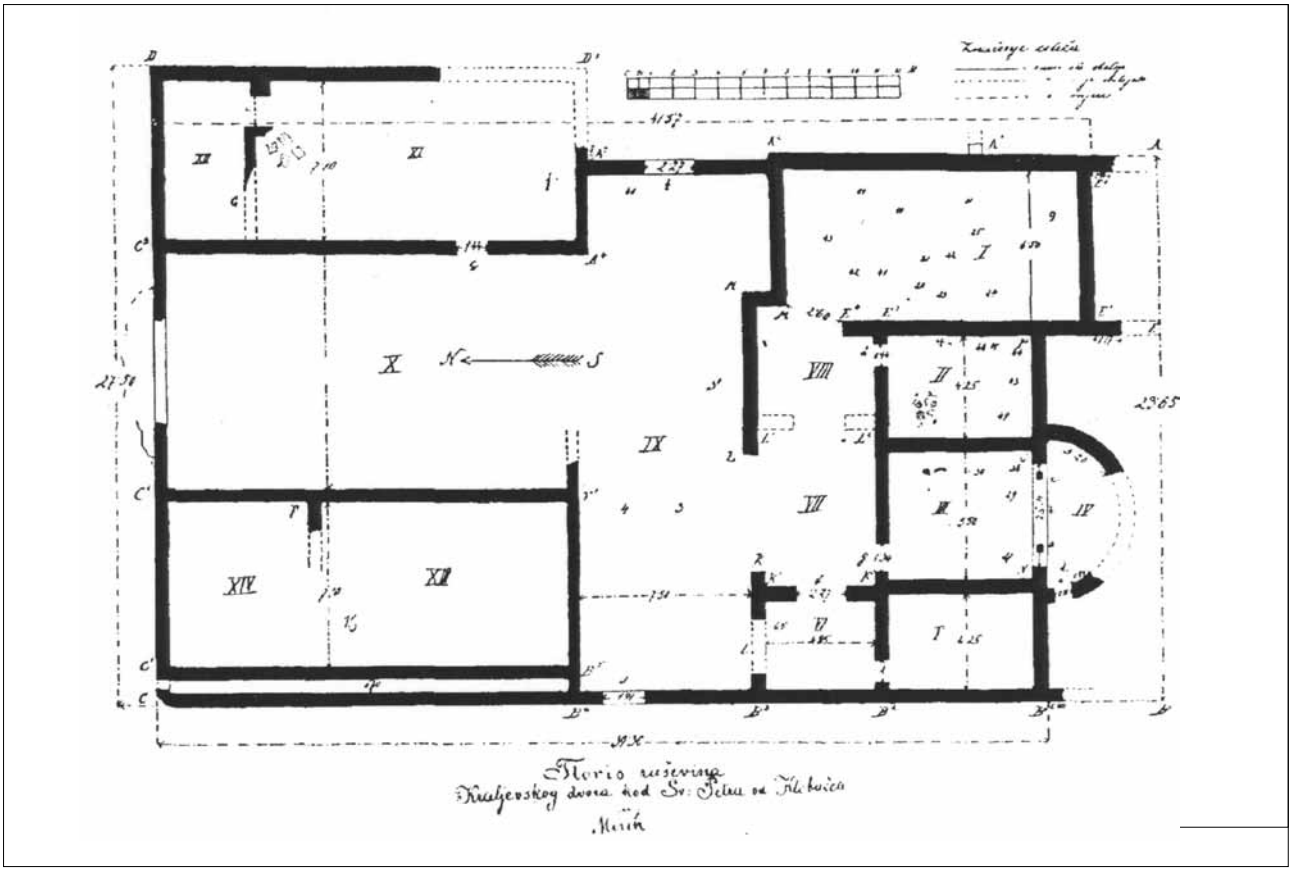
[4] Duplančić, 1982, str. 1060.

[5] Duplančić, 1982. str. 1060.

[6] Na 4. glavnoj skupštini 1897. i na 6. glavnoj skupštini 1899.

[7] Omašić, 2001, str. 927.

[8] Bulić, 1895, str. 210.

Slika 2. Tlocrt rustične vile u Mirima, crtež P. Ergovca (arhiv MGK).

kon vidimo kako su stari Hrvati pravili vino i ulje. Jelić čak i navodi kako su ove preše *vjerna kopija rimske."*[9] Ćiril Iveković, arhitekt, na četvrtoj glavnoj skupštini „Bihaća" daje rekonstrukciju čitavog zdanja. Zaključuju *kako je na Mirima pronađen, ne samostan, već vladarski dvor posred krunskog posjeda, koji se proteže od Solina do Bihaća.*[10]

Sljedeće istraživanje provedeno u Kaštelima, pod nadzorom Pavla Ergovca i Pavla Perata, bilo je na Bijaćima kod crkve sv. Marte, u razdoblju od 1902. do 1905. godine. Tom prilikom otkriveni su ostatci trobrodne srednjovjekovne crkve s pravokutnom apsidom koja je sagrađena na ostatcima kasnoantičke građevine. Pronađeno je i mnogo ulomaka crkvenog namještaja, među kojima se posebno ističu dijelovi ciborija, a pronađen je i kameni nadvratnik s uklesanim imenom đakona i prezbitera Gumpertusa. Ozračje i atmosferu ljudi koji su istraživali, ali i ciljeve samog istraživanja možda najbolje ocrtava Peratovo razočarenje u pismu od 10. travnja 1902. godine. Perat piše kako su „mjesto Mutimira dobili nekakvog ušljivog Sumpertusa" (Gumpertusa).[11] Od pisama i izvještaja koje su slali Ergovac i Perat don Frane Bulić je načinio dnevnik. Dnevnik je uvezan u četiri bilježnice, svaka godina u svojoj, dok su dopisnice i pisma složeni prema datumima i označene rimskim brojevima.[12]

Osim istraživanja na Mirima i kod crkve sv. Marte, 1896. godine Ergovac je objavio članak pod nazivom „*Opis ruševina rimskog zaselka u Kaštelanskom polju*".[13] U njemu navodi kako je te iste godine u veljači Marin Ivasović na

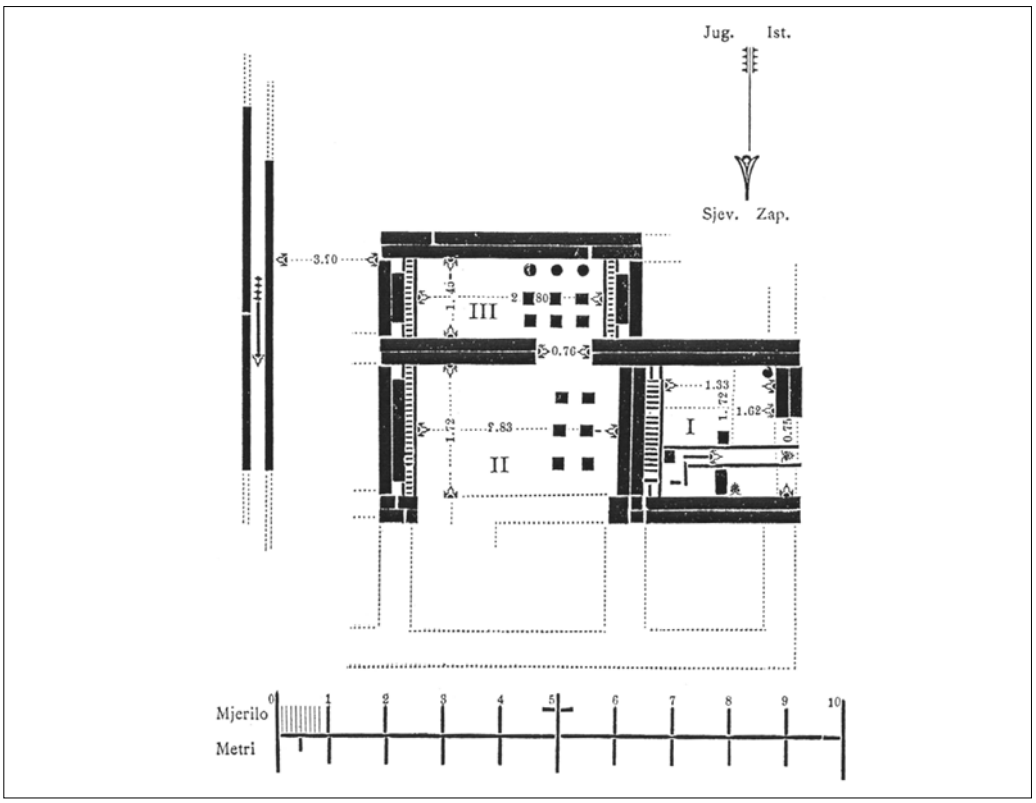
[9] Brunšmid, 1897, str. 149.

[10] Brunšmid 1898, str. 226.

[11] Ančić 1999, str.191.

[12] Gjurašin 1999, str. 8.

[13] Ergovac 1896, str. 122.

Slika 3. Gostinj - tlocrt, crtež P. Ergovac (prema Ergovac 1896, str. 124)

svojoj zemlji na „Gostinju" naišao na ostatke stare ruševine. Isprva je pomicao i upotrebljavao kao građevni materijal sve što mu se našlo na putu. No nakon što je otkrio temelje zgrade pozvao je Ergovca, koji pak obavještava don Franu Bulića. Don Frane dolazi u Kaštela 18. veljače i daje naputke Ivasoviću kako provesti istraživanje. Otkrivena je zgrada duga 20 m, a široka 10 m. Podijeljena je na tri prostorije, u svakoj od njih pronađene su glinene cijevi, drveni ugljen, nešto bakrenih novčića te ulomaka mramornih pločica (slika 3). Nadalje, piše kao su vidljivi ostatci temelja još prostorija prema sjevero-istoku i da će o tome pisati kada se nastavi istraživanje. Nažalost ono do danas nije nastavljeno.

Politički život u Kaštelima od početka devedesetih godina 19. st. vrlo je buran, sukobljavaju se narodnjaci, srbofili i pravaši.[14] 22. kolovoza 1894. g. osniva se Stranka prava za Dalmaciju sa središnjim odborom u Zadru i tri okružna odbora za *„Zadarsko-Šibensko okružje, drugi za bliže Spljetsko, a treći za bliže okružje Dubrovačko-Kotarsko"*.[15] Pavao Ergovac prima 1. siječnja 1895. g. pismo s molbom da okupi pristaše stranke prava u Novskoj općini kako bi se izabrala dva izaslanika za konferenciju koja će se održati u Splitu. Pismo su potpisali dr. Ante Trumbić i dr. Leonard Tommasen.[16] Nalazimo ga i među potpisnicima brzojava poslanog u Zagreb prilikom polaganja kamena temeljca za Starčevićev dom.

Osim što je bio član društva „Bihać", bio je i član seoskog zbora, te vodi zapisnike iz kojih saznajemo o gradnji škole u Kaštel Novom i nasipanju obale, gdje je korištena zemlja s lokaliteta Miri. Pavao se prvi put oženio 1905. godine Dinkom Klarić iz Makarske, a razveli su se 1922. godine, i nisu imali djece. Nakon nje ženi se Danicom Vušković s kojom je imao troje djece: Ante Ergovac rođen 1933. godine, Marija (Maja) rođena 1937.god. i još jednu kćer koja je umrla u djetinstvu. Umro je 29. lipnja 1950. godine u svom rodnom Kaštel Štafiliću, gdje je i pokopan.

[14] Omašić, 2001, str. 705.

[15] Arhiv MGK.

[16] Arhiv MGK.

ANAMARIJA BRALIĆ

PAVAO ERGOVAC, LIFE AND HIS CONTRIBUTION TO THE SOCIETY BIHAĆ

(Summary)

In the Museum of the Town of Kaštela archive letters, diaries and drawings of Pave Ergovac are stored. He was a distinguished member of the town of Kaštela, close associate of Frane Bulić and supervisor of the first archaeological excavations in the area of Kaštela (archaeological site Miri, church of Saint Martha in Bijaći, Gostinj).

Prijevod: Marko Domljanović

LITERATURA

Ančić 1999.
M. Ančić, *Od vladarske curtis do gradskog kotara, Bijaći i crkve sv. Marte od početka 9. do početka 13. stoljeća*, Starohrvatska prosvjeta III/26, Split 1999, 189–236.

Bralić 2006
A. Bralić, *Zadarsko školstvo u Prvom svjetskom ratu*, Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru sv. 48/2006, Zadar 2006, 597–630.

Bulić 1895
F. Bulić, *Izvještaji i izvadci iz dopisa muzejskih povjerenika*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 1895, 204–224.

Brunšmid 1897
J. Brunšmid, *Zapisnik glavne skupštine hrv. arheološkog društva u Zagrebu, izvještaj treće glavne skupštine „Bihaća" hrvatskog društva za istraživanje domaće povjesti, izvještaji muzejskih povjerenika i prijatelja, sitne vijesti*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 1897, 133–175.

Brunšmid 1898
J. Brunšmid, *Izvještaj četvrte glavne skupštine „Bihaća" hrvatskog društva za istraživanje domaće povjesti, izvještaji muzejskih povjerenika i prijatelja, sitne vijesti*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 1898, 217–251.

Duplančić 1982
A. Duplančić, *Počeci rada društva „Bihać"*, Mogučnosti, studeni-prosinac 1982 broj 11–12.

Ergovac 1896
P. Ergovac, *Opis ruševina rimskog zaselka u Kaštelanskom polju*, Bulletino di archeologia e storia Dalmata XIX/1896, str. 122–126.

Gjurašin 1999
H. Gjurašin, *Arheološka istraživanja kod crkve sv. Marte od 1902. do 1905. godine*, Starohrvatska prosvjeta III/26 1999, 7–96.

Omašić 2001
V. Omašić, *Kaštela od prapovijesti do početka XX stoljeća*, 2001.

Muzej grada Kaštela – Kaštel Vitturi iz zraka.

Sudionici skupa po dolasku brodom u Vranjicu.

Sudionici skupa ispred planinarskog doma Malačka na Kozjaku.

ISBN HAD
978-953-6335-19-0
ISBN MG KAŠTELA
978-953-7276-75-1
ISSN 0351-8884